

Сергій Плохій
Козацький міф

Історія та націєтворення в епоху імперій

Серія «Золоті ворота»

LAURUS

**Серія «Золоті ворота»
Заснована 2012 року**

Випуск п'ятий

Serhii Plokhy

The Cossack Myth

History and Nationhood
in the Age of Empires

Cambridge
University Press
2012

Сергій Плохій

Козацький міф

Історія та націєтворення
в епоху імперій

Київ
Laugus
MMXIII

ББК 63.3(4Укр)

П 59

Плохій, Сергій.

П 59 Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. — К.: Laurus, 2013. — 440 с.: 40 іл., 4 карти. — (Серія «Золоті ворота», вип. 5).

Гарвардський історик Сергій Плохій розгадує у своїй новій книжці таємницю «Історії русів», одного з найважливіших і найзнаменитіших текстів модерної української історії. Пошук автора загадкової пам'ятки, пояснення її внутрішньої логіки і мети — головна сюжетна лінія цієї книжки. Два додаткові мотиви — історія українського козацтва з початку XVI до початку XIX століття та історія відкриття, публікації і досліджень самої «Історії русів» — ілюструють зв'язок між історією, міфом і націєтворенням від наполеонівських часів до наших днів. Завдяки широкому історичному контексту й авторовій ерудиції книжка буде цікавою не лише фахівцям, а й широкому читацькому загалу.

Авторизований переклад з англійської
Миколи Климчука

Літературний редактор
Світлана Гайдук

В оформленні обкладинки використано картину
Дмитра Стецька «Нас триста, як скло»
(Музей Тараса Шевченка у Каневі)

Усі права застережено.

Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі
і в будь-який спосіб без письмової згоди правовласників заборонено.

ISBN 978-966-2449-40-2 (серія)
ISBN 978-966-2449-26-6 (вып. 5)

2013 © Сергій Плохій
2013 © Видавництво «Laurus»

Зміст

Список карт та ілюстрацій 7

Вступ 15

Частина перша

ЗАГАДКА

Розділ 1. Поклик свободи 31

Розділ 2. Козацькі аннали 44

Розділ 3. Народження міфу 65

Частина друга

ПО ХОЛОДНОМУ СЛІДУ

Розділ 4. Серце дворянина 89

Розділ 5. Козацький князь 110

Розділ 6. Київський рукопис 132

Частина третя

ЧАСТИНИ РЕБУСА

Розділ 7. Справа часу 155

Розділ 8. У пошуках мотиву 172

Розділ 9. Як це було зроблено? 194

Розділ 10. Козацький скарб 213

Частина четверта

НЕЗВИЧНІ ПІДОЗРЮВАНІ

Розділ 11. Люди і місця 233

Розділ 12. Козацькі аристократи 251

Зміст

<i>Розділ 13. Звільнене дворянство</i>	<i>269</i>
<i>Розділ 14. Учитель історії</i>	<i>290</i>

Частина п'ята Родинне коло

<i>Розділ 15. Пропущене ім'я</i>	<i>317</i>
<i>Розділ 16. Впливовий зять</i>	<i>338</i>
<i>Розділ 17. Суперники</i>	<i>360</i>
<i>Епілог</i>	<i>385</i>
<i>Додаток. Козацькі родини Стародубщини</i>	<i>405</i>
<i>Подяки</i>	<i>407</i>
<i>Показчик</i>	<i>413</i>

Список карт та ілюстрацій

КАРТИ

1. Гетьманат і сусідні території у 1750-х роках.....	11
2. Стародубський полк у 1750-х роках.....	12
3. Гетьманат у складі Російської імперії (1809).....	13
4. Україна у ХХ столітті.....	14

ІЛЮСТРАЦІЇ

1. Список «Історії русів» (бл. 1818).....	46
---	----

Першовідкривачі

2. Олександр фон Бріген.....	62
3. Михайло Миклашевський.....	62
4. Понурівський маєток Миклашевських.....	63

Міфотворці

5. Кондратій Рилєєв.....	81
6. Олександр Пушкін.....	81
7. Микола Гоголь.....	81
8. Тарас Шевченко.....	81

Підозрювані

9. Георгій Кониський.....	103
10. Григорій Полетика.....	103
11. Василь Полетика.....	103
12. Олександр Безбородько.....	103

Критики

13. Михайло Максимович.....	128
14. Осип Бодянський.....	128

СПИСОК КАРТ ТА ІЛЮСТРАЦІЙ

15. Сергій Соловійов128
16. Олександр Лазаревський128

Дослідники

17. Михайло Драгоманов129
18. Михайло Грушевський129
19. Михайло Возняк.....129
20. Олександр Оглоблин129
21. Іван Драч — перекладач «Історії русів» (бл. 1991) 175

Герої та зрадники

22. Богдан Хмельницький 207
23. Іван Виговський..... 207
24. Іван Мазепа..... 207
25. Павло Полуботок 207
26. Василь Волков. «Петро I відвідує Павла Полуботка»..... 228

Козацькі аристократи

27. Ілля Безбородько..... 282
28. Ганна Безбородько-Ширай з доньками 282
29. Петро Завадовський..... 282
30. Дмитро Трощинський..... 282

Свідки

31. Іван Гудович..... 283
32. Анастасія Степанівна Полуботок 283
33. Настасія Лашкевич 283
34. Микола Бороздна 283
35. «Летописец о Малой России» (1813)..... 332

Конкуренти

36. В Густині. Трапезна церква. Акварель Тараса Шевченка.....367
37. Степан Ширай 371
38. Микола Репнін 371
39. Віктор Кочубей 371
40. Дмитро Бантиш-Каменський..... 371

Моїй дружині

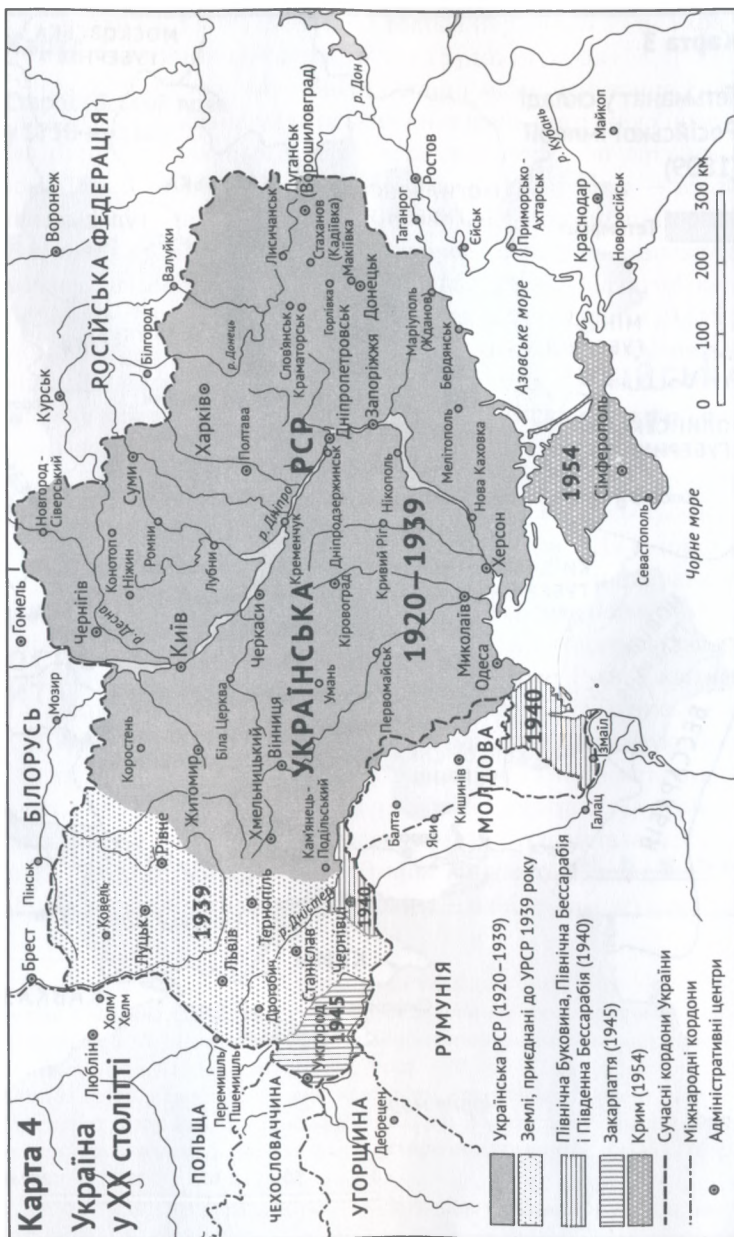

Карта 2

Стародубський полк
у 1750-х роках

Вступ

Сонячним ранком 31 березня 1814 року парижани стали свідком події, якої місто не бачило добрих чотириста років. Зайшовши через ворота Пантен, вулиці і площі французької столиці заповнили озброєні іноземці. Перед очима шокованих, зацікавлених і часом навіть зачарованих видовищем парижан крокувала багатонаціональна армія. Окремі загони носили екзотичні, небачені в Західній Європі однострої. Попереду тисячного загону, що складався з російських, німецьких та австрійських вояків, на шарому коні їхав Олександр I — всеросійський цар, визволитель Європи і завойовник Франції. За Олександром їхала його барвіста козацька охорона — предмет інтересу і захоплення одних парижан, клопотів і тривоги інших*.

По одну руку від Олександра їхав прусський король, по другу — представник австрійського імператора. Раптом Олександр зупинився і звернувся до здивованого натовпу: «Я приїхав не як ворог; я прийшов, щоб принести вам мир і торгівлю!» Парижани зустріли його слова радісними вигуками. Це був момент тріумфу російської зброї і російського духу — ні до, ні після того нічого подібного історія не знала. Коли Йосиф Сталін після війни зустрічався у Потсдамі з Гарі Труменом, то згадав про те, як Олександр захопив Париж. У 1945 році, як в 1814-му, здавалося, що настає нова епоха: Росія па-

* Усі дати до 31 січня 1918 року подано за юліанським календарем, у XIX столітті він відставав від григоріанського на дванадцять днів. Усі цитати з історичних джерел і літератури, зокрема з «Історії русів», подано сучасним правописом без перекладу. В українській науковій літературі побутують різні конвенції стосовно передачі іншомовних імен; у цьому виданні імена російських персонажів українізовано, згідно з історіографічною традицією: Петро I, Михайло Погодін і т. ін.

дала у прірву, але змогла піднятися, розбила агресора і принесла народам Європи визволення, а світові — мир і процвітання. Проблема полягала в тому, що в обох випадках Росія пропонувала товар, якого бракувало їй самій. І в Російській імперії, і в Радянському Союзі свобода була в дефіциті, а перемога за кордоном сіяла зерно майбутньої поразки вдома¹.

Ця книжка розповідає про те, як проростало одне з таких зерен: ідея суверенітету і свободи народів. Ця ідея повільно, але невпинно утверджувалася ціле XIX століття і в ході Першої світової війни фактично підірвала Російську імперію. З усіх частин армії Олександра I саме козаки найбільше долучилися до ослаблення імперії. Цих вояків у барвистих одностроях набирали на степовому прикордонні Російської імперії. Серед російської кінноти і піхоти були й козаки з України (тоді край офіційно називався Малоросією), перейняті особливим бажанням воювати і великими сподіваннями на цю війну. Якихось кілька десятиліть тому вони мали автономну державу і власні збройні сили. Тепер козаки довели свою лояльність імперії і чекали на винагороду. Вони не сподівалися на відновлення своєї держави, але вірили, що їхні полки буде збережено, а рядових козаків, які пішли на імперську службу, буде звільнено від селянських повинностей. Саме це обіцяла їм російська держава 1812 року, коли козаки були потрібні для війни з французами. Після перемоги про ці обіцянки забули.

На 1816 рік козацькі загони в Україні було розформовано, а дворянський статус багатьох нащадків козацької старшини знову поставлено під сумнів. Козаки — покорителі Парижа стали переможцями за кордоном, але вдома зазнавали поразки. Українським козакам такий поворот подій був болісний, але цілком знайомий. Їхні попередні господарі, польські королі, століттями використовували козаків як гарматне м'ясо, залучали на державну службу в часи скрути, а потім забували свої обіцянки. У XVI–XVII століт-

¹ *Hartley, Janet M.* Alexander I. — London and New York, 1994. — P. 124; *Troyat, Henri.* Alexander of Russia: Napoleon's Conqueror. — New York, 2003. — P. 187–206; *Kissinger, Henry.* Diplomacy. — New York, 1994. — P. 398. Про вторгнення Наполеона в Російську імперію і європейську кампанію російської армії в 1813–1814 роках див: *Lieven, Dominic.* Russia against Napoleon: The True Story of the Campaigns of War and Peace. — New York, 2010.

тях козаки реагували на це однаково: здійснювали бунти і починали криваві повстання, які забирали десятки тисяч життів і били по самих основах польської держави. Повстанням під проводом Богдана Хмельницького 1648 року розпочався тривалий період воєн, який відкрив шлях до поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. В результаті цих конфліктів суттєва частина українських козаків опинилася під владою російських царів, достатньо далекоглядних, щоб запропонувати козакам автономію, якої ті не мали або не зберегли при польських королях².

Тепер і в Російській імперії козацька автономія лишилася в минулому. Полки було розформовано, дворянський статус старшинських сімей поставлено під сумнів, влада наступала на традиційні становища привілеїв, але ослаблені козаки вже не могли відповідати на це у звичний повстанський спосіб. Вони вдалися натомість до нетрадиційних кроків, які спершу імперія здебільшого проігнорувала. Через кілька років після закінчення наполеонівських воєн у колах незадоволеної української еліти почав ходити загадковий рукопис — історичний нарис під назвою «Історія русів». Під «русами» малися на увазі українські козаки. З тексту випливало, що козаки — це окремий від росіян народ. Наративна манера «Історії русів» дуже добре відповідала сподіванням і очікуванням доби романтизму: там були герої і лиходії, захопливі описи битв, перемог і поразок, моторошні свідчення про страшні кари. Руси з честю і славою виходили з суворих випробувань. Вони скинули польське ярмо і добровільно приєдналися до Російської імперії, адже з московським царем і народом їх об'єднувала спільна релігія і етнічна спорідненість. Однак нова влада ошукала сміливих, але наївних козаків і прибрала собі їхню стародавню назву Русь. Автор нариса писав, що його мета — повернути героїчному козацькому народу заслужене визнання. Однак приніс він набагато більше³.

² Див. загальні огляди української історії: *Субтельний, Орест*. Україна: історія. — К.: Либідь, 1993; *Магочій, Павло Роберт*. Історія України. — К.: Критика, 2007; *Яковенко, Наталя*. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2009. — 4-те вид. [цю роботу перекладено також польською і російською (М.: НЛО, 2012) мовами. — Тут і далі в квадратних дужках прим. пер.].

³ Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. — М., 1846.

Вступ

Майже чверть століття цей текст існував лише у вигляді рукопису — його активно переписували нащадки козацької старшини. Він став одним з найвпливовіших, а з погляду Російської імперії, мабуть, найбільш деструктивним історичним текстом модерної епохи. Перший російський інтелектуал, який потрапив під чари «Історії русів», — Кондратій Рилєєв, ветеран наполеонівських воєн і один з найвизначніших поетів своєї доби. Цей рукопис наснажив його написати одну з найпристрасніших поем визвольного руху XIX століття — «Исповедь Наливайки», про ватажка козацького повстання кінця XVI століття. Ця поема надихнула тисячі молодих росіян на нерівну боротьбу з урядом. Наступний поет, якого захопила «Історія русів», — Олександр Пушкін, одним з перших надрукував уривок з цього твору. Літературну компанію їм склав Микола Гоголь, ще один геній епохи: на «Історії русів» ґрунтуються деякі епізоди «Тараса Бульби». Попри свій глибокий український патріотизм, Гоголь, як і Пушкін, бачив в «Історії русів» прояв російського національного духу. Але молодше покоління українських інтелектуалів, духовним лідером яких був Тарас Шевченко, сприймало цю козацьку хроніку як історію національного визволення. «Історія русів», інтерпретована в такий спосіб, стала біблією українського національного руху — вона надихала тисячі українських патріотів на боротьбу за свободу своєї батьківщини.

Модерна українська нація, що постала на руїнах Російської імперії в ході революції 1917 року, використала козацький міф, утілений в «Історії русів», для легітимізації своєї держави. У 1918 році, взявши собі титул «гетьман», на чолі української держави став Павло Скоропадський, нащадок одного з гетьманів початку XVIII століття. Нова незалежна Україна не встояла під тиском Польщі і Росії, які поділили між собою українські землі, але козацька міфологія успішно пережила ці важкі часи. 1991 року Україна знову повернулася на політичну карту Європи — нову державу привели до незалежності активісти, на яких глибоко вплинула «Історія русів». Іван Драч, один з лідерів Руху, найпотужнішої самостійницької політичної ініціативи кінця 1980-х — початку 1990-х років, якраз напередодні незалежності взявся перекладати «Історію русів» сучасною українською мовою. Референдум 1 грудня 1991 року став смертним вироком Російській імперії в її новітній, радянській інкарнації.

Мало який історичний твір долучився до тривалого процесу дезінтеграції імперії так, як «Історія русів»⁴.

Ця книжка розповідає про те, як історія козацтва — суспільної верстви і автономної держави — перетворилася на націєтворчий міф, що допоміг розколоти російську імперську ідентичність і ліг в основу модерної української нації. Цю тему розкрито через аналіз походження та функціонування у суспільному та політичному контекстах «Історії русів».

Історики й досі не дійшли згоди навіть в основних фактах про «Історію русів», зокрема щодо того, хто її написав. У передмові до «Історії русів» сказано, що її тривалий час писали кілька поколінь православних ченців. Відтак у 1760-х роках текст зредагував могольовський архієпископ Георгій Кониський. Нині цю версію всі відкидають. Подібно до пісень Осіана у Британії, Краледворського рукопису в Чехії чи «Слова о полку Ігоревім» у Росії, «Історія русів» виникла в епоху підробок, коли підприємливі інтелектуали активно виготовляли підробні свідоцтва про народження свого народу — що давніші, то кращі. Шотландці і чехи знають імена своїх міфотворців та шанують пам'ять Джеймса Макферсона і Вацлава Ганки. Натомість українці і росіяни все ще сперечаються про своїх інтелектуальних пращурів. Думка, що «Слово о полку Ігоревім» — це віртуозна підробка, цілком утвердилася на Заході, але викликає обурення в Росії, а подекуди і в Україні. Загадка «Історії русів» має іншу природу. Майже ніхто з науковців не вірить, що її створили ченці з архієпископом Кониським. Але й через двісті років після появи цього загадкового твору історикам, літературознавцям і лінгвістам не дають спокою питання: де й коли його написано, хто його справжній автор і що саме він хотів сказати своїм твором.

З'ясовуючи походження «Історії русів», я використовую поняття «автор» в якнайширшому сенсі, припускаючи, що, можливо, твір мав кількох авторів і редакторів. За історіографічною традицією я називаю цю людину, або групу людей, займенником «він». Це не означає, що я апріорі виключаю жінок з числа можливих авторів. Ідеться лише про те, що на кінець XVIII — початок XIX століття ми не маємо історичних творів, написаних жінкою або колективом

⁴ Про вплив «Історії русів» на розвиток української національної ідентичності див. частини I–III цієї книжки.

Вступ

жінок. Пошук автора «Історії русів» — головна сюжетна лінія цієї книжки. Два додаткові мотиви — історія українського козацтва з початку XVI до початку XIX століття та історія відкриття, публікації і досліджень самої «Історії русів» — ілюструють зв'язок між історією, міфом і націєтворенням від наполеонівських часів до наших днів. Я простежую, як кожне нове покоління дослідників «Історії русів» перетлумачувало текст відповідно до власних потреб, проблем і моделей своєї мінливої соціальної та національної ідентичності. Таким чином, пошук автора «Історії русів» постає як історія становлення модерної української і російської ідентичностей. У книжці використано раніше невідомі архівні джерела, але головні мої висновки спираються на текстуальний аналіз «Історії русів», її джерел, прототипів і текстів-конкурентів. Я хотів, щоб моє дослідження було доступне ширшому колу читачів, а не тільки фахівцям-текстологам, тому представив його у вигляді окремих розвідок про науковців і потенційних авторів «Історії русів».

Головне моє завдання лежить поза сферою пошуку конкретно-го автора «Історії русів». Я хочу передусім з'ясувати витоки тексту, який гіпнотизував цілі покоління дослідників. Я розглядаю «Історію русів» у її оригінальному політичному, ідеологічному та культурному контексті, що дає змогу окреслити час її створення і коло причетних до цього людей. На мою думку, «Історія русів» була не свідомим маніфестом російсько-української єдності чи раннього українського націоналізму (саме такі протилежні інтерпретації висунула модерна історична наука), а спробою нащадків козацької старшини виторгувати для себе найвигідніші умови входження в імперію. Позаяк імперська влада сумнівалася у дворянському статусі козацької старшини і ліквідувала рештки осібної військової організації козаків, українська шляхта прагнула популяризувати свої історичні здобутки і довести, що нащадки козацької старшини дорівнюють російським дворянам. Українська еліта початку XIX століття намагалася показати, що козаки стоять вище за російських дворян, адже походять від руських племен — родоначальників російської держави і династії. Парадокс, який я підкреслюю у висновках, полягає в тому, що, змагаючись за статус імперської еліти, творці козацького міфу заклали фундамент становлення нової української нації; це вело до розхитування загальноросійської ідентичності і врешті-решт закінчилося крахом імперії.

Одним із найцікавіших аспектів роботи над цією книжкою стала інтерпретація текстуальних спостережень і детективні пошуки в контексті історії національних міфологій. Як завважив Пол Коен у новаторській роботі про Боксерське повстання в Китаї та його історичний образ, деконструкція міфологізованого минулого «рідко минає безболісно: вона завдає втрат, часто безповоротних, подібно до тих, які несе смерть, вона буває дуже жорстокою і тому викликає рішучий опір». Однак подібна деконструкція — надзвичайно важливе завдання історії як академічної дисципліни. Не менш важливо досліджувати процес міфотворення. В цьому плані історія створення, поширення і рецепції «Історії русів» — ідеальний об'єкт дослідження, адже вона — ключовий текст у процесі перетворення козацтва з живого досвіду в історичний і національний міф. Не має значення, наскільки ідеалізовано, неточно і навіть фантастично виглядає козацька історія в цьому тексті, — для кількох поколінь читачів він став утіленням «справжнього» минулого. За словами Коена, «щойно образи минулого утверджуються в головах (і серцях) людей, вони набувають власної правди, навіть якщо ця правда не збігається з тим, що насправді було в минулому. Такі образи несуть правду як мінімум про те, у що люди *вірять*, а отже мусять посідати чільне місце у будь-якій історії людської свідомості»⁵.

Що стосується терміна «міф», я притримуюсь означення, яке запропонував Джордж Шепфлін, дослідник східноєвропейської політики і співредактор збірки статей «Міфи і нація»: «Міф — це один з інструментів, за допомогою яких колектив, зокрема нація, встановлює і означає засади власного буття, свою систему моралі і цінностей. У цьому сенсі міф є набором переконань, зазвичай оформлених у наратив, які спільнота сповідує про себе». Згідно з Шепфліном, — а в цьому випадку він іде услід за багатьма іншими вченими, що поділяють антропологічний підхід в дослідженні міфу, — «головне значення має зміст міфу, а не його історична достовірність». «Історія русів» відповідає двом з дев'яти видів національних міфологій у Шепфліна — міфу про воєнну звитягу і міфу про етногенез. Зосереджуючись на подвигах козаків, «Історія русів» пропонувала майбутній українській нації версію походження — по-

⁵ Cohen, Paul A. *History in Three Keys: The Boxers as Event, Experience and Myth.* — New York, 1997. — P. 211–212.

ходження не соціальної верстви чи політичного утворення, а етнічної групи «корінних» русів. На мою думку, цим самим «Історія русів» допомогла замінити міф загальноросійської єдності на міф української історичної і культурної унікальності. Вона також зробила козацький міф наріжним каменем модерної української історичної ідентичності⁶.

Відправною точкою в аналізі «Історії русів» як втілення і вираження козацької міфології стали для мене роботи Джона Армстронга про роль козацького міфу в українському націєтворенні. В його означенні міф — це «інтегральний феномен, через який символи національної ідентичності набувають послідовного смислу». Для мого погляду на роль козацької міфології у формуванні української національної ідентичності важливе також спостереження Ентоні Сміта, що «міфи, спогади, символи і цінності часто можуть бути адаптовані до нових обставин через наповнення новими смислами і новими функціями». Ці широкі дефініції і загальні припущення про історичні міфи добре служили мені в минулому, коли я досліджував еволюцію домодерних східнослов'янських ідентичностей та писав про вживання козацької історії і надуживання нею в пострадянській ситуації. Вони послужили також добрими теоретичними рамками і для цього дослідження, але в ході роботи я несподівано для себе виявив, що не можу більше покладатися лише на традиційну літературу про нації і націоналізм — твори Бенедикта Андерсона, Мирослава Гроха, Ернеста Гелнера і Ерика Гобсбаума⁷.

⁶ *Schöpflin, George*. The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths // *Myths and Nationhood* / Ed. Geoffrey Hosking and George Schöpflin. — London, 1997. — P. 19–35. Про формування української національної міфології див.: *Wilson, Andrew*. Myths of National History in Belarus and Ukraine // *Ibid.* — P. 182–197.

⁷ *Armstrong, John A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* / Ed. Peter J. Potichnyj et al. — Edmonton, 1992. — P. 133; *Smith, Anthony D.* The Ethnic Origins of Nations. — Oxford and New York, 1986. — P. 3. Пор.: *Plokhy, Serhii*. Ukraine and Russia: Representations of the Past. — Toronto, 2008. — P. 168; *Plokhy S.* The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. — Cambridge, 2006. — P. 4 [укр. пер. цієї роботи готується до друку]. Панівні «модерністські» підходи в дослідженні націоналізму див. у роботах: *Андерсон, Бенедикт*. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Пер. з англ. В. Морозова. — К.: Критика, 2001; *Hroch, Miroslav*. Social Preconditions of National Revival in Europe. — New York, 2000; *Гелнер, Ернест*. Нації та націоналізм; Націоналізм / Пер. з англ. Г. Касьянова. — К.:

Починаючи роботу над цією книжкою, я сподівався, що сліди анонімного автора «Історії русів» приведуть мене до групи мрійливих, далеких від конкретної політики інтелектуалів, головних дійових осіб стадії «збирання спадщини» у схемі націєтворення Мирослава Гроха. Але матеріал повів мене в іншому напрямку. Коло «незвичних підозрюваних», про яке йдеться у книжці, складалося з дворян, заангажованих у місцеву політику і добре інтегрованих в імперію. Серед людей, які могли бути причетними до створення «Історії русів» і вже точно її читали й поширювали, траплялися високі чиновники, які зробили кар'єру і зажили багатства, зміцнюючи та розширюючи імперію. Вони здобули освіту в імперських столицях і відправляли своїх дітей в імперські навчальні заклади, з яких ті виходили російськими літераторами. Навіщо таким людям писати, переписувати й поширювати текст, який не просто прославляє козацьке минуле, а й пропагує окрему руську націю і в кінцевому підсумку, як нам сьогодні зрозуміло, працює на повалення імперії? Щоб відповісти на це питання, я мусив враховувати не лише історіографічний контекст націоналізму і національних ідентичностей, а й контекст розвитку імперій.

В останнє десятиліття виник величезний інтерес до історії імперій і цілий бум літератури про стосунки імперій і націй. Особливо корисним мені здалося те, що в нових дослідженнях підкреслюється той простий факт, що національні ідеології не формуються у вакуумі, а виростають з політичного й ідеологічного контексту імперій. Першим протагоністам нації ішлося про певні політичні цілі, але вони не конче вважали націю та імперію несумісними політичними категоріями. В недавній виданій всесвітній історії імперій Джейн Бербенк і Фредерик Купер завважили, що батьки Американської революції, як і їхні колеги на Гаїті, «використовували імперські формули і зверталися до імперських інституцій», перш ніж вирішили, що конфлікт нерозв'язний і треба відділитися. Нації не заступають імперії за один день. Їх мислять і формують у рамках, заданих імперіями, тому важливо розглядати розвиток національних ідей і міфологій у цьому історичному контексті. «Відмовившись

Таксон, 2003; *Hobsbawm E. J. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality.* — Cambridge, 1992; *Винайдення традиції / За ред. Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука.* — К.: Ніка-Центр, 2010. — 2-ге вид.

від націєцентричного погляду на історію і засновку, що історія не-впинно рухається в напрямку один “народ” — одна держава, — пишуть Бербенк і Купер, — ми зможемо розв’язати давню дискусію про те, що насправді означали поняття демократія, громадянство і національність, коли, де і кого ці поняття стосувалися — в самих імперіях, у боротьбі між імперіями, в мобілізації проти імперій»⁸.

Саме контекст історичного, політичного й інтелектуального простору імперій виявився найприроднішим місцем для «розміщення» моїх «підозрюваних» та аналізу їхніх уявлень про історію, політику і націю. Коли йдеться про стосунки між козацькою елітою і правителями Російської імперії у XVIII–XIX століттях, слід враховувати кілька важливих нюансів. На відміну від решти соціальних, релігійних та етнічних груп у Російській і багатьох інших імперіях, старшинські нащадки були переконані (і «Історія русів» служила найкращим підтвердженням цьому переконанню), що вони не завойовані підданці, а повноцінні члени домінантної імперської нації, мало того — найбільш давній, справжній і центральний її елемент. Вони вважали себе партнерами в імперській справі і протестували проти дискримінації з боку імперського центру. Найближча паралель до української / малоросійської ситуації в Російській імперії — це роль шотландців у формуванні й експансії Британської імперії. І контекстуалізацією «Історії русів» я чимало завдячую масиву літератури про роль художніх творів у формуванні шотландської міфології та ідентичності на тлі Британської імперії і поняття «британськості»⁹.

⁸ Burbank, Jane; Cooper, Frederick. *Empires in World History: Power and the Politics of Difference*. — Princeton and Oxford, 2010. — P. 221, 245. Новітня література про імперії: Abernethy, David. *The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires, 1415–1980*. — New Haven, 2000; Darwin, John. *After Tamerlane: The Global History of Empire since 1405*. — London, 2008; Ferguson, Niall. *Empire: The Rise and Demise of the British World Order and the Lessons for Global Power*. — New York, 2003; Lieven, Dominic. *Empire: The Russian Empire and its Rivals*. — London, 2001; Maier, Charles S. *Among Empires: American Ascendancy and its Predecessors*. — Cambridge, Mass., 2007; Miller, Alexei. *The Romanov Empire and Nationalism*. — Budapest and New York, 2006 [рос. вид.: Миллер, Алексей. *Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования*. — М.: НЛО, 2006; див. також Миллер А. *Украинский вопрос в Российской империи*. — К.: Laurus, 2013].

⁹ Див., напр.: Davis, Leith. *Acts of Union: Scotland and the Literary Negotiation of the British Nation, 1707–1830*. — Stanford, 1998; Hall, Stefan Thomas. *The Role*

Кенет МакНіл, один з недавніх дослідників цієї теми, вказав на «унікальні історичні умови в Шотландії, які створили професійну еліту, що претендувала на центральну роль у творенні британських імперських позицій і водночас відчувала зростання англійських політичних і культурних впливів». Ті, хто знає, яку роль відіграли у формуванні Російської імперії і російської імперської ідентичності у XVIII столітті уродженці козацької України, від знакових фігур на зразок Теофана Прокоповича і Олександра Безбородька до тисяч українських інтелектуалів, чиновників і лікарів (у певний момент українці становили понад дві третини лікарів імперії), легко впізнають паралелі між українцями і шотландцями. Так само цікаво прозвучить для дослідника російсько-українських стосунків в імперському контексті думка МакНіла, що «амбівалентність шотландських уявлень про свою відмінність відображає аномальні умови меншинної культури, яка намагається стати культурою імперською». Я доходжу такого самого висновку: подібна амбівалентність стоїть за козацьким історичним міфом, сформульованим в «Історії русів»¹⁰.

Шотландські і чеські паралелі виявилися дуже продуктивними в інтерпретації результатів цього дослідження, ще й тому, що вони допомагають поставити «Історію русів» і козацький міф, створенню і поширенню якого вона сприяла, в широкий контекст європейського міфотворення. Найвідоміші автори в жанрі національ-

of Medieval Scottish Poetry in Creating Scottish Identity: "Textual Nationalism". — Lewiston, N. Y., 2006; *Trumpener, Katie*. Bardic Nationalism: The Romantic Novel and the British Empire. — Princeton, 1997; *Yadav, Alok*. Before the Empire of English: Literature, Provinciality, and Nationalism in Eighteenth-Century Britain. — New York, 2004.

¹⁰ *McNeil, Kenneth*. Scotland, Britain, Empire: Writing the Highlands, 1760–1860. — Columbus, Ohio, 2007. — P. 14. Про паралелі між українським і шотландським досвідом див.: *Velychenko, Stephen*. Empire Loyalty and Minority Nationalism in Great Britain and Imperial Russia, 1707–1914: Institutions, Law and Nationality in Scotland and Ukraine // *Comparative Studies in Society and History* 39 (1997). — P. 413–441. Про паралелі між творами Вальтера Скота та образами козаків в російській літературі див.: *Kornblatt, Judith Deutsch*. The Cossack Hero in Russian Literature: A Study in Cultural Mythology. — Madison, Wisc., 1992; *Bojanowska, Edyta M.* Nikolai Gogol: Between Ukrainian and Russian Nationalism. — Cambridge, Mass., 2007 [укр. пер.: *Бояновська, Едита*. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Пер. з англ. А. Бондаря. — К.: Темпора, 2013].

ної літературної містифікації, до якого прямо належить «Історія русів», — Джеймс Макферсон і Вацлав Ганка. Розлога література про підробки тієї епохи виявилася дуже корисною для аналізу походження і рецепції «Історії русів». Потреба в національному епосі після національної катастрофи або поразки, використання в такому епосі імперської мови, підкреслення історичної і культурної вишості переможеної нації над своїми переможцями, приписування авторства давно померлому авторитету з метою автентифікації підробленого нарративу і його ідейного спрямування, використання підробки для «відновлення» начебто втраченої частини національного нарративу і, нарешті, політична лояльність авторів подібних національних містифікацій до імперії — все це типові риси загальноєвропейського жанру, до якого належить «Історія русів»¹¹.

Питання про авторство «Історії русів» вплинуло на стратегію і структуру моєї книжки. Вона складається з сімнадцяти розділів, поділених на п'ять частин. У частині першій («Загадка») йдеться про вплив «Історії русів» на російську і українську історичну уяву, а також про обставини появи і публікації цього рукопису. У цьому розділі також подано базову інформацію про козаків і козацьку державу. В частині другій («По холодному сліду») я піддаю ревізії попередні спроби встановити таємничого автора «Історії русів». Там йдеться про дослідження окремих науковців і життєві історії «звичних підозрюваних», яким приписували авторство. Я також показую, як на пошуки автора «Історії русів» впливала ідентичність самих дослідників: коли на зміну вченим, що трималися народницьких ідеалів, приходили дослідники, які понад усе ставили інтереси на-

¹¹ Про історичні підробки й літературні містифікації див.: *Groom, Nick. The Forger's Shadow: How Forgery Changed the Course of Literature.* — Basingstoke and Oxford, 2002; *Russett, Margaret. Fictions and Fakes: Forging Romantic Authenticity, 1760–1845.* — Cambridge, 2006; *Ruthven K. K. Faking Literature.* — Cambridge, 2001; *Stewart, Susan. Crimes of Writing: Problems in the Containment of Representation.* — Durham, N. C., and London, 1994. Про літературні містифікації в Росії і Україні див.: *Grabowicz, George G. National Poets and National Mystifications // Literární mystifikace, etnické mýty a jejich úloha při formování národního vědomí. Studie Slovákckého muzea: Uherské Hradiště 6 (2001).* — S. 7–24 [укр. публ.: *Грабович, Григорій. Слідами національних містифікацій // Критика 6 (2001).* — С. 14–23]; *Keenan, Edward L. Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale.* — Cambridge, Mass., 2004; *Толочко, Алексей. «История Российская» Василия Татищева: Источники и известия.* — М.: НЛО, 2005.

Вступ

ції, мінялися й кандидатури авторів «Історії русів» та інтерпретації її головних ідей.

Дві головні частини книжки (третю і четверту) побудовано до-вкола питань, що їх зазвичай ставлять детективи-криміналісти: коли, де і за яких обставин відбувся акт історіографічної підробки; які були його мотиви; сам чи за допомогою спільників діяв підозрюваний; і, нарешті, хто був цей загадковий зловмисник чи зловмисники. В частині третій («Частини ребуса») я відкладаю убік інформацію, залишену нам попередниками. Озброївшись зібраними даними, я повертаюся *ad fontes*, до самої «Історії русів», з'ясовую час і місце її написання та мотиви авторів. У частині четвертій («Незвичні підозрювані») окреслено соціальне й інтелектуальне коло гіпотетичних авторів «Історії русів». Час і місце історіографічного «злочину» встановлено, мотиви і методи містифікації викрито, отже можна повернутися до питання авторства і запропонувати новий, незвичний «склад» групи підозрюваних. Усі вони не лише були присутні у відповідний час у відповідному місці, а й мали належне походження, освіту, зв'язки й інтелект, потрібні для цього «літературного злочину». У частині п'ятій («Родинне коло») представлено корпус додаткових доказів, які дають змогу відповісти на питання, порушені у вступі і перших розділах книжки. Кожен новий розділ підводить нас до відповіді на головне питання — хто стояв за створенням «Історії русів»? У висновках «Історію русів» розглянуто в широкому контексті історії, міфології і націєтворення на степовому кордоні Європи.

Частина перша

Загадка

Георгій Нарбут
«Еней з військом» (1919)
Харківський художній музей

Розділ 1

Поклик свободи

Стояла біла ніч, знаменита прикмета петербурзького літа. Невеличкий натовп, що зібрався удосвіта 13 липня 1826 року на Троїцькому мосту і на березі Неви під Петропавлівською фортецею, спостерігав за тим, як у кронверку розгортається моторошний ритуал. Під барабанний бій з фортеці вивели кількадесят молодих чоловіків у брудних і заношених офіцерських мундирах. Їх поділили на групи і поставили перед строєм солдатів, що їх ці люди колись вели у бій. Вони незворушно вислухали вирок — тривала каторга і заслання. Після оголошення вироку на в'язнів надягли кайдани, над їхніми головами зламали шпаги — це символізувало позбавлення дворянського статусу, офіцерських звань, нагород і відзнак. Еполети і мундири спалили.

Щойно ритуал «громадянської страти» закінчився і каторжників знову загнали у фортецю, охоронці вивели з воріт п'ятьох чоловіків у важких кайданах. Їх підвели до шибениці, поспіхом зведеної у кронверку фортеці. Далі сталася незапланована пауза — шукали лавку, щоб поставити в'язнів на шибеницю. Нарешті знайшли в сусідньому Училищі торгового мореплавання. Подальша сцена вжахнула навіть катів. Під барабанний дріб з-під ніг в'язнів вибили підставки, але тільки двоє крайніх повисли в петлі, троє обірвалися. Мотузка виявилася заслабкою і не витримала ваги тіл і кайданів. Заворожений натовп затамував подих. Невже їх урятовано?

«Знаць, бог не хочет их смерти», — сказав один з солдатів, але петербурзький генерал-губернатор Павло Голеніщев-Кутузов наказав ще раз повісити в'язнів. Сценарій страти розписав особисто імператор Микола I, і загартований війнами генерал — він відзначився у Битві народів під Лейпцигом 1813 року і привіз із Парижа в Петербург новину про поразку Наполеона — мав намір виконати

волю імператора до кінця. Микола хотів, щоб страту провели перед четвертою годиною ранку. Вже була майже п'ята, сонце швидко розганяло темряву, а три чоловіки, засуджені за державну зраду, все ще були живі. Голеніщев-Кутузов наказав поквипитися. Шокованих і закривавлених в'язнів, один ледве міг стояти на ногах, знову підняли на поспіхом поправлений ешафот. «Проклятая земля, где не умеют ни составить заговора, ни судить, ни вешать!» — нібито сказав один з них. Інший крикнув Голеніщеву-Кутузову: «Подлый опричник тирана! Дай же палачу твои аксельбанты, чтоб нам не умирать в третий раз!» Генерал стояв незворушно. До шостої години страта нарешті закінчилася. Тіла п'яťох в'язнів, які вважали, що віддають своє життя боротьбі за свободу, прибрали. Наступного дня їх перевезли на острів Голодай неподалік Петербурга і поховали в таємній могилі.

П'яťеро чоловіків, страчених того літнього ранку 1826 року на березі Неви, очолювали змову декабристів, організовану ветеранами війни з Наполеоном. Вони хотіли змінити політичний устрій Російської імперії. 14 грудня 1825 року, за сім місяців до страти, група молодих офіцерів-ідеалістів вивела свої загони на Сенатську площу в Петербурзі у сподіванні повалити самодержавство, скасувати кріпацтво і скликати конституційну асамблею. Вірні царю полки оточили їхні загони і розігнали артилерійським вогнем. Повстання Чернігівського полку на Україні теж придушили. Після шести місяців слідства лідерів обох повстань повісили, учасників змови і членів декабристських гуртків вислали в Сибір або відправили в армію на Кавказ. Повстання було придушено, плани радикальної перебудови імперії (зокрема такі кардинальні кроки, як запровадження військової диктатури) зруйновано. Самодержавство перемогло в цьому конфлікті. Але приклад п'яťох мучеників та мрії про свободу, зароджені лідерами повстання, залишилися і надихали майбутні покоління бунтівників¹².

¹² Казнь декабристов. Рассказы современников // Русский архив. — 1881. — № 2. — С. 341–346; *Котляревский, Нестор*. Рылеев. — СПб., 1908. — С. 186–191; *Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года на Сенатской площади в Петербурге* (<http://www.patiks.ru/txt/3dekab77.shtml>). Про повстання декабристів див.: *Mazour, Anatole G. The First Russian Revolution, 1825: The Decembrist Movement.* — Stanford, Calif., 1966.

Розділ 1. Поклик свободи

Чоловік, який, згідно з переказами, назвав генерала Голеніщева-Кутузова «опричником тирана», був Кондратій Рилєєв, тридцятилітній офіцер у відставці, управитель Російсько-американської компанії. Він був душею декабристського гуртка в Петербурзі. Саме в його квартирі народився план повстання 14 грудня 1825 року. Друг Олександра Пушкіна і сам талановитий поет, Рилєєв надихав друзів і колег по змові не лише пристрасними віршами, в яких закликав віддати життя за свободу, а ще й стоїчною витримкою перед смертю. Коли з останньою розрадою в камеру прийшов священник, Рилєєв начебто узяв його руку, поклав собі на серце і промовив: «Слышишь, отец, оно не бьется сильнее прежнего»¹³.

Друзі Рилєєва вважали, що він передбачив свою загибель в опублікованому за кілька місяців до повстання уривку з поеми, над якою тоді працював. Поема називалася «Наливайко», її головним героєм був лідер козацького повстання кінця XVI століття в Україні. В уривку «Исповедь Наливайки» Рилєєв вклав в уста козацького ватажка такі слова:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает*
На утеснителей народа;
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!¹⁴

Коли Рилєєв уперше прочитав ці вірші своєму другу Михайлу Бестужеву — разом зі своїм братом Миколою у грудні 1825 року він виведе перші повстанські полки на Сенатську площу, — той був шокований. За спогадами Миколи Бестужева, Михайло сказав Рилєєву: «Знаешь ли [...], какое предсказание написал ты самому себе и нам с

¹³ Див.: Декабристы. История восстания 14 декабря 1825 года. Про Рилеева див.: *Meara, Patrick*. K. F. Ryleev: A Political Biography of the Decembrist Poet. — Princeton, N. J., 1984.

¹⁴ *Рилеев К. Ф.* Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рилеев К. Ф.* Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 250.

тобою». Рилеев був цілком свідомий значення свого твору. «Неужели ты думаешь, что я сомневался хоть минуту в своем назначении, — відповів поет. — Верь мне, что каждый день убеждает меня в необходимости моих действий, в будущей гибели, которою мы должны купить нашу первую попытку для свободы России, и вместе с тем в необходимости примера для пробуждения спящих россиян»¹⁵.

Вірші Рилеева надихали покоління революціонерів і вільнодумців у Російській імперії. Зокрема, Віру Засулич, революціонерку-терористку, одну з перших російських марксисток, і Михайла Драгоманова, політичного емігранта, одного з найвпливовіших українських мислителів ХІХ століття. Драгоманов пізніше згадував: «Ще в 50-ті роки, я пам'ятаю, “Войнаровский” і “Исповедь Наливайки” переписувались в наших потайних тетрадках поряд з творами Шевченка і читались з однаковим запалом». Сам Рилеев шукав натхнення в історичних творах і останні роки перед повстанням особливо захоплювався історією українських козаків¹⁶.

Кондратій Рилеев ознайомився з Україною через батька — той служив у Києві і навіть купив там будинок, який заповів сину. З козацьким стилем життя молодий Рилеев уперше зіткнувся, повернувшись з наполеонівських воєн. У лютому 1814 року, закінчивши кадетський корпус, він у віці 18 років вступив на армійську службу. Зі своєю артилерійською бригадою юний Рилеев пройшов Польщу, Німеччину, Швейцарію і Францію. У Дрездені його приймали при дворі російського губернатора Саксонії Миколи Репніна, майбутнього малоросійського губернатора, одруженого з внучкою останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Певний час Рилеев провів у Парижі. Під арештом він свідчив, що заразився вільнодумством під час французької кампанії 1814–1815 років. Після закордонного походу полк Рилеева повернувся в Російську імперію, спершу він квартирував у Литві, потім під Острогожськом, маленьким містечком у сучасній Воронезькій області Російської Федерації. Заснований українськими козаками в середині ХVІІ століття, Острогожськ до 1760-х років був полковим містом. На початку

¹⁵ Бестужев, Николай. Воспоминание о Рилееве // Воспоминания Бестужевых / Ред., статья и комм. М. К. Азадовского. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 7.

¹⁶ Драгоманів, Михайло. Листи на Наддніпрянську Україну. — К.: Криниця, 1917. — С. 13.

XIX століття місто недовгий час входило у Слобідсько-Українську губернію. Жителі Острогожська зберігали українські звичаї і традиції аж до XX століття¹⁷.

Рилєєв провів майже три роки неподалік Острогожська, потоваришував з місцевими офіцерами й ознайомився з місцевою культурою. Там же він зустрів кохання свого життя, доньку місцевого дворянина. Наталя Тевяшова походила зі старшинської родини, один з її предків на початку XVIII століття був полковником Острогожського полку. Подавши у відставку наприкінці 1818 року і переїхавши з дружиною у Петербург, Рилєєв з друзями не раз повертався сюди на літо і завжди називав цей край «Україною». В грудні 1825 року Рилєєв писав Миколі Маркевичу, нащадку знаменитого козацького роду і майбутньому історика України: «Я русский, но три года жил на Украине: мало для себя, но довольно для того, чтобы полюбить эту страну и добрых ее жителей. Сверх того, Украина наделила меня редкою, несравненною женою. Уже шесть лет моя добрая украинка счастливит меня; и так к привязанности моей еще присоединяется и благодарность душевная, вечная к Малороссии»¹⁸.

Перебравшись у Петербург, Кондратій Рилєєв не забув своїх українських друзів і знайомих. У листопаді 1820 року, повернувшись у столицю з літнього відпочинку в Острогожську, Рилєєв надрукував в «Отечественных записках» листа, де вихваляв свого острогожського друга Михайла Бедрату, відставного офіцера Охтирського гусарського полку. Охтирський полк було створено 1651 року, 1765-го, після скасування козацької автономії, його перетворили на гусарський полк російської армії. В 1814-му полк увійшов у Париж і відзначився тим, що гусари, колишні козаки, пустили на нові мундири коричневу матерію, реквізовану в капучинському монастирі. Імператор Олександр I був потішений вибором і наказав, щоб полкові мундири і надалі були коричневі¹⁹.

¹⁷ Там само. — С. 8–10; *Котляревский Н. Рилєєв.* — С. 21–24. *Удодов, Борис.* К. Ф. Рилєєв в Воронежском крае. — Воронеж, 1971. — С. 5–14.

¹⁸ К. Ф. Рилєєв — Н. А. Маркевичу (Петербург. 18 октября 1825 г.) // *Литературное наследство.* — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — Т. 59: Декабристы-литераторы / Ред. А. М. Еголин и др. — С. 153. Див. також: *Котляревский Н. Рилєєв.* — С. 24–29.

¹⁹ Див.: *Рилєєв К. Ф.* Еще о храброе М. Г. Бедрате // *Рилєєв К. Ф.* Полное собр. соч. — М.–Л.: Academia, 1934. — С. 295–297; *Михайленко, Александр.* И жили дружною семьею солдат, корнет и генерал. — М., 2001. — Главы 1–2.

Листу Рилєєва передувала нотатка, яку опублікував в «Отечественных записках» відомий у той час російський поет Денис Давидов, організатор партизанського опору Наполеону і колишній командувач Охтирського полку. Давидов відзначав відвагу свого колишнього підлеглого. Михайло Бедрага походив з родини генерал-майора Григорія Бедраги. Це був вірний і сміливий офіцер, з юного віку він служив в Охтирському полку разом з двома своїми братами. Під час війни з Наполеоном він показав виняткові командирські якості. Бедрага, однак, не дійшов до Парижа: діставши поранення в голову у знаменитій Бородинській битві (1812), він жив у самоті і безвісті в родинному маєтку під Острогожськом. І Давидов, і Рилєєв намагалися віддати шану маловідомому героєві через шпальти популярного на той час журналу.

Нема сумніву, що Рилєєв вбачав у Бедразі саме українського козака. У присвяченому Бедразі вірші, написаному влітку 1821 року, Рилєєв згадує розмови з одним своїм острогожським знайомим, ймовірно це був тесть поета, майор Михайло Тевяшов. Вони говорять про повстання греків проти османської влади, яке розгорталось тоді у Греції, та історію Запорозької Січі, яка була символом боротьби за козацькі вольності. Можна припустити, що Рилєєв вів подібні розмови і з Бедрагою. У вірші, присвяченому другові, він писав:

Майор с себя снимает
 Полузаржавый меч
 И слезы отирает.
 О прошлой старине,
 О Сечи своевольной,
 О мире, о войне²⁰.

В очах Рилєєва острогожські козаки стали поборниками свободи і особистої незалежності, успадкованих від героїчного минулого. Жива козацька традиція збереглася тут до початку ХІХ століття. «Не за излишнее считаю сказать, что на землях острогожских не видали крепостных крестьян до конца прошедшего столетия. Полковые земли, доставшиеся впоследствии разным чиновникам Острогожского полка, были обрабатываемы вольными людьми или

²⁰ *Рилєєв К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // Рилєєв К. Ф. Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 108.*

Розділ 1. Поклик свободи

козаками»²¹, — писав він в одному з листів петербурзькій владі, виступаючи за повернення економічних свобод краю, який страждав від важких умов життя. Традиція козацьких вольностей справді не померла. Колишній кріпак графів Шереметєвих, майбутній професор російської літератури Олександр Нікітенко, який своєю свободою завдячував зокрема й Рилєєву, пізніше згадував, що його дід, «молчаливый, кроткий, благоразумный в трезвом виде, напившись, он имел обыкновение пускаться в толки об общественных делах, вспоминать о казачине и гетьманщине, судил строго о беспорядках сельского управления»²².

Рилєєву здавалося, що Острогожськ успадкував не тільки козацький дух, але й предківську традицію свободи. 1823 року він писав про місто, у якому:

...пленённый славы звуком,
Поседевший в битвах дед
Завещал кипящим внукам
Жажду воли и побед²³.

У вірші йшлося про зустріч 1696 року в Острогожську царя Петра I з гетьманом Іваном Мазепою — тоді спільниками, а в майбутньому ворогами²⁴.

Рилєєв не уникав політично дражливих і навіть небезпечних тем. Навесні 1823 року він почав працювати над поемою «Войнаровский» про повстання Мазепи та його наслідки. Головний герой твору — Андрій Войнаровський, молодий ідеаліст і племінник Мазепи, приєднується до повстання проти царя і їде за гетьманом на чужину. Він був представником Карла XII у Стамбулі. Дорогою з Османської імперії у Швецію в жовтні 1716 року його викрали ро-

²¹ Рилєєв К. Ф. Об Острогожске // Там же. — С. 298.

²² Нікітенко, Олександр. Повесть о самом себе: посмертные записки и дневник // Русская старина. — 1888. — Кн. 8. — С. 308.

²³ Рилєєв К. Ф. Наливайко (Отрывки из поэмы) // Рилєєв К. Ф. Полное собр. соч. / Ред. вступ. ст. и комм. А. Г. Цейтлина. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 173.

²⁴ Про Мазепу і перехід до шведів див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і його доба. — Нью Йорк, Париж і Торонто, 1960; On the Eve of Poltava: The Letters of Mazepa to Adam Sieniawski, 1704–1708 / Orest Subtelny, ed. — New York, 1975; Субтельний, Орест. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття. — К., 1994; Mackiw, Teodor. English Reports on Mazepa, Hetman of Ukraine and Prince of the Holy Roman Empire, 1687–1709. — New York, Munich, and Toronto, 1983.

сійські агенти і доправили в Петропавловську фортецю. Потім його відправили у Якутськ, де він і помер, провівши на засланні шістнадцять років. «Войнаровский» виявився пророчим твором, якщо не для самого Рилєєва, то для його товаришів, яких після поразки декабристського повстання заслали в Сибір²⁵.

Найпровокативніша особливість поеми — образ старого козацького гетьмана. У передмові до поеми, яку написав Олександр Корнілович, Мазепа, цілком у традиції російської імперської історіографії, постає своєкорисливим зрадником. Але у самому тексті поеми гетьман часто виглядає щирим патріотом своєї батьківщини, готовим віддати життя боротьбі з тиранією. Саме такий образ гетьмана постає з епізоду, де Войнаровський згадує свою першу зустріч з дядьком, на якій обговорювали повстання проти царя. Рилєєвський Мазепа каже юному племіннику:

Шаг этот дерзок, знаю я;
От случая всему решенье,
Успех не верен, — и меня
Иль слава ждет, иль поношенье!
Но я решился: пусть судьба
Грозит стране родной злосчастьем, —
Уж близок час, близка борьба,
Борьба свободы с самовластьем!²⁶

Уривки з поеми, а потім і цілий твір (з суттєвими цензурними купюрами) публікувалися 1824 і 1825 року, і публіка зустріла цей твір дуже тепло. До його шанувальників належав Олександр Пушкін. Але звучали й критичні відгуки. У приватному листі за квітень 1825 року Павло Катенін, ще один вільнодумець, висланий з Петербурга задовго до повстання 1825 року, писав знайомому: «Все это копии с разных байроновских вещей, в стихах по новому образцу. Всего чуднее для меня мысль представить подлеца и плута Мазепу каким-то Катоном»²⁷.

²⁵ Див.: *Винар, Любомир*. Андрій Войнаровський: історичний нарис. — Мюнхен-Клівленд, 1962.

²⁶ *Рилєєв К. Ф.* Войнаровский // *Рилєєв К. Ф.* Полное собр. соч. — М.—Л.: Academia, 1934. — С. 213–214; *Корнілович А.* Жизнеописание Мазепы // *Рилєєв К. Ф.* Сочинения и переписка. — С. 91–96.

²⁷ Цит. за: *Маслов В. И.* Литературная деятельность К. Ф. Рилєєва. — К., 1912. —

У зауваженні Катеніна, що новий твір Рилеєва наслідуює літературному стилю і настановам Байрона, був певний резон. Влітку 1819 року Байрон надрукував поему «Мазепа», яка одразу зажила світовою популярністю — козацький гетьман XVIII століття моментально перетворився на романтичного героя. Втім оригінальність Рилеєва проявилася у виборі головного персонажа (Войнаровського у Байрона ні словом не згадано) і в інтерпретації постаті Мазепи. Через образ гетьмана Рилеєв транслиував свої погляди на свободу і тиранію. Списати на Байрона те, що Рилеєв поблажливо ставиться до Мазепи чи прославляє козацьких гетьманів у цілому, можна лише частково. Наступні поезії Рилеєва не лишують у цьому жодного сумніву²⁸.

У 1821–1823 роках Рилеєв опублікував збірку віршів під назвою «Думи». Джерелом натхнення послужили «Історичні думи» Юліана Урсин-Немцевича, польського поета й історика, палкого поборника конституції 1791 року і секретаря Тадеуша Костюшка, лідера польського повстання проти російської влади в 1794 році. Рилеєв з дитинства знав польську мову, а декабристські кола, до яких він належав, дуже приязно ставилися до польських патріотів, зокрема до Адама Міцкевича. Втім історичні пісні цього польського автора не єдине і не головне джерело натхнення Рилеєва. У вступі до видання «Дум» 1825 року він писав: «Дума, старинное наследие от южных братьев наших, наше руское, родное изобретение. Поляки заняли ее от нас. Еще до сих пор украинцы поют думы о героях своих — Дорошенке, Нечае, Сагайдашном, Палее, и самому Мазепе приписывается сочинение одной из них». Рилеєв ймовірно знав перше видання українських народних пісень, яке 1819 року надрукував у Петербурзі Микола Цертелєв, і перший твір модерної української літератури «Енеїду» Котляревського, стилізовану під фольклор пародію на Вергілія, вперше опубліковану в Петербурзі в 1798-му²⁹.

С. 317; *Котляревский Н. Рилеев*. — С. 54–55, 117–121; Русская романтическая поэма. — М., 1985. — С. 113.

²⁸ Про Мазепу як романтичного героя див.: *Babinski H. F. The Mazeppa Legend in European Romanticism*. — New York, 1974.

²⁹ *Думы*. Сочинение К. Рилеева. — М., 1825. — С. vi; *Драгоманов, Михайло*. Листи на Наддніпрянську Україну. — С. 156.

Є підстави вважати, що ще 1824 року Рилєєв ознайомився з новим захопливим джерелом про козацьку історію. Цей твір був відомий поету і деяким його друзям як «Історія Кониського». Його авторство приписували Георгію Кониському, архієпископу могольовському. Цілого тексту рукопису Рилєєв не мав. Повний список припадав пилом у бібліотеках нащадків козацької старшини десь на Чернігівщині, далеко на південь від імперської столиці. Однак Рилєєву трапилися уривки загадкового рукопису, і вони розпалили його романтичну уяву. Йому відкрився цілий світ козацьких героїв. Один з таких героїв, Северин Наливайко, до 1820-х років майже не фігурував не те що в західних, а й у російських та українських історичних творах. У двотомнику Дмитра Бантиша-Каменського, першій науковій спробі історії України, надрукованій 1822 року, Северину Наливайку приділено аж два речення. Лише «Історія Кониського» задовольнила інтерес читачів до подробиць Наливайкового життя. Докладна розповідь про його вчинки супроводжувалася текстами Наливайкових листів до польських королів. Мало який образ борців (читай — мучеників) за свободу Русі промовляв до сердець освіченої публіки початку XIX століття так, як Наливайків. Рилєєв зробить Наливайка символом козацької свободи, завзяття і патріотизму³⁰.

Северин (Семерій) Наливайко, який став героєм козацьких літописців XVIII століття і зробив приголомшливу кар'єру у романтиків XIX століття, у свої часи був досить суперечливою постаттю. В 1593 році, перебуваючи на службі у князя Костянтина Острозького, Наливайко брав участь у придушенні повстання ще одного козацького ватажка Кшиштофа Косинського. Наступного року за домовленістю з Острозьким Наливайко очолив бунт козаків і селян, намагаючись відвести їх від маєтків свого патрона і спрямувати їхню лють і руйнівну енергію проти ворогів князя. Список ворогів починався з двох православних єпископів, які замислили церковну унію між православною митрополією на території Речі Посполитої і римським папою. 1596 року Берестейська унія стала реальністю, що спровокувало серйозний конфлікт, — багато хто вважав це порушенням прав православної церкви. Традиція зробила Наливайка

³⁰ Бантыш-Каменский, Дмитрий. История Малой России. — М., 1822. — Т. 1. — С. xxii.

Розділ 1. Поклик свободи

першим мучеником за православну віру — 1597 року його схопили і стратили поляки³¹.

Не дивно, що православні ченці і козацькі літописці дуже симпатизували Наливайку, але реальних історичних відомостей про нього вони майже не мали. Натомість в «Історії Кониського» було повно матеріалу, який надавався до творчого вжитку. Рилєєв запозичив з цього рукопису деталі, яких не міг знайти деінде, зокрема згадки про Наливайкову столицю в Чигирині на річці Тясміні і його нібито близькі стосунки з Григорієм Лободою, ватажком запорозьких козаків. Однак ці деталі не відзначалися автентичністю. Лобода був суперником Наливайка, козаки стратили його за підозрою у співпраці з поляками. Чигирин справді стояв на річці Тясміні, проте став козацькою столицею лише через добрих півстоліття по смерті Наливайка. Але про те, що Рилєєв, зображуючи козацького ватажка, покладається на «Історію Кониського», свідчать не тільки деталі поеми, хай там які недостовірні, а й ідеологічний посыл, переданий через образ Наливайка.

Саме під впливом «Історії Кониського» Рилєєв зображує Наливайка не просто людиною, готовою померти за свободу свого народу, а й поборником рівності і братерства сусідніх народів:

Козак в союзе с ляхом был,
Как вольный с вольным, равный с равным.
Но все исчезло, как призрак.
Уже давно узнал козак
В своих союзниках тиранов³².

Уявлення про рівноправний союз козаків і поляків прямо випливає з апокрифічного Наливайкового листа королю, поданого в «Історії Кониського». Наливайко заявляє, що Королівство Польське чи Велике князівство Литовське ніколи не завойовували руський народ, він «добровольно соединился на одинаких и равных с ними правах и преимуществах». Далі він пише, що поляки ці права постійно порушували, зокрема запровадивши церковну унію. Згідно з

³¹ Див.: *Леп'яко, Сергій*. Козацькі війни кінця XVI століття в Україні. — Чернігів, 1996. — С. 170–172; *Плохій, Сергій*. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2005. — С. 53–56, 140–143.

³² *Рилєєв К. Ф.* Наливайко (Отрывки из поэмы) // *Рилєєв К. Ф.* Полное собр. соч. — М.–Л.: Academia, 1934. — С. 250.

«Історією Кониського», лише після поразки і страти Наливайка поляки почали називати православних «схизматиками» і віддали православні церкви євреям, які радо видобували зиск з цієї ситуації і виставляли православним захмарні ціни за користування своїми ж храмами³³.

Твердження, що євреї тримали ключі від православних церков, згодом стало гаслом записних антисемітів у Російській імперії. У незавершеній віршованій драмі «Богдан Хмельницький» (1825) Рилєєв використав цю деталь, щоб підкреслити, яких утисків зазнавали козаки від польської влади перед повстанням 1648 року, жертвами якого стали десятки тисяч євреїв. Рилєєв виказав знайомство зі ще одним епізодом «Історії Кониського» — описом перемоги козаків над польським військом під час так званої «Тарасової ночі». Цей епізод 1620-х років, так само як повстання Наливайка, був відомий літописцям лише в загальних рисах, однак «Історія Кониського» пропонувала захопливі деталі. Рилєєв поділяв маніфестовану в «Історії» нелюбов до польської влади на українських землях. Він вважав Наливайка і Хмельницького патріотами, які не могли змиритися з тим, як чужа тиранічна влада гнобить їхній народ. Козаки, яких він називає навзаєм «малоросами» і «українцями», являють, за Рилєєвим, свободолубну, але пригноблену частину російського народу³⁴.

Найбільш вдячними Рилєєву за героїчний образ козацького минулого були нащадки старшинських родів в Україні. Микола Маркевич, «как истинный гражданин своего любезного отечества, как добрый малороссиянин», писав Рилєєву про «Войнаровского» і «Наливайка»: «Примите мою и всех знакомых мне моих соотечественников благодарность. Будьте уверены, что благодарность наша искренняя, что мы от души чувствуем цену трудов ваших, которые вас и предков наших прославляют. Мы не потеряли еще из виду деяний великих мужей малороссиян, во многих сердцах не уменьшилась прежняя сила чувств и преданности к отчизне.

³³ Див.: Історія Русовъ. — С. 35–41, тут 36.

³⁴ Рилєєв К. Ф. Богдан Хмельницький // Рилєєв К. Ф. Сочинения и переписка. — С. 145–152; Історія Русовъ. — С. 51–52; Козут, Зенон. Повстання Хмельницького, образ євреїв і формування української історичної пам'яті // Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. — К.: Критика, 2004. — С. 244–271.

Розділ 1. Поклик свободи

Вы еще найдете живым у нас дух Полуботка. Примите нашу общую благодарность: вы много сделали, очень много! Вы возвышаете целый народ, — горе тому, кто идет на усмирение целых стран, кто покушается покрыть презрением целые народы, и они ему платят презрением... Но слава тому, кто прославляет величие души человеческой и кому народы целые должны воздавать благодарность. «Исповедь Наливайки» врезана в сердцах наших и моем также»³⁵.

Натхненням для свободолюбної поезії Кондратія Рилеева служила не тільки козацька історія. Він захоплювався демократичними традиціями середньовічної Новгородської республіки і тогочасним повстанням греків проти османської влади. Думки Рилеева підживлювалися творами французьких, польських і російських авторів-сучасників, а ідеї формувалися у дискусіях з такими людьми, як Бестужеви, Корнілович і Пушкін. Однак саме козацька історія надихнула найбільші поетичні твори Рилеева. Він звертався до історії козацьких повстань XVI–XVII століть проти польської влади у пошуках передвісника повстання проти російського самодержавства. Молодий поет, що вважав боротьбу з урядом патріотичним обов'язком, був готовий йти слідом за козацькими героями і полягти в битві за свободу батьківщини. Образи, запозичені з «Історії Кониського», не тільки допомогли Рилееву висловити мрії про свободу, а й провістили долю поета.

Останній лист Рилеева, написаний одразу після арешту, було адресовано дружині. Подібно до свого найвідомішого персонажа, Северина Наливайка, Рилеев не шкодував за життям і благословляв свій жереб. Він писав своїй «доброй украинке»: «Бог и государь решили участь мою: я должен умереть, и умереть смертью позорною. Да будет его святая воля! Мой милый друг, предайся и ты воле всемогущего, и он утешит тебя. За душу мою молись Богу. Он услышит твои молитвы. Не ропщи ни на него, ни на государя: это будет и безрассудно, и грешно. Нам ли постигнуть неисповедимые суды непостижимого? Я ни разу не возроптал за все время моего заключения, и за то дух святыи дивно утешал меня». Він закінчив листа словами: «Прощай! Велят одеваться. Да будет его святая воля»³⁶.

³⁵ Цит. за: *Котляревский Н. Рылеев.* — СПб., 1908. — С. 117–118.

³⁶ *Рылеев К. Ф. Письмо жене (13 июля 1826 г.) // Рылеев К. Ф. Полное собр. соч.* — М.–Л.: Academia, 1934. — С. 518–519.

Розділ 2

Козацькі аннали

Що являла собою «Історія Кониського», на яку покладався Кондратій Рилєєв, пишучи про козаків? І де він її знайшов? Часткову відповідь на друге запитання ми можемо знайти у листуванні Рилєєва з товаришем по декабристській змові, 33-річним полковником у відставці Олександром фон Брігеном. Вона міститься у листі фон Брігена Рилєєву, написаному з далекого від імперських центрів українського села Понурівки 21 жовтня 1825 року, за неповні два місяці до повстання декабристів.

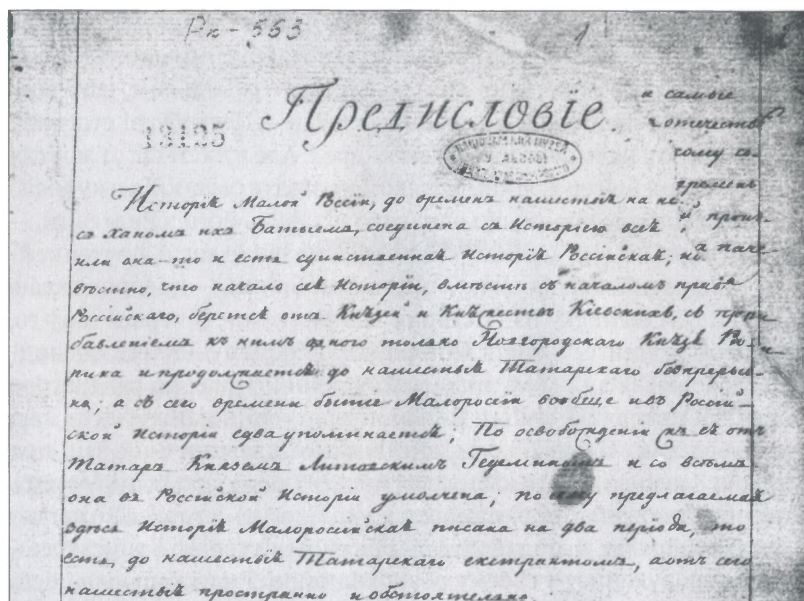
Герой Бородинської битви, нагороджений за участь у ній золотою зброєю, учасник закордонного походу російської армії 1813–1814 років, фон Бріген пішов зі служби 1819 року через проблеми зі здоров'ям — він отримав дві серйозні рани. Влітку–восени 1825-го фон Бріген гостював у свого тестя Михайла Миклашевського, колишнього сенатора і губернатора кількох губерній, зокрема Малоросійської і Катеринославської. Як і улюблений Рилєєвим Острогжськ, маєток Миклашевського у Понурівці стояв на сучасному південно-західному кордоні Росії. Це було одне з козацьких поселень довкола Стародуба, який до 1760-х років виконував роль полкового міста. У цьому полку служило кілька поколінь Миклашевських, а власник Понурівки Михайло Миклашевський став полковником Стародубського карабінерного полку, створеного на основі колишнього козацького підрозділу³⁷.

³⁷ Бриген, фон-дер Александр Федорович // Алфавит декабристов. Виртуальный музей декабристов / Ред. А. Самаль (http://decemb.hobby.ru/index.shtml?alphavit/alf_b); *Оглоблин, Олександр*. Михайло Миклашевський // *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 150–167; *Поклонский Д. Р.* Миклашевский Михаил Павлович // *Поклонский Д. Р.* Стародубская старина. XI–XIX вв. Исторические очерки. — Клинцы, 2002. — Т. 2. — С. 243, прим.

У поїзді фон Брігена в Україну був один таємний момент. На прохання Рилєєва він зустрівся у Києві з майбутнім «диктатором» декабристського повстання князем Сергієм Трубецьким, щоб розповісти йому про конфлікт, який мав місце в Петербурзі стосовно планів замаху на імператора Олександра I. Але в листі від 21 жовтня 1825 року фон Бріген жодним натяком не згадує свою київську місію і пише натомість про те, що однаково цікавить його з Рилєєвим, — історію українських козаків. «Исполняя желание ваше, почтеннейший Кондратий Федорович, — писав фон Бріген, — препровождаю вам при сем выписку из “Истории” Конисского». В червні 1825-го, коли фон Бріген приїхав з Петербурга в Україну, Рилєєв очевидно обговорював з ним не лише гіпотетичний замах на імператора і висилку правлячої сім'ї, а й свої літературні плани. Рилєєв далі працював над «Наливайком», писав новий драматичний твір про Богдана Хмельницького і збирався писати поему про Івана Мазепу. Йому були потрібні нові джерела з української історії. Схоже, що поет уже зв'язався зі згаданою фон Брігеном «Історією Кониського», але не мав рукопису у своєму розпорядженні. Рилєєв просив друга переписати уривок з цього твору, щойно той приїде у маєток тестя. Фон Бріген радо виконав це прохання³⁸.

Лист фон Брігена Рилєєву — перша писемна згадка про рукопис, який пізніше став відомий під назвою «Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго». Георгій Кониський був одним з найвідоміших православних єпископів кінця XVIII століття. Він народився 1717 року в Ніжині у старшинській родині. Одинадцятирічним хлопчиком Кониського відправили вчитися у Могилянську академію в Києві, провідний навчальний заклад Російської імперії. Він здобув блискучу освіту, став професором, а згодом і ректором Могилянської академії. 1755 року Кониського призначили єпископом у білоруське місто Могильов, що належало тоді Речі Посполитій. Кониський мав керувати православними єпархіями в країні, де православ'я зазнавало утисків. Що більше Росія втручалася у справи Речі Посполитої, ослабленої і залежної від іноземних держав, то жорсткішу лінію вели польські

³⁸ *Бріген А. Ф. Письма. Исторические сочинения.* — Иркутск: Вост.-Сибир. книжн. изд-во, 1986. — С. 96; Приложения // *Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева.* — К., 1912. — С. 376–377.

1. Список «Історії русів» (бл. 1818)

католицькі еліти проти православ'я, яке вони вважали «п'ятою колоною» Петербурга. Кониський став мішенню численних нападок і замахів з боку католицької більшості. Ледве вцілівши після одного з таких нападів, Кониський переїхав у Петербург і почав вимагати активних дій від Катерини II, вчорашньої німецької принцеси, яка недавно зійшла на російський престол і хотіла продемонструвати свою відданість православ'ю. Вимоги Кониського від імені православною населення Речі Посполитої зіграли важливу роль у подіях, що привели до першого поділу Польщі 1772 року, в результаті якого Могильов перейшов Росії. Знаменитий проповідник, богослов і оборонець православ'я Георгій Кониський помер у Могильові в лютому 1795 року, за кілька місяців до третього і останнього поділу Польщі, який стер цю державу з карти Європи³⁹.

³⁹ Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. — М., 1846.

За життя Кониського публікувалися його численні твори на богословську тематику. Але, судячи з «Історії русів», архієпископ був не тільки богословом. Невже Кониський мав стосунок до написання історії, причому такої, що розпалює уяву вільнодумців, які змовляються убити царя і змінити політичний устрій імперії? Передмова до «Історії» пояснює роль Кониського у написанні цього тексту. Архієпископ, ідеться у передмові, начебто тільки відредагував твір, написаний поколіннями православних ченців, і згодом надіслав його Григорію Полетиці, своєму колишньому учневі по Київській академії. Уродженець України Полетика представляв українську шляхту в комісії, яку скликала 1767 року Катерина II для реформування російського законодавства в душі Просвітництва. Він шукав «отечественную историю», до якої можна апелювати в ході роботи комісії, і йому допоміг колишній викладач Кониський. Кониський нібито надіслав «летопись» Полетиці, «уверяя архипастырски, что она ведена с давних лет в кафедральном моголевском монастыре искусными людьми, сносившимися о нужных сведениях с учеными мужами Киевской Академии и разных значнейших малороссийских монастырей, а паче тех, в коих проживал монахом Юрий Хмельницкий, прежде бывший гетман малороссийский, оставивший в них многие записки и бумаги отца своего, гетмана Зиновия Хмельницкого, и самые журналы достопамятностей и деяний национальных, и что притом она вновь им пересмотрена и исправлена»⁴⁰.

У читача складалося враження, що він має справу з літописом, який вели у стародавньому монастирі і автори якого мали у розпорядженні документи середини XVII століття, часів повстання Хмельницького. Судячи з того, що законодавчу комісію скликали в 1767 і розпустили в 1768 році, Кониський мав надіслати «Історію» Полетиці десь у цей час. Згадки про документи Богдана Хмельницького (гетьман фігурує під своїм першим хресним ім'ям Зиновій) та його сина Юрія, який, пробувши певний час гетьманом України, справді згодом пішов у ченці, мали засвідчити вартість літопису для висвітлення подій козацької історії. Це враження мало підсилити покликання на авторитет професорів Київської академії і самого Кониського.

⁴⁰ Історія Русовъ. — С. ii.

Текст «Історії русів» підтверджував усі ці заявки на автентичність. Він закінчувався подіями 1769 року, з чого можна було зробити висновок, що кілька параграфів додалося після того, як він вийшов з рук Кониського, але текст загалом і передмова були цілком суголосні. Попри назву «Історія Русовъ» (означення *русы* часто вживали на початку XIX століття до слов'ян загалом), у центрі книги стояла історія козацької України, що й уточнював підзаголовок, де було вжито термін «Малоросія». Наприкінці XIX століття терміни «Малоросія» і «Україна» стали майже синонімами. Але у XVIII і перші десятиліття XIX століття поняття «Малоросія» стосувалося переважно Лівобережжя, території Гетьманату, автономної козацької держави, яка проіснувала трохи більше століття і була ліквідована Катериною II в 1760-х роках.

«Історія русів», яка так захопила Олександра фон Брігена і Кондратія Рилеева в 1825 році, була перш за все історією українських козаків. Козацька січ за порогами Дніпра сформувалася в XVI столітті. В середині XVII століття запорозькі козаки створили власну державу і змінили розклад сил у регіоні, зробивши ставку на Московію у боротьбі з польськими королями, своїми колишніми господарями.

Козацтво породив євразійський фронтир: у пізньому середньовіччі і в ранньомодерну епоху там зійшлися дикий степ і заселені території, хлібороби й кочовики, християнство й іслам — завдяки цьому склався унікальний культурний клімат пограниччя. Козацтво виникло як окрема соціальна верства на краю євразійського степу на початку Нового часу. Слово «козак» у тюркських мовах означає вільна людина, вартовий, грабіжник, і в жилах перших козаків текла радше тюркська, ніж слов'янська кров. Це були кочові вояки, які самочинно, без санкції ханів і вождів місцевих племен займалися грабунком у степу. На кінець XV — початок XVI століття ситуація змінилася. Турецькі султани і намісники почали скаржитися правителям Польщі, Литви і Московського царства, чиї землі межували з причорноморськими степами, що османським підданцям завдають шкоди ватаги козаків-слов'ян. Але ті відмовлялися брати відповідальність за дії степового братства і відповідали султану, що козаки походять з різних держав і народів та не підлягають жодній владі⁴¹.

⁴¹ Про історію євразійського степового фронтиру див.: *Khodarkovsky, Michael. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800.* — Bloomington

Османи й далі нарікали, вдавалися до погроз і час від часу влаштовували походи проти нових козаків, які не тільки грабували купців у південних степах, а й наважувалися на морські виправи: напали на турецькі кораблі у Чорному й Азовському морях та грабували приморські поселення, зокрема передмістя Стамбула, столиці Османської імперії. В 1621 році молодий турецький султан Осман II повів свою армію у чорноморські степи і взяв в облогу Хотинську фортецю на кордоні Молдавії і Речі Посполитої. Зокрема він хотів покарати польського короля за напади, здійснені козаками в попередні роки. Польська армія за допомогою 20-тисячного козацького війська відбила наступ турків. Розгромлений і принижений Осман II повернувся у Стамбул і загинув від рук придворних, які не пробачили йому ганьбу імперії. Морські виправи козаків тривали.

Якщо для Стамбула козаки були схожі на головний біль, то для Кракова, Варшави, Вільна і Москви — на хронічну виразку. Впродовж XVI–XVII століть козацькі поселення виникли по всьому периметру євразійського степу — як правило, вони організовувалися у більшій укріплення-січі у нижній течії річок. Існували дніпровські, донські, волзькі, яїцькі і сибірські козаки. Першими самоорганізувалися дніпровські козаки. Прикордонні урядники спершу Великого князівства Литовського, а потім Королівства Польського (в 1569 році ці держави уклали Люблінську унію і об'єдналися у Річ Посполиту) намагалися контролювати козаків і нерідко були їхніми командувачами. Наприклад, першу козацьку січ за дніпровськими порогами організував князь Дмитро Вишневецький, який послужив і Великому князівству Литовському, і московському царю Івану Грізному та, за легендою, загинув у турецькому полоні.

Козаки поєднували війну з рибальством, полюванням і грабунком. Згодом вони почали займатися рільництвом на відібраних у кочовиків землях і обороною цих територій. Вони відмовлялися платити податки і не визнавали жодної державної юрисдикції. У своїй організації козаки керувалися принципами військової демократії і прямого представництва. Вибирала, знімала і карала уряд-

and Indianapolis, 2002; *LeDonne, John*. The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831. — Oxford, 2003; *Boeck, Brian*. Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. — Cambridge, 2009; *O'Rourke, Shane*. The Cossacks. — Manchester, 2008.

ників козацька рада. Для Речі Посполитої більшу загрозу становив козацький спосіб життя, а не грабіжницькі походи, які викликали лють турків і провокували їх на дії у відповідь. Козацтво приваблювало тисячі селян і рядових містян і тим самим підривало соціальний лад, піднімало градус суспільної напруги та створювало передумови для повстання. Іноді доходило до масштабних воєн та селянських жакерій, у ході яких гинули десятки тисяч людей із вищих класів і неправославних меншин — найперше католиків і євреїв.

Северин Наливайко, чиє життя описувала «Історія русів» і оспівував Кондратій Рилєєв, був ватажком одного такого повстання, яке відбулося в 1594–1595 роках. Перше велике козацьке повстання (1591–1593) очолював ще один козацький ватажок Кшиштоф Косинський. Існує кілька потенційних причин, чому Наливайко, а не Косинський зробив таку приголомшливу кар'єру в історичній уяві пізнішої епохи. Судячи з імені, Косинський був польським шляхтичем, який опинився серед козаків, а Наливайко — православним українцем, себто, за тодішніми назвами, русином. Загони Наливайка не просто повстали проти влади і грабували шляхетські маєтки, а й повернули зброю проти ініціаторів церковної унії, яка мала на меті підпорядкувати православну церкву Речі Посполитої папі римському. Схоплений і страчений королівськими урядниками, Наливайко був ідеальним кандидатом на вакансію козацького героя, який боронив козацьку вольності і прийняв мученицьку смерть за віру і народ.

Придушивши повстання Косинського і Наливайка, польські урядники та українські князі створили видимість порядку на прикордонні, але це не зупинило зростання впливу козаків у регіоні. Королівські урядники збільшили козацький реєстр і призначили заможнішим козакам платню, щоб ті контролювали низових козаків. Участь козаків у московській Смуті (вони воювали в арміях обох Лжедмитріїв, що претендували на престол) обернулася на користь полякам: у 1610 році вони пішли на Москву регулярною армією і окупували місто. Король також скористався допомогою 20-тисячного козацького війська під час облоги Хотина армією Османа II в 1621 році. Річ Посполита отримала у своє розпорядження величезну армію, яка майже нічого не коштувала державній скарбниці, але обходилася у колосальну політичну ціну цілій державі.

Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман козацького війська під Хотином, узяв під свою опіку переслідувану владою православ-

ну церкву. Після Берестейської унії королівські урядники заборонили висвячувати нових православних єпископів, і на 1620 рік церква лишилася майже без вищого духовенства. Того року з Москви повертався додому єрусалимський патріарх Теофан, і Сагайдачний переконав його висвятити нову православну ієрархію попри пряму заборону короля. Це надавало козакам цілковито нової легітимності. Відтепер вони не лише воюватимуть за свої права і привілеї, а й боронитимуть упосліджену православну церкву і руський народ. З тим, що козаки стали настільки впливовими і важливими для оборони Речі Посполитої, виникла ще одна проблема. Щойно було набрано козацьку армію, як ставало майже неможливо її розпустити. Коли на видноколі з'являлася примара війни, селяни і містяни масово йшли в козаки, вимагали козацьких привілеїв, зокрема платні та окремої юрисдикції, відмовлялися платити податки і брали участь у закордонних походах, що ніяк не влаштовувало сусідні держави. В 1625-му, через кілька років після хотинської оборони, Річ Посполита кинула проти козаків свою армію і змусила їх розійтися. Козацький реєстр зменшили до шести тисяч, щонайменше чотирнадцять тисяч козаків більше не отримували платні. Але мир не протривав довго.

У 1630 році козаки піднялися знову. Цього разу їхнім ватажком став Тарас Федорович, вихрещений татарин, який зробив військову кар'єру на Січі. Він закликав козаків і прикордонне населення повстати проти польського гноблення і розпалив українську жакерію. Під проводом Федоровича козаки і повсталі селяни розбили польську армію і змусили владу збільшити реєстр до восьми тисяч, але ціною за це стала голова Федоровича. Коли польська влада зажадала видати його, Федоровичу і вірним йому людям нічого не лишилося, як втекти з Січі і перейти на бік Московії. Героїчна і трагічна історія Федоровича надихнула автора «Історії русів» і багатьох письменників-романтиків; вони на взірець Тараса Шевченка називали козацького ватажка «Тарас Трясило». Зникнення Тараса Федоровича не заспокоїло козаків — вони й далі вважали, що їхні права порушуються: уряд збудував фортецю Кодак на Дніпрі, щоб відрізати козаків від Чорного моря і покласти край їхнім морським походам. Це не дуже допомогло. Наприкінці 1630-х років Наддніпрянщину сколихнула нова хвиля козацьких повстань. Їх очолили Павло Бут і Яків Острияниця, ще один герой «Історії русів». Повстання придушили,

козацький реєстр знову скоротили до шести тисяч, а щоб козаки не повстали ще раз, полковниками призначили польських шляхтичів.

Здавалося, що козацьку проблему розв'язано і запанував, за висловом польських авторів, «золотий спокій». На перший погляд так і було. Зруйновану козаками Кодацьку фортецю відбудували, що ускладнило морські походи. Замість того щоб іти походами на південь, козаки пропонували свої послуги різним європейським правителям, між якими точилася Тридцятилітня війна. Але мир на прикордонні протривав недовго. За зовнішнім спокоєм відбувалася кристалізація сил, які струсонуть Річ Посполиту до самого фундаменту і приведуть до створення козацької держави. Поки козацькі загони воювали в Європі і ходили морськими походами на турків (вони оминали Кодак і виходили в Чорне море через Азовське), польські і руські магнати наступали на край, колонізований козаками, і поступово прибирали собі маєтності козацької еліти. Селяни тікали від закріпачення, яке було елементом магнатської економіки, і поповнювали лави низових козаків. Для наступного повстання бракувало лише іскри⁴².

Вона несподівано спалахнула на самій верхівці козацької ієрархії. Богдан Хмельницький один час служив писарем у Запорозькій Січі (найвища посада, яку за новими правилами міг обіймати козак) і був просто втіленням лояльного до короля старшини — випускник православної школи і католицького колегіуму, ветеран польсько-турецьких воєн у складі козацького війська, він побував у турецькому полоні і залишився лояльним Речі Посполитій під час повстань кінця 1630-х років. Хмельницький вірогідно командував козацькими загонами у Франції на початку 1640-х і числився у складі козацького посольства на переговорах з польським королем наприкінці десятиліття. Хмельницькому йшов шостий десяток — саме час піти з військової служби і подумати про старість, — аж раптом він став провідником найбільшого козацького повстання в історії. На думку самого Хмельницького, йому не лишалося іншого

⁴² Про ранню історію козаків див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К.: Наукова думка, 1995. — Т. 7; *Baran, Alexander; Gajecy, George.* The Cossacks in the Thirty Years War. 2 vols. — Rome, 1969–1983; *Gordon, Linda.* Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine. — Albany, N. Y., 1983; *Плохій С.* Наливайково віра. — С. 32–92, 136–176.

вибору. 1647 року, коли тривала і вірна служба Хмельницького Речі Посполитій наближалася до гідного завершення, його раптом кинули у в'язницю і відібрали маєтності, а батьків хутір і дружину Богдана забрав собі слуга одного польського магната, який розширював свої земельні володіння у прикордонному краї. Хмельницький втік із в'язниці на початку 1648 року і в супроводі кількох товаришів подався на Січ. Там його обрали гетьманом. Подальші події виявилися наймасштабнішим і найуспішнішим козацьким повстанням в історії.

Хмельницький убезпечив тили, уклавши союз із кримським ханом і заручившись допомогою грізної татарської кінноти. Подібний перехід козацьким ватажком політичних, релігійних і культурних кордонів шокував Річ Посполиту і забезпечив перемоги козаків у наступні два роки. Невдовзі до Хмельницького приєдналося реєстрове козацтво, і в травні 1648 року польська регулярна армія зазнала двох нищівних поразок. Польські командувачі потрапили в полон до татар. Річ Посполита лишилася беззахисною, але Хмельницький не дуже розумів, що йому робити з цією несподіваною перемогою. Він лишився у Наддніпрянщині, створював нову армію і розсилав емісарів по Україні і Білорусії із закликом до народного повстання. Селян і містян п'янила свобода від кріпацтва, ненависть до панів і релігійний фанатизм; вони підняли зброю проти польської шляхти і євреїв, які оселялися в поміщицьких латифундіях. Почалася масова різанина шляхти і євреїв, останні були практично безборонні. Євреям довелося вибирати — християнство або смерть. Так чи так, єврейські громади в Наддніпрянщині зникли дуже надовго. Хмельницький і його найближчі соратники не брали участі в цій різанині, але гетьман згодом підняв єврейську тему, виправдовуючи козацьке повстання в очах християнської Європи: він заявляв, що поляки дозволили євреям панувати над православними русинами.

Завдяки народному повстанню Хмельницький здобув контроль над більшою частиною України. Восени 1648 року з допомогою повсталих селян козацька армія Хмельницького розбила шляхетське ополчення поляків. На кінець року, увійшовши на етнічні польські території, козаки взяли в облогу Львів і Замостя. Потім Хмельницький повернувся в Україну і триумфально увійшов у Київ, давню князівську столицю Русі. Гетьмана зустрічав патріарх єрусалимський,

народ вітав його, як руського Моїсея, визволителя з польського рабства. Через якийсь рік після втечі з в'язниці Хмельницький відповідав польським послам, які приїхали в Київ домовлятися про мир, що він правитель Русі, а поляки мусять сидіти за Віслою.

Наступного року об'єднане козацько-татарське військо зустрілося з новою польською армією, яку очолив сам король. Поляки стояли на краю поразки, а король за крок від полону — коли втрутився кримський хан. Це врятувало поляків від розгрому і зберегло баланс сил у регіоні: явна перемога когось одного була хану невідгідна. Хмельницький мусив відступити. За умовами Зборівського миру (1649) козаки отримували власну автономну державу у складі трьох східних воєводств Речі Посполитої, що їх разом називали тоді Україною, — Київського, Чернігівського і Брацлавського. Хмельницький домігся збільшення реєстру до сорока тисяч.

Зборівський договір заклав правовий фундамент окремої козацької держави, що увійшла в історію як Гетьманат, але не припинив ворожнечі між козаками і поляками. 1651 року війна почалася знову, цього разу маятник хитнувся на користь польської сторони. Козаки здобули ще одну перемогу в 1652-му, а битви 1653 року нічого не вирішили. Жодна сторона не могла завдати супернику остаточного нищівного удару. В цей момент Хмельницький, який втратив в одній з битв старшого сина, зважився на кардинальну зміну зовнішньої політики: він зробив ставку на православного московського царя, а не на кримського хана чи турецького султана. В січні 1654 року козацька рада в Переяславі ухвалила союз із Московією. Цар Олексій Михайлович брав Гетьманат під свою опіку, визнавав владу гетьмана в Україні і погоджувався на збільшення козацького реєстру до шістдесяти тисяч. Єдине обмеження гетьманської влади, встановлене угодою 1654 року, стосувалося зовнішньої політики: гетьман мав повідомляти царю про зв'язки з іншими державами. Через кілька десятиліть наступники Хмельницького вважатимуть цю угоду золотою хартією козацьких вольностей. Сам Хмельницький, мабуть, вважав переяславські статті тактичним союзом і тимчасовим обмеженням своєї влади. Цей крок виправдовувало те, що цар одразу відправив проти поляків московське військо.

У перший рік союзу росіяни захопили Вільно, а козаки повернулися під стіни Львова. Очевидно, ставка Хмельницького зіграла. Але московсько-козацькі стосунки зіпсувалися, коли цар вирішив

укласти мир з поляками. Скориставшись перемогою царської і козацької армій над поляками, шведський король Карл X атакував Річ Посполиту з півночі. Щоб не допустити гіпотетичного краху польської держави, Олексій Михайлович домовився з поляками про мир, лишивши Хмельницького у програвшій. Гетьман продовжив війну з поляками, уклавши союз з протестантським правителем Трансильванії Ференцом Ракочі і головним ворогом царя Карлом X. На момент смерті Хмельницького в 1657 році козацько-московський союз фактично не діяв⁴³.

Цей союз розірвав наступник Хмельницького гетьман Іван Виговський, якого автор «Історії русів» вважав поляком і до якого ставився з великим презирством. На відміну від Хмельницького, Виговський до повстання 1648 року мав з козацтвом небагато спільного. Він походив зі шляхетської православної родини, працював у судах і заробив репутацію вправного урядника; потім пішов у польське військо і потрапив у полон до татар в одній з перших битв у травні 1648 року. Згідно з легендою, Хмельницький знайшов його серед татарських бранців, виміняв на коня і призначив писарем. Посада Виговського, спершу не дуже впливова, зробилася з часом другою за значенням у Війську Запорозькому, він став найближчим соратником Хмельницького. На цій посаді проявилися не лише бюрократичні, а й дипломатичні таланти Виговського. В його діяльності відображалися традиційні схильності руської православної шляхти: вона не так вороже, як козаки, ставилася до польської держави, мала гостре відчуття шляхетської демократії і, на відміну від певних полковників козацької армії, не симпатизувала Московії.

Після смерті Хмельницького Виговського з благословення Москви обрали гетьманом Війська Запорозького, але він вважав стосунки з царем довірливими. Дізнавшись, що Москва підбурює проти нього козацьких полковників, Виговський зважився на нову угоду з Річчю

⁴³ Про повстання Хмельницького див.: *Грушевський М.* Історія України–Руси. — К.: Наукова думка, 1995–1997. — Т. 8–9; *Sysyn, Frank E.* Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil. — Cambridge, Mass., 1986 [укр. пер. цієї роботи готується до друку]; *Sysyn F.* The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building // *Journal of Ukrainian Studies* 17. — Nos. 1–2 (Summer–Winter 1992). — P. 141–170; *Плохій С.* Навивайкова віра. — С. 230–347.

Посполитою. Гадяцька унія, підписана між козацькою делегацією і польськими послами восени 1658 року, проголошувала створення нової держави — Велике князівство Руське на чолі з гетьманом і старшинською елітою мало отримати рівні права з Великим князівством Литовським, яке об'єдналося з Королівством Польським після Люблінської унії 1569 року. Московія відреагувала на це відправленням в Україну 25-тисячної армії. Зіткнувшись із прямою загрозою своїй владі і не маючи сильного союзника, Виговський повторив маневр Хмельницького 1648 року і об'єднався з кримським ханом. Об'єднане козацько-татарське військо знищило московську армію в битві під Конотопом у червні 1659 року. Ворога було розбито, і мрія, яку плекали покоління руських шляхтичів — створити автономну руську державу у складі Речі Посполитої, — здавалася близькою. Проте ця ідея не дуже сподобалася козацькій старшині: Гадяцька унія, яку польський сейм повністю так і не схвалив, дискримінувала козаків на користь шляхти. Мало того, вона суттєво скорочувала прерогативи гетьмана, війська і козацького стану, порівняно з угодою між царем і Хмельницьким 1654 року. Виговський був прямо причетний до Гадяцької унії; зіткнувшись із ризиком нового козацького повстання, підтриманого Московією, він невдовзі зрікся гетьманства. Мрія руської шляхти щезла на вигнанні разом з Виговським.

Наступником Виговського став молодший син Богдана Хмельницького Юрій — автор «Історії русів» ставиться до нього з великою симпатією. Саме з архіву Юрія нібито потрапили в «Історію русів» джерела про гетьманство Богдана. Хмельницький-молодший обійняв посаду гетьмана у вересні 1659 року. Вперше його обрали на гетьманство прихильники батька ще в серпні 1657-го, одразу після смерті Богдана, коли Юрій мав сімнадцять років. Але тоді це рішення фактично скасували на ширших козацьких радах — регентом при Юрії, а потім і повноправним гетьманом, вибрали Виговського. Тепер «справедливість» першого вибору було відновлено, керівником держави і армії став 19-річний юнак, який, як швидко з'ясувалося, не мав ні харизми, ні талантів, ні досвіду свого батька. Попри те, що козацька рада вибрала Юрія за активної підтримки Москви, він незабаром пішов слідами попередника і повернув проти Московії, бо царські чиновники й далі зазіхали на права гетьмана і суверенітет козацької держави. В листопаді 1660 року Юрій Хмельницький

перейшов на інший бік, об'єднався з польським королем і завдав московській армії ще однієї серйозної поразки.

Москва у відповідь організувала вибори нового гетьмана на Лівобережній Україні, яка межувала з територією Московії. Козацька держава розкололася, почався тривалий період братовбивчих усобиць — пропольські правобережні козаки воювали з промосковськими лівобережними. Цей період української історії отримав назву Руїна: суттєву частину козацької держави було розорено, а Правобережна Україна майже знелюдніла. Неспроможний керувати державою Юрій Хмельницький перетворився на маріонетку у грі сусідніх держав і став символом поразки незалежної козацької політики. У відчаї Юрій 1663 року зрікся булави і прийняв постриг. Поляки не повірили, що він остаточно кинув політику, і посадили Юрія у фортецю в Мальборку. Вийшовши на волю 1667 року, він оселився в одному з українських монастирів, але незабаром його вже вкотре повернули на політичну сцену. Йому знову віддали гетьманську булаву, і від 1677 до 1681 року він правив частиною України за підтримки турків і зробив свій внесок у розорення і знелюднення краю. В 1685 році турецькі покровителі стратили Юрія Хмельницького, коли той відмовився виконувати їхні накази. Останній нащадок Богдана Хмельницького по чоловічій лінії помер, а з ним було втрачено й ідею козацької династії та незалежної козацької держави. Руїна проходила найнижчу точку.

Правобережне козацтво, лідери якого коливалися між польськими королями і турецькими султанами, поступово зійшло зі сторінок історії. Але на підконтрольному Москві Лівобережжі воно збереглося, хоч і суттєво втратило в чисельності і силі. Москва перемогла у боротьбі за контроль над козацькими територіями та умами: вона не тільки зіштовхувала одного гетьмана з іншим і прибирала ненадійних ватажків, а й надавала козакам набагато більше прав, ніж були готові дати своїм козакам поляки і турки. Царі виділили Лівобережжю достатні військові ресурси і дали місцевому населенню відчуття безпеки, якого не знали інші частини колишньої козацької держави. Наприкінці XVII століття старшина, низові козаки і прості люди масово переселялися в московську Україну. Лівобережна козацька держава, Гетьманат, переживав наприкінці XVII — на початку XVIII століття політичне, економічне й культурне відродження. Поновила діяльність

Київська академія, заснована Петром Могилою 1632 року; відновлювалися старі й будувалися нові церкви й монастирі; гетьмани і козацька старшина будували розкішні громадські будівлі і приватні маєтки⁴⁴.

Новий розквіт був тісно пов'язаний з ім'ям Івана Мазепи. Уродженець Правобережжя Мазепа почав кар'єру при дворі польського короля, продовжив службу у правобережного гетьмана Петра Дорошенка, а потім перейшов на бік лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Переказана одним з його ворогів історія кохання молодого Мазепи до дружини польського магната надихнула Вольтера, Байрона, Пушкіна і зробила гетьмана героєм європейського романтизму: його нібито покарали, прив'язавши до коня, а той приволок напівмертвого Мазепу до козаків. Автор «Історії русів» вважав Мазепу поборником української незалежності, але вірив, що той, як і Виговський, був поляком — фальшивим, дводушним і хитрим. Завдяки демонстрації беззастережної вірності Петру I Мазепа забезпечив собі довге гетьманство і сягнув висот влади, якої не мав жоден його попередник, крім Богдана Хмельницького. Все закінчилося одного осіннього дня 1708 року. На Гетьманат наступала непереможна доти армія шведського короля Карла XII, а Петро I відмовився виділити військо для захисту свого васала — Мазепа розчарувався в московському протектораті і перейшов на бік шведів.

Цар оголосив Мазепу новим Іудею і послав велику армію покарати зрадника та зупинити шведів. Царські війська спалили гетьманську столицю Батурин і вирізали місцеве населення. Терором і обіцянками повернути старшинські вольності цар домігся лояльності козацької армії і населення Гетьманату. В червні 1709 року армія Петра I розбила шведів під Полтавою. Шведська армія, ослаблена суворою зимою 1708 року й епідеміями, опинилася без

⁴⁴ Про гетьманство Івана Виговського і період Руїни див.: *Kaminski, Andrzej*. The Cossack Experiment in *Szlachta* Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (*Hadziacz*) Union // *Harvard Ukrainian Studies* 1. — No. 2 (June 1977). — P. 178–197; *Kaminski A.* Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697. — Cambridge, Mass., 1994; *Frick, David*. The Circulation of Information about Ivan Vyhovs'kyj // *Harvard Ukrainian Studies* 17. — Nos. 3–4 (December 1993). — P. 251–278; *Davies, Brian*. Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700. — London and New York, 2007. — P. 115–187; *Plokhly S.* The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. — Cambridge, 2006. — P. 32–38.

підтримки козаків і зіткнулася з опором місцевого населення. Перемога царя під Полтавою стала, на думку багатьох дослідників, поворотним моментом європейської історії: влада Швеції стрімко занепадала, почався злет Московії / Росії. Але найдраматичніші наслідки спіткали Гетьманат.

Петро I розумів, що не варто одразу налаштовувати проти себе козацьку еліту, і після поразки Мазепи восени 1708 року дозволив вибрати нового гетьмана — Івана Скоропадського. Але після смерті Скоропадського в 1721 році нових виборів уже не проводили, — Петро I призначив керувати Гетьманатом Малоросійську колегію, в якій домінували росіяни, що було безпрецедентним порушенням прав і привілеїв козаків. Козацька еліта ремствувала, але на повстання не наважилася. Старшина занурилася в історію, згадувала славні дні Богдана Хмельницького і привілеї, надані царем ще 1654 року. Вона прагнула відновити гетьманство і після смерті Петра I отримала своє. В 1727 році новим гетьманом обрали колишнього прихильника Мазепи полковника Данила Апостола, який народився 1654-го — в рік Переяславської ради та «статей Богдана Хмельницького». В цьому факті біографії гетьмана поєдналися дві епохи козацької історії, але збіг був суто символічний. Новому гетьманові дісталася бліда тінь повноважень знаменитих попередників, і коли 1734 року Данило Апостол помер, гетьманську посаду знову скасували. Російська імперія швидкими темпами інкорпорувала Гетьманат.

Козацькі літописці вважали 1734 рік кінцем козацької історії, але 1750-го посаду гетьмана несподівано відновили. Цього разу не стільки аби вдовольнити козацьку старшину, скільки задля кар'єри одного придворного парвеню. Імператриця Єлизавета, донька Петра I, мала роман і таємно одружилася з придворним співаком Олексієм Розумом, сином козака з Гетьманату. Розум народився 1709-го, в рік Полтавської битви. При дворі він змінив ім'я на російський манер *Алексей Разумовский*, що натякало на шляхетське походження. Олексій Розумовський зіграв важливу роль у сходженні Єлизавети на престол 1741 року, став графом і фельдмаршалом і протегував своєму молодшому брату Кирилу Розумовському. У вісімнадцять років молодший Розумовський став президентом Російської академії наук, а через чотири роки — гетьманом України. Він відбудував мазепинську столицю Батурин і повернув Гетьманату частину колишніх прав, відібраних у попередні десятиліття. Якщо

Юрій Хмельницький уособлював крах козацтва при польських королях і турецьких султанах, то Кирило Розумовський символізував його успіх при російських імператорах. Козацький гетьман був президентом Академії наук, мало не членом імператорської родини. Однак за пишним зовнішнім фасадом небагато лишилося від колишньої незалежності гетьманів і автономії козацької держави. Невдовзі Розумовський добре відчує це на собі.

У 1762-му 34-річний Кирило Розумовський допоміг зійти на російський престол німецькій принцесі, яка увійшла в історію під іменем Катерини II. Вона мала більш ніж сумнівні права на імперський престол, адже її чоловіка Петра III скинули в результаті перевороту, і він помер через кілька днів за підозрілих обставин. Іншу можливу кандидатку, незаконну доньку Олексія Розумовського й імператриці Єлизавети, розшукали в Італії і вивезли в Петербург, там вона й померла у в'язниці. Кирило Розумовський, один з головних учасників перевороту, сподівався нагороди у вигляді розширення прав Гетьманату і спадкового гетьманства для своєї родини. Але нічого подібного від нової імператриці не отримав. Вона виросла на ідеалах Просвітництва, вірила в універсальні правила та цінності і збиралася принести Росії лад, централізацію і верховенство закону. Катерина II не переймалася окремими правами і привілеями автономної частини імперії. В листопаді 1764 року Розумовського відкликали в Петербург і змусили зректися булави. Посаду гетьмана скасували знову, і цього разу назавжди. Упродовж двох десятиліть Катерині II вдалося повністю інтегрувати козацькі землі у склад імперії. Вона знищила Запорозьку Січ; скасувала автономію Гетьманату і поділила його на кілька губерній, які підлягали безпосередньо Петербургу; розформувала козацькі полки і запровадила в колишній гетьманській державі кріпацтво.

Розібравшись із козацькою автономією, Катерина II доклала зусиль, щоб залучити старшинську еліту на імперську службу. Козацький старшина Петро Завадовський (1739–1812) був одним з фаворитів нової імператриці і з 1780-х років провадив освітню реформу в імперії — на початку XIX століття він став першим російським міністром освіти. Полковник київського полку Олександр Безбородько зробив ще кращу кар'єру — від секретаря імператриці до канцлера і головного архітектора зовнішньої політики імперії. Він стояв за багатьма ініціативами російської держави, спрямованими проти

традиційних ворогів козаків — турків і поляків. Рука Безбородька відчувалася у мирних договорах з Оттоманською Портою, завдяки яким Північне Причорномор'я і Крим опинилися під владою Росії, та в угодах з Австрією і Пруссією, які привели до поділів Польщі і ліквідації польської держави. Колишні козацькі старшини, близькі до Безбородька і Завадовського, допомагали розширювати кордони імперії за рахунок колишньої Речі Посполитої, а інші уродженці Гетьманату, як-от архієпископ могильовський Георгій Кониський, сприяли утвердженню на здобутих територіях імперського православ'я.

Не всі українські еліти хотіли або могли йти слідами Розумовських, Безбородька і Кониського. До більшості дрібної старшини та їхніх нащадків імперська влада ставилася зневажливо, їхні претензії на дворянство, аргументовані козацькою службою, ставили під сумнів або й заперечували. Уродженець Гетьманату Григорій Полетика зробив ім'я в Петербурзі у 1760-х роках, боронячи права та привілеї колишніх козацьких урядників у законодавчій комісії Катерини II. Однак через рік комісію розпустили, а боротьба за козацькі права перейшла у сферу петицій імперській владі, бюрократичних інтриг та історичних дебатів. Як і в часи після першого скасування гетьманства Петром I, козацькі інтелектуали кінця XVIII — початку XIX століття занурилися в історію і шукали в ній аргументів на захист привілеїв, наданих їхнім предкам польськими королями і російськими царями. Зацікавлення козацьким минулим збіглося з початком епохи романтизму, з її наголосом на історичній уяві та інтересом до національних відмінностей⁴⁵.

«Історія русів», походження якої виводили від Кониського і Полетики, виражала реакцію козацької старшини та їхніх нащадків на політичні й культурні зміни в Гетьманаті та імперії в цілому. Ви-

⁴⁵ Про занепад і ліквідацію Гетьманату див.: *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII століття; *Козут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996; *Saunders, David.* The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. — Edmonton, 1985. — P. 15–144 [рос. пер. цієї роботи готується до друку: *Сондерс, Девід.* Українское влияние на русскую культуру, 1750–1850. — К.: Laurus, 2014]; *Plochy S.* The Origins of the Slavic Nations. — P. 343–353; *Sysyn, Frank E.* The Image of Russia in Early Eighteenth-Century Ukraine: Hryhorii Hrabiankas *Diistvie* // *Russische und ukrainische Geschichte* / Ed. Robert O. Crummey, Holm Sundhaussen, and Ricarda Vulpius. — Vols. 16–18. — Wiesbaden, 2001. — P. 243–250.

2. Олександр фон Бріген

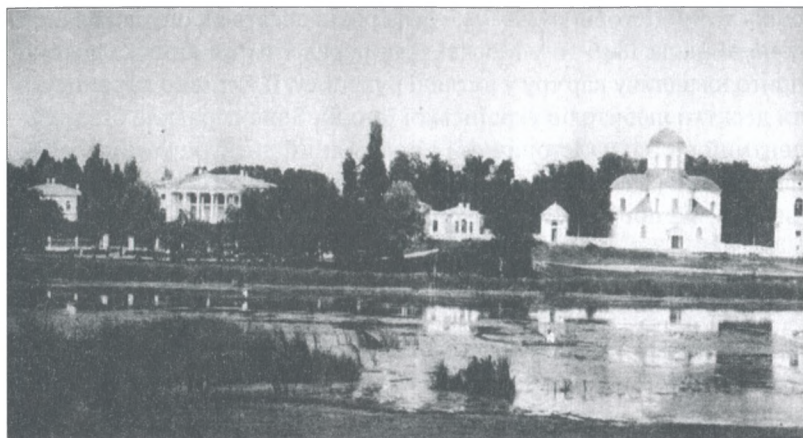

3. Михайло Миклашевський

явилося, що ця реакція знаходила відгук не тільки в колишніх козацьких землях, а й в імперських столицях. У жовтні 1825 року полковника Олександра фон Брігена настільки вразила знайдена в маєтку тестя «Історія русів», що він збирався узятися за критичне видання рукопису, «в коєм много неизвестно хорошего даже и самому Карамзину». Микола Карамзін був офіційним історіографом Російської імперії, його багатотомна «История государства Российского» почала виходити 1818 року і стала першою науковою історією Росії. В «Історії русів» фон Бріген побачив те, чого не міг знайти в офіційній історії країни⁴⁶.

Плановане критичне видання так і не з'явилося. 14 грудня гвардійські полки під командуванням товаришів фон Брігена вийшли на Сенатську площу в Петербурзі. Повстання придушили, керівників заарештували. Влада затримувала змовників по всій імперії. Коли новини про повстання дійшли до України, Сергій Муравйов-Апостол, нащадок козацького гетьмана XVIII століття Данила Апостола, і підпоручник Михайло Бестужев-Рюмін підняли повстання в Чернігівському полку, який квартирував на південь від Києва. Це

⁴⁶ Бриген А. Ф. Письма. Исторические сочинения. — С. 98; Приложения // Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рыльева. — К., 1912. — С. 376–377.

4. Понурівський маєток Миклашевських

повстання почалося 27 грудня 1825 року. На 3 січня 1826-го його придушили вірні уряду війська. Олександр фон Бріген перебував у маєтку тестя в Понурівці, коли вирішив, що настав час тікати з імперії. Разом з дружиною Софією Миклашевською вони поїхали на захід, але мусили повернутися через хворобу Софії. 10 січня 1826 року фон Брігена заарештували в селі Березівці під Стародубом. Його під вартою відправили в Петербург і посадили в Петропавловську фортецю до товаришів по змові. В липні 1826 року колишній полковник опинився серед щасливців, які обійшлися «громадянською стратою» на валах фортеці — над їхніми головами зламали шпаги та спалили мундири й еполети.

Фон Брігену дали два роки каторги в Сибіру. Вирок скоротили до одного року, але вигнанця не пускали в європейську частину імперії аж до самої смерті Миколи I в 1855 році. Лише тоді герою Бородинської битви знову дозволили носити пам'ятну медаль за війну 1812 року і військовий хрест за битву під Кульмом (серпень 1813). У Сибіру про воєнну звитягу полковника свідчив лише шрам від рани, отриманої під Кульмом (у поліцейському рапорті цей шрам згадувався як особлива прикмета фон Брігена). Родинне життя фон Брігена теж розлаштувалося: в Сибіру він одружився з іншою жінкою. Влітку 1857-го, коли фон Брігену нарешті вдалося відвідати маєток колишньої дружини, де його заарештували понад тридцять

ЧАСТИНА ПЕРША. ЗАГАДКА

років тому, «Історія русів» уже була років десять як опублікована — вона вийшла 1846-го у Москві. Але перед тим ця книжка зробила приголомшливу кар'єру у вигляді рукопису, її активно переписували десятки любителів української історії. Вона справила безпрецедентний вплив на історичний і політичний дискурс Російської імперії. Фон Бріген і Рилєєв — тільки перші у довгому списку вдячних читачів, які пройнялися значенням цього твору⁴⁷.

⁴⁷ Бриген А. Ф. Письма. Исторические сочинения. — С. 376–77; Бриген, фон-дер Александр Федорович // Алфавит декабристов.

Розділ 3

Народження міфу

«В воздухе вдруг залодело; они почувствовали близость Днепра», — описував Микола Гоголь шлях Тараса Бульби з синами. «Вот он сверкает вдаль и темною полосой отделился от горизонта. Он встал холодными волнами и расстилался ближе, ближе, и наконец обхватил половину всей поверхности земли». У мандрівників, які під'їжджали до Києва з лівого берега 5 квітня 1847 року, складалося, мабуть, схоже враження. Була чимала повінь, і Дніпро, і без того широкий у Києві, розлився ще більше⁴⁸.

Того весняного дня серед пасажирів на переправі через Дніпро був скромно одягнутий чоловік із саквоюжем. Звали його Тарас Шевченко. Він народився кріпаком у країні, де кріпаки становили понад третину населення. 34-річний Шевченко міг вважати, що йому пощастило. Ще хлопчиком він проявив талант художника, і з допомогою відомих культурних діячів його викупили з кріпацтва. Знаний російський художник Карл Брюллов намалював портрет одного з найвідоміших літераторів імперії поета Василя Жуковського. Портрет продали з аукціону, гроші пішли на те, щоб викупити молодого Шевченка на волю. Шевченко став не лише талановитим художником, а й видатним поетом. Перша ж збірка поезій «Кобзар» (1840) зробила його знаменитим. Ці вірші заклали основу сучасної української літератури, а багато хто вважає, що й самої української нації. В 1845 році Шевченко, випускник Петербурзької академії мистецтв, повернувся на батьківщину і влаштувався на роботу в Київську археографічну комісію — він мав їздити Україною і замальовувати історичні пам'ятки. Провівши майже рік у роз'їздах,

⁴⁸ Гоголь Н. В. Тарас Бульба // Гоголь Н. В. Полное собр. соч. М.: Изд-во АН СССР, 1937. — Т. 2: Миргород. — С. 61.

художник якраз повертався у Київ: його чекало весілля товариша і викладання в Київському університеті⁴⁹.

Того весняного дня 1847 року на дніпровській переправі поетове майбутнє виглядало яскраво й безхмарно. Але на протилежному березі Шевченка чекав крах усіх мрій. На пором піднявся поліцейський. Він мав косе око, і не було ясно, куди саме він дивиться. Згодом пасажир побачили, що він таки знайшов свою жертву. Косоокий страж порядку підійшов до Шевченка і заявив, що його заарештовано. Тільки тоді один з пасажирів упізнав у непоказному молодика найвідомішого українського поета. Він підійшов до Шевченка і запропонував йому викинути саквояж за борт, щоб знищити компрометуючі докази. Шевченко відмовився. Для особистої долі поета це виявилось великою помилкою, але для української літератури — великим благом⁵⁰.

Обшукавши саквояж, поліція знайшла три пістолети, малюнки і папери. Саме папери, а не пістолети найбільше схвилювали владу. Наступного дня київський генерал-губернатор повідомив у Петербург шефу Третього відділення про арешт Шевченка: «Художник этот при возвращении из Черниговской губ. был задержан вчерашнего числа у въезда в г. Киев и представлен прямо ко мне. Между бумагами его оказалась рукописная книга с малороссийскими собственными его сочинениями стихами, из коих многие возмутительного и преступного содержания. Почему как эти, так и все прочие оказавшиеся у Шевченки стихи, равно частную его переписку я почел обязанностию представить в III отделение с. е. и. в. канцелярии». Підозрюваного у супроводі поліцейського офіцера і рядового жандарма відправили у столицю. Справа виглядала настільки важливою, що її розслідували у Петербурзі, а не у провінційному Києві⁵¹.

⁴⁹ Про життя і творчість Шевченка див.: *Грабович, Григорій*. Поет як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка. — К.: Критика, 1998; *Зайцев, Павло*. Життя Тараса Шевченка. — К.: Мистецтво, 1994.

⁵⁰ *Чалый, Михаил*. Жизнь и произведения Тараса Шевченка: свод материалов для его биографии с портретом. — К., 1882. — С. 62–63; *Белозерский Н.* Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разных лиц // Киевская старина. — 1882. — № 10. — С. 72–73.

⁵¹ Відношення київського губернатора І. І. Фундуклея до III відділення про арешт і відправлення Т. Г. Шевченка в Петербург. 6 квітня 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2 / Упор. М. І. Бутич та ін. — С. 198.

Знайдені в саквояжі Шевченка папери послужили доказом його вини: поета засудили до десяти років солдатчини. Від кріпацтва це відрізнялося хіба що назвою — нижчі щаблі імперської армії склалися якраз із кріпаків та державних селян. Цар Микола I наказав «Шевченко определить рядовым в Отдельный Оренбургский корпус с правом выслуги, под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать»⁵². Ця обставина особливо мучила Шевченка. «Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать»⁵³, — писав він згодом про свій вирок. Суворість покарання пояснювалася кріпацьким походженням Шевченка і нападами на царя й царицю у знайдених при ньому віршах. Особливо промовистим «доказом» вини стала поема Шевченка «Сон»: уві сні автор-герой поеми пролітав над Російською імперією і порівнював придворні розкоші зі злиднями рідної України, яка страждала під владою царів.

На відміну від Рилеєва і декабристів, Шевченко не замишляв убивство імператора, але дуже негативно ставився до імператорської родини, особливо до імператриці Олександри Федорівни, уродженої прусської принцеси Фредеріки Луїзи Шарлотти Вільгельміни. Цар обожнював свою дружину, яка хворіла і виглядала набагато старшою за свої роки. Вона була дуже худю, страждала на нервовий тик і конвульсивно смикала головою. Маркіз де Кюстін, французький аристократ, який відвідав Росію і 1839 року зустрічався з імператрицею, писав, що та «ніколи не відійде від потрясіння, яке пережила в день сходження на престол». Він мав на увазі повстання декабристів, яке відбулося у момент інтронізації Миколи I після смерті його брата Олександра I⁵⁴.

Шевченко не знав межі в нападах на господарів імперії, називав імператрицю «опеньок засушений» і завершував її опис іро-

⁵² Запис рішення у справі Т. Г. Шевченка, зроблений III відділенням. 30 травня 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2 / Упор. М. І. Бутич та ін. — С. 332.

⁵³ Шевченко Т. Г. Щоденник // Шевченко Т. Г. Повне збір. тв. у 12 т. — К., 2003. — Т. 5. — С. 19.

⁵⁴ *Marquis de Custine. Empire of the Tsar: A Journey through Eternal Russia / Foreword by Daniel J. Boorstin; introduction by George F. Kennan. — New York, 1989. — P. 137–138* [рос. пер.: *де Кюстін, Астольф. Россия в 1839 году: В 2 т. — М., 1996; тенденційно скорочене укр. вид.: де Кюстін, Астольф. Правда про Росію. — К.: Ярославів Вал, 2009].*

ЧАСТИНА ПЕРША. ЗАГАДКА

нічним «Так оце-то та богиня!». Нападки Шевченка на монархію не обмежувалися живими членами правлячої династії. Стріли його сатири летіли і в Петра I з Катериною II, найвідоміших російських правителів минулого століття:

Це той *первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *вторая* доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обое,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко-тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Поему було написано в Петербурзі в липні 1844 року. В лютому–березні 1847-го, перед від'їздом у Київ, Шевченко вніс у текст останні правки. Цей твір інкримінували не лише автору, а й друзям Шевченка, які читали і робили копії з попередніх варіантів⁵⁵.

Яку «історію України» читав чи то пак мав на увазі Шевченко? Поема «Сон» майже не лишає сумнівів, що історичні дані і натхнення Шевченко черпав з «Історії русів». Уперше із загадковим рукописом Шевченко ознайомився близько 1840 року. Відтоді в його поезії трапляється багато героїв «Історії русів», зокрема Северин Наливайко і Яків Остряниця, як уособлення жертвності і страждань за долю батьківщини. Вплив «Історії русів» на поему «Сон» особливо помітно у згадках про долю наказного гетьмана Павла Полуботка, якого Петро I кинув у Петропавлівську фортецю, де той помер у 1724 році. Український історик Микола Маркевич 1825 року писав Кондратію Рилєєву, що дух Полуботка був досі живий серед колишньої гетьманської старшини. Яскравий доказ цьому — «Історія русів». У ній розповідається, що Полуботок кинув Петру I звинувачення в порушенні прав і привілеїв козаків та сказав, що його з царем розсудить лише Бог. Гетьман нібито закидав всесильному імператору, що козаки «заставлены рыть линии и каналы и осушать

⁵⁵ Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 1: Поезія 1837–1847. — С. 274–275.

Розділ 3. Народження міфу

непроходимые болота, утучняя все то телами наших мертвецов, падших целыми тысячами от тяжести, голода и климатов». Він мав на увазі використання козацьких полків на будівництві нової царської столиці Санкт-Петербурга⁵⁶.

Тарас Шевченко, переповідаючи сюжет «Історії русів» про розмову царя та наказного гетьмана, вклав в уста Полуботка такі слова:

О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах. Царю! царю!
І Бог не розлучить
Нас з тобою...⁵⁷

Подібно до Кондратія Рилєєва, Шевченко сприйняв «Історію русів» як маніфест свободи, але знайшов там і те, чого Рилєєв не побачив: заклик до боротьби з гнобителями українського народу — російськими царями і дворянами. Саме в Шевченковому варіанті цей твір захоплював тогочасних читачів і тому перетворився на біблію українського національного руху. Шевченкові вірші надихали сотні, тисячі, а в кінцевому підсумку десятки, якщо не сотні тисяч українців на боротьбу за національні права. Проте чи були резони в Шевченковій інтерпретації «Історії русів»?

Тарас Шевченко — не перший письменник, який пішов слідами Рилєєва і шукав в «Історії русів» історичний матеріал і натхнення. Йому передували його сучасники Олександр Пушкін і Микола Гоголь, чиє прочитання «Історії русів» теж відрізнялося від рилєєвського.

⁵⁶ Там само; *Історія Русовъ*. — С. 229–230; *Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці)*. — Львів–К., 1939. — С. 29–31.

⁵⁷ *Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. — К., 2003. — Т. 1: Поезія 1837–1847.* — С. 275–276.

Загадковий рукопис перше захопив уяву Олександра Пушкіна, найвідомішого російського поета ХІХ століття і основоположника новітньої російської літератури. «Множество мест в “Истории Малороссии суть картинны, начертанные кистью великого живописца», — писав він про «Історію русів». У 1836 році Пушкін надрукував великі уривки з цього твору у своєму журналі «Современник». Він сподівався, що невдовзі вийде друком цілий твір. «Как историк, Георгий Кониский еще не оценен по достоинству, ибо счастливый мадригал приносит иногда более славы, нежели создание истинно высокое, редко понятное для записных ценителей ума человеческого и мало доступное для большего числа читателей... Будем надеяться, что и великий историк Малороссии найдет себе наконец столь же достойного издателя». Авторитет Пушкіна в російській літературі уже не підлягав сумніву, тому його оцінка «Історії русів» справила великий вплив на інтелектуалів по всій Російській імперії⁵⁸.

Пушкін народився у дворянській родині, і погляди поета за його коротке життя суттєво еволюціонували. Він закінчив елітарний ліцей для дворянської молоді, але на 1820 рік, коли вийшла перша велика поема Пушкіна «Руслан и Людмила», впав у немилість. При дворі його вважали небезпечним фрондером, і більшу частину 1820-х років Пушкін провів у засланні, спершу на Кавказі, пізніше в південній Україні і Молдавії, а потім у своєму маєтку Михайловське у Псковській губернії. Саме в Михайловському Пушкін дізнався про повстання декабристів, на чолі якого стояли його друзі, зокрема Кондратій Рилєєв. Спочатку Пушкін думав їхати в столицю, але повернувся з дороги і спалив компрометуючі документи і твори. Дехто вважає, що в цьому вогні згорів і Пушкін-вільнодумець. Наступного року він написав царю прохання про милість із запевненнями у вірності. На початку вересня 1826 року, через кілька місяців після страти декабристів, відбулася зустріч поета з царем. Микола І повернув Пушкіну свободу пересу-

⁵⁸ Пушкин А. С. Собрание сочинений Георгия Кониского, архиепископа Белорусского // Пушкин А. С. Полное собр. соч.: В 10 т. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — Т. VII. — С. 336, 344.

вання, але сказав поету, що віднині сам буде його особистим цензором. Пушкін погодився⁵⁹.

Момент, в якому Пушкін післядекабристського зрзка і російський цар цілковито сходилися, — їхня відданість імперії. Після польського повстання 1830 року Пушкін став палким захисником російської влади у західних землях, здобутих Катериною II кілька десятиліть тому. Колишній поборник свободи і ліберальних цінностей написав кілька віршів, у яких ганив Захід за підтримку польських бунтівників. Найвідоміший з цих віршів під назвою «Клеветникам России» було написано 1831 року і задумано як відповідь промова у французькому парламенті на підтримку польської справи. Ще один вірш, «Бородинская годовщина», було написано з нагоди захоплення росіянами в серпні 1831-го Праги, передмістя бунтівливої Варшави. Пушкін непокоївся майбутнім російських володінь на Заході — не тільки Польщі, а й українських земель, приєднаних до Московії в часи Богдана Хмельницького: «Куда отдвинем строй твердынь? / За Буг, до Ворсклы, до Лимана? / За кем останется Вольнь? / За кем наследие Богдана?» — писав він у вірші на річницю Бородинської битви⁶⁰.

У розпал польського повстання Пушкін вирішив написати історію козацької України, чи то пак Малоросії, як тоді її називали. На думку Бориса Модзалевського, одного з найавторитетніших пушкіністів, у періодизації української історії поет орієнтувався не на твори Миколи Карамзіна і не на тритомну «Историю Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського, а саме на «Исторію русів». Пушкін накреслив план праці російською мовою, але текст почав писати французькою, очевидно думаючи про західну публіку. В липні 1831 року він подав свій план на розгляд графу Олександрю Бенкендорфу, начальнику Третього відділення, який виконував за Миколу I роль особистого цензора Пушкіна. Запроектована історія задумувалася як державна акція у відповідь Заходу і польським претензіям на Україну. Невдовзі польське повстання було придушено, і проект

⁵⁹ Про політичні погляди Пушкіна див.: *Binyon T. J. Pushkin: A Biography.* — New York, 2003; *Druzhnikov, Yuri. Prisoner of Russia: Alexander Pushkin and the Political Uses of Nationalism.* — New Brunswick, N. J., 1999.

⁶⁰ *Пушкин А. С. Бородинская годовщина // Пушкин А. С. Полное собр. соч.* — М., 1948. — Т. 3. — С. 273–275, тут 274.

написання історії втратив злободенність. Судячи з проекту історії і пізніших публікацій Пушкіна, поет вважав автора «Історії русів» палким поборником Російської імперії. В його очах цей твір був не просто цікавим історичним трактатом, а й вироком Польщі і католицькій церкві за гноблення «російського» люду в недалекому минулому. Цей вирок виправдовував придушення польського повстання⁶¹.

Пушкін уперше ознайомився з «Історією русів» 1829 року, невдовзі після виходу поеми «Полтава». Цей твір, присвячений перемозі Петра над Карлом XII і козаками-мазепинцями в 1709 році, часто вважають відповіддю Пушкіна Байрону, який, на думку Пушкіна, ідеалізував «изменника» Мазепу. В поемі Байрона «Мазерра» (1818) йшлося про любовну історію майбутнього гетьмана, яка перетворила його на літературний символ нової епохи романтизму. Кондратій Рилєєв у поемі «Войнаровский» ставився до Мазепи з погано прихованою симпатією, але Пушкін вирішив дати інший, набагато критичніший портрет козацького гетьмана. В передмові до «Полтави», написаній в січні 1829 року, Пушкін стверджував: «Мазепа есть одно из самых замечательных лиц той эпохи. Некоторые писатели хотели сделать из него героя свободы, нового Богдана Хмельницкого. История представляет его честолюбцем, закоренелым в коварстве и злодеяниях, клеветником Самойловича, своего благодетеля, губителем отца несчастной своей любовницы, изменником Петра перед его победою, предателем Карла после его поражения: память его, преданная церкви анафеме, не может избегнуть и проклятия человечества»⁶².

Відгуки на «Полтаву» були різні. Одні критики закидали Пушкіну відхід від байронівського образу Мазепи, інші — історичну недостовірність. Але один рецензент поручився за вірність зображених Пушкіним подій історичним джерелам. Михайло Максимович, про-

⁶¹ *Пушкин А. С. Очерк истории Украины // Пушкин А. С. Полное собрание сочинений. — М., 1949. — Т. 12. — С. 196–198, 422; Модзалевский Б. Л. Комментарий к «Очерку истории Украины» Пушкина // Пушкин А. С. Полное собр. соч.: В 10 т. — М., 1958. — Т. 8. — С. 557–558.*

⁶² *Пушкин А. С. Предисловие к первому изданию «Полтавы» // Пушкин А. С. Полное собр. соч.: В 10 т. — М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — Т. IV. — С. 505; Рылеев К. Ф. Письма к А. С. Пушкину // Рылеев К. Ф. Сочинения и переписка. — С. 203–206.*

фесор ботаніки Московського, а згодом ректор Київського університету невдовзі надрукував статтю «О поэме Пушкина “Полтава” в историческом отношении». Він захищає пушкінську інтерпретацію виступу Мазепи проти Петра — мовляв, діями гетьмана керувала особиста образа, — зазначаючи, що «так говорит и история». Максимович мав на увазі «Історію русів», у якій знайшов підтвердження версії Пушкіна, що Мазепа повстав проти царя на знак помсти за приниження на одному банкеті, коли цар схопив його за вуса⁶³.

На 1831 рік Пушкін уже сам покликався на «Історію русів», захищаючи своє бачення епізоду з вусами. У статті «Опровержение на критики» з приводу поеми «Полтава» Пушкін писав: «Мазепа действует в моей поэме точь-в-точь как и в истории, а речи его объясняют его исторический характер. — Заметили мне, что Мазепа слишком у меня злопамятен, что малороссийский гетман не студент и за пощечину или за дергание усов мстит не захочет. Опять история, опроверженная литературной критикой, — опять *хоть знаю, да не верю!* Мазепа, воспитанный в Европе в то время как понятия о дворянской чести были на высшей степени силы, Мазепа мог помнить долго обиду московского царя и отомстить ему при случае. В этой черте весь его характер, скрытый, жестокой, постоянный. Дернуть ляха или казака за усы всё равно было, что схватить россиянина за бороду. Хмельницкий за все обиды, претерпенные им, помнится, от Чаплицкого, получил в возмездие, по приговору Речи Посполитой, остриженный ус своего неприятеля (см. Летопись Кониского)»⁶⁴.

У першому номері журналу «Современник», що його заснував Пушкін у розрахунок покращити свою фінансову ситуацію, поет подав два уривки з «Історії русів» у рамках рецензії на нещодавно видану збірку творів Георгія Кониського. «Історію русів» повсюдно

⁶³ Максимович, Михаил. О поэме Пушкина «Полтава» в историческом отношении // Атений. — 1829. — № 6. — С. 507–515. Про Максимовича див.: Короткий, Віктор; Біленький, Сергій. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. — К., 1999; Бойко, Надія. Михайло Максимович — навіки з рідним краєм. — Черкаси, 2004; Корпанюк, Микола. Слово і дух України княжої та козацької доби (Михайло Максимович — дослідник давньоукраїнської літератури). — Черкаси, 2004.

⁶⁴ Пушкин А. С. Опровержение на критики // Пушкин А. С. Полное собр. соч.: В 10 т. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — Т. VII. — С. 191–192.

називали «Історією Кониського» задовго до Пушкіна, але саме він першим письмово атрибутував її авторство могильовському архієпископу. «Георгий написал ее с целию государственною, — стверджував Пушкін. — Когда императрица Екатерина учредила Комиссию о составлении нового уложения, тогда депутат малороссийского шляхетства, Андрей Григорьевич Полетика, обратился к Георгию, как к человеку, сведущему в старинных правах и постановлениях сего края. Кониский, справедливо полагая, что одна только история народа может объяснить истинные требования оногo, принялся за свой важный труд и совершил его с удивительным успехом. Он сочетал поэтическую свежесть летописи с критикой, необходимой в истории». Пушкін виправдовував неточності в «Історії русів», підкреслюючи патріотизм і сильні антикатолицькі настрої Кониського. «Смелый и добросовестный в своих показаниях, Кониский не чужд некоторого невольного пристрастия, — писав Пушкін. — Ненависть к изуверству католическому и угнетениям, коим он сам так деятельно противился, отзывается в красноречивых его повествованиях. Любовь к родине часто увлекает его за пределы строгой справедливости»⁶⁵.

Пушкін вважав Кониського своїм попередником — російським патріотом і ревним поборником православ'я, який написав свою історію задля блага Російської імперії. Готуючи уривки до друку, Пушкін замінив усі згадки про руський народ і руську церкву «російським» народом і «російською» церквою. Після польського повстання імперський уряд розпочав широку кампанію русифікації західних областей імперії, заборонив уніатську церкву і вороже поставився до поляків і євреїв. Два уривки «Історії русів», дібрані Пушкіним для публікації, мали дуже сильні антипольські, антикатолицькі і антиєврейські обертони. У першому йшлося про запровадження церковної унії на Берестейському соборі в 1596 році, у другому — про страту польською владою Якова Острияниці та інших ватажків козацького повстання 1638–1639 років в Україні. Головною мішенню Пушкіна були поляки. В одному з уривків був такий пасаж: «Во все правительственные и судебные уряды малороссийские посланы поляки с многочисленными штатами; города заняты

⁶⁵ Пушкін А. С. Собрание сочинений Георгия Кониского, архиепископа Белорусского // Пушкін А. С. Полное собр. соч.: В 10 т. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — Т. VII. — С. 335–336.

польськими гарнізонами, а другие селения их же войсками; им дана власть всё то делать народу русскому, что сами захотят и придумают, а они исполняли сей наказ с лихвою, и что только замыслить может своевольное, надменное и пьяное человечество, делали то над несчастным народом русским без угрызения совести; грабительства, насилие женщин и самых детей, побои, мучительства и убийства превзошли меру самых непросвещенных варваров»⁶⁶.

Якщо для Рилеева козаки з «Історії русів» були попередниками у боротьбі з самодержавством, то для Пушкіна, який писав після поразки декабристів, вони були спільниками у справі зміцнення імперської влади на західних кордонах, борцями з католицизмом та іноземним гнобленням, втіленням справжнього російського і православного духу. Козацький міф увійшов у російську літературу в 1820-х роках при посередництві «Історії русів». Спершу він звучав як заклик проти самодержавства на підтримку конституційного республіканського ладу і ліберальних цінностей, але з часом перетворився на інструмент зміцнення самодержавства, боротьби з республіканством і утвердження імперської програми на прикордонні. Але на цьому еволюція козацького міфу не закінчилася.

Інтерес Пушкіна до «Історії русів» підхопив його молодший колега Микола Гоголь — він сформулював свій варіант козацького міфу. Як і Пушкін з Рилеевим, Гоголь знайшов в «Історії русів» джерело натхнення та невичерпне джерело історичних епізодів і образів. Микола Гоголь народився 1809 року на Полтавщині в дворянській родині з глибоким козацьким корінням. У 1821-му дванадцятирічного хлопчика відправили вчитися в Ніжинський лицей князя Безбородька, перший світський заклад вищої освіти в колишньому Гетьманаті. Його заснував князь Ілля Безбородько в пам'ять про свого брата, канцлера Російської імперії князя Олександра Безбородька (і почасти на успадковані від нього гроші). Провівши в лицей вісім років, 19-літній Гоголь пішов слідами братів Безбородьків і поїхав підкоряти Петербург. Але Гоголя цікавила не імперська служба, а літературна слава. Молодий Гоголь побачив, що в столиці жваво цікавляться Україною і всім українським, особливо у світлі польського повстання 1830 року. Освічена російська публіка вважала Київ і Україну частиною російської спадщини, яку слід захищати

⁶⁶ Там само. — С. 337.

від бунтівливих поляків. У російській уяві Україна поставала романтичною утопією, землею епічних героїв, які ведуть смертельну боротьбу з ворогами Росії. Гоголь вдало скористався інтересом до козацької і української тематики⁶⁷.

Навесні 1829 року Гоголь почав цикл українських оповідань, оснований на фольклорних джерелах, які йому постачала мати. Через два роки вони вийдуть під назвою «Вечера на хуторі близ Диканьки» і прославлять автора по всій імперії. В 1830 році Гоголь працював над історичною повістю «Гетьман». Головним героєм цієї повісті був персонаж «Історії русів» гетьман Остряниця. Автор «Історії русів» зробив з козацького ватажка Якова Острянина гетьмана Степана Остряницю, у Гоголя він став Тарасом Остряницею. Повість починається епізодом, у якому видно явний слід «Історії русів»: єврей і поляк збираються покарати старого козака за несплату податку, його виручає Остряниця. Він рятує єврея від народного гніву і відриває вуса приниженому польському шляхтичу — на схожий епізод «Історії русів» покликався Пушкін, захищаючи «Полтаву»⁶⁸.

Повість «Гетьман» Гоголь так і не дописав. Вважається, що він переключився на «Тараса Бульбу». Нова повість Гоголя була тісно пов'язана з незавершеною попередньою, і найголовнішим історичним джерелом письменника лишалася «Історія русів». Гоголь закінчив «Тараса Бульбу» в 1834-му, наступного року повість опублікували. 1842-го він переробив текст, додав кілька нових сцен, але головну лінію не змінив. Центральні персонажі повісті — козацький полковник Тарас Бульба і два його сини, Остап та Андрій. Дія розгортається на тлі козацького повстання 1637–1638 року на чолі з гетьманом Остряницею. Кульмінація повісті — страта поляками полоненого Остапа, старшого сина Тараса Бульби. Покоління читачів гоголівського

⁶⁷ Про Гоголя та його місце в російській і українській літературах див.: *Бояновська, Едита*. Микола Гоголь: між українським і російським націоналізмом / Пер. з англ. А. Бондаря. — К.: Темпора, 2013; *Peace, Richard*. The Enigma of Gogol: An Examination of the Writings of N. V. Gogol and Their Place in the Russian Literary Tradition. — Cambridge, 2009.

⁶⁸ *Гоголь Н. В. Гетьман* // *Гоголь Н. В. Полное собр. соч.*: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкін. Дом). — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. — Т. 3. — С. 277–323; *Мацапура В. И.* Незавершенный роман Гоголя «Гетьман»: особенности поэтики, проблема контекста // *Гоголезнавчі студії: Збірник наукових праць*. — Ніжин, 2008. — Вип. 17. — С. 26–42; *Bojanowska E.* Nikolai Gogol. — P. 157–160.

шедевр у глядачів шести його екранізацій (перша вийшла ще 1909 року) зворушено тамували подих у сцені страти: батько дивиться на страждання сина, а син кличе батька, не знаючи, що той у натовпі.

«Остап выносил терзания и пытки, как исполин. Ни крика, ни стону не было слышно даже тогда, когда стали перебивать ему на руках и ногах кости, когда ужасный хряск их послышался среди мертвой толпы отдаленными зрителями, когда панянки отворотили глаза свои, — ничто, похожее на стон, не вырвалось из уст его, не дрогнулось лицо его. Тарас стоял в толпе, потупив голову и в то же время гордо приподняв очи, и одобрительно только говорил: “Добре, сынку, добре!”»

Но когда подвели его к последним смертным мукам, — казалось, как будто стала подаваться его сила. И повел он очами вокруг себя: Боже, все неведомые, все чужие лица! Хоть бы кто-нибудь из близких присутствовал при его смерти! Он не хотел бы слышать рыданий и сокрушения слабой матери или безумных воплей супруги, исторгающей волосы и биющей себя в белые груди; хотел бы он теперь увидеть твердого мужа, который бы разумным словом освежил его и утешил при кончине. И упал он силою и воскликнул в душевной немощи:

— Батько! где ты! Слышишь ли ты?

— Слышу! — раздалось среди всеобщей тишины, и весь миллион народа в одно время вздрогнул⁶⁹.

У цій сцені і в наступному епізоді, де Гоголь описує помсту Тараса і перемогу над польською армією Миколая Потоцького, автора надихала «Історія русів». Гоголя явно вразив епізод страти Остряниці, що його Пушкін згодом опублікував у «Современнике»: «Место казни наполнено было народом, войском и палачами, с их орудиями. Гетман Остряница, обозный генеральный Сурмило, и полковники: Недрыгайло, Боюн и Рындиш были колесованы, и им, переломавши поминутно руки и ноги, тянули из них по колесу жилы, пока они скончались». І в «Історії русів», і в «Тарасі Бульбі» страта відбувалася у Варшаві. Гоголь також запозичив з «Історії русів» епізод про те, як Остряницю стратили, спаливши живцем у «мідному бику»⁷⁰.

Завдяки «Тарасу Бульбі» вигадана сцена страти козацьких ватажків у Варшаві міцно закріпилася в історичній уяві читачів і ша-

⁶⁹ Гоголь Н. В. Тарас Бульба // Гоголь Н. В. Полное собр. соч.: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. — Т. 2: Миргород. — С. 165.

⁷⁰ Історія Русовъ. — С. 39, 56.

нувальників Гоголя. Режисер останньої російської екранізації «Тараса Бульби» (2009) Володимир Бортко був переконаний, що повість оснований на справжніх подіях. Він побачив у ній руський патріотизм, точніше, заклик до російсько-української єдності. В основу сценарію Бортка лягло друге (1842) видання повісті, в якому письменник, почасти під впливом змін у своїх поглядах на українську історію, а почасти через ідеологічні догми того часу, зобразив Тараса Бульбу не лише патріотом руської землі, а й симпатиком російського царя. Бортко не проводив різниці між Руссю і Росією, і українські козаки перетворилися у нього на російських патріотів, відданих російській монархії. Таке прочитання Гоголя викликало хвилю протестів в Україні, але російський режисер, колишній киянин, відповідав, що він просто дотримувався букви Гоголя та використовував його мову і набір понять⁷¹.

Якщо Бортко тримався Гоголя, то Гоголь — «Історії русів». На позначення козаків вони вживали однакові слова — *руси*, *русь* або *русский*, але вкладали в них різний смисл. У Бортка козаки — це частина російської нації. Для автора «Історії русів» і Гоголя козаки становили здебільшого окремий народ. 1834 року Гоголь оголосив про план написати історію Малоросії: «До сих пор у нас еще не было полной, удовлетворительной истории Малороссии и народа, действовавшего в продолжение почти четырех веков независимо от России». Він цікавився, «как образовался в ней этот воинственный народ, козаки, означенный совершенною оригинальностью характера и подвигов». Водночас Гоголь вважав Малоросію частиною «Росії» та час від часу вживав терміни «Росія» і «Великоросія» синонімічно. Тому твори Гоголя відкриті для різних інтерпретацій, коли постає питання, який саме смисл він вкладав у поняття «російський»⁷².

⁷¹ Режисер Владимир Бортко в программе Виктора Резункова, Радио Свобода, 15 апреля 2009 г. (<http://www.svobodanews.ru/content/transcript/1610037.html>).

⁷² Гоголь Н. В. Объявление об издании истории Малороссии // Гоголь Н. В. Полное собр. соч.: [В 14 т.] / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — [М.; Л.]: Изд-во АН СССР, 1937–1952. — Т. 9: Наброски. Конспекты. Планы. Записные книжки, 1952. — С. 76. Про різні погляди на українську ідентичність Гоголя див.: *Bojanowska E. Nikolai Gogol*. — Р. 124–125 та *Ilnytkyj, Oleh S. The Nationalism of Nikolai Gogol': Betwixt and Between?* // *Canadian Slavonic Papers* 49. — Nos. 3–4 (September–December 2007). — Р. 349–368.

Розділ 3. Народження мфУ

Тарас Шевченко вважав, що в героїзмі і самопожертві гоголівських козаків проявилася їхня любов до рідної України, а не до Російської імперії чи російського народу. В адресованому Гоголю вірші (1840) Шевченко бачить за готовністю Тараса Бульби вбити свого сина Андрія, який перейшов на бік поляків, саме український патріотизм. Поет писав з жалем про начебто втрачені традиції Бульбиного патріотизму:

Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже — викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві⁷³.

Україноцентричне прочитання «Історії русів» відособило Шевченка не лише від Рилєєва і Пушкіна, а й від Гоголя. Звісно, крім Шевченка в такий спосіб «Історію русів» читали й інші українські інтелектуали. Загадковий рукопис вплинув на ціле коло Шевченкових друзів, багатьох з яких теж заарештували навесні 1847 року.

Поліція виявила, що Шевченко та його друзі створили нелегальну організацію — Кирило-Мефодіївське братство. Своєю метою вони проголосили національне відродження і створення федерації слов'янських народів, центральну роль в якій відводили Україні. Програма братства називалася «Книги буття українського народу», на її історичних пунктах позначилася частково і «Історія русів». У програмі йшлося про те, що Україна об'єдналася з Польщею, а потім з Росією як рівна з рівними, гетьмани — це християнські лицарі, а козацька виборна традиція — ядро української ідентичності: «І Україна, поєднавшись с Польшею як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське також с другим людом слов'янського братства; вони не сотворили ні царя, ні пана, а сотворили братство — коза-

⁷³ Шевченко Т. Г. Повне збір. творів: У 12 т. / Ред. В. Л. Смілянська. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 1. — С. 284, 710–712. Про погляди на українську історію і культуру у Гоголя і Шевченка див.: Луцький, Юрій. Між Гоголем і Шевченком. — К.: Час, 1998.

цтво, куди кожний приставав, був би він пан чи невольник, аби християнин»⁷⁴.

«Книги буття» написав Микола Костомаров (1817–1885), професор російської історії в Київському університеті і головний ідеолог братства. Саме на його весілля не доїхав у квітні 1847 року заарештований Шевченко. Костомарова заарештували за кілька днів до того. Він був сином російського дворянина і українки-кріпачки з Острогжчини, тих самих країв, які зародили в Рилеєва інтерес до України. Костомаров закінчив Харківський університет і в 1846-му обійняв кафедру в Київському університеті, наступного року він з товаришами заснував Кирило-Мефодіївське братство. На той момент він уже був знайомий з «Історією русів», цей трактат ще наприкінці 1830-х років вплинув на політичні погляди та історичні твори Костомарова, зокрема на його біографію Богдана Хмельницького, яка вперше вийшла в 1857-му.

«Історія русів» справила вплив і на погляди іншого братчика, Пантелеймона Куліша (1819–1897). Він народився в сім'ї дрібної шляхти на Чернігівщині і став одним з найвпливовіших українських письменників і фольклористів XIX століття. На початку 1840-х років не було більшого шанувальника «Історії русів» і палкішого пропагандиста пов'язаного з нею козацького міфу, ніж Пантелеймон Куліш. У 1843 році він опублікував два твори, на яких великою мірою позначилася «Історія русів», — російськомовну повість «Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад» і популярну історичну поему українською «Од початку Вкраїни до батька Хмельницького»⁷⁵.

⁷⁴ Рукопис М. І. Костомарова «Книги буття українського народу» // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — С. 250–258. Про Кирило-Мефодіївське братство див.: *Kozak, Stefan*. *Українscy spiskowcy i mesjanisci: Bractwo Cyryla i Metodego*. — Warszawa, 1990.

⁷⁵ Автобіографія Николая Ивановича Костомарова // Русская мысль. — 1885. — № 5. — С. 211; Тарас Шевченко: Документи і матеріали до біографії, 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. — К., 1982. — С. 88–159, тут 116; *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 31–32. Про Костомарова, його політичні погляди й історичні твори див.: *Рутак, Thomas M.* *Mykola Kostomarov: A Biography*. — Toronto, 1996. Про Куліша див.: *Luckyj, George S. N.* *Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times*. — Boulder, Colo., 1983. Список «Історії русів», який належав Кулішу, зберігається в Інституті рукопису НБУВ (ф. 1, спр. 4094).

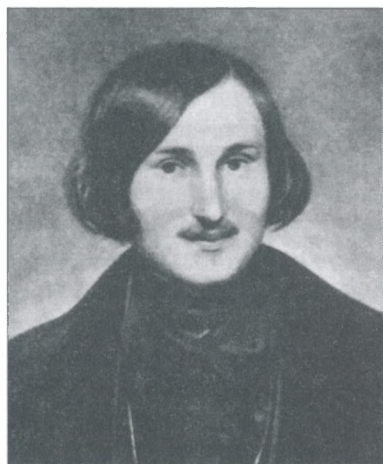
Розділ 3. Народження міфу

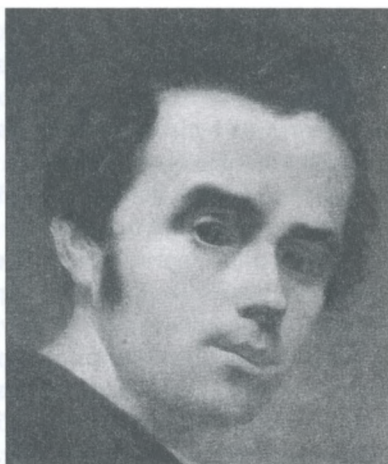
5. Кондратій Рилєєв

6. Олександр Пушкін

7. Микола Гоголь

8. Тарас Шевченко

Тридцяти–сорокові роки XIX століття — апогей впливу «Історії русів». Її персонажі, справжні і вигадані, траплялися не лише на сторінках творів Рилєєва, Пушкіна, Гоголя, Шевченка і Куліша, а й у багатотомних виданнях з історії України. Вона послужила одним

із джерел другого видання «Истории Малой России» (1830) Дмитра Бантиша-Каменського і стала основним джерелом для п'ятитомної «Истории Малороссии» Миколи Маркевича, яка вийшла друком у 1842–1843 роках. Таємничим трактатом захоплювалися не тільки історики й письменники, а й українське дворянство, зазвичай далеке від інтелектуальних занять. Німецький мандрівник Йоган Коль побував у Наддніпрянщині наприкінці 1830-х років і писав, що «історія Кониського» (прізвище архієпископа він писав «Каневський») надзвичайно популярна у місцевого дворянства, а в деяких місцевостях свій примірник є в кожному маєтку⁷⁶.

Існував чималий суспільний запит на публікацію «Історії русів», але плани шанувальників цього твору, зокрема «першовідкривача» рукопису Олександра фон Брігена, опублікувати його так і не здійснилися. Перші уривки з'явилися друком 1834 року в альманасі «Запорожская старина», що його видавав гурток харківських романтиків. Чільною фігурою цього гуртка був Ізмаїл Срезневський (1812–1880), автор багатьох літературних містифікацій, зокрема спертих на «Історію русів». Уже згадувалося, що нову порцію уривків опублікував 1836 року Олександр Пушкін. Існували й інші плани надрукувати повний текст, але до справи не дійшло. Йоган Коль пов'язував це з вільнодумним характером «Історії русів» і мав рацію. Твір 1846 року опублікувало Імператорське товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті, яке не підлягало звичайній цензурі⁷⁷.

Публікацію організував учений секретар товариства Осип Бодяньський (1808–1877). Він народився в Україні, закінчив Московський університет і в ньому ж став професором слов'янської філології. Бодяньський приятелював з Гоголем і Шевченком, цікавився українською історією і надрукував багато джерел з історії своєї батьківщини. Готуючи публікацію, Бодяньський зібрав кілька списків «Історії русів» і писав у передмові: «Имея несколько

⁷⁶ Бантыш-Каменский Д. История Малой России: в 3 т. — М., 1830; Маркевич, Николай. История Малороссии: в 5 т. — М., 1842–1843; Kohl J. G. Reisen im Inneren von Russland und Polen. — Dresden und Leipzig, 1841. — P. 320–321.

⁷⁷ Там само; Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 17–27. Про дивовижну академічну кар'єру Срезневського див.: Ламанский В. И. И. Срезневский (1812–1880). — М., 1890.

списков этой истории, я выбрал лучший из них, подвел к нему из прочих разнословия, и потом предложил Императорскому обществу истории и древностей российских издать его в свет, что и исполняется ныне»⁷⁸. Про цензуру через багато років Бодянський згадував: «Не скрою и того тайного побуждения начать издание малороссийских летописных и других памятников именно сим сочинением, по коему рассчитывалось на следующее: издание печатью “Истории Русов”, чего напрасно добивались Устрялов, Пушкин, Гоголь, быть может, удастся Обществу, пользовавшемуся тогда собственной цензурой, особливо на первых порах его издательской деятельности»⁷⁹.

Бодянський зробив те, що не вдалося іншим. Цензура не втручалася, і «Історія русів» на втіху українським патріотам потрапила на полиці книгарень. 1846-й — останній, напевно, рік, коли можна було опублікувати такого роду рукопис. Після арешту кирило-мефодіївців у 1847-му влада пильнувала будь-які натяки на малоросійський сепаратизм. А через два роки в параноїдальній атмосфері, яку створила революція 1848-го, журнал товариства історії і старожитностей закрила цензура за публікацію російського перекладу книжки Джилса Флетчера «О государстве русском». У нотатках британського дипломата XVI століття про поїздку в Московію імператор Микола I побачив випадки проти Росії, російських монархів і православної церкви. Бодянського усунули з посади і перевели в Казанський університет. Опублікована «Історія русів» невдовзі стала раритетом, багато хто вважав, що її заборонено. Михайло Максимович, шанувальник і дослідник «Історії русів», який ознайомив з нею Пушкіна, писав Бодянському в 1857 році: «А чи знаєте, що в Києві продається вона по 10 і 12 карб. сріблом, і по Україні йде чутка, буцім то вона це заборонена книга!..»⁸⁰.

⁷⁸ Історія Русовъ. — С. v.

⁷⁹ Бодянский, Осип. Объяснение // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1871. — Кн. 1 (январь-март). — С. 222; академічну біографію Бодянського див.: Василенко Н. П. О. М. Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии. — К., 1904; Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. — М., 1956.

⁸⁰ Цит. за: Возняк М. Псевдо-Кониский і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 36, прим. 6.

Тарас Шевченко як ніхто щедро скористався публікацією «Історії русів». Відбуваючи солдатчину, він написав Осипу Бодянському з каспійських степів з проханням надіслати примірник журналу. Бодянський надіслав, і восени 1854 року Шевченко з радістю дякував: «Спасибі тобі ще раз за літописи, я їх уже напам'ять читаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибі тобі!»⁸¹. Попри царську заборону Шевченко і писав, і малював, тепер він працював над повістю «Близнецы». Головний герой твору, дворянин козацького походження на ім'я Никифор Федорович Сокира, був великим шанувальником «Історії русів». Шевченко писав, що на його почуття найбільше вплинули описи кривд, заподіяних Україні численними ворогами. «Никифор Федорович несколько раз прочитывал ее, — писав Шевченко про “Історію русів” — но до самого конца ни разу. Всё, всё: мерзости все, бесчеловечия польские, шведскую войну, Биронового брата, который у стародубских матерей отнимал детей грудных и давал им щенят кормить грудью для своей псарни, — и это прочитывал, но как дойдет до голштинского полковника Крыжановского, плюнет и закроет книгу, и еще раз плюнет»⁸².

На відміну від Шевченка, який і в каспійському засланні зберігав вірність ідеалам юності, мало хто з його київських друзів по Кирило-Мефодіївському братству продовжував захоплюватися «Історією русів» у 1850-х роках. Публікація Бодянського удоступнила текст не лише українським патріотам, а й усім науковцям імперії, і багато хто висловлював сумніви в надійності цього історичного джерела. Пантелеймон Куліш, колишній палкий шанувальник «Історії русів», перейшов у табір скептиків. Через два роки по тому, як Шевченко закінчив «Близнецов», Куліш писав про особливості «Історії русів»: «З Кониського зняли святу мантію історика. Він показався по-перше фанатиком-істориком України, що з любови до неї не щадив усупереч правді ні Польщі, ні московської держави, — по-друге незвичайно талановитою людиною, поетом літописних опо-

⁸¹ *Шевченко Т. Г.* Лист до О. М. Бодянського (3 листопада 1854 р., Новопетровське укріплення) // *Шевченко Т. Г.* Повне збір. творів: У 12 т. / Ред. В. Л. Смілянська. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. — С. 85.

⁸² *Шевченко Т. Г.* Близнецы // Там само. — Т. 4: Повісті. — С. 25.

Розділ 3. Народження міфу

відань і вірним малярем подій тільки в тих випадках, коли в нього не було загаданої собі наперед думки»⁸³.

За переоцінкою твору Кониського стояло не тільки незадоволення Куліша якістю його історичних даних. Куліш з Миколою Костомаровим усвідомили, що рукопис, яким вони колись захоплювалися, дуже далекий від їхніх ідеалів народництва і загальної рівності. Як політичні мислителі і літератори, Куліш з Костомаровим відводили першорядну роль народним масам і протиставляли їм шляхтичів-консерваторів. Для автора «Історії русів» народні маси, навпаки, були рабами варварських звичаїв і забобонів. Що єднало автора «Історії русів» та колишніх кирило-мефодіївців, так це захоплення козацькою історією і глибокий патріотизм. Коли Куліш з Костомаровим усвідомили, що «Історія русів» суголосна лише національному елементу їхнього світогляду, чари цього тексту минули.

Останнім могіканином старих поглядів лишався Тарас Шевченко. Завдяки колосальній популярності творів поета, саме його інтерпретація «Історії русів» перемогла в кінцевому підсумку. Поезія Шевченка стала рушійною силою перетворення козацького міфу, натхненого і пропагованого «Історією русів», з російського на переважно український літературний і культурний феномен. Шевченкові твори з'явилися в момент, коли перше покоління українських національних будителів підхопило в Рилєєва і Пушкіна захоплення «Історією русів», але побачило в ньому не загальний заклик до політичних свобод чи вираження російської імперської ідентичності, а предтечу української національної ідентичності. Коли ці будителі розчарувалися в історичній і політичній надійності «Історії русів», було вже запізно. «Історія русів» стала невіддільною від козацького міфу, що його ці будителі так вдало поклали у фундамент модерної української нації.

⁸³ Цит. за: *Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці).* — Львів-К., 1939. — С. 37.

Частина друга
По холодному сліду

Ф. Гуменюк
«Наливайко» (1991)
Музей Тараса Шевченка в Каневі

Розділ 4

Серце дворянина

Сьомого травня 1861 року під церкву Різдва на Подолі почали сходитися люди — спершу кількадесят, потім кількасот, а потім зібрався велелюдний натовп у кілька тисяч осіб. Здебільшого це були студенти Київського університету і місцевих гімназій. Усі вони прийшли попрощатися з Тарасом Шевченком, який помер два місяці тому в Петербурзі. Київ був лише зупинкою на довгому шляху траурної процесії зі столиці імперії в містечко Канів, де на дніпровському пагорбі поховують колишнього кріпака, а тепер національного поета Шевченка. Труну з його прахом перевезли поїздом у Москву, а звідти кіньми в Київ. З Києва у Канів труну повезуть Дніпром. У всіх великих містах, через які проходила процесія, активісти місцевих українських організацій проводили церковні служби і церемонії прощання, в яких візьмуть участь тисячі людей.

Похоронна процесія поставила імперську владу перед дилемою. Начальство не втручалось у хід подій на території Росії (в Орлі, наприклад, у церемонії прощання з поетом взяли участь не лише духовні особи, місцева інтелігенція та учні шкіл, а й військовий оркестр), але в Україні ситуація загрожувала вийти з-під контролю. Боячись, що прощання з поетом перетвориться на велику маніфестацію і українофіли виступатимуть з підривними промовами, київський генерал-губернатор заборонив траурну ходу в центрі міста. Кияни зустріли процесію на лівому березі Дніпра, випрягли коней і самі покотили труну з прахом поета на пором і в церкву на Подолі. Генерал-губернатор заборонив промови в церкві, але не міг нічого вдіяти з молодими людьми, які зверталися до кількатисячної процесії дорогою з церкви на берег, де чекав корабель⁸⁴.

⁸⁴ Анісов В., Серєда Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1976. —

Одну з найскравіших промов виголосив студент Київського університету на ім'я Михайло Драгоманов. Він побачив, що якась дівчина поклала в церкві на труну Шевченка терновий вінок, забіг уперед процесії, змостив з кількох цеглин імпровізовану кафедру і звернувся до натовпу. Драгоманов сказав, що «кождий, хто йде служити народу, тим самим надіва на себе терновий вінець», і під кінець бажав, «щоб наші громадяни наперед дійсно шанували своїх великих людей та не давали їх на муки, поки вони живі». Ці слова справили сильне враження, і Драгоманова з кількома іншими промовцями згодом попросили підготувати текст для публікації. Цей жест був для молодого Драгоманова визнанням — доти українофіли, послідовники Шевченка, вважали його «космополітом». Коли Драгоманов несподівано з'явився у церкві, один чоловік сказав: «Ти чого сюди зайшов? Тут тобі не місце!» Всі знали, що він не поділяє антипольських настроїв українофілів та ідеалізованих поглядів на селянство⁸⁵.

Михайло Драгоманов лишився у церкві. Наступне десятиліття зробило його одним з лідерів українського національного руху в Російській імперії і найвидатнішим політичним мислителем українства. Драгоманов народився 1841 року в родині зі старшинським корінням. Він закінчив Київський університет і обійняв згодом посаду професора стародавньої історії. 1875 року його усунули з посади за активну участь в українському русі. Драгоманов емігрував у Західну Європу і оселився в Женеві, там він заснував перший український політичний журнал і заклав основу українського соціалістичного руху. Через свої публікації і особисті зв'язки Драгоманов долучився також до формування українського руху в австрійській Галичині та вплинув на покоління українських активістів в обох імперіях. Усе життя Драгоманов захоплювався Шевченком. Він був дуже уважним читачем його творів і вважав, що Шевченкова історична візія виростає з «Історії русів»⁸⁶.

Вид. 2-ге, перероб. — С. 330–338, тут 336–337.

⁸⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. / Ред. О. Я. Лисенко. — К.: Наук. думка, 1970. — Т. 2. — С. 151–288, тут 157–158.

⁸⁶ Про життя і творчість Драгоманова див.: Андрусак, Тарас. Шлях до свободи: Михайло Драгоманов про права людини. — Львів, 1998; Депенчук, Лариса. Історіосо-

Перший екскурс Драгоманова в історіографію загадкової пам'ятки припав на часи, коли в дискусіях про суть і значення «Історії русів» почало домінувати питання авторства. Чи справді її автором був архієпископ Кониський, як вважали Рилєєв, Пушкін, Гоголь, Шевченко та багато інших дослідників та читачів? А як не він, то хто? Активні пошуки автора «Історії русів» почалися ще в 1860-х роках і тривали впродовж усього ХХ століття. Один за одним з'являлися нові претенденти на авторство, кожне наступне покоління учених заперечувало ці кандидатури і пропонувало свіжі варіанти.

Авторство «Історії русів» становило для Драгоманова не просто академічний інтерес, він пов'язував його з ширшими питаннями, зокрема з ідеологічними витоками загадкового тексту. З'ясування особи автора мало виразний політичний вимір, зважаючи на те, наскільки Драгоманов пов'язував «Історію русів» з творами Тараса Шевченка. Драгоманов не знав, хто написав цей текст, але був упевнений, що знає, хто його не міг написати. Вперше на цю тему він висловився у рецензії на книжку Івана Прижова «Малороссия (Южная Россия) в истории ее литературы с XI по XVIII век», надрукованої 1870 року в російському ліберальному журналі «Вестник Европы». Драгоманов писав, що Прижов «напрасно отдает последнему произведению первенство в южнорусской историографии, а во-вторых, что он напрасно оспаривает мнение г. Максимовича, ныне признанное всеми, что “История русов” писана не Конисским». Для цього твердження у Драгоманова були поважні причини. Його скепсис стосовно авторства Кониського спирався на консенсус, який виник між дослідниками в 1850–1860-х роках⁸⁷.

Першим на вади «Історії русів» як історичного джерела вказав найбільший на той час авторитет російської історіографії Сергій Соловйов, професор Московського університету і автор багатомної «Истории России». У 1848–1849 роках він опублікував кількома порціями розлогу статтю «Очерк истории Малороссии до подчине-

фія та соціальна філософія Михайла Драгоманова. — К., 1999; *Круглашов, Анатолій*. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці, 2000.

⁸⁷ *Драгоманов М.* Малороссия в ее словесности // *Драгоманов М.* Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 5–45, тут 24; пор.: *Прижов И. Г.* Малороссия (Южная Россия) в истории ее литературы с XI по XVIII век. — Воронеж, 1869.

ния еє царю Алексею Михайловичу». Там він порівняв фрагменти «Історії русів» про ранню історію козацтва з іншими джерелами і назвав повідомлення анонімного автора «баснями». Інформація Кониського, що козацький гетьман XVI століття Дмитро Вишневецький допомагав московській армії в обороні Астрахані від турків 1577 року, не підтверджується російськими джерелами, доводив Соловйов, а повідомлення, що на Берестейській унії 1596 року був присутній єпископ чернігівський, безпідставне, адже Чернігів тоді належав Московії, а не Речі Посполитій⁸⁸.

Викриття Соловйова шокували шанувальників «Історії русів», але для уважних дослідників сюрпризом не стали. Дмитро Бантиш-Каменський дуже вибірково використовував дані «Історії русів», коли, готуючи до публікації друге видання «Истории Малой России» (1830), вперше ознайомився з цим текстом. У 1834 році Ізмаїл Срезневський, перший публікатор уривків з «Історії русів», також назвав її повідомлення «баснями». Срезневський, сам автор літературних містифікацій, знав, про що говорить. Пантелеймон Куліш сумнівався в надійності трактату щонайменше з 1846 року, коли скаржився московському історику і філологу Михайлу Погодіну на рішення Бодянського опублікувати його: «Не розумію тільки, чому друкування історичних українських джерел почато від літопису Кониського, коли маємо джерела в строгішому смислі слова, себто історичні твори». Потенційні проблеми з авторством Кониського були очевидні вже для Олександра Пушкіна. 1836 року він звернув увагу на численні й детальні батальні сцени в рукописі, нібито написаному архієпископом. Він пояснював цю суперечність шляхетним походженням Кониського: «Видно, что сердце дворянина еще бьется в нем под иноческою рясою». Пушкінська ремарка виявилася пророчою, але в той час ніхто детальніше не цікавився питанням авторства⁸⁹.

⁸⁸ Соловьев С. М. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу // Отечественные записки. — 1848. — № 11. — С. 1–34; № 12. — С. 147–166; 1849. — № 2. — С. 215–270, тут 270.

⁸⁹ Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Поветика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 36–39; Пушкин А. С. Собрание сочинений Георгия Кониского, архиепископа Белорусского // Пушкин А. С. Полное собр. соч.: В 10 т. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — Т. VII. — С. 336.

Достовірність повідомлень «Історії русів» викликала підозри ще з 1849 року, але перші сумніви в авторстві виникли тільки через п'ятнадцять років. Публікуючи 1846 року «Історію русів» під іменем Георгія Кониського, Бодянський спирався на усталену традицію, адже саме архієпископ фігурував на титульних сторінках списків, датованих початком ХІХ століття. Однак титульні сторінки суперечили передмові, з якої випливало, що Кониський був щонайбільше редактором цього тексту. Бодянського одноосібне авторство Кониського цілком влаштовувало, адже він мусив пройти з рукописом через вузькі ворота царської цензури, а ім'я могильовського архієпископа було одним з небагатьох його козирів. Першим відкрито засумнівався в ролі Кониського у створенні «Історії русів» Михайло Максимович, один з ранніх шанувальників цієї пам'ятки, саме він ознайомив з нею Пушкіна. В листах 1865 року до Михайла Юзефовича, голови Київської археографічної комісії, який виступав за обмеження сфери вжитку української мови в Російській імперії, Максимович висловлював скепсис, що Кониський справді був автором «Історії русів». Він вважав, що людина типу Кониського, добре обізнана з історією православної церкви і правових норм у Речі Посполитій, не допустила б стільки фактичних помилок і непорозумінь.

«Достопамятнѣй муж, — писав Максимович про Кониського, — знаком был хорошо с старинными актами, относящимися к истории церкви в Западной России, и обладал большою начитанностью польских исторических писателей: о том свидетельствуют нам — его книга “Prawa i wolności”, изданная 1767 года в Варшаве, и небольшое сочинение его об [Берестейской] унии, изданное в *Чтениях*»⁹⁰. Куди подівся історичний і фактичний багаж Кониського, людини у цій сфері відомої і авторитетної? Його ерудиція не могла не проявитися в історії, яку він нібито написав, попри всю її тенденційність і дух. «Історія русів» не виказує обізнаності ні з тогочасними документами, ні з роботами польських істориків, ні з найважливішими малоросійськими літописами: все взято зі вторинних джерел, якщо не з чуток, і обіграно відповідно до авторських уподобань, без огляду на достовірність історичних фактів. Максимович вважав, що все це містифікація: «Мне сдается, что история руссов

⁹⁰ Максимович М. Исторические письма о козаках Приднепровских // Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1: Отдел исторический. — С. 305.

сочинена неізнаним для нас автором, укритим своє ім'я под двома малоросійськими іменитостями [Георгій Кониський і Григорій Полетика], дабы сказать в предисловии, что прошедшая через эти “отличные умы история” — “кажется быть достоверною!”»⁹¹.

Ненадійність «Історії русів» як історичного джерела змусила Максимовича засумніватися в авторстві Кониського, але він і далі вважав, що цей літературний артефакт має велике культурне значення. Історичні факти перекручено саме тому, що це передусім літературний твір, доводив Максимович. Він писав Юзефовичу: «В этой знаменитой истории, весьма замечательной со стороны художественной, малороссийская козаччина XVI и XVII века представлена с тою же поэтически-своевольною перестройкою исторической действительности, с какою и Гоголь в своем *Тарасе Бульбе*, и Шевченко в своих *Гайдамаках*, изображали избранные ими эпохи. О дознании и соблюдении исторического факта у всех троих не было и заботы!»⁹². Максимович високо цінував «Історію русів» як літературний твір і йшов услід за Пушкіним, на якого прямо покликався, питаючи Юзефовича: «Не напрасно ли помыкается его [автора] имя, за недостатки ее [“Історії русів”] со стороны фактической, и превозносится, за ее достоинства со стороны художественной, за которые сам Пушкин назвал Кониского — великим живописцем?»⁹³.

Коли 1870 року Михайло Драгоманов узявся захищати позицію Максимовича від закидів Прижова, мало хто в науковій спільноті вірив в авторство Кониського. Прижов тут був радше винятком. Але Драгоманов не обмежився захистом Максимовича чи критикою «Історії русів» як історичного джерела. Він фактично запровадив новий підхід у вивченні вже дискредитованої історичної пам'ятки. Якщо Максимович цінував «Історію русів» за літературний стиль, то Драгоманов розглядав її як пам'ятку політичної думки і захоплювався політичним спрямуванням «Історії русів». Він писав: «На это произведение надо смотреть как на памфлет в пользу прав и вольностей русов, т. е. малороссиян, памфлет, местами чрезвычайно едкий и даже художественный (напр., там, где он изображает насилия, производимые солдатами, по словам которых, “куры, гуси,

⁹¹ Там само. — С. 306.

⁹² Там само. — С. 301–302.

⁹³ Там само. — С. 305.

девки, молодици, все наше, по праву воина и по приказу его благородия”)), а не как на внешне фактическую историю, тогда он составит незаменимый памятник состояния просвещения и политических идей Малороссии в половине XVIII в.»⁹⁴.

Драгоманова приваблювали в «Історії русів» ті самі ідеї свободи, що надихали півстоліття тому Кондратія Рилеева, але він розглядав ці ідеї як історик. Драгомановське безстороннє, академічне і загалом позитивне прочитання «Історії русів» не зустріло відгуку в атмосфері 1870-х років, наелектризований в соціальному і національному плані. Його погляд заперечували з протилежних ідеологічних позицій і російські, і українські історики. Російську сторону уособлював учень Соловйова Геннадій Карпов, українську — ніхто інший як Микола Костомаров. Вони були ідеологічними опонентами і конкурентами: Карпов обстоював державницький підхід до історії Росії, а Костомаров — народницький. Головним полем їхньої битви були історія України: Карпов закидав, що Костомаров нібито ігнорує російські архіви і перебуває під шкідливим впливом таких ненадійних текстів, як «Історія русів». Костомаров справді робив завелику ставку на «Історію русів» у першому виданні монографії про Богдана Хмельницького, але у другому і третьому виданнях суттєво поправив текст, звільняючись від її впливів. На 1870 рік він ставився до «Історії русів» не менш критично за Карпова. Втім, недовіра до «Історії русів» не єдиний спільний момент між Карповим і Костомаровим: їм обом, хоч і з дуже різних причин, не подобався ідеологічний вектор цього твору⁹⁵.

У статті «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся» (1870), опублікованій невдовзі після рецензії Драгоманова на Прижова у «Вестнике Европы», Карпов не лише вказав на фактичні помилки і перекручення, яких не бракувало в «Історії русів», а й розкритикував ідеологічний фундамент цього твору. Він охарактеризував «Історію русів» як «фальшивую летопись» і писав: «Основная принадлежность таких летописей есть первое: внешний либерализм, пропове-

⁹⁴ Драгоманов М. Малороссия в ее словесности // Драгоманов М. Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 24.

⁹⁵ Про дискусію Карпов–Костомаров див.: *Basarab, John. Pereiaslav 1654: A Historiographical Study.* — Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1982. — P. 26–28.

ди гуманних ідей; обвинення неприємних автору лиц і народів в деспотизмі, необразованності, варварстві, нахилності к обману, трусості, глупості; — тем же, котрих автор береть под своє покровительство, приписуються все протилежні цім приємні качества. Второе отличие: обилие в них анекдотов; простые, обыкновенные события украшаются фантазией. Необходимый для всего этого талант не всегда имеется у авторов фальшивых летописей, так что поэзия их рассказов и либеральные проповеди человеку с серьезным взглядом являются пошлыми, потому уже, что чересчур искусственны, но для необразованной массы они более доступны, чем серьезные исследования. К разряду таких летописей принадлежит История Русов, сочиненная при том человеке без таланта, вовсе не либеральным, но крайне озлобленным. [...] Пользовалась же она так долго незаслуженным авторитетом, вероятно, как от сочувствия общества к отрицательному направлению, так с другой стороны от крайнего невежества тех, среди которых был выпущен подобный памфлет»⁹⁶.

Карпов не просто хотів зруйнувати репутацію «Історії русів» як джерела, він різко критикував її літературні якості і емоційно заперечував ідеологічне забарвлення. Градус статті пояснюється тим, що Карпов був професійним істориком, ретельно працював з первинними архівними документами і обурювався, що багато людей так довго можуть вважати історичну містифікацію легітимним історичним джерелом. Інші мотиви Карпова пов'язані з ідеологією. Він вважав «Історію русів» ударом по російській нації і спробою поширити небезпечні ліберальні ідеї. Після польського повстання 1861 року і заборони україномовних видань у 1863-му російські націоналісти на зразок Михайла Каткова вели кампанію проти справжньої і уявної діяльності польських і українських активістів та російської радикальної і ліберальної інтелігенції. «Історія русів» здавалася Карпову рупором ідей, спільних для тих, хто, за його словами, виступав за «отрицательное направление» в російському політичному дискурсі.

⁹⁶ Карпов, Геннадий. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654 — 30-е мая 1672 года. — М., 1870. — С. 44–45 (цитата), 118–120.

Микола Костомаров мав свої резони не любити цей твір. Для нього «Історія русів» була просто-на-просто шкідливим продуктом старшинського мислення. У статті «Из поездки в Батурин в 1878 году», надрукованій через три роки після самої поїздки, Костомаров зазначив безпосередню причину свого незадоволення: популярність «Історії русів» у консервативних колах українських поміщиків. У Батурині, колишній гетьманській столиці, він зустрів дворянина на прізвище Великдан, український патріотизм якого виростав з «Історії русів». «По воззрению господ, воспитавшихся на Конисском, — писав Костомаров, — весь казачий порядок был идеально хорош, а всякое зло исходило от московских козней, несправедливости и суровости правительственных лиц великорусских. Взгляды, навеянные псевдоисториею Конисского, до сих пор еще в ходу у малороссийского дворянства, и предрассудки, посеянные ею, так вросли, что до сих пор все более добросовестные исследования и издания актов, долгое время остававшихся никому неизвестными, еще не могут рассеять раз усвоенных заблуждений: актов и исследований наших не читают, а Конисскому верят».

У пристрастних філіпіках Костомарова на адресу «Історії русів», так само як і в критиці Карпова, відображалися політичні і соціальні баталії 1870-х років. У їхніх статтях відчувається також розчарування професійних істориків міфологічним характером панівної історичної ідентичності. Костомарову, як і Карпову, не подобалася ідеалізація української минувшини і звичка винуватити в проблемах України Росію. Але на цьому їхня схожість закінчувалася. Якщо Карпову «Історія русів» не подобалася, як маніфестація лібералізму, то Костомаров бачив у ній корені дворянського консерватизму — ці політичні та ідеологічні табори змагалися між собою в Російській імперії 1870–1880-х років. Тут Костомаров був радий погодитися з давнім зауваженням Олександра Пушкіна про «сердце дворянина» автора «Історії русів». Костомаров писав про це: «Пушкин ошибся, поверив наравне с другими своего времени, что история руссов написана знаменитым белорусским архиепископом, но он понял и справедливо угадал, что она написана дворянином».

Власне Костомаров висловив те, на що Пушкін тільки натякав. Принагідна ремарка поета про обізнаність анонімного автора з військовою справою набула у Костомарова виразних соціальних обертонів: «...действительно, эта история составлена каким-то из

новоиспеченных Екатериною II малороссийских дворян, усвоившим себе великорусские барские взгляды и применившим их произвольно к старине своей родины». Але навіть виступаючи проти «панської» ідеології «Історії русів», Костомаров не зміг повністю уникнути магії цього твору. Подібно до автора «Історії русів», непривабні для батьківщини речі Костомаров пояснює «несправедливістю и суровістю правительственных лиц великорусских». Проте, на відміну від Великдана та інших українських поміщиків, він пов'язує проблеми не з росіянами в цілому, а з російським дворянством і державним апаратом⁹⁷.

Стаття Костомарова заохотила Михайла Драгоманова повернутися до «Історії русів». На той час він уже був політичним емігрантом, а не професором Київського університету, і жив у Женеві. На карповську критику «Історії русів» Драгоманов не відповів. Інша справа — стаття Костомарова: співвітчизник-українець критикував текст, який Драгоманову вважався наріжним каменем у розвитку української політичної думки. Він відповів у газеті «Порядок», тому самому петербурзькому виданні, де Костомаров опублікував статтю про поїздку в Батурин. Стаття Драгоманова, підписана криптонімом В. К., називалася «В защиту неизвестного покойника автора “Истории Русов, или Малой России”». Ця дивна назва відображала одну з головних тез статті: запекла полеміка з давно покійним автором «Історії русів» — справа марна і навіть шкідлива. Драгоманов писав: «...ученые заметили в ней множество неточностей, признали ее подделкой и стали говорить о ней с пренебрежением и даже с известною досадою». Йшлося тут швидше за все не тільки про Костомарова, а й про брутальний стиль Карпова. «Но, кажется, — продовжував Драгоманов, — уже пора бы с полным спокойствием отнестись к этому, во всяком случае, замечательному литературному памятнику... а главное, оценить дух и общественное значение “Истории Русов” не как сочинения научного, но как трактата политического».

Загальне ставлення Драгоманова до «Історії русів», як передусім політичного памфлета, від початку 1870-х років не змінилося, але цього разу він розвинув його набагато детальніше. Заперечую-

⁹⁷ Костомаров, Николай. Из поездки в Батурин в 1878 году // Порядок. — 1881. — 8 (22) апреля (№ 97). — С. 2. Пор.: Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 52.

чи твердження Костомарова, ніби автор «Історії русів» сповідував і пропагував ідеологію російських поміщиків, Драгоманов навів у приклад інвективи анонімного автора на адресу москвитів — нації тиранів і рабів, що викликали таку різку реакцію Карпова. Він також процитував пасажі про негативну роль колишньої польської шляхти, яка 1648 року приєдналася до повстання Хмельницького. З погляду Драгоманова, така оцінка доводила те, що анонімний автор «Історії русів» стояв на боці народних мас. Драгоманов також заперечував думку Пантелеймона Куліша, нібито автор «Історії русів» був «партизаном дворянско-сепаратистского стремления». Якщо автор «Історії» не був поборником імперського ладу, борцем за шляхетські вольності чи прихильником українського сепаратизму, то хто ж він тоді був?

«По всему, — стверджував Драгоманов, — это был предшественник именно той теории, которой ученым выразителем стал потом и сам г. Костомаров». Іншими словами, ця людина була предтечею українського національного руху другої половини XIX століття. Драгоманов вважав автора «Історії русів» передусім захисником прав людини і нових цінностей європейської культури. Він вважав, що автор протестував «против крепостного права, против деспотизма чиновников, “которые поставляют себя выше закона”, против насилий войск, против мелочности и нетерпимости религиозной, против национальной исключительности и презрения к иностранцам». «Історія русів» здавалася Драгоманову предтечею Шевченкового «Кобзаря», з її впливом він пов'язував те, що дворянство на колишніх козацьких землях не дуже опиралося селянській реформі 1861 року⁹⁸.

Через рік у Женеві, куди імперська цензура дотягнутися не могла, Драгоманов надрукував статтю, в якій ще виразніше виклав свої політичні погляди на позитивну роль «Історії русів». Він вбачав у цій пам'ятці сплав «козацького республіканства з новим лібералізмом і демократизмом, — українського автономізму з усеросійським федералізмом». Політичний вигнанець, прихильник

⁹⁸ В. К. [Драгоманов]. В защиту неизвестного покойника автора «Истории Русов, или Малой России» // Порядок. — 1881. — 11 (23) мая (№ 128). — С. 2. Пор.: Возняк М. Псевдо-Конисский і псевдо-Полетика («Исторія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 53-55.

української автономії і федералізації Російської імперії Драгоманов бачив в авторі «Історії русів» не тільки попередника Шевченка і Костомарова, а й свого предтечу. «Історію русів» давно дискредитували як історичне джерело, і Драгоманов тепер повертав її в український політичний і академічний дискурс у статусі тексту, якого можна було не соромитися. «Історія русів» поверталася не як книга одкровення, як її сприймали було в першій половині XIX століття, а як історіографічна пам'ятка іншої епохи⁹⁹.

Питання — якої саме епохи? На додачу до проблеми авторства, це питання було фрагментом великої загадки, яка супроводжувала рукопис ще з часів, коли Максимович у 1865 році заперечив стосунок Кониського до пам'ятки. Когось іншого на вакансію автора Максимович не запропонував. Однак він вважав, що автор «Історії русів» діяв на початку XIX століття. Максимович повідомив Бодяньському, що всі сліди «Історії русів», які йому вдалося знайти, ведуть до кола інтелектуалів, яке склалося наприкінці 1810-х років у Полтаві довкола князя Миколи Репніна, військового губернатора Малоросії. У масонську ложу, організовану в Полтаві 1818 року з допомогою Репніна, входили такі відомі люди, як основоположник сучасної української літератури Іван Котляревський; один з цільних літераторів імперії і пристрасний противник кріпацтва поет Василь Капніст; автор першої наукової історії України Дмитро Бантиш-Каменський. Драгоманов дійшов тієї ж думки, що й Максимович. Якщо «Історія русів» справді перша і найвидатніша пам'ятка українського автономізму й лібералізму, то найімовірніше джерело її походження — коло полтавських масонів, кращого варіанта годі й шукати. 1888 року Драгоманов написав Іванові Франкові, що «Історію русів» вірогідно було написано у 20-х роках XIX століття у колі князя Репніна.

Гіпотеза Драгоманова про джерело походження «Історії русів» протрималася недовго. За кілька років він уже датував пам'ятку часами, які передували приїзду Репніна в Полтаву, і пов'язував її з людьми, які не мали очевидного стосунку до Репніна чи полтавської масонської ложі. «Історія русів» «написана була коло 1810 р.

⁹⁹ Цит. за: *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 55; *Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократия. — Женева, 1882. — С. 64.

і стоїть у зв'язку з тодішніми конституційними планами Олександра I і його першого міністра Сперанського», — заявляв Драгоманов 1894 року. Чому він так кардинально змінив думку і звідки взявся 1810 рік? Нова гіпотеза Драгоманова спиралася на архівні знахідки двох українських істориків, Олександра Лазаревського (1834–1902) і Василя Горленка (1853–1907), надруковані в українофільському журналі «Киевская старина»¹⁰⁰.

Стаття Лазаревського на цю тему вийшла у квітні 1891 року під назвою «Отрывки из семейного архива Полетики», у ній був короткий підрозділ «Догадка об авторе “Истории Русов”». Лазаревського заслужено вважали авторитетом з історії Гетьманату. Він належав до старшого покоління українофілів, які поділяли народницькі переконання членів Кирило-Мефодіївського братства. Будучи студентом Петербурзького університету, він підтримував тісний зв'язок і мало не щодня бачився з Тарасом Шевченком. В останні роки життя поета вони регулярно обідали на квартирі старшого брата Лазаревського. Молодший Лазаревський супроводжував труну з прахом Шевченка на першому етапі траурної процесії до Москви¹⁰¹.

У статті «Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским?», надрукованій у Петербурзі через кілька місяців по смерті Шевченка, Лазаревський поставив під сумнів автентичність апокрифічної промови наказного гетьмана Павла Полуботка в оборону козацьких прав і вольностей. Виходячи зі своїх народницьких переконань, Лазаревський доводив, що таку промову не міг виголосити багатий землевласник, відомий зловживаннями владою. Він вважав, що за цим текстом могла стояти певна місцева традиція і петиції, що їх Полуботок подавав у Петербург, але по суті — це виствір архієпископа Кониського. Повернувшись до вивчення «Історії русів» 1891 року, Лазаревський вже не вірив у авторство Кониського. Він мав іншу кандидатуру — Григорій Полетика, член законодавчої

¹⁰⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — К.: Криниця, 1917. — С. 154–155; Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 45.

¹⁰¹ Про Лазаревського див.: Сарбей, Віталій. Історичні погляди О. М. Лазаревського. — К., 1961; Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902): доповіді та матеріали науково-практичної конференції «Українська археографія: проблеми і перспективи», присвяченої 160-річчю від дня народження О. М. Лазаревського / Ред. Павло Сохань. — К.-Чернівці, 2002.

комісії 1767–1768 років і другий відомий українець, згаданий у передмові до «Історії русів»¹⁰².

Гіпотезу, що «Історію русів» написав Полетика, вперше запропонував не Лазаревський. Цю ідею висловив Володимир Іконніков, професор російської історії в Київському університеті, — він припустив таку можливість у лекційному курсі з російської історіографії, прочитаному 1874 року. Якихось доказів на користь своєї гіпотези Іконніков не наводив. Він також проігнорував зауваження Михайла Максимовича, який сумнівався, що Полетика, «человек ума положительного, знакомый с лучшими малороссийскими летописями, в том числе и с Величковою», пишучи ґрунтовні меморандуми для законодавчої комісії, міг покладатися на таке ненадійне джерело, як «Історія русів». За логікою тут напрошувався висновок, що навряд чи він був і автором такого ненадійного твору. Але думка Лазаревського, висловлена 1891 року, спиралася не на аналіз тексту «Історії русів» чи вивчення історичних творів і меморандумів Полетики. Лазаревський виступив з новими архівними джерелами, які, на його думку, пов'язували Григорія Полетику з «Історією русів»¹⁰³.

Лазаревський зробив те, що не вдалося свого часу Максимовичу: отримав доступ до архіву родини Полетик. Від спадкоємців Григорія Полетики родинні папери дісталися відомому українському колекціонеру Василю Тарновському, який дозволив Лазаревському студіювати свою колекцію. Лазаревський скористався цим архівом, щоб реконструювати біографію Григорія Полетики, доти відому лише в загальних рисах. Полетика народився 1725 року в родині війта міста Ромни. Його дід по матері був полковником Лубенського полку, а батько полишив посаду війта заради козацької служби. Молодий Полетика отримував освіту в Київській академії, якраз коли її ректором був отець Георгій Кониський, майбутній архієпископ могольовський. 1746 року Полетика почав працювати перекладачем в Академії наук у Петербурзі. Знання мов перевіряв у Полетики Василь Тредіаковський, один з чільних російських поетів тієї епохи: латину він оцінив дуже високо, але російська Полетики здалася

¹⁰² Лазаревский, Александр. Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Кониским? // Основа. — 1861. — Август. — С. 9–10; История Русовъ. — С. i–ii.

¹⁰³ Максимович М. Исторические письма о козаках Приднепровских // Максимович М. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1: Отдел исторический. — С. 306.

РОЗДІЛ 4. СЕРЦЕ ДВОРЯНИНА

9. Георгій Кониський

10. Григорій Полетика

11. Василь Полетика

12. Олександр Безбородько

йому «малоросійським діалектом». Невдовзі Полетика бездоганно оволодів російською мовою і зробив прекрасну кар'єру в імперській столиці. Він служив перекладачем не лише при Академії наук, а й у Священному Синоді, а згодом став головним інспектором мор-

ського кадетського корпусу. Полетика уклав і видав шестимовний словник, перекладав грецьких філософів, написав книжку про початки київської освіти і збірник настанов для охочих прийняти православ'я.

Полетика прославився після участі в Комісії з укладання нового статуту, яку скликала Катерина II 1767 року. Інспектор кадетського корпусу представляв у ній інтереси дворянства рідної Лубенщини. Кращого депутата лубенському дворянству годі було шукати. Полетика був блискучим літератором, прекрасно орієнтувався у петербурзькому середовищі і при тому був одним з найбагатших землевласників на Лубенщині. Він дістав добру спадщину, одружився з донькою колишнього генерального судді, робив вдалі покупки і в результаті мав у власності величезні ділянки землі і майже три тисячі кріпаків. Будучи депутатом законодавчої комісії, Полетика написав два розлогі меморандуми, в яких виступав за збереження автономії Гетьманату та боронив права і привілеї малоросійських дворян; за його словами, ці права їм надали великі князі литовські і польські королі та гарантували російські царі. Але Катерина II скликала комісію не для збереження регіональних і станових привілеїв. Натхнена ідеями французьких філософів, імператриця виступала за універсальні цінності, стандартизацію і раціоналізацію адміністративних практик. Пропозиції таких депутатів, як Полетика, проігнорували, а комісію розпустили. 1773 року Григорій Полетика подав у відставку з посади інспектора кадетського морського корпусу і повернувся в рідну Україну¹⁰⁴.

В 1861 році Лазаревський навряд чи вважав би Полетику, обронця прав і привілеїв поміщицької еліти, здатним написати про-

¹⁰⁴ Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1892. — Т. 1. — С. 32–51, тут 32–37. Про Григорія Полетику див.: Оглоблин О. Люди старої України. — С. 193–198; Kohut, Zenon E. A Gentry Democracy within an Autocracy: The Politics of Hryhorii Poletyka (1723/1725–1784) // Harvard Ukrainian Studies 3–4 (1979–1980). — С. 509–519; Литвинова Т. Ф. Прогресивний консерватизм — випадкове словосполучення чи факт української суспільної думки другої половини XVIII століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Т. 1. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 372–386; Литвинова Т. Ф. Малоросс в российском историческом пространстве XVIII века // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. О. І. Журба. — Т. 2. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 28–64.

мову Полуботка, адресовану Петру І. Але через тридцять років, коли Кониський перестав фігурувати у списку можливих авторів, погляди Лазаревського на «Історію русів» як маніфест прав і свобод народних мас еволюціонували. Листування Полетики з колекції Тарновського переконало його, що Григорій Полетика не тільки мав кваліфікацію, потрібну для написання такого твору, а й, власне кажучи, його написав. З листування Полетики з архієпископом Кониським та одним своїм родичем у російському посольстві у Відні Лазаревський дізнався, що Полетика мав велику бібліотеку і активно збирав книжки з української історії. З листа Василя Полетики, сина Григорія, випливало, що Григорій Полетика і сам писав якийсь історичний твір.

Дванадцятого листопада 1812 року Василь Полетика писав графу Миколі Рум'янцеву, одному з перших російських колекціонерів, що книжки і рукописи, «собранные ж с великим трудом и старанием отцем моим в последних днях жизни его и напоследок мною и присовокупленные к первым, относятся по большей части до малороссийской истории, начертание которой было его, а наконец сделалось моим предметом». На основі цих слів Лазаревський припустив, що «Історію русів» міг написати Григорій Полетика, а передмову до твору пізніше додав його син Василь, який знав про стосунки батька з архієпископом Кониським і вигадав історію про походження «Історії русів», щоб приховати ім'я справжнього автора — свого батька¹⁰⁵.

Гіпотеза Лазаревського не довго чекала на свого критика. Наступного року ще один дослідник козацької історії Василь Горленко надрукував нову порцію листів, серед них і листи Василя Полетики. Папери, датовані 1809–1810 роками, знайшлися в архіві колишнього генерал-губернатора Малоросії князя Миколи Репніна. Серед іншого там було листування Полетики зі ще одним полтавським знавцем української історії і колекціонером старожитностей Андріаном Чепюю. Обох їх вважали знавцями української історії, 1809 року до них звернувся Василь Чарниш, маршалок полтавського дворянства, з проханням допомогти укласти записку про права і привілеї малоросійського дворянства. Полетика і Чепя погодилися. Вони

¹⁰⁵ Лазаревский А. Отрывки из семейного архива Полетик // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. — К., 1892. — Т. 1. — С. 41, 45–51.

почали листуватися, і Горленко вважав, що в одному з листів Василя Полетики до Чепи є докази, які підважують гіпотезу Лазаревського про те, що головним автором «Історії русів» був Григорій Полетика.

Лист, який здався Горленку особливо цікавим, було датовано 23 квітня 1809 року. В ньому Василь Полетика пише колезі-антиквару: «Везде стараюсь я сыскивать сведения до малороссийской истории относящиеся, но мало оных нахожу. До сих пор мы не имеем полных бытописаний отечества нашего. Верные и важнейшие следы оных теряются по примечанию моему столько ж почти в несчастных опустошениях края нашего и истреблениях оных [історичних джерел], сколько и в самых запущениях [тобто лакунах у джерелах. — С. П.]. Писатель сей истории находит для себя препоны сии и бросает перо свое. Кроме того что беспристрастного будет только читать потомство. Малая способность, слабые знания мои и то отвлекают меня от труда сего, сколько я о предприятии его ни думаю»¹⁰⁶.

Василь Горленко вважав, що його знахідка вкупі з листами Василя Полетики, які опублікував Лазаревський, виказує імовірним автором «Історії русів» саме Василя, а не Григорія Полетику. Горленко також покликався на думку Максимовича, що архієпископ Кониський надто добре знав історію рідного краю, щоб бути автором трактату, в якому чимало фактичних помилок, а Григорій Полетика надто добре освічений, щоб використовувати «Історію русів» як джерело. Мало того, Горленко вказував на текстуальні паралелі між «Історією русів» і творами Василя Полетики, серед них була і «Записка о малороссийском дворянстве» (1809), підготовлена на прохання маршалка полтавського дворянства. Горленко доводив, що коли «Історію русів» справді написав Григорій Полетика, то Василь мусив би згадати про існування такої історії в листуванні з Чепю у 1809–1810 роках. Проте не згадав, із чого Горленко робить висновок, що «Історію русів» написав Василь, а не Григорій. Але навіщо ховати особу автора за ім'ям архієпископа Кониського? Горленко мав відповідь і на це питання: твір, створений при ліберальному режимі Олександра I, було остаточно завершено вже піс-

¹⁰⁶ Горленко, Василий. Из истории южно-русского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. — 1893. — Т. 1. — С. 41–76, тут 52–53.

ля поразки повстання декабристів, і в епоху політичної реакції він не міг вийти під справжнім іменем автора¹⁰⁷.

Василь Полетика, новий кандидат на авторство «Історії русів», народився 1765 року. Перші роки його життя минули в Україні. Батько знайшов Василю з братами гувернанта-француза, але згодом відправив сина у католицьку школу у Вітебську. На додачу до української і російської Василь Полетика вивчив також латину, німецьку, французьку і польську. За рекомендацією архієпископа Кониського він вступив у Віленський університет. Пробувши короткий час на службі в армії, він повернувся у батьківський маєток, став провідником місцевого дворянства та уславився як патріот, поборник освіти і ліберальних реформ Олександра I. Дві промови Василя Полетики надрукував петербурзький журнал «Вестник Европы», що зробило його ім'я відомим по всій імперії, а в колишньому Гетьманаті він узагалі став знаменитістю. Опубліковане Лазаревським, а потім Горленком листування свідчить, що Василь Полетика активно цікавився українською минувиною і збирався писати ґрунтовну історію батьківщини. Він помер 1845-го у віці вісімдесяти років. Жодного рукопису або фундаментальної публікації з історії України по ньому не лишилося¹⁰⁸.

Тепер Горленко припускав, що Василь Полетика таки лишив подібний твір. Під назвою «Історія русів» його опублікував Осип Бодянський через рік після смерті автора. Додатковий доказ його авторства Горленко вбачав у тому факті, що, оповідаючи про каральні акції російської армії після поразки повстання Мазепи 1709 року, «Історія русів» приділяє особливу увагу долі жителів Ромен, батьківщини Полетик. Горленко був настільки переконаний у своїй гіпотезі, що навіть відвідав могилу Василя Полетики в селі Коровинцях Роменського повіту. Згодом він писав про свою поїздку так:

¹⁰⁷ Там само. — С. 68–72.

¹⁰⁸ Там само. — С. 44–45. Порівняння історичних і політичних поглядів батька і сина Полетик див.: *Литвинова Т. Ф.* До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик // *Історія суспільної думки Росії та України XVII – початку XX ст.* — Дніпропетровськ, 1992. — С. 53–64. Про папери і листування родини Полетик див.: *Литвинова Т. Ф.* Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії // *Історія і особистість історика: Збірник наукових праць, присвячених 60-річному ювілею Ганни Кирилівни Швидько.* — Дніпропетровськ, 2004. — С. 202–217; також: *Архіви України.* — 2006. — № 1–6. — С. 47–70.

«Мысль, что я стою над могилою автора “Истории Русов”, не оставляла меня. Пусть ложна идея этой книги, идея отождествления старого козацкого порядка с понятием о “вольности” и взгляд на представителей “старины” как на творцов “самобытности”. Наука и факты истории выяснили фальшь этого взгляда, показали истинный характер малороссийской истории и ее демократические начала. Но за этой книгой остается горячая любовь к родине, живость и блеск рассказа, подробности, взятые из неписанных источников и преданий, которые служили подспорьем целой серии историков»¹⁰⁹.

Горленко намагався узгодити своє бачення «Історії русів», як патріотичного твору, з критичною думкою Костомарова, який вбачав у ній прояв консервативного мислення поміщицьких верств. Перед Драгомановим, коли він читав статтю Горленка, така проблема не стояла. Аргументи Горленка його переконали, і він охоче прийняв гіпотезу, що автор «Історії русів» — Василь Полетика. 1894 року, через рік після публікації архівних знахідок Горленка, Драгоманов написав: «Першим проявом політичного лібералізму українського треба признати “Історію Русовъ” Псевдо-Кониського, котра, як тепер можна сказати, вийшла з сім’ї Полетик [...]. (Треба зауважити, що ще батько автора “Історії русовъ”, Гр. Полетика, депутат 1767 р., був один з небагатьох тодішніх українських козацько-шляхетських лібералів — противників кріпацтва). На щастя, на сей раз лібералізм явився вкупі з демократизмом, відповідно тим розмовам про увільнення кріпаків, що велись у європейсько-російській громаді й навіть в урядових кругах ще в часи Олександра I»¹¹⁰.

У гіпотезі Горленка про авторство Василя Полетика Драгоманов знайшов підтвердження своєму давньому переконанню: «Історія русів» — продукт ліберальної епохи Олександра I, а тому її можна вважати предтечею не тільки українського національного руху в цілому, а і його ліберальної і федералістської течії. Він вважав автора трактату передвісником ідеї конституційного устрою Росії та автономії для російських провінцій, зокрема України. За Драгомановим, автор «Історії русів» «був великий політичний патріот “Малоросійскаго Отечества”, по-своєму автономіст, але при тому не сепаратист, і всього менше патріот етнографічний. Він ідеалізував

¹⁰⁹ Там само. — С. 76.

¹¹⁰ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. — К.: Криниця, 1917. — С. 8.

Розділ 4. СЕРЦЕ ДВОРЯНИНА

порядки козацької “Малоросії” і думав, що конституційна Росія якраз буде те ж саме»¹¹¹.

Михайло Драгоманов помер 1895 року, переконаний, що автора «Історії русів» нарешті знайшли. Цю думку поділяли багато тогочасних українських і російських істориків, але були й незгодні. Наприклад, Олександр Лазаревський до самої смерті в 1902 році твердо тримався думки, що «Історію русів» написав Григорій Полетика. Інші доводили, що твір почав писати Полетика-старший, а закінчив його син. Але назагал століття завершилося новим консенсусом читачів і дослідників твору. Більшість відкинула кандидатуру Кониського і повірила в авторство Полетик. Домінувало припущення, що автор був заможним дворянином, а сама книжка відбивала думки та інтереси української шляхти. Ремарку Олександра Пушкіна, що під чернечою рясою б'ється серце дворянина, чекала несподівана і дивовижна доля в академічній літературі про «Історію русів». Наступне століття похитне цей консенсус, відкриє важливі знахідки і породить нові сумніви.

¹¹¹ Там само. — С. 8–9, прим.

Розділ 5

Козацький князь

За кілька хвилин до полудня 3 жовтня 1926 року під Червоним корпусом Київського університету зупинилося авто з урядовими номерами. З машини вийшов літній чоловік з довгою сивою бородою і відчинив двері жінці. Він помахав рукою натовпу, що зібрався його привітати. Цей жест зустріли оплесками: глядачі, здебільшого студенти, кілька годин чекали на появу бороданя. У натовпі панувала святкова, радісна атмосфера. «Такий же, старий, енергійний, як і 1917 року. На нього ані час, ані події, ані обставини не впливають», — сказав середніх років чоловік сусіду-студенту. «А ви що, колись його знали?» — спитав студент. «Та... було, молодий чоловіче, все було...» — встиг відповісти чоловік до того, як натовп підхопив їх і поніс до дверей університету. Цим студентом був Григорій Костюк, майбутній літератор і редактор, після Другої світової війни він емігрував у Сполучені Штати і описав цю сцену у спогадах. Його випадковий співрозмовник — Володимир Чехівський, прем'єр-міністр уряду незалежної України в 1918–1919 роках, один з лідерів Української автокефальної православної церкви у двадцятих роках. А людина, яку так палко вітали київські студенти, — Михайло Грушевський, найвидатніший український історик XX століття і перший голова незалежної української держави в часи революції 1917 року¹¹².

Вся ця сцена біля дверей Київського університету мала вікликати у Грушевського дежа вю. Востаннє київський натовп вітав його дев'ять років тому, в революційному сімнадцятому. Тоді 51-річний Грушевський щойно повернувся з Росії, куди його заслали під час

¹¹² Костюк, Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади. — Едмонтон: КІУС, 1987. — Кн. 1. — С. 186–189.

війни. В березні 1917-го Грушевський став на чолі Центральної Ради, невеликої групи молодих українських діячів; улітку Центральна Рада перетворилася на парламент автономної України, восени проголосила українську державність, а в січні 1918-го — повну незалежність. Головування Грушевського припало на дуже оптимістичний і натхненний період української революції, її парламентський етап. Тоді український уряд та єврейські, російські і польські політичні організації тісно співпрацювали. Рік 1918-й приніс більшовицьку інтервенцію, німецьку окупацію, громадянську війну, різанину і погроми. Парламентський етап закінчився, людям на зразок Грушевського на українській політичній сцені місця більше не було. Йому нічого не лишалося, як виїхати з країни.

На еміграції у Відні Грушевський повернувся до своїх академічних занять, перерваних Першою світовою війною і революцією 1917-го. У 1896–1917 роках вийшли вісім томів його монументальної «Історії України-Руси». Грушевський хотів продовжити у Відні роботу над своїм центральним твором, який йому вдалося довести до середини XVII століття, але для цього він потребував архівних джерел. Грушевський був не проти повернутися в Україну, йому здавалося, що там виникли нові можливості для наукової і культурної роботи. Купуючи лояльність місцевого населення, більшовицький уряд оголосив політику українізації. Влада запрошувала Грушевського повернутися за умови, що він не займатиметься політикою. Колишній лідер незалежної України погодився. Він повернувся в Київ навесні 1924 року¹¹³.

Публічний захід у Київському університеті, який викликав у жовтні 1926-го такий ентузіазм у місцевої інтелігенції і студентства, був офіційним святкуванням 60-річчя Грушевського. Багато людей хотіли віддати шану Грушевському як історика і політику, що звільнив українську історію і спробував звільнити українську політику від російського домінування. Багатотомна «Історія України-Руси», головне наукове досягнення Грушевського, стала кульмінацією довгої епохи в українській історіографії, яка почалася «Історією русів». Різниця між цими двома творами не обмежувалася словом

¹¹³ Про Грушевського див.: *Прымак, Thomas M. Mykhailo Hrushevsky: The Politics of National Culture* (Toronto, 1987); *Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського* / Пер. з англ. Миколи Климчука. — К.: Критика, 2011.

«Україна» у назві праці Грушевського. Його робота була блискучим зразком тогочасної позитивістської науки. На концептуальному рівні Грушевський відмовлявся розглядати історію України як частину великоруського історичного нарративу, що було кардинальним розривом з підходом, який принесла в українську історіографію «Історія русів». На урочистому засіданні з нагоди ювілею Грушевського його давній колега і колишній ректор Харківського університету Дмитро Багалій відзначив досягнення Грушевського так: «...Ми вкупі з усіма, хто працює в українській історії [...], дивимось на вашу “Історію України”, як на першу монументальну синтетичну працю, що [...] відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів»¹¹⁴.

Дмитро Багалій та інші українські науковці вшанували Грушевського ювілейним збірником статей у двох томах. Автори фестшрифта писали на теми, якими цікавився або які опрацьовував Грушевський. У двох статтях ішлося про «Історію русів»: Грушевський дуже високо оцінював історіографічне значення цієї пам'ятки і заохочував інших її досліджувати. 1894 року, невдовзі по виході статей Олександра Лазаревського і Василя Горленка про авторство Григорія і Василя Полетик, Грушевський висловив свої погляди на це дискусійне питання. Він не пристав на жоден бік і підтримав компромісну гіпотезу Леоніда Майкова, який доводив, що «Історію русів» міг почати Григорій Полетика, а закінчити його син Василь. «Гадка ся й нам здаєть ся взагалі подібною до правди, — писав Грушевський, — хоч для остаточного вирішення справи треба більш детального студювання Історії Р.»). Серед тих, хто взявся за цю роботу, був Олександр Грушевський, молодший брат Михайла. В 1906–1908 роках він опублікував дві статті про погляди анонімного автора і писав, що головна тема твору — історія народу. Він добре помічав маркери національних історій: історія народу/нації була лейтмотивом братової «Історії України-Руси»¹¹⁵.

¹¹⁴ Цит. за: *Костюк, Григорій*. Зустрічі і прощання: Спогади. — Едмонтон: КІУС, 1987. — Кн. 1. — С. 190; пор.: *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упор. А. П. Демиденко.* — К., 1992. — С. 308–425.

¹¹⁵ *Грушевський М.* Рец. на: *Л. Майков. К вопросу об «Истории Русов».* СПб., 1893.

Два автори, які подали у фєстшрифт Грушевського 1926 року статті про «Історію русів», — Анатолій Єршов і Павло Клепацький. Єршов, співробітник Грушевського по дослідницьких експедиціях у московські архіви, надрукував цікавий темпоральний аналіз термінології і покликань «Історії русів», з якого зробив висновок, що цей твір найімовірніше написано після 1815 року. Саме тоді закінчився Віденський конгрес, після якого в тогочасній європейській політичній думці утвердилося поняття «балансу сил» — цю концепцію згадує анонімний автор. Згідно з Єршовим, найпізніша можлива дата написання «Історії русів» — 1818 рік, який фігурує на титульній сторінці першого відомого списку твору. Висновки Єршова мали дуже велике значення для дискусії про авторство твору. З усіх можливих кандидатів у цю хронологію вписувався тільки Василь Полетика. Але часи, коли кандидатури автора обмежувалися Кониським і двома Полетиками, швидко минали¹¹⁶.

Павло Клепацький не погоджувався з Єршовим ні про час написання «Історії русів», ні про її потенційного автора. Клепацький вважав, що пора відійти від старої звички шукати авторів трактату серед людей, згаданих у передмові. Його кандидат на авторство «Історії русів» у тексті не фігурував узагалі, але був добре відомий будь-якому досліднику історії України і Росії XVIII століття. Клепацький назвав нікого іншого, як князя Олександра Безбородька (1747–1799), канцлера Катерини II, найвпливовішого українця при імператорському дворі з часів Теофана Прокоповича — головного ідеолога Петра I. В полтавських архівах Клепацький знайшов листування Олександра Безбородька зі своїм батьком Андрієм, яке переконало його, що молодший Безбородько працював над історією України. Це була, на думку Клепацького, «Історія русів». Гіпотеза Клепацького прямо суперечила текстуальним знахідкам Єршова, але редактори фєстшрифта не намагалися узгодити їхні погляди і

21 с. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1894. — Том 4. — С. 190; *Грушевський, Олександр*. К судьбе «Истории Русов». Эпизод из украинской историографии XIX века // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. — Т. 19. — № 4. — 1906. — С. 51–70; *Грушевський О.* К характеристике взглядов «Истории Русов» // Известия отделения русского языка и словесности. — 1908. — С. 396–427.

¹¹⁶ *Єршов, Анатолій*. До питання про час написання «Истории Русов», а по части і про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського / Ред. П. А. Тутківський. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 286–291.

просто надрукували обидві статті. Далі розплутувати клубок довелося майбутнім поколінням учених¹¹⁷.

Олександр Безбородько, новий кандидат на авторство «Історії русів», був сучасником Кониського і старшого Полетики. Безбородько народився 1747 року в родині одного з найвищих посадовців Гетьманату (його батько двічі обіймав посаду генерального писаря і фактично керував Україною при гетьмані Кирилі Розумовському). Початок його кар'єри збігся зі скасуванням 1764 року посади гетьмана. Спочатку Безбородько обійняв вигідну посаду судді у Генеральному військовому суді, потім воював на російсько-турецькій війні 1768–1774 років. Він взяв участь у кількох вирішальних битвах, зокрема при Ларзі і Кагулі. Головний кар'єрний стрибок Безбородька — призначення на посаду правителя канцелярії графа Петра Рум'янцева, головнокомандувача російською армією в турецькій війні і генерал-губернатора Малоросії. Саме за рекомендацією Рум'янцева Безбородьку пожалували чин полковника Київського полку, а 1775 року, переїхавши з України в Петербург, він став статс-секретарем імператриці Катерини II.

Решту життя Безбородько проведе в столиці імперії. Він служив Катерині II, а потім її сину імператору Павлу I двадцять чотири роки — рідкісний приклад придворного, якому вдалося завоювати довіру обох правителів. Багато років Безбородько був головним архітектором зовнішньої політики Російської імперії. Під його пильним наглядом, а часто при його безпосередній участі було здобуто перемогу над турками, традиційним ворогом Гетьманату, поділено Польщу і приєднано Крим. Дипломатичні таланти Безбородька допомогли імперії досягти великих успіхів на міжнародній арені. Петербург здобув безпрецедентну владу і вплив, від геополітичних змін у Східній Європі виграла й еліта колишнього Гетьманату. Багато нащадків відомих старшинських фамілій отримали посади і землі на приєднаних до імперії територіях. За правління Павла I Безбородьку вдалося не тільки зберегти, а й зміцнити свої позиції. Новий імператор надав Олександрю Безбородьку, сину козацького старшини, титул князя і найвищий в Російській імперії ранг кан-

¹¹⁷ *Клепацький, Павло*. Листування Олександра Андрійовича Безбородька з своїм батьком, як історичне джерело // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — С. 280–285.

цлера. Князь Олександр Безбородько помер 1799 року на п'ятдесят третьому році життя, він був тоді одним із найвпливовіших людей в імперії¹¹⁸.

Теорія Клепацького, що автором «Історії русів» був саме Олександр Безбородько, козацький князь на службі Російської імперії, радикально поривала з попередньою історіографічною традицією. Але зі статтею виникало дві проблеми. По-перше, Клепацький не знав, що частину матеріалів, які він знайшов у полтавських архівах, уже було опубліковано. По-друге, версія Клепацького не була абсолютно новою: цю ж гіпотезу роком раніше висловив Михайло Слабченко, історик права й економіки з Одеси. Клепацький знав про роботу Слабченка на цю тему, але волів його не згадувати у своїй статті. Згодом Клепацький мусив сказати Слабченку, що «якось забув» про його попередню розвідку. В наступній історіографії безбородьківську гіпотезу справедливо пов'язували передусім з ім'ям Слабченка¹¹⁹.

Михайло Слабченко народився 1882 року на Молдаванці, у передмісті Одеси, знаменитому етнічним, релігійним і культурним розмаїттям. Молдаванка та її колоритні жителі, які працювали на одеських фабриках і нерідко займалися різними сумнівними гешефтами, стала джерелом міського фольклору і темою «Одесских рассказов» Ісаака Бабеля. Слабченко закінчив Одеський університет і Військово-юридичну академію в Петербурзі. Політичну діяльність почав 1903 року, вступивши в Революційну українську партію. Потім він став активним членом Української соціал-демократичної робітничої партії, яка трималася осторонь ленінських соціал-демократів та мала на меті соціальне визволення трудових мас і українське національне визволення. Після революції 1917 року Слабченко відійшов від політики і зосередився на науковій роботі, ставши чільним фахівцем з україністики в Одесі. Його дослідження було присвячено соціальній, економічній і правовій історії Гетьманату

¹¹⁸ Про життя і діяльність Безбородька див.: *Григорович Н. И.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени: В 2 т. — СПб., 1879–1881.

¹¹⁹ Див.: Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / За ред. В. Заруби. — Дніпропетровськ, 2004. — С. 140.

і Запорозької Січі. Визнанням наукових заслуг Слабченка у вересні 1929 року стало звання академіка ВУАН¹²⁰.

Слабченко сформулював гіпотезу про авторство Олександра Безбородька в першому томі своїх «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX століття» (1925). У розділі «Шляхетська історіографія» він писав про «Історію русів» як про історіографічний інструмент української шляхти в боротьбі за рівні права з російським дворянством. Він скептично ставився до версії, що «Історію русів» могли написати Григорій або Василь Полетики, і завважував, що наявні джерела про це жодним чином не свідчать. Полетики справді збирали історичні матеріали, але це не те саме, що написати історичний наратив, не кажучи вже про твір масштабу «Історії русів». Той факт, що Яків Полетика, онук Григорія, зробив для себе копію «Історії русів» зі списку, відкритого наприкінці 1820-х років, на думку Слабченка, явно свідчив про те, що Полетики не мали нічого спільного з написанням цього твору¹²¹.

Якщо не Полетики, то хто? Слабченко вважав, що сліди ведуть до Олександра Безбородька. Його гіпотеза спиралася на текстуальні паралелі між «Історією русів» і текстами самого Безбородька. Твір, який привернув особливу увагу Слабченка, вийшов друком у Петербурзі 1777 року. Він називався «Краткая летопись Малой России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошнего правления и с приобщением списка прежде бывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов». Книжку опублікував Василь Рубан, випускник Київської академії, колишній секретар князя Григорія Потьомкіна і видавець перших російських журналів. У вступі було сказано, що завершальний розділ «летописи», який охоплює період з 1734 по 1776 рік, а також опис форм урядування і список посадовців Гетьманату уклав київський полковник і статс-секретар імператриці Катерини II Олександр Безбородько¹²².

¹²⁰ Про Слабченка та його праці див.: Заруба, Віктор. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко (1882–1952). — Дніпропетровськ, 2004. — С. 47–232.

¹²¹ Слабченко, Михайло. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. — Одеса: ДВУ, 1925. — Т. 1. — С. 103–105.

¹²² Краткая летопись Малая Россия с 1506 по 1776 годъ, съ изъясненіемъ настоящаго образа тамошняго правления и съ приобщеніемъ списка прежде бывшихъ гетмановъ, генеральныхъ старшинъ, полковниковъ и иерарховъ. — СПб., 1777.

Роль самого Рубана у цьому проєкті — упорядник, редактор і публікатор. Він додав географічний опис України і список церковних ієрархів, отриманий від українських друзів. Рубан заявляв, що дістав текст «Краткой летописи», яка закінчувалася подіями 1734 року і була доведена Безбородьком до 1776-го, від свого колишнього викладача по Київській академії архієпископа Георгія Кониського. На цьому дивні паралелі між виданням Рубана та «Історією русів» тільки починалися. Далі Рубан заявив, що текст, який йому передав Кониський, уклали писарі при різних козацьких гетьманах, починаючи від Богдана Хмельницького і закінчуючи Данилом Апостолом. Це твердження явно вплинуло на автора «Історії русів», який зазначив не тільки те, що його текст походить від Кониського, а й те, що серед його джерел — «журналы достопамятностей и деяний национальных» з часів Богдана Хмельницького. «Не нужно здесь писать о тех приключениях, которые малороссийский народ имел прежде четырнадцатого века, — написал Рубан у передмові. — Дела его соединены с прочими российского народа, которого история многими писателями в свет издана и издается». Автор «Історії русів» мав ту саму думку: «История Малой России до времен нашего вступления на нее татар, с ханом их Батыем, соединена с историею всея России, или она-то и есть единственная история российская»¹²³.

Підстав не вірити, що Рубан отримав літопис від Кониського, немає. Він справді підтримував зв'язок з могильовським архієпископом і навіть надрукував дві його промови в журналах, якими енергійно займався в 1770-х роках. Одну промову Кониський виголосив у Москві 1762 року під час вінчання Катерини II на царство, другу — перед польським королем Станіславом Понятовським у 1765-му. Кониського знали і поважали в Петербурзі, згадка про нього в першій книжці з української історії, надрукованій в Російській імперії з часів київського «Синопису» 1674 року, жодним чином не могла підірвати репутацію видавця. Однак літопис, опублікований Рубаном і ймовірно отриманий від Кониського, був далеко не оригінальним. Це варіант тексту, відомого під назвою «Краткое описание Малороссии», який почав циркулювати в Україні у 1740-х роках;

¹²³ Цит. за: *Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці).* — Львів-К., 1939. — С. 148–149. *Історія Русовъ.* — С. i, ii, iv.

на момент публікації Рубана він став найпопулярнішою синтезою української історії в Гетьманаті¹²⁴.

Досліджуючи у 1920-х роках ці два видання, Михайло Слабченко вбачав у покликаннях рубанівської «Краткой летописи» та «Історії русів» на Кониського не просто збіг і не просто вживання авторитетного імені суто заради історичної і політичної легітимності. Слабченко вважав, що обидві історії насправді пов'язані між собою і написані, принаймні почасті, одним і тим самим автором — Олександром Безбородьком. На підкріплення своєї думки він вказував, що один з перших відомих списків «Історії русів» було знайдено в маєтку родини Безбородьків 1828 року. Ще один аргумент Слабченка: закінчення «Історії русів» 1768 роком прекрасно пояснюється, якщо припустити, що її автор Безбородько. Саме того року майбутній канцлер імперії поїхав на турецьку війну. Але головний аргумент Слабченка на користь Безбородька має інший характер: він спирається на текстуальні паралелі між «Історією русів» і «Краткой летописью Малой России» Рубана. Це був поворотний момент у столітній дискусії. Аналіз тексту «Історії русів» та її можливих джерел було вперше запропоновано як засіб встановити авторство.

Слабченко — не перший науковець, який вказав на текстуальні паралелі між «Краткой летописью» та «Історією русів», — це зробив київський історик Володимир Іконніков у 1908 році. Але Слабченко першим припустив, що ці два тексти написав один автор. Текстуальні паралелі, які виявив Слабченко, справді вражали. «Гетман Граф Разумовский, получа жалованную грамоту на чин свой в тех точно выражениях, какова дана была Гетману Скоропадскому...» — пасаж із безбородьківського фрагмента «Краткой летописи». «Гетман граф Разумовский в 1751 году получил на достоинство свое высочайшую грамоту в тех точно выражениях, какова была дана Скоропадскому», — віддзеркалював Безбородька автор «Історії русів». Слабченко навів багато інших текстуальних збігів у двох творах. Висновки Слабченка спиралися на докази, яких пропоненти Кониського чи

¹²⁴ Див.: Бовгиря, Андрій. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII століття. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 121–147. Про Василя Рубана див.: Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. — Edmonton, 1985. — С. 119–126.

Полетик надати не могли, і їх було важко заперечити. Клепацький же доповнив текстуальні знахідки Слабченка власними архівними даними, тому кандидатура Олександра Безбородька, козацького полковника і канцлера імперії, стала тепер ще вагомішою за решту конкурентів¹²⁵.

Звісно, питання лишалися. Одне з них, найнезручніше для Слабченка, стосувалося висновків Анатолія Ершова про час написання «Історії русів». На жаль, Слабченко не зміг відповісти Ершову і розвинути свої ідеї до кінця. В січні 1930 року вченого заарештували на одеському вокзалі, коли він повертався з Києва, де клопотався за долю свого сина Тараса, заарештованого кількома тижнями раніше. Батько з сином, а також багато інших діячів української культури, проходили по процесу «Спілки визволення України». Їх звинуватили у змові з метою насильницького повалення радянської влади і встановлення незалежної української держави, яку Захід начебто збирався використати як плацдарм для нападу на Радянську Росію. Ясна річ, весь цей процес було сфабриковано. Такої організації 1929 року в Україні не існувало, і все, що об'єднувало обвинувачених, це їхня активна роль у розвитку української культури і науки.

Наприкінці 1920-х років сталінський режим почав згортати політику українізації, яка не протривала в республіці і десятиліття. Тепер керівництво вважало, що українізація загрожує стабільності радянської влади: замість того, щоб сприяти альянсу україномовних селян і російськомовних робітників з метою утвердження «диктатури пролетаріату», ця політика давала українській інтелігенції платформу для розхитування домінантних позицій російської мови і культури в Україні. Москва вважала це проявом буржуазного націоналізму. Арешт «членів» «Спілки визволення України» наприкінці 1929 — на початку 1930 року був сигналом українській інтелігенції про зміну партійної лінії: з погляду Кремля, головною загрозою був уже не великоруський шовінізм, як заявляли на початку 1920-х, а місцевий націоналізм. Суворе покарання вказувало на глибину політичного злочину. Михайла Слабченка засудили до шести років ув'язнення, яке він відбував у сумнозвісному Соло-

¹²⁵ Краткая летопись. — С. 211. Пор.: Історія Русовъ. — С. 246; *Иконников В. Опыт русской историографии.* — Т. 2. — Кн. 2. — К., 1908. — С. 1648.

вещькому таборі на півночі Росії. Його синові Тарасу дали спершу три років таборів, а 1937-го розстріляли. Михайло Слабченко вижив. Відбувши шість років у ГУЛАГу, він вийшов на волю, але не мав права повертатися в Одесу, тому влаштувався шкільним вчителем у провінційному містечку¹²⁶.

Радянська влада легко могла заарештувати науковця і покласти край його роботі. Але перервати розвиток наукових ідей було набагато важче. 1933 року, коли Слабченко сидів на Соловках за «участь» у «Спілці визволення України», Андрій Яковлів, правознавець і чільний український активіст у Празі, написав статтю на підтримку гіпотези Слабченка. Стаття називалася «До питання про автора “Історії Русів”» і вийшла 1937 року, в апогей сталінських репресій. Її надрукували львівські «Записки наукового товариства ім. Шевченка»¹²⁷.

Юрист за освітою та історик за покликанням, Яковлів брав активну участь в українській революції. 1917 року він був членом Центральної Ради, першого українського революційного парламенту. Яковлів керував канцелярією Центральної Ради, а потім перейшов на дипломатичну роботу і був послом УНР в Австро-Угорщині. Після того як навесні 1918 року німці скинули Центральну Раду, Яковлів співпрацював з урядом гетьмана Павла Скоропадського і очолював департамент у Міністерстві закордонних справ. Після повалення уряду Скоропадського у грудні 1918-го Яковлів погодився представляти Директорію, наступний український уряд, у Нідерландах і Бельгії. Він служив українським урядам різної ідеологічної орієнтації, але відмовився співпрацювати з більшовиками і, на відміну від Грушевського, не повернувся в Україну, коли комуністичний режим запровадив політику українізації. Після революції Яковлів переїхав у Чехословаччину і став професором права в Українському вільному університеті у Празі і Українській господарській академії в Подєбрадах¹²⁸.

¹²⁶ Заруба В. Історик держави і права... — С. 233–277; про політику українізації див.: Martin, Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. — Ithaca, N. Y., 2001. — P. 75–124 [укр. видання цієї роботи готується до друку].

¹²⁷ Яковлів, Андрій. До питання про автора «Історії Русів» // Записки НТШ. — Т. 154. — 1937. — С. 71–113.

¹²⁸ Zhukovsky, Arkadii. Andrii Yakovliv // Encyclopedia of Ukraine. — 5 vols. — Toronto, 1984–1993. — Vol. 1. — P. 373.

Стаття Яковліва, в якій той не тільки розвивав гіпотезу Слабченка, а й критикував Єршова та інших науковців, які віддавали перевагу Полетикам, відкрила епоху активного зацікавлення загалом козацьким текстом за межами Радянської України. Бурхливого 1939 року Яковлів, — а він був ще й секретарем Української Могилянсько-Мазепинської академії наук, — затвердив до друку цілу книжку про «Історію русів» — «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика (“Історія Русовъ” у літературі й науці)». Її написав Михайло Возняк, львівський літературознавець. Ця книжка стала найгрунтовнішим дослідженням про походження і роль «Історії русів» з усіх виданих до 1939 року¹²⁹.

Михайло Возняк народився в австрійській Галичині 1881 року і 1908-го закінчив Львівський університет. Він отримав посаду шкільного вчителя, але ще студентом проявив себе як літературознавець і багато друкувався у виданнях НТШ. З початком Першої світової війни Возняк долучився до політики і підтримував реальний, а не вигаданий ГПУ Союз визволення України, політичну організацію українців-емігрантів з Російської імперії, яка базувалася у Львові і Відні. Члени Союзу прагнули створити незалежну українську державу; під егідою Центральних держав вони вели політичну і культурну роботу через українських військовополонених у Німеччині й Австрії. Саме ця організація надихнула чекістів придумати «Спілку визволення України» наприкінці 1920-х років. Возняк написав багато брошурок для поширення через Союз, зокрема «Нашу рідну мову», вперше опубліковану 1916 року. 1918-го, в останній рік діяльності Союзу, він надрукував у Відні брошуру «Українська державність».

Авторитет молодого науковця утвердився після виходу у Львові його тритомної «Історії української літератури» (1920–1924). Після того як Австро-Угорщина розпалася і Галичиною оволоділа Польща, Возняк та багато інших українських науковців лишилися без роботи, але й далі друкували свої праці в Науковому товаристві ім. Шевченка, яке пережило і Першу світову війну, і крах австро-угорської монархії у 1918-му. Михайло Грушевський, який 1924 року очолив історичні інституції ВУАН у Києві, підтримував Возняка гонорара-

¹²⁹ Див.: *Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці).* — Львів-К., 1939. — 159 с.

ми за статті в радянських наукових журналах. 1929-го Возняк, лишаючись у Львові, прийняв пропозицію стати академіком ВУАН. Щедра пропозиція для науковця, який не мав академічної посади, але невдовзі все це закінчилося. На початку 1930-х років в УРСР почалися чистки українських кадрів і членство Возняка в Академії наук скасували. Вознякові пощастило жити поза сферою досяжності радянської влади — багато його колег по академії, зокрема Михайло Слабченко, опинилися у сталінських таборах. У Львові він мав свободу, але геть не мав грошей. У міжвоєнний період Возняк сидів без роботи¹³⁰.

Михайло Возняк у своїй науковій роботі ігнорував політичні кордони, які ділили Україну в першій половині ХХ століття. Зміст монографії «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика» (1939), в якій ідеться про історію «російської України», найкращий доказ цього.

Назва Вознякової книжки одразу показує, що він відкидав попередні гіпотези про авторство Кониського і Полетик. Він був абсолютно переконаний і зробив усе можливе, аби переконати читачів, що справжнім автором «Історії русів» був не хто інший, як канцлер Російської імперії Олександр Безбородько. Возняк, за його словами, відштовхувався не від книжки Слабченка 1925 року чи статті Яковліва 1937-го, а від розвідки Володимира Іконнікова про російську історіографію. Він прочитав її 1920 року, коли готував «Історію української літератури», і був вражений ремаркою Іконнікова про текстуальні паралелі між «Краткой летописью Малой России», яку 1777 року видав у Петербурзі Василь Рубан, та «Історією русів». Возняк подумав про можливий зв'язок Безбородька з «Історією русів», але не зміг тоді знайти тексту «Краткой летописи» — в польських бібліотеках її не було. Він облишив свої здогади і переключився на інші теми. Книжка Слабченка 1925 року спонукала Возняка повернутися до пошуків «Краткой летописи». Нарешті в кінці тридцятих років йому вдалося випозичити текст через бібліотеку Академії наук у Ленінграді¹³¹.

¹³⁰ *Возняк М.* Історія української літератури: У 3 т. — Львів, 1920–1924; про життя і діяльність Возняка див.: *Нечиталюк М. та ін.* «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. — Львів, 2000. — С. 9–178.

¹³¹ *Возняк М.* Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 137.

Суттєву частину книжки Возняка було присвячено критиці гіпотези про Полетик. Але ядро його аргументації — це порівняння «Історії русів» з «Краткой летописью» Рубана. Возняк наводить багато структурних паралелей між «Історією русів» і частиною рубанівського літопису, надісланю Кониським. У повідомленні літопису, що польський король Казимир IV «...урядников и дворян всех, из того малороссийского народа честью и вольностию, с польскими чиновными людьми и шляхтою сравнил, что хранить и наследникам присягою утвердил», Возняк побачив коріння головної, на його думку, ідеї «Історії русів» — рівноправність руської і козацької еліти з польською шляхтою і російським дворянством. Але насамперед Возняк зосереджувався на частинах літопису, написаних Безбородьком, які охоплювали трохи більше сорока років історії козацьких земель — від 1734 до 1776 року. Тут вчений знайшов не тільки структурні, а й текстуальні запозичення — кількість паралелей суттєво зростає, порівняно з тим, що вказав Слабченко. У тих, хто прочитав книжку Возняка, не лишалося сумніву, що ці два тексти справді пов'язані. Було також ясно, що частини літопису, написані Безбородьком, ближчі до «Історії русів», ніж порція літопису, надіслана Рубану Кониським. Але чи означало все це, що саме Безбородько написав «Історію русів»¹³²?

Михайло Возняк вважав, що так. На підкріплення своїх аргументів учений наводив листи Безбородька батькові. Перший лист було датовано серпнем 1776 року. Молодий Безбородько писав з Царського Села і просив батька надіслати йому два літописи, гетьманські універсали і магдебурзький статут. «Ибо сии все книги здесь тем нужнее, что находятся люди, кои вознамерилися издать историю малороссийскую и напечатать перевод статута», — писав Олександр Безбородько. Другий лист, датований 31 березня 1778 року, докладався до примірника «Краткой летописи» Рубана, що його Безбородько надсилав батькові. У ньому молодий Безбородько згадував, що причетний до видання і написання останньої частини літопису, та завважував, що в першій частині (ймовірно малася на увазі «Краткая летопись Малой России», яка закінчувалася 1734 роком і була надіслана Кониським) повно неточностей. «Малое сие сочинение, — писав Безбородько про видання Рубана, — служит те-

¹³² Там само. — С. 141–148, тут 141.

перь руководством к намереваемому нами изданию полной мало-российской истории, в которой, конечно, все погрешности летописи исправлены будут, коль только успеем собрать все потребные нам известия». «Упражняйся в свободное от других дел время сим приятным [...] трудом», Безбородько дякував батькові за те, що його навчали історії рідного краю, і бачив у своїй роботі «изъявление моего нелицемерного к согражданам моим усердия»¹³³.

Возняк вважав ці листи — першим увагу дослідників «Історії русів» на них звернув Павло Клепацький — важливим доказовим матеріалом, про який не знав Слабченко. Він вважав, що на момент написання другого листа Безбородько працював над «Історією русів». Розвиваючи безбородьківську теорію, Возняк встановив текстувальний зв'язок між «Історією русів» і політичними вимогами чернігівської старшини в другій половині XVIII століття. Додаткові свідчення на підтримку своєї гіпотези він помітив у певних епізодах життя і кар'єри Безбородька. Анонімний автор «Історії русів» виказував прихильне ставлення до графа Петра Рум'янцева, патрона Безбородька, — один біографічний аргумент на користь гіпотези Возняка. Другий — негативне ставлення автора трактату до високопосадовця Григорія Теплова, якого не любив і Безбородько. Нарешті, анонімний автор дуже добре знав Чернігівщину, батьківщину Безбородька, і Возняк вважав це додатковим аргументом за Олександра Безбородька і проти Полетик, уродженців Полтавщини. Возняк також вказував, що після скасування Гетьманату Безбородько виступав за відновлення козацьких військових формувань і до кінця життя був патріотом своєї батьківщини¹³⁴.

Згідно з Возняком, Олександр Безбородько написав «Історію русів», можливо при допомозі Рубана, в 1778 році. Блискуча придворна кар'єра Безбородька накладала певні політичні обмеження на його творчість, тому його твір не міг вийти у світ. Текст нібито зберігався в родинних паперах Безбородьків, і його врешті-решт знайшли в бібліотеці Іллі Безбородька, Олександрового брата. Той помер 1816 року, за два роки до того, як з'явився перший відомий датований список «Історії русів». Саме в колишньому маєтку Іллі Безбородька Гринів під Стародубом 1828 року знайшли один з най-

¹³³ Там само. — С. 137–138.

¹³⁴ Там само. — С. 146–152.

раніших відомих списків. Знайдений список передали генералу Степану Шираю, родичу дружини Іллі Безбородька, який і почав поширювати рукопис. Усі ці факти добре вписувалися у схему Возняка, і це утверджувало його у думці, що саме Безбородько написав загадковий твір. Імперський князь виявився справжнім козаком¹³⁵.

Аргументація Возняка добре вписувалася у домінуючу течію в тогочасній українській історіографії. Андрій Яковлів, колега і однодумець Возняка стосовно авторства Безбородька, а також чимало учнів Михайла Грушевського у Львові належали до «державницького» напрямку. Він виник на руїнах народницької школи одразу після поразки української революції. «Державники» відкидали народницькі погляди попереднього покоління українських інтелектуалів і закидали йому поразку української справи; вони вважали своєю метою реабілітацію держави й еліт в українській історії. Книжка Возняка повертала Україні забутого сина, якого історики-народники вважали черговим зрадником батьківщини. Тепер виявлялося, принаймні так здавалося у той час, що Безбородько не тільки український патріот, а й чільна фігура нового національного відродження. Відкинуту колись еліту повернули на провідні ролі в історії України¹³⁶.

Михайло Возняк устиг надрукувати монографію про «Історію русів» до того, як у вересні 1939 року почалася Друга світова війна і польська держава зникла. Місцем публікації книжки значився не тільки Львів, де вона власне вийшла, а й Київ, відділений польсько-радянським кордоном. У цьому моменті проявлялася віра українських інтелектуалів у соборність українських земель. Звісно, ніхто не вірив у те, що об'єднання настане так скоро, чи в те, що його здійснить саме Йосиф Сталін. 17 вересня 1939 року дві радянські армійські групи загальною чисельністю понад півмільйона солдатів перейшли східний кордон Польської Республіки і почали просуватися у глиб її території. Радянська пропаганда подавала цю акцію як «визволення» Західної України з-під чужинської влади та від-

¹³⁵ Там само. — С. 152–159.

¹³⁶ Про «державницьку школу» в українській історіографії див.: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj / Ed. Jaroslaw Pelenski // Harvard Ukrainian Studies. — 1985. — Vol. 9. — Nos. 3/4; *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. — С. 330–333, 546–547.

новлення вистражданої єдності і територіальної цілісності українського народу¹³⁷.

Наприкінці тридцятих років жителі Львова часто бачили Возняка — «невисоку, худорляву, трохи схилену набік постать, як це буває у людей, що живуть пером і з пера, — коли він швидко йшов, мало не біг вулицею, вимахуючи рукою і часом щось бурмочучи». Іноді перехожі чули, як він голосно і поіменно проклинає своїх ворогів, а заодно і польську владу, яку особливо ненавидів¹³⁸.

Як і багатьом українським інтелектуалам, Михайлові Возняку не було чого втрачати від краху польської влади, якийсь час навіть здавалося, що від приходу радянської влади всі виграють. Возняка призначили завідувачем кафедри української літератури у Львівському університеті. Його також поновили в Академії наук і «обрали» депутатом Верховної Ради Української РСР. Нова влада якось випустила з уваги або забула про участь Возняка у проавстрійському Союзі визволення України під час Першої світової війни. Іронія полягала в тому, що Слабченко якраз відбував покарання за «участь» у фіктивній спілці, назву якої чекісти запозичили у справжньої організації, до якої належав Возняк. Слабченка репресували, а Возняка звели на вершину радянської академічної науки¹³⁹.

Період привілеїв закінчився для Михайла Возняка в червні 1941 року, коли Німеччина напала на Радянський Союз і окупувала Львів. Тепер Возняк нарікав на політику нацистів. Він дивом пережив роки німецької окупації. Коли влітку 1944 року повернулася Червона Армія, Возняк, на відміну від багатьох колег-українців, не емігрував на Захід і лишився у Львові. Під час окупації він сидів без роботи і вважав, що нема чого боятися повернення комуністів. Він помилявся. Війна закінчилася, і Возняк та інші українські науковці стали мішенями кампанії боротьби з «українським буржуазним

¹³⁷ Про анексію Західної України Радянським Союзом див.: Gross, Jan T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* — Princeton, N. J., 2002.

¹³⁸ *Дорошенко, Володимир*. Академік Михайло Возняк // *Нечиталюк М. та ін.* «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. — Львів, 2000. — С. 365.

¹³⁹ Див.: *Дорошенко В.* Академік Михайло Возняк.

націоналізмом». Його звинуватили в поширенні націоналістичних поглядів Михайла Грушевського. В листопаді 1946 року Микола Бажан, один з чільних українських поетів тієї епохи, надрукував у газеті «Радянська Україна» статтю з нападками на львівських істориків і літературознавців. Бажан звинуватив їх у тому, що вони послідовники Грушевського. За його словами, тритомна історія української літератури була «так само побудована за історичною схемою М. Грушевського»¹⁴⁰.

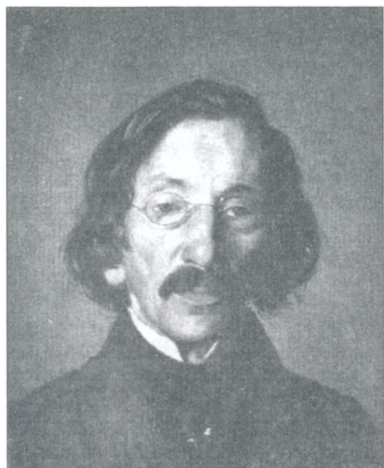
Восени 1946 року радянська влада запустила велику пропагандистську кампанію проти львівських учнів і послідовників Грушевського. Порівняно з осінню 1926 року, коли в Київському університеті гучно святкували ювілей вченого, політика розвернулася кардинально. За двадцять років, що розділяють ці дві дати, ставлення влади до української науки сильно змінилося. Ювілей Грушевського (а свої статті у фєстшрифт подали і Возняк, і Слабченко, і Клепацький) припав на апогей політики українізації, покликаної утвердити радянську владу на бунтівливому українському прикордонні і залучити місцеву інтелігенцію до соціалістичного будівництва. Кінцем активної українізації став Голодомор 1932–1933 років — влада пов'язала опір селян примусовій колективізації з націоналістичною діяльністю української інтелігенції. Штучний голод забрав життя майже чотирьох мільйонів людей. Кардинальний розворот партійної політики потягнув за собою репресії проти українських кадрів, а головний націонал-більшовик України Микола Скрипник і чільний літератор республіки Микола Хвильовий покінчили з собою. Десятки тисяч інших людей було заарештовано і заслано в табори¹⁴¹.

Багатьох заарештованих звинуватили в поширенні поглядів Грушевського. Коли партія спустила чекістів на українську інтелігенцію, Грушевського вже не було в Україні. Навесні 1931-го його заарештували, потім випустили і поселили в Москві. Йому дали займатися наукою, але не пускали назад в Україну і не дозволяли там публікуватися. В останніх статтях Грушевського, написаних росій-

¹⁴⁰ Нечиталюк М. «Честь праці!»... // Нечиталюк М. та ін. «Честь праці!»: Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. — Львів, 2000. — С. 54–63.

¹⁴¹ Про зв'язок між голодом і кінцем політики українізації див.: Martin T. Affirmative Action Empire... — Р. 236–260.

Частина друга. По холодному сліду

13. Михайло Максимович

14. Осип Бодяньський

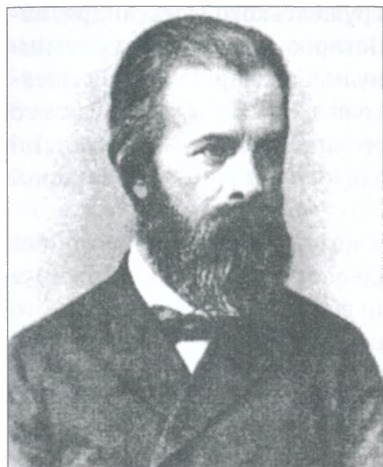
15. Сергій Соловійов

16. Олександр Лазаревський

ською і надрукованих у Москві, йшлося про козацьку історіографію. Одну статтю, опубліковану вже по смертю, було присвячено безпосередньо «Історії русів» та її зв'язкам із західноєвропейською історіографією.

Розділ 5. Козацький князь

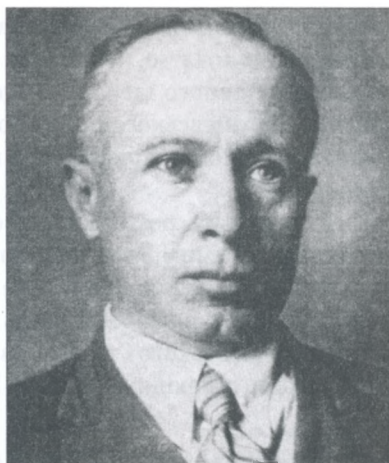
17. Михайло Драгоманов

18. Михайло Грушевський

19. Михайло Возняк

20. Олександр Оглоблин

Грушевський помер при підозрілих обставинах на півдні Росії восени 1934 року. Останній том незавершеної «Історії України-Руси» опублікувала його донька Катерина 1936 року. Через кілька років заарештували і відправили в табори й Катерину. Така сама

доля спіткала й молодшого брата Грушевського Олександра, автора дореволюційних статей про «Історію русів», і його племінника Сергія Шамрая. Всі вони загинули. Саме прізвище «Грушевський» стало символом українського націоналізму, з яким затято боролася радянська влада. Лави істориків у Радянській Україні 1930-х років сильно порідшали. 1946-го настала черга Західної України¹⁴².

Михайло Возняк пережив ідеологічні нападки майже без втрат. Він був мішенню багатьох ідеологічних кампаній (у 1952 році Возняка звинуватили в тому, що він заперечує учення самого Сталіна), але зберіг посаду, статус академіка і право навчати нові покоління істориків. У листопаді 1954 року Возняк помер, і влада влаштувала колишньому прихильнику Союзу визволення України королівські похорони. Рух у центрі міста зупинили, сотні людей, зокрема багато студентів університету, йшли за труною вулицями міста, яке за життя Михайла Возняка побувало під австрійською, німецькою, польською, українською і російською владою та кілька разів міняло назви — Lemberg, Lwów, Львів, Львов. Двадцять років тому, восени 1934-го, радянська влада так само з почестями ховала свого головного ідеологічного й інтелектуального опонента — Михайла Грушевського. Його поховали на урядовому Байковому цвинтарі в Києві у присутності вищого партійного керівництва і науковців¹⁴³.

За двадцять років у Радянському Союзі попервах мало що змінилося: ученим, яких переслідувала держава, все ще влаштовували державні похорони. Але після похоронів праці покійних науковців вилучали з книгарень і бібліотек. Така доля спіткала всі роботи Грушевського і твори Возняка, написані до приходу радянської влади в Західну Україну. Їх оголосили націоналістичними

¹⁴² *Грушевський М.* З історичної фабулістики кінця XVIII ст.; репр.: Український історик. — Нью Йорк, Торонто, 1991–1992. — С. 125–129. Про долю Грушевського та його родини див.: *Плохій С.* Великий переділ. — С. 267–281, 378–392. Про радянську кампанію проти учнів Грушевського в Галичині див.: *Дашкевич, Ярослав.* Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і українська історична наука / За ред. Ярослава Грицака і Ярослава Дашкевича. — Львів, 1999. — С. 226–268.

¹⁴³ *Нечитайлюк М.* «Честь праці!»... — С. 9–90; *Дорошенко В.* Академік Михайло Возняк // Там само. — С. 362–371; *Плохій С.* Великий переділ... — С. 277–282.

Розділ 5. Козацький князь

і сховали у спецхрани, доступні тільки обмеженому колу дослідників. Серед заборонених книжок опинилася і довоєнна робота Возняка про «Історію русів», на титулі якої значився і польський Львів, і радянський Київ. Покликатися на книжку Возняка 1939 року було ризиковано. Секрети «Історії русів», розкриті Слабченком, Клепацьким, Яковлівим і Возняком, тепер берегла радянська влада. Князеві Безбородьку не було місця у радянському наративі української історії.

Розділ 6

Київський рукопис

Сьомого листопада 1943 року, у двадцять шосту річницю Жовтневої революції, радянське радіо передавало доповідь Йосифа Сталіна на урочистому засіданні з нагоди свята. «Недалеко то время, когда мы завершим очищение от врага Украины и Белоруссии, Ленинградской и Калининской областей», — оголосив генсек¹⁴⁴. За кілька годин до того Сталін повідомив про найбільшу перемогу того року — Червона Армія повернула Київ. «Луна ювілейного салюту із 324 гармат, кремлівських дзвонів і радісного гамору натовпу відбивалася від стін московських будинків», — писав журнал «Тайм» у номері за 15 листопада. Після поразок 1941–1942 років Червона Армія переламала хід війни і відвоюувала втрачені території. Наступ на Київ почався 3 листопада 1943 року з артобстрілу німецьких позицій на правому березі Дніпра. 5 листопада танкова армія генерала Рибалка, уродженця Лебединського району в колишньому Гетьманаті, увірвалася у місто. Ворог панічно відступав, уникаючи оточення. Наступного дня Київ було визволено¹⁴⁵.

Взявши з боєм столицю республіки, війська 1-го Українського фронту рушили далі на захід, а в місто прийшли загони НКВС — вони шукали саботажників, вистежували німецьких шпигунів і карали ко-

¹⁴⁴ Див.: 26-я годовщина Великой Октябрьской социалистической революции. Доклад Председателя Государственного Комитета Обороны на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями г. Москвы 6 ноября 1943 года // И. Сталин о Великой Отечественной войне Советского Союза. — 5-е изд. — М.: Госполитиздат, 1949. — С. 126.

¹⁴⁵ World Battlefronts: The Battle of Russia: The Ousting is at Hand // Time. — 1943. — November 15. Про битву за Київ див.: *Ledderey, Ernest. Germany's Defeat in the East: The Soviet Armies at War, 1941–1945.* — London, 1955.

лаборантів. Оперативна група енкаведистів увійшла в будинок № 2 на Андріївському узвозі, одній з найкрасивіших вулиць Києва. Їх цікавила квартира № 42, яку донедавна займав Олександр Оглоблин, київський міський голова при німцях. У складі групи були архівісти, які займалися документами і архівними матеріалами, що їх кинули німці. Дехто знав Оглоблина особисто: до війни він був професором історії в Київському університеті. У квартирі Оглоблина архівісти знайшли чимало розкиданих паперів і ретельно їх позбирали. Їм, можна сказати, пощастило: папір у замерзлому місті цінувався високо, і сусіди Оглоблина запросто могли пустити все на розпал.

Найцінніші папери знайшли у схованці між стіною і шафою — там зберігалося листування Оглоблина і машинопис розлогої статті з української історіографії. Федір Шевченко, молодий радянський архівіст і член оперативної групи чекістів, потім згадував, що це була розвідка Оглоблина про «Історію русів». Вона справила сильне враження на Шевченка, той уже мав у своїй бібліотеці видання «Історії русів» Бодяньського 1846 року. 1966-го, через двадцять з лишком років після київської знахідки, Шевченко опублікував свою статтю про «Історію русів», яка знову привернула увагу радянських істориків до цієї пам'ятки. Однак про давнє знайомство з Оглоблиним і знайденою в його квартирі статтею Шевченко волів не згадувати аж до падіння комунізму¹⁴⁶.

Хто такий Олександр Оглоблин, чому він цікавився «Історією русів» і чому ним цікавився НКВС? Олександр Петрович Оглоблин (це прізвище вітчима, справжнє — Мезько) народився в Києві 1899 року, виховувала його переважно бабуся по матері, яка походила з відомої старшинської родини. Буремного 1917 року Оглоблин вступив у Київський університет. Навчання протривало недовго, і 1919 року він почав викладати в освітніх установах, створених більшовицьким режимом. Приятелів вражала історична ерудиція та амбіції Оглоблина, він наполегливо займався самоосвітою, провадив власні досліджен-

¹⁴⁶ *Верба, Ігор*. Зі спогадів Федора Павловича Шевченка про Олександра Оглоблина та Наталю Полонську-Василенко // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Івановича Шевченка. — К., 2001. — Т. 1. — С. 138–140; *Шевченко, Федір*. «История Русов или Малой России» (до 120-річчя з часу видання твору) // Український історичний журнал. — 1966. — № 7. — С. 146–149; *Батурина, Світлана*. Бібліотека Ф. П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого // Істину встановлює суд історії... — Т. 2. — С. 55–63.

ня і хотів надолужити те, що не вдалося взяти в університеті. Оглоблин поєднував глибокий інтерес до соціально-економічної історії з українською тематикою. Молодий дослідник опинився в одному академічному таборі з Михайлом Слабченком — той у двадцятих роках ще вірив у комуністичне майбутнє України і конфліктував зі старшим поколінням українських істориків на чолі з Михайлом Грушевським. Влада з недовірою ставилася до обох таборів. 1930 року Оглоблина ненадовго заарештували; згодом його змусили зректися свого покійного вчителя по Київському університету, видатного історика Митрофана Довнар-Запольського. Тридцять років важко назвати щасливими часами в житті Оглоблина, але з початком Другої світової війни він знову опинився у фаворі. Разом з іншими істориками йому доручили опікуватися радянською історичною цеху Західної України, яку щойно приєднали до УРСР. Але на цей момент Оглоблин уже не мав ілюзій про радянську владу.

Напад німців на СРСР 22 червня 1941 року оприявнив справжнє ставлення Оглоблина до радянського режиму. У вересні 1941-го, коли німці підійшли до Києва, а начальство, колеги і учні Оглоблина по Інституту історії АН УРСР від'їжджали в евакуацію, він вирішив лишитися в місті. 19 вересня німці захопили Київ. Через два дні — поворот абсолютно несподіваний: 42-річного Олександра Оглоблина призначили міським головою окупованого Києва. Його переконали зайняти цю посаду члени Організації українських націоналістів; у сподіванні здобути незалежність західноукраїнські націонал-радикали робили ставку на нацистську Німеччину. Оунівці переконали Оглоблина обіцянками, що він зможе українізувати громадське й культурне життя міста. Націоналістам потрібна була людина, яку поважатимуть і німці, і кияни. 21 вересня окупаційна влада призначила Оглоблина на нову посаду. Невдовзі всі сторони побачили, що це була помилка. Оглоблин справді багато зробив для українського культурного відродження у місті, але майже не впливав на реальний хід подій під німецькою окупацією. Німці, своєю чергою, вважали Оглоблина поганим адміністратором, який лізе в їхні справи. 25 жовтня, пропрацювавши міським головою якийсь місяць, Оглоблин подав у відставку¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Про життя і діяльність Оглоблина див.: *Винар, Любомир*. Олександр Петрович Оглоблин (1899–1992): Біографічна студія. — Нью-Йорк, 1994; *Верба, Ігор*. Олек-

На коротку каденцію Оглоблина припав, мабуть, найжахливіший епізод Голокосту. 24 вересня, три дні по тому, як Оглоблин зайняв посаду, центр Києва струснули потужні вибухи: відступаючи, енкаведисти заклали вибухівку в будинки, де, за їхніми розрахунками, мали розташуватися головні німецькі установи. «Німці виробили чітку ідеологічну лінію, — пише Тимоті Снайдер про події 1941 року в Києві. — Якщо винні енкаведисти, то відповідатимуть євреї». 29–30 вересня СС, СД і загони військової поліції при допомозі місцевої поліції знищили в Бабиному Яру на околиці Києва понад тридцять тисяч євреїв. Рішення про розстріл ухвалив військовий комендант Києва генерал-майор Фридрих Ебергардт. Згодом Оглоблин заявляв, що не має жодного стосунку до масового вбивства. Справді, він не ухвалював це рішення і навряд чи міг якому йому завадити. Але подібна акція не могла обійтися без допомоги з боку міської адміністрації. Нам невідомо, що Оглоблин знав і що думав про людську трагедію, яка розгорталася на його очах. Проте відомий епізод, коли міський голова клопотався перед генералом Ебергардтом за жінку-єврейку, родину якої він знав до війни. Ця жінка пережила Голокост і згадувала: «Оглоблин вийшов з кабінету коменданта дуже стурбований і блідий. З'ясувалося, що комендант сказав йому: єврейське питання — справа самих німців, і вони вирішать, як захочуть»¹⁴⁸.

Можна сміливо припустити, що, провівши бурхливий і трагічний місяць на посаді голови рідного міста, Оглоблин подав у відставку з радістю. Йому пощастило. Заступника і наступника Оглоблина Володимира Багазія німці заарештували і в лютому 1942 року розстріляли разом з іншими оунівцями в тому самому Бабиному Яру, де полягли десятки тисяч євреїв. Упродовж німецької окупації в Бабиному Яру загинуло майже сто тисяч людей: євреї, цигани, радянські військовополонені, українські націоналісти, заруч-

сандр Оглоблин. Життя і праця в Україні. — К., 1999; Олександр Мізько-Оглоблин: дослідження та матеріали. До 100-річчя з дня народження історика / За ред. Любомира Винара. — Нью-Йорк–Острів–К.–Торонто, 2000.

¹⁴⁸ *Khiterer, Victoria*. Babi Yar: The Tragedy of Kiev's Jews // *Brandeis Graduate Journal*. — 2004. — № 2. — Р. 1–16; *Snyder, Timothy*. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. — New York, 2010. — Р. 201–204 [укр. пер.: *Снайдер, Тимоті*. Криваві землі. Європа поміж Гітлером та Сталінім / Пер. М. Климчука (розділи 1–5) і П. Грицака. — К.: Грані-Т, 2011].

ники, яких німці брали у відплату за партизанські напади, пацієнти сусідньої психіатричної лікарні. Німці планували заморити киян голодом, населення мусило тікати в села, де можна було хоч якось прогледуватися. Оглоблін ховався від страшної реальності в науковій роботі. Він опікувався кількома історичними проектами сумнівного академічного значення, але схваленими німцями. Проте справжньою пристрастю науковця стала «Історія русів». Загадковий твір стояв у думках Оглобліна на першому місці впродовж усієї окупації Києва¹⁴⁹.

Звідки взявся інтерес Оглобліна до «Історії русів»? Він почав досліджувати пам'ятку наприкінці тридцятих років; між початком Другої світової війни і нападом німців на СРСР радянська влада дивилася крізь пальці на відродження україністики, щоб легітимізувати анексію територій, здобутих у результаті пакту Молотова—Рібентропа. До початку радянсько-німецької війни Оглоблін устиг зробити достатньо багато у новій для нього темі, щоб представити свої висновки науковій спільноті. Найкращим місцем для цього був Львів, там чекала найвдячніша аудиторія. Перші дні червня 1941 року Оглоблін провів у Львові, виступаючи з доповідями на центральну тему тепер уже майже столітньої дискусії — хто написав «Історію русів». Оглоблін поставив питання про автора так, як до нього не ставив ніхто. Його цікавила не лише ідеологія автора й гіпотетичний час написання «Історії русів», а й місце, де було створено пам'ятку¹⁵⁰.

Оглоблін — перший науковець, який звернувся до цього тексту з погляду історичної географії. У статті про «Історію русів», завершеній у Києві 1942 року (ймовірно саме одну з версій цього тексту вилучили енкаведисти роком пізніше), він пояснював свій метод так: «Тут треба зважити на два моменти: по-перше, яка місцевість займає переважне місце в свідомості автора, так би мовити, цікавить його особисто; по-друге, наскільки він знає цю місцевість,

¹⁴⁹ Из свидетельства И. Минкиной-Егорычевой о ее спасении священником Алексеем Глаголевым в Киеве (<http://www.worldholocaustforum.org/rus/persons/6/>)

¹⁵⁰ *Верба І. Олександр Оглоблін. — С. 319; Смолій В. А., Путро О. А., Верба І. В. Слово до читача. Про життя і наукову діяльність професора О. П. Оглобліна // Оглоблін О. П. До питання про автора «Истории Русов». — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — С. 3–15, тут 11.*

наскільки точно в *деталях* (а не в цілій концепції) він передбачає різні місцеві моменти (події, географічні назви, імення місцевих діячів тощо)¹⁵¹. Наталю Полонську-Василенко, близьку приятельку Оглоблина у міжвоєнний період та роки нацистської окупації, вразило, наскільки ретельно він аналізував текст «Історії русів». «По-ступово, крок за кроком, сторінка за сторінкою досліджував він [...] ті топографічні назви, якими сповнений текст. Олександр Петрович добре знає Новгород-Сіверщину, і це дало йому можливість, якої, мабуть, не має ніхто з дослідників: порівняти ці топографічні назви з сучасними — і ця аналіза дала блискучі наслідки: села, річки, гаї — все це відповідає сучасним назвам»¹⁵².

Новгород-Сіверщина, північно-східний куток сьогodнішньої України неподалік російського кордону, займала особливе місце в серці Оглоблина. З Сіверщини вела рід його мати, і дитиною Оглоблин часто гостював у бабусі, яка походила зі стародавньої старшинської родини Лашкевичів. Систематично досліджуючи «Історію русів», Оглоблин не міг не помітити, скільки в тексті географічних назв, знайомих йому з дитинства. Карта української історії, яку можна виснувати з «Історії русів», явно тяжіє в північно-західний бік Гетьманату, в центрі цієї карти стоїть Новгород-Сіверщина. Оглоблин відзначав багату уяву автора «Історії русів», яка особливо пробуджувалася, коли він писав про Сіверщину, та його прекрасну обізнаність із сіверською топографією.

Особливо цікаві в цьому плані фантастичні деталі про облогу Новгорода-Сіверського «польською» армією Лжедмитрія у 1604 році. Автор «Історії русів» писав, що поляки, «приближась к Новгороду Северскому, расположили стан свой при Соленом озере, у вершин обширных и глубоких рвов, заросших лесом, кои некогда наполнялись водою и окружали Новгород. Правый из них назывался Ладейною пристанью [...], а левый звался Ярославским потоком или ручьем, по течению его у Ярославли горы»¹⁵³. «Всі ці назви існували в Новгород-Сіверську і в XVIII–XIX ст.», — завважував Оглоблин.

¹⁵¹ Оглоблін О. П. До питання про автора «Истории Русов». — С. 35.

¹⁵² Полонська-Василенко, Наталя. Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці // Олександр Мізько-Оглоблин. — С. 60–65; Верба І. Олександр Оглоблин. — С. 263.

¹⁵³ Історія Русовъ. — С. 43.

Він також вказав на інші фрагменти «Історії русів», з яких випливає обізнаність автора з топографією Новгород-Сіверського і околиць. На думку Оглоблина, не було сумніву, що автор походив з самого Новгород-Сіверського або сусідніх країв¹⁵⁴.

Вірний своєму дослідницькому методу, Оглоблин спостеріг ще одну схильність автора, яка виказує його знайомство з північно-східною Україною. Він легко оперує прізвищами новгород-сіверських сімей, описуючи вигадані події, або вписує людей з місцевими прізвищами у справжні історичні епізоди. Оглоблин завважив, що автору «Історії русів» була особливо дорога новгород-сіверська родина Худорб — вона згадується у тексті найчастіше. Вперше прізвище Худорба трапляється під 1648 роком, на світанку Гетьманату. За наказом Богдана Хмельницького, полковник Кіндрат Худорба (Худорбай) начебто повів свій полк на Сіверщину. Полковник Худорба не просто грає помітну роль у повстанні Хмельницького, а й виконує священну місію — визволяє малу батьківщину автора «Історії русів» з-під польського ярма. Мабуть, той самий полковник Худорба рятує частину козацького війська від неминучої поразки в 1655 році. Через п'ять років він веде уманський полк на Сіверщину і разом з іншими полковниками вибиває польську армію з Києва, Чернігова, Новгород-Сіверського і Стародуба. Востаннє Худорби згадуються в «Історії русів» під 1708 роком: новгород-сіверський хорунжий Павло Худорба зустрічається з царем Петром I у селі Погребках і повідомляє, що козаки готові здати місто, захоплене перед тим шведами.

Оглоблин вважав, що всі чотири епізоди, в яких фігурують героїчні Худорби, — вигадки анонімного автора, але виявилось, що на Сіверщині справді існувала родина Худорб. Оглоблин знайшов відомості про багатьох Худорб, які жили там у XVIII — на початку XIX століття. Найвідоміший із них — Архип Худорба, наприкінці 1770-х років він дослужився до чину сотника Стародубського полку. Худорби отримали російське дворянство на підставі родоводу, який починався з такого собі Михайла Кіндратовича Худорби. Схоже, що «Історія русів» подовжує генеалогічне дерево Худорб до XVII століття і знаходить Михайлу Худорбі батька — того самого заслуженого

¹⁵⁴ Оглоблин О. П. До питання про автора «Истории Русов». — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — С. 41.

полковника Хмельницького, визволителя (і то не один раз, а двічі) Сіверщини від поляків. Оглоблин з'ясував, що історичні Худорби жили в селі Комані в околицях Новгорода-Сіверського і володіли землями поблизу села Погребків, згаданого в «Історії русів».

Далі було ще цікавіше відкриття: Оглоблин вказав на зв'язок між Худорбами і першою появою «Історії русів». Одного з Худорб було згадано в листі «першовідкривача» рукопису полковника Олександра фон Брігена. У жовтні 1825 року він писав Кондратію Рилеєву: «Я буду прилагать старание доставить вам, колико возможно, материалы из Мал[ой] Рос[сийс]кой истории. Я имею в виду получить таковую историю, писанную современником Конисского Худорбою, она неизвестна, ибо один токмо экземпляр оной существует в доме, в коем жил Худорба. Сия “История” ценится здесь наравне с “Историею” Конисского, ставят ей только порок, что она очень вольно и против нашего правительства писана. Получив оную, я велю сделать с нее два списка: один для вас, а другой для себя». Лист фон Брігена опублікували ще до Першої світової війни, але ніхто до Оглоблина не зв'язав Худорбу-літописця з листа фон Брігена з родиною Худорб з «Історії русів», не кажучи вже про Худорб з Команя¹⁵⁵.

Але що саме означав цей збіг прізвищ? Спершу Оглоблин не мав певності. Він задався питанням, чи «“История” Конисского», яку фон Бріген дістав для Рилеєва, це справді «Історія русів», опублікована 1846 року Осипом Бодянським. На думку Оглоблина, це питання потребувало подальших досліджень, але він наразі припустив, що «Історія русів» і невідомий текст Худорби — різні твори. Він не виключав можливості, що автор «Історії русів» міг знати рукопис Худорби (згодом Оглоблин висловлюватиме цю думку певніше), але був переконаний, що її написав не Худорба.

Оглоблин мав іншого кандидата на авторство. Він вважав, що автор трактату, як і Худорба, був пов'язаний з селом Команем. Походив він не з простої старшинської родини, а з козацької еліти, а серед його предків був гетьман Правобережної України XVII століття. Прізвище автора, оголосив Оглоблин, — Ханенко. «Всі нитки

¹⁵⁵ Бриген А. Ф. Письма. Исторические сочинения. — Иркутск, 1986. — С. 97. Приложения // Маслов В. И. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. — К., 1912. — С. 376–377.

в темній справі авторства “Истории Русов” ведуть до Ханенків», — писав він. Вони не тільки володіли більшою частиною села Команя у XVIII — на початку XIX століття, а й, згідно з Оглоблиним, були пов’язані з Худорбами на сторінках «Історії русів». «В 1660 році уманським полковником був не Худорбай (як пише “История Русов”), а Михайло Ханенко, майбутній правобережний гетьман», — доводив Оглоблин¹⁵⁶.

Ханенко — третя за частотою згадок козацька родина в «Історії русів» після Хмельницьких і Худорб. Цілком сподівано у трактаті фігурує гетьман Михайло Ханенко. Його гетьманування під покровительством польського короля автор «Історії русів», сильно налаштований проти поляків, описує з розумінням, а то й із симпатією. Крім цього, є дві згадки про іншого Ханенка — випускника Київської академії і генерального хорунжого Запорозької Січі Миколу Ханенка (1693–1760), який лишив по собі цікавий щоденник. За час своєї довгої кар’єри він двічі їздив у Петербург клопотатися про відновлення посади гетьмана. 1723 року за наказом Петра I його разом з Павлом Полуботком кинули у в’язницю. Згодом Миколу Ханенка випустили, він воював у російсько-турецькій війні, був генеральним хорунжим і генеральним бунчужним. 1745 року брав участь в іншій козацькій депутації, яка домагалася відновлення гетьманства, скасованого Анною Іоаннівною. Цього разу місія пройшла успішно. Послів ніхто не арештовував, і імператриця Єлизавета Петрівна призначила гетьманом України Кирила Розумовського. В «Історії русів» Ханенко фігурує у складі обох місій. Тут автор не мусив нічого вигадувати.

Оглоблин вважав, що співавтором «Історії русів» міг бути син Миколи Ханенка Василь, який очевидно мав доступ до батькового архіву. Василь Ханенко (бл. 1730 — після 1790) був помітною постаттю у шляхетському товаристві Новгород-Сіверського другої половини XVIII століття. В 1787 році під час поїздки Катерини II у Крим він зустрічався з імператрицею і ймовірно ділився спогадами про її чоловіка й попередника на російському престолі Петра III. Цікава, напевно, була розмова: Петра убили в результаті перевороту, який влаштувала Катерина. Але Ханенко не мав особливих підстав зва-

¹⁵⁶ Оглоблин О. П. До питання про автора «Истории Русов». — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — С. 72.

жати на почуття імператриці, адже убивство Петра поклато край його власній кар'єрі. Ханенко служив першим ад'ютантом Петра, і по смерті імператора його одразу звільнили від обов'язків. Випускник Кільського університету в Німеччині і амбітний придворний мусив провести решту життя у своєму маєтку на Новгород-Сіверщині. Там, припускав Оглоблин, він і розбирав батьків архів та спостерігав критичним оком за політикою Катерини. Позитивний опис правління Петра III в «Історії русів» Оглоблину здавався доказом того, що автором рукопису справді міг бути Василь Ханенко. Але без відповіді лишалося багато важливих питань. Оглоблин завжди вважав, спираючись почасти на твори Михайла Максимовича і Михайла Драгоманова, що «Історія русів», принаймні в остаточній своїй формі, — продукт ліберальної епохи Олександра І.

Оглоблин розв'язав цю суперечність, ввівши в сюжет ще одного Ханенка. Олександр Ханенко, онук Миколи і племінник Василя, народився близько 1776 року і в 1817-му був іще живий. На початку XIX століття у період ліберальних експериментів Олександра він служив секретарем російського посольства в Лондоні; був знайомий з головним тодішнім реформатором Михайлом Сперанським і вийшов у відставку 1817 року, за припущенням Оглоблина, через те, що Сперанський впав у немилість. Решту життя Олександр Ханенко провів у своїх маєтках у Суразькому повіті неподалік Новгорода-Сіверського, де й розбирав багатий сімейний архів. В особі Олександра Ханенка Оглоблин знайшов чудову кандидатуру співавтора або принаймні редактора «Історії русів», тексту, який, на його думку, підсумовував життєвий досвід, ідеї та прагнення трьох поколінь чільної козацької родини тієї епохи. Ханенківська гіпотеза перекувалася з теорією про співавторство Григорія і Василя Полетик та узгоджувала давнє припущення, що твір написано близько 1768 року, з численними свідченнями, що його створили таки пізніше¹⁵⁷.

Закінчивши розвідку про «Історію русів» у травні 1942 року в окупованому Києві, Оглоблин не закрив тему. Але він не знав, що його дослідженням, принаймні тимчасово, покладуть край сталінградські події. Ситуація на фронті повернулася проти німців, і перспектива зустрічі з чекістами Оглоблина явно не тішила — він уже мав нагоду переконатися в їхніх манерах під час свого арешту 1930

¹⁵⁷ Там само. — С. 105–140.

року. Восени 1943 року Київ опинився між двох вогнів, і здавалося, що місто приречене. Колись квітуча столиця республіки лежала в руїнах. «Зруйновано і спалено Дарницю, горить Поділ», — згадував очевидець. «Потверджується, що Лівобережжя, принаймні на ½, не існує. По той бік Дніпра день і ніч стоїть заграва, дим. А по цей бік над степовими дорогами теж, мов дим, хмари пилу від безнастанного руху маси втікачів. Хто приховується, щоб залишитись, німці вбивають. Хто ж зумів все-таки приховатись, — яка доля жде його під більшовиком?»¹⁵⁸.

Що при комуністичному режимі чекає градоначальника-коллаборанта, Оглоблин ілюзій не мав. Йому нічого не лишалося, як разом з німецькою армією швидко відступати на захід. 15 вересня 1943 року з дружиною і сином-підлітком Оглоблин сів на поїзд у Львів. Київська культурна еліта масово виїжджала. Дістати квиток у західному напрямку було дуже непросто, а влізти у переповнений вагон ще важче. У Василя Кричевського, одного з найвидатніших українських художників ХХ століття, автора герба молодої української держави в 1917 році, на київському вокзалі стався серцевий напад. Прийшовши до тями у поїзді на Львів, Кричевський отримав новий удар: з'ясувалося, що у вокзальному гармидері вкрали дві валізи з його роботами і рукописом дружини про українські старожитності зі скла. Ці роботи пропали безслідно¹⁵⁹.

Оглоблину пощастило. Його валізи не пропали, рукописи вціліли, але більшу частину архіву, зокрема цінні генеалогічні таблиці козацької старшини, серед них напевно і Ханенків з Худорбами, довелося лишити в Києві. Він перевіз свій архів у Покровську церкву, де зберігалися документи київських архівів, але частина паперів лишилася на квартирі. Машинопис, який знайшли чекісти в листопаді 1943-го, — ймовірно, той самий текст, що його хотів опублікувати 1942 року в «Записках НТШ» Іван Крип'якевич, колега і добродійник Оглоблина у Львові. Через війну ця робота так і не вийшла.

¹⁵⁸ Любченко, Аркадій. Щоденник / Упор. Юрій Луцький. — Львів–Нью Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1999. — С. 172–173. Пор.: Рубан-Кравченко, Валентина. Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський. — К., 2004. — С. 455–456.

¹⁵⁹ Рубан-Кравченко, Валентина. Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський. — К., 2004. — С. 455–458.

Згодом Оглоблин не захотів публікувати цю розвідку, бо змінив свою думку про авторство загадкового рукопису. Виїхавши у Львів 15 вересня 1943 року, історик лишив у Києві не тільки рукописи й бібліотеку, а й переконання, що «Історію русів» написали Ханенки¹⁶⁰.

Прибувши у Львів, Оглоблин незабаром виголосив доповідь у Науковому товаристві ім. Шевченка і надрукував статтю в листопадовому номері львівського журналу «Наші дні». Оглоблин заявив, що «Історію русів» написали не Ханенки, як він вважав раніше, а інший автор, ім'я якого досі не згадували у зв'язку із загадковим рукописом. Його звали Опанас Лобисевич (1732–1805). Стаття Оглоблина мала несподіваний результат: Михайло Возняк, який лишився в окупованому Львові і вважав себе найбільшим авторитетом з «Історії русів», сприйняв дуже гостро те, що київський учений наважився атрибутивати пам'ятку комусь іншому, крім князя Олександра Безбородька. В січні 1944-го Возняк надрукував статтю в «Наших днях», критикуючи тези опонента. Оглоблин відповів у лютому своєю статтею. Обмін аргументами закінчився особистим конфліктом двох учених. Критика безбородьківської гіпотези настільки розлютила Возняка, що свої традиційні прокльони на адресу нацистів він супроводжував тепер погрозами побити Оглоблина. Возняк був готовий захищати свою теорію кулаками. До бійки не дійшло, мабуть, на щастя для самого Возняка, який був на вісімнадцять років старший за Оглоблина¹⁶¹.

1944 року Оглоблин щасливо unikнув зустрічі не тільки з Возняком, а й з Червоною Армією, яка влітку зайняла Львів. Оглоблин та інші українські науковці, котрі не хотіли лишатися під радянською владою, перебралися зі Львова у Прагу. З наближенням лінії фронту

¹⁶⁰ Див.: Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–1943 рр. // Український історик. — 1990. — № 1–4 (104–107). — С. 175–177; *Стеблій, Феодосій*. «Історія Русів» в культурному і науковому житті Галичини // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації україністів. Історія. — Чернівці, 2004. — Ч. 2. — С. 134–144, тут 142.

¹⁶¹ *Оглоблин, Олександр*. Хто був автором «Історії Русів»? // *Наші дні*. — 1943. — № 11. — С. 6–7; *Возняк М.* І хто ж автор Історії Русів? // *Наші дні*. — 1944. — № 1. — С. 4–5; *Оглоблин О.* Псевдо-Безбородько проти Лобисевича // *Наші дні*. — 1944. — № 2; *Верба І.* Олександр Оглоблин. — С. 265; *Смолій В. А., Путро О. А., Верба І. В.* Слово до читача. Про життя і наукову діяльність професора О. П. Оглоблина // *Оглоблін О. П.* До питання про автора «Історії Русов». — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — С. 11; *Дорошенко В.* Академік Михайло Возняк. — С. 378.

вони їхали далі на захід і 8 травня 1945 року на залізничній станції під чесько-німецьким кордоном дізналися, що нацистська Німеччина капітулювала. На кінець травня вони добулися до Віттенберга, тимчасовим притулком їм став зал гастхаузу в сусідньому селі. Наймолодшому з групи біженців не було й року, найстаршому виповнилося сімдесят. У залі навалом лежали солом'яні матраци, але в кутку 19-річний Дмитро Оглоблин змайстрував для батька стіл. Старший Оглоблин не мислив і дня без роботи над своєю улюбленою темою — «Історією русів»¹⁶².

Перебуваючи у другій половині 1940-х років у таборах ді-пі в Німеччині, Олександр Оглоблин продовжував студіювати «Історію русів». Дослідження того періоду утвердили його в переконанні, що автором «Історії русів» був Опанас Лобисевич. 1949 року він опублікував статтю в паризькому журналі «Україна», де виклав свої аргументи на користь авторства Лобисевича. Як і канцлер Безбородько, Лобисевич більшу частину життя провів у Петербурзі і теж займався літературною працею. Але на цьому паралелі між двома кандидатами закінчуються. Лобисевич не сягнув висот імперської служби. Найвища його посада — секретар канцелярії Кирила Розумовського, президента Російської академії наук і останнього гетьмана України. Проте літературним талантом він явно перевищував канцлера. Лобисевича часто вважають предтечею основоположника сучасної української літератури Івана Котляревського, автора «Енеїди» — переробки твору Вергілія. Припускають, ніби Лобисевич, ще до Котляревського, пародіював «Георгіки» Вергілія. Проблема в тому, що його твір під назвою «Вергилиевы пастухи... в малороссийский кобеняк переодетые» не зберігся. До нас дійшли натомість переклади Лобисевича з латини і французької¹⁶³.

Чому Оглоблин віддав перевагу Лобисевичу, а не Безбородьку чи Ханенкам? Можливо, тому, що Лобисевич своїм життям і кар'єрою краще вписувався у портрет гіпотетичного автора «Історії русів», ніж хтось із окремо взятих Ханенків. Лобисевич народився близько 1732 року, помер 1805-го, був свідком останніх десятиліть існуван-

¹⁶² Полонська-Василенко, Наталя. Сторінки спогадів // Український історик. — 1965. — № 3–4 (7–8). — С. 45.

¹⁶³ Див.: Оглоблин О. До питання про автора «Історії Русов» // Україна. — 1949. — № 2. — С. 71–75. Пор.: Оглоблин О. Опанас Лобисевич (1732–1805). — Нью-Йорк, 1966.

ня Гетьманату, засвоїв просвітницькі ідеї і столичну петербурзьку культуру другої половини XVIII століття і навіть застав початок ліберальних реформ Олександра I. В ролі гіпотетичного автора «Історії русів» Лобисевич міг переграти двох, а то й трьох Ханенків. Він походив із тієї ж частини України: народився у відомій козацькій родині в околицях села Погар у Стародубському полку поблизу Новгород-Сіверського. Ще важливішою обставиною Оглоблин вважав те, що Лобисевич почав здобувати освіту в Київській академії, коли її ректором був архієпископ Кониський. У 1790-х роках Розумовський звільнив Лобисевича від служби. Тихо живучи у своєму маєтку під Новгородом-Сіверським, Лобисевич писав Кониському і цікавився можливістю видати одну з п'єс архієпископа — трагікомедію «О воскресении мертвых». З цієї ініціативи нічого не вийшло, але лист зберігся, і завдяки йому Лобисевич став в очах майбутніх дослідників справжнім патріотом козацької вітчизни.

Те, що Лобисевич після відставки жив у краях, де знайшли «Історію русів», і цікавився письменством, не могло не викликати відповідних здогадів, а на думку Оглоблина, взагалі робило його ідеальним кандидатом на авторство твору. Оселившись на Україні, Лобисевич став маршалком дворянства, спершу Новгород-Сіверського повіту (1783–1785), а потім Новгород-Сіверського намісництва (1787–1789). У ці роки Новгород-Сіверський був столицею великої провінції, центром політичного, інтелектуального і культурного життя еліти колишнього Гетьманату. Оглоблин активно цікавився долею, кар'єрою і творчістю людей, які обіймали посади у Новгороді-Сіверському в часи несподіваного піднесення і процвітання міста. Більшість цих людей походили з давніх козацьких сімей, вихідці з яких зробили блискучі кар'єри на імперській службі. Оглоблин вважав, що саме в цьому середовищі виникла «Історія русів» і що вона відображала патріотичні почуття нової еліти міста. Він навіть заявив про існування новгород-сіверського патріотичного гуртка. У пізніх творах Оглоблина це припущення стало своєрідною мантрою, але він так і не зміг довести існування такого гуртка документально¹⁶⁴.

Оглоблинські дослідження вражали оригінальністю, однак мало який науковець приймав його гіпотезу про авторство Лобисевича.

¹⁶⁴ Оглоблин О. Опанас Лобисевич // Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 137–149.

Один з чільних українських істориків того часу Дмитро Дорошенко вважав, що Оглоблин не навів достатньо доказів існування новгород-сіверського гуртка. Ще один український історик-емігрант Ілля Борщак, який 1949 року видав у Парижі монографію про «Історію русів», продовжував вважати, що твір написав Василь Полетика. Оглоблинські аргументи не переконали й іншого дослідника «Історії русів» Андрія Яковліва, який захищав свою стару тезу про те, що автор пам'ятки — Олександр Безбородько. Невдовзі почав сумніватися і сам Оглоблин. Те, що інші фахівці не приймають його гіпотези, — одна річ. Набагато важливіше, і Оглоблин знав це краще за всіх, що надто багато моментів в «Історії русів» не відповідали біографії і характерним рисам Лобисевича. Почати з того, що Лобисевич ніколи не жив у Новгороді-Сіверському і не мав особливих причин любити це місто. Він не служив в армії, не так щоб дуже добре знав топографію південної України — а все це, судячи з ханенківської гіпотези, Оглоблин вважав важливими прикметами автора «Історії русів». Наприкінці сорокових років Оглоблину довелося попрощатися зі ще однією гіпотезою: Лобисевич на автора «Історії русів» не підходив¹⁶⁵.

Київські руїни поховали ханенківську гіпотезу в 1943 році, а в повоєнній європейській розрусі зникла й кандидатура Лобисевича. 1951 року Оглоблин переїхав у Сполучені Штати — крім рукописів і невеличкої бібліотеки, історик взяв із собою пристрасть до тексту, який все не йшов йому з голови. Оглоблини оселилися в місті Лудлоу, штат Масагусетс; стараннями сина, який пішов робітником на завод, і дружини, яка взяла на себе домашні справи, він був захищений від щоденних клопотів і міг спокійно займатися наукою. Оглоблин виніс добрий урок зі своїх попередніх «помилочок» і нових кандидатів в автори «Історії русів» більше не пропонував. Він зосередився на дослідженні джерел «Історії русів» і біографій людей, які, на його думку, належали до новгород-сіверського патріотичного гуртка та надихнули автора загадкового тексту¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–1943 рр. // Український історик. — 1990. — № 1–4 (104–107). — С. 175–177; Borschak, Elie. *La légende historique de l'Ukraine. Istoriia Rusov*. — Paris, 1949.

¹⁶⁶ *Ohloblyn O. Where Was "Istoriya Rusov" Written?* // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — Vol. 3. — No. 2 (1953). — P. 670–695; *Yakovliv A.*

Оглоблін підсумував свої погляди на походження «Історії русів» у передмові до українського перекладу пам'ятки, який вийшов у Нью-Йорку 1956 року. Попередніх своїх гіпотез він не розвивав, натомість висловив три припущення про походження тексту. Перше — про новгород-сіверське коріння анонімного автора і, можливо, самого тексту. Друге — про час написання твору. Оглоблін датував його створення 1802–1805 роками на тій підставі, що автор нібито знав деякі публікації, які з'явилися у 1801 і 1802 роках, але не знав одного важливого тексту, надрукованого 1805-го. Оглоблін доводив, що рукопис «Історії русів» почав циркулювати у 1822–1825 роках. І нарешті він заявив, що автор входив у новгород-сіверський патріотичний гурток, який нібито існував у 1780–1790-х роках. Інтригувало й пояснення ідеологічних та національних настанов твору — «історіософії» анонімного автора, як називав це Оглоблін. Він вважав, що автора надихала ідея української державності. На завершення Оглоблін передбачав, що «Історія русів» збереже своє значення в українській науці і політичному дискурсі: «“Історія Русів”, як Деклярація прав Української нації, залишиться вічною книгою України»¹⁶⁷.

Олександр Оглоблін з одного боку та Андрій Яковлів і Михайло Возняк — з другого різко розходилися в питанні авторства «Історії русів», але поділяли ідеї «державницької школи» української історіографії, яка бачила в історії насамперед спроби створити українську державу. Ця тенденція домінувала в емігрантській історіографії впродовж холодної війни, а її прихильники вбачали в «Історії русів» витоки власних поглядів, а то й узагалі перше втілення «державницьких» ідей. Оглоблін, може, й не розв'язав загадку авторства «Історії русів», але хотів поставити цей текст на службу українській справі, як її розуміли в еміграції в середині ХХ століття. Нашадків козацької еліти, яких Лазаревський називав «люди старой Малороссии» і критикував за зраду інтересів народних мас,

“Istoriya Rusov” and Its Author // *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.* — Vol. 3. — No. 2 (1953). — P. 620–669; Оглоблін О. Архип Худорба // *Оглоблін О. Люди старої України.* — С. 288–299; Оглоблін О. Опанас Лобисевич // Там само. — С. 137–149; Оглоблін О. Опанас Лобисевич (1732–1805). — Нью-Йорк, 1966.

¹⁶⁷ [Вступна стаття] // *Історія Русів* / Ред. і вступ. ст. О. Оглобліна; пер. В. Давиденка. — Нью-Йорк: Вісник-ООЧСУ, 1956. — С. v–xxix.

Оглоблин перетворив на «людей старої України» і до того ж щирих патріотів. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років Оглоблин багато працював над монографією під робочою назвою «Студії над Історією Русів». Він усе ще плекав надії знайти автора загадкового тексту, але ніяк не міг наблизитися до мети. 1964 року Оглоблин заявив: «Мої дослідження над Історією Русів ще не закінчені, і — що значно гірше — не можуть вже бути закінчені. Підкреслюю *мої дослідження*, бо всі джерела, потрібні для остаточного розв'язання цієї проблеми, залишилися там, на Батьківщині, де мене вже не буде, бо часу мені вже не залишилося...» Оглоблин прожив ще двадцять сім років. Він помер у лютому 1992-го, через кілька місяців по тому, як Україна проголосила незалежність. Сподівані «Студії» так і не вийшли¹⁶⁸.

1966-го, два роки по тому, як Оглоблин фактично припинив досліджувати пам'ятку, виникла надія, що до студій «Історії русів» таки повернуться в Україні. Того року Федір Шевченко, член групи архівістів, яка в листопаді 1943 року знайшла в покинутій квартирі Оглоблина машинопис його розвідки про «Історію русів», надрукував статтю, присвячену цьому загадковому трактату. Шевченкова стаття вийшла до 120-річчя публікації Бодянського. Цей ювілей став приводом повернути «Історії русів», яка в очах радянської влади була заплямована увагою до себе емігрантських і репресованих істориків, статус повноправного предмета досліджень радянських істориків і літературознавців. Шевченко написав, що автор «Історії русів» був справжнім інтернаціоналістом, революціонером-демократом, істориком, який оцінив значення Переяславської ради 1654 року¹⁶⁹.

Федір Шевченко мав усі підстави вважати, що йому вдасться реабілітувати проскрибований текст. Він народився 1914 року в селянській родині на Поділлі і представляв нову радянську інтелектуальну еліту. Він закінчив престижний Московський історико-архівний інститут похмурого 1937 року. Той страшний час сприяв початку кар'єр молодих випускників, адже режим спрямовував вістря терору

¹⁶⁸ Смолій В. А., Путро О. А., Верба І. В. Слово до читача. Про життя й наукову діяльність професора О. П. Оглоблина // *Оглоблин О. П. До питання про автора «Історії Русов»*. — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — С. 12–13.

¹⁶⁹ Шевченко Ф. «История Русов или Малой России» (до 120-річчя з часу видання твору) // *Український історичний журнал*. — 1966. — № 7.

на «старі» кадри і прагнув замінити їх новим поколінням фахівців з «правильним» соціальним походженням. Шевченко добре вписувався у нові норми. Коли 1940 року Радянський Союз приєднав Північну Буковину, його відрядили налагоджувати архівну справу в Чернівці. З початком війни у червні 1941-го Шевченка разом з архівами евакуювали в Середню Азію. Він повернувся в Україну восени 1943-го, коли було визволено Київ. Решта життя і наукової роботи Шевченка були тісно пов'язані з українською столицею. Після війни він викладав у Київському університеті і працював в Академії наук УРСР, де очолював комісію з історії «Великої Вітчизняної війни», як почали називати в СРСР радянсько-німецьку війну 1941–1945 років.

Кар'єра Шевченка різко пішла вгору 1957 року, коли його призначили головним редактором «Українського історичного журналу» — першого періодичного видання такого профілю з часів «України» Грушевського, яку прикрили на початку тридцятих років. 1963-го Шевченко захистив докторську дисертацію про російсько-українські зв'язки під час Хмельниччини. Його вважали авторитетним фахівцем з козацької історії; він вірно тримався парадигми «дружби народів», яка домінувала в радянській історіографії тих часів. Пік кар'єри Шевченка — 1968 рік: його призначили директором Інституту археології і невдовзі обрали членом-кореспондентом Академії наук УРСР. Будучи редактором історичного журналу і членом академії, Шевченко багато зробив для розвитку досліджень з козацької тематики, наскільки це дозволяли російськоцентричні і класові рамки радянського історичного нарративу. Стаття про «Історію русів» 1966 року — лише один з його кроків у цьому напрямку¹⁷⁰.

Але не тільки Шевченко намагався відновити повноцінний історіографічний статус «Історії русів» у Радянській Україні. Вперше з часів Оглоблина вона почала фігурувати в радянських наукових публікаціях на початку хрущовської відлиги. В 1959 році Михайло Марченко надрукував огляд української історіографії, в якому

¹⁷⁰ Про життя і діяльність Шевченка див. розвідку Олени Апанович, ще однієї жертви ідеологічної кампанії 1970-х років: *Апанович, Олена*. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, людина: спогади та історіографічний аналіз. — К., 2000. Див. також статті і документи у кн.: *Істину встановлює суд історії*. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. У 2 т. — К., 2001.

йшлося про «Історію русів». Через два роки він подав невеличку статтю про «Історію русів» в енциклопедію. Марченків інтерес до пам'ятки був тісно пов'язаний з дослідженнями Оглоблина перших років війни, адже вони були друзями. Михайло Марченко походив з селянської родини, отримав радянську освіту і мав безпорочне більшовицьке минуле. В 1939 році, якраз коли академічна кар'єра Оглоблина пішла вгору, Марченко став першим радянським ректором Львівського університету. Він показав себе ефективним українізатором колишнього польського університету, але ввійшов у конфлікт з місцевою партійною владою. Невдовзі його відкликали з посади ректора назад у Київ. Тут агенти НКВС помітили його особливо тісні контакти з Оглоблиним, який якраз тоді захопився «Історією Русів». З початком німецько-радянської війни в 1941 році Марченка заарештували і відправили в табори. Не ясно, чи міг Марченко після звільнення стежити за дослідженнями Оглоблина про «Історію русів», які той друкував в Європі і Сполучених Штатах, але він явно не хотів, щоб цю пам'ятку викреслили з анналів української історіографії¹⁷¹.

1960-ті роки — період відродження наукового інтересу до козацької історії та історіографії в Україні. 1970-ті обіцяли стати ще продуктивнішими. 1971 року на радість дослідникам козацької історіографії у Києві вийшло нове академічне видання «Літопису Самовидця», одного з трьох головних творів цього жанру. Ішла підготовка до друку ще одного літопису, приписуваного козацькому полковнику XVIII століття Григорію Грабянці. Але сталася несподіванка. У травні 1972 року Політбюро ЦК КПРС зняло з посади першого секретаря компартії України Петра Шелеста, який сприймав республіку, ніби свою вотчину. Цей маневр був елементом боротьби за владу в Москві, але центр вирішив скористатися нагодою і поставити Україну на місце — після смерті Сталіна 1953 року, а особливо після XX з'їзду партії культурні й політичні еліти республіки дихали вільніше і діяли самостійніше. В епіцентрі ідеологічної кампанії проти українських «автономістів» опинилася книжка

¹⁷¹ *Марченко М.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — С. 102–107; *Марченко М.* «Історія Русів» // *Українська радянська енциклопедія.* — К., 1961. — Т. 2; *Рубльов О. С.* Маловідомі сторінки біографії українського історика // *Український історичний журнал.* — 1996. — № 1.

Шелеста «Україна наша Радянська», написана, зрозуміло, літературними рабами з українського ЦК. Шелеста звинуватили у відході від ленінських принципів національної політики, применшенні класового чинника в історії та ідеалізації козацтва в найгірших традиціях «української буржуазної» історіографії. Нове українське керівництво сигнал зрозуміло і фактично заборонило подальші дослідження козацької історії і культури — воно сприймало козацтво як символ суто української національної ідентичності і політичної незалежності.

Після відставки Шелеста з інституцій Академії наук усунули «козакофілів». Жертвами чисток став і Федір Шевченко, його кандидатуру зняли з виборів в академіки. Шевченка усунули з посади директора Інституту археології, але лишили на дослідницькій посаді в Інституті історії. Іншим пощастило менше. З Інституту історії звільнили Олену Апанович, фахівця з військової історії козацтва та історії Гетьманату. Один час вона була без роботи, потім влаштувалася у відділ рукописів бібліотеки Академії наук. Втратив посаду в Інституті історії і упорядник «Літопису Самовидця» Ярослав Дзира, він не міг влаштуватися за фахом аж до 1980-х років. Науковців, звільнених з Академії наук на початку сімдесятих років, звинуватили в націоналістичних ухилах. Федору Шевченку закидали симпатії до українського націоналізму і сіонізму — в тодішньому Радянському Союзі це була дуже небезпечна суміш гріхів¹⁷².

Після погрому початку сімдесятих років серйозні дослідження козацької історіографії стали майже неможливі. Машинопис, знайдений на квартирі Оглоблина в листопаді 1943-го, привернув увагу Шевченка до «Історії русів» і допоміг повернути пам'ятку в історіографічний дискурс, але його не було опубліковано, і він не увійшов у тодішній науковий обіг. Усе, що читачі в Радянській Україні знали

¹⁷² Про політичну й адміністративну кампанію боротьби з українським націоналізмом у 1970-х роках і долю української інтелігенції, яка стала мішенню влади, див.: Курносів, Юрій. Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.) — К., 1994); Касьянов, Георгій. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К.: Либідь, 1995; Русначенко, Анатолій. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. — К., 1999; Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: Основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х — 1980-ті рр.) — К., 2000; Данилюк, Юрій. Опозиція в Україні: друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст. — К., 2000.

Частина друга. По холодному сліду

про «Історію русів», спиралося передусім на дореволюційні дослідження. Відсутність незалежних розвідок про «Історію русів» і фактична заборона досліджувати козаччину спричинилися до того, що ця пам'ятка перетворилася на те, чим була на початку ХІХ століття, ще до того, як науковці почали вивчати текст: загадкова і майже містична розповідь про «справжнє» минуле України, яке приховують від українських читачів зловорожі сили у Москві. Варіант статті Оглоблина про авторство «Історії русів», що його у травні 1942 року історик презентував приятелям, було знайдено в київських архівах і опубліковано окремою брошурою лише 1997 року, на шостому році незалежності України. Цей текст ще не мав «державницького» забарвлення, притаманного емігрантським творам Оглоблина, і сильно посприяв звільненню «Історії русів» з обіймів новітньої романтичної міфології¹⁷³.

¹⁷³ Про публікацію оглоблинського машинопису 1942 року див.: *Толочко, Олексій. О. П. Оглоблин та його монографія про автора «Історії русів» // Київська старовина. — 1997. — № 6. — С. 67–68; Оглоблин О. До питання про автора «Історії Русів» // Там само. — С. 69–94. Пор.: Оглоблін О. П. До питання про автора «Истории Русов». — К.: Інститут історії НАНУ, 1998.*

Частина третя

Частини ребуса

Дмитро Стецько
«Хрещені перелоги» (1988). Фрагмент

Розділ 7

Справа часу

Навесні 1979 року українська інтелігенція отримала несподіваний подарунок: з посади зняли Валентина Маланчука, секретаря ЦК КПУ з ідеології, який займався чистками «козакофілів» і «націоналістів» в Академії наук УРСР і складав списки небажаних авторів, яким не давали друкуватися. Відставка головного ідеологічного цербера сигналізувала про бажання партійного керівництва покращити стосунки з науковцями і «творчою інтелігенцією», як тоді називали письменників, журналістів і художників. Того самого року в Києві вийшла поема «Маруся Чурай» Ліни Костенко, чільної української поетеси, яку в шістдесятих–сімдесятих роках майже не друкували. «Маруся Чурай» чекала на публікацію довгих сім років — авторка подала її у видавництво 1972-го, якраз коли з України прибрали Петра Шелеста і почалася кампанія боротьби з «націоналістичними ухилами». Вихід цієї поеми був явним знаком, що керівництво змінило ставлення до української історії і культури¹⁷⁴.

Козацька історія все ще чекала на «реабілітацію», проте козацький міф повільно, але впевнено повертався у публічну сферу. Він входив у традиційних романтичних шатах, і його поява знову була тісно пов'язана з «Історією русів». В основу поеми Ліни Костенко лягла історія легендарної народної поетеси Марусі Чурай, яка нібито жила в Полтаві в середині XVII століття. Письменники

¹⁷⁴ Костенко, Ліна. Маруся Чурай. Історичний роман у віршах. — К., 1990. Про проблеми з публікацією «Марусі Чурай» див.: Панченко, Володимир. Самотність на верхів'ях: Поезія Ліни Костенко в часи «відлиги» і «заморозків» // День. — 2004. — 30 липня; Panchenko, Volodymyr. Episodes from the history of Ukrainian literature of the early 1970s // The Day Weekly Digest. — 2004. — No. 7 (<http://www.day.kiev.ua/277>).

і фольклористи XIX століття приписували їй створення багатьох народних пісень. Виходячи радше з власної інтуїції, а не з джерел, вони намагалися «реконструювати» життя Марусі: вона, мовляв, була донькою Гордія Чурая, козацького героя першої половини XVII століття, трагічно покохала молодого козака Грицька, отруїла його за зраду, і її було страчено. Історія цікава, і Ліна Костенко переповіла її талановито й захопливо — публіка шукала і знаходила в поемі альтернативу російськоцентричній і класово обмеженій офіційній версії української історії. Ліна Костенко знала історію Марусі Чурай з творів українських романтиків. Вона, чи то пак герой-наратор поеми, шукала документальних доказів існування історичної Марусі Чурай, але не знайшла. Як і автор «Історії русів», наратор пояснив брак відомостей знищенням історичних джерел. Ішлося про пожежу в полтавських архівах, де начебто мала б зберегатися «карна справа» Марусі Чурай з подробицями арешту і допитів:

Може, тому і не дійшло до нас
 жодних свідчень про неї,
 що книги міські полтавські «през войну,
 под час рабованя города огнем спалени»?
 А що, якби знайшлася хоч одна, —
 в монастирі десь або на горищі?
 Якби вціліла в тому пожарищі —
 неопалима — наче купина?¹⁷⁵

Походження легенди про Марусю Чурай справді можна простежити до одного рукопису, промислом Божим врятованого «в монастирі». Цей рукопис, як не дивно, називався «Історія русів». У моторошному епізоді про страту поляками козацького гетьмана Якова Остряниці, який вразив Пушкіна і Гоголя, згадується полковий осавул Чурай: він та інші козаки були «прибиты гвоздями к доскам, облитым смолою, и сожжены медленным огнем»¹⁷⁶. Чурай не фігурує більше в жодному історичному джерелі або історіографічному творі. Особливу увагу на нього, ймовірно через типово козацьке прізвище, звернув поет-романтик і філолог Із-

¹⁷⁵ Костенко Л. Маруса Чурай. Історичний роман у віршах. — К., 1990. — С. 5.

¹⁷⁶ Див.: Історія Русовъ. — С. 56.

маїл Срезневський. 1831 року в альманасі «Запорожская старина» Срезневський опублікував уривки з «Історії русів», зокрема епізод про страту Острияниці з побратимами. Крім цих уривків, Срезневський надрукував під виглядом українських народних пісень кілька літературних містифікацій, оснований на «Історії русів». Одна з таких нібито автентичних пісень називалася «Надгробная песнь Чураю». Літературна легенда про осавула Чурая пішла у світ. На кінець 1830-х років народився міф про його доньку Марусю, авторку народних пісень¹⁷⁷.

1839 року російський драматург Олександр Шаховської надрукував повість «Маруся, Малороссийская Сафо», в якій прописав детальну біографію Марусі Чурай — все це нібито розказав йому старий церковний дяк. Насправді Шаховської використав сюжет української народної пісні про те, як дівчина отруєє свого зрадливого коханого, і на його основі «реконструював» біографію Чураївни, додавши рік її народження (1625), імена батьків і подробиці суду над нею. Жодну деталь історики підтвердити не могли, аж поки 1973 року літературознавець Юрій Кауфман не надрукував у Москві протокол полтавського суду, що його нібито знайшов український поет Іван Хоменко в бібліотеці Академії наук у Києві. На момент публікації документа, в автентичності якого фахівці одразу засумнівалися, Хоменка вже не було в живих — він помер 1968-го, а частина бібліотеки Академії наук, де нібито зберігався цей важливий документ, згоріла при пожежі 1964 року. Українські дисиденти підозрювали, що КДБ влаштував підпал з метою знищити українську культурну спадщину. Цього разу правду про українську історію не просто сховали, її знову знищили. Якщо історію не можна було з'ясувати, її слід було реконструювати, і тут знову знадобилася «Історія русів»¹⁷⁸.

Однак дістати в 1970-х роках примірник «Історії русів», яка не перевидавалася з 1846-го, було дуже непросто. Табу на публікацію пам'ятки нарешті подолали 1983 року — Інститут літератури АН УРСР надрукував уривки з «Історії русів» у томі, присвяченому

¹⁷⁷ Срезневский, Измаил. Запорожская старина. — 1831. — № 1. — С. 74–76; Возняк М. Псевдо-Кониський. — С. 17–24, тут 23.

¹⁷⁸ Степаненко, Михайло. Коло Марусі Чурай. Трагедія безсмертної українки // День. — 2007. — 27 січня.

українській літературі XVIII століття. Як це видання пройшло між сциллою і харибдою радянської цензури? Назва «Історія русів» налякала, що українське минуле представлено як частину російського історичного наративу, а у вибраних для публікації уривках ішлося серед іншого про козацькі повстання під проводом Северина Наливайка і Богдана Хмельницького, а також про опір козаків церковній унії з Римом — усе це цілком вписувалося в домінуючий радянський дискурс епохи. Олекса Мишанич, автор передмови і коментарів до цього видання, визнав, що «Історія русів» відображала класові інтереси козацької старшини. З позитивних моментів він відзначав, що у цьому творі Богдана Хмельницького зображено справжнім захисником «возз'єднання України з Росією». Такі обов'язкові кліше допомогли редакторам і упорядникам тому провести уривки підозрілого тексту через цензуру. Це був великий успіх¹⁷⁹.

Після десятиліть фактичної заборони «Історія русів» нарешті повернулася до читача. Водночас ця публікація продемонструвала проблеми з вивченням козацьких літописів і літератури того періоду в Радянській Україні. Редактори «Історії русів» не знали або воліли не виказувати знайомства з роботами емігрантських дослідників. Ця ситуація дуже відрізнялася від стану справ у сусідній Польщі. Тамтешній дослідник української літератури Стефан Козак у книжці про витоки українського романтизму присвятив «Історії русів» два розлогі розділи. Він не лише знав роботи Оглоблина, а й покликався на український переклад «Історії русів», що вийшов у Нью-Йорку 1956 року. Радянські науковці на це не наважувалися. Київські редактори подавали уривки з «Історії русів» у томі, присвяченому літературі XVIII століття, натомість поза Україною майже всі вважали, що її написано після 1800 року¹⁸⁰.

Коли ж створили «Історію русів», якщо не у XVIII столітті? Досі ми шукали відповідей, спираючись на чужі розвідки. Відтепер одиноким способом просунути далі — це провести власне дослідження, виходячи з особливостей тексту, які пропустили інші дослідники

¹⁷⁹ Українська література XVIII ст.: Поетичні твори, драматичні твори, прозові твори / Ред. В. І. Крекотень. — К., 1983. — С. 23–25, 584–640, 681–683.

¹⁸⁰ *Kozak, Stefan.* U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie. — Wrocław, 1978. — С. 70–135.

загадкового рукопису. Здається, що зробити новий крок у вивченні «Історії русів» найзручніше, почавши саме з питання про час її створення¹⁸¹.

Розгляньмо спершу наявні у нас дати написання твору, починаючи зі слів самого автора «Історії русів». Як уже йшлося раніше, автор «Історії русів» хотів створити враження, що твір написано близько 1769 року, на другий рік російсько-турецької війни 1768–1772 років. Текст закінчується інтригуючими словами: «в начале 1769 года последовал войскам всеобщий поход и открылась действительная с турками война, которая чем кончится, Бог весть!» У передмові до «Історії русів» сказано, що архієпископ Георгій Кониський надіслав її Григорію Полетиці, якому цей текст був потрібний для роботи в законодавчій комісії, тому можна зробити висновок, що рукопис справді завершили 1769 року, адже саме цього року комісія закінчила свою роботу. Принаймні у цьому хотів переконати нас автор. 1769 рік грав на тих, хто вважав автором «Історії русів» Кониського († 1795) або Полетику († 1784). Він також влаштовував тих, хто вважав, що трактат міг написати князь Безбородько — той помер 1799 року¹⁸².

Однак наявні списки твору розповідають зовсім іншу історію, не ту, що автор або редактор. Велика кількість списків походить з тридцятих–сорокових років XIX століття. Існують і раніші рукописи, але, за рідкісним винятком, списки «Історії русів» недатовані — дослідники визначають приблизні дати на основі філіграней. Цей метод годиться для встановлення нижнього діапазону дат створення твору. На жаль для прихильників версії, що «Історію русів» написано у XVIII столітті, він її не підтверджує. Найраніший відомий список (датований за філігранями) походив з 1809 року. В середині XIX століття його бачив в околицях Золотоноші Олександр Кониський, український культурний діяч і однофамілець архієпископа.

Другий за віком список «Історії русів» походив з 1817 (знов-таки згідно з філігранями) або 1818 року (цей рік стоїть на титульному аркуші). До 1944-го цей рукопис зберігався в бібліотеці НТШ у Львові,

¹⁸¹ [Вступна стаття] // Історія Русів / Ред. і вступ. ст. О. Оглоблина; пер. В. Давиденка. — Нью-Йорк: Вісник-ООЧСУ, 1956. — С. v–xxix.

¹⁸² Див.: Історія Русовъ. — С. i–ii, 257.

але далі сліди примірника губляться. Ще один список «Історії» датовано 1814-м, якщо вірити Михайлу Возняку, або 1818 роком, якщо йти за Олександром Оглоблиним. Вони досліджували цей список у бібліотеці Українського національного музею у Львові, але дійшли різних висновків про філіграні. Мої власні розвідки теж вказують на 1818 рік. Я погоджуюся з Оглоблиним, який вважав, що цифра «18» на водяному знаку вказує на останні дві цифри року 1818-го, а не на перші дві цифри року 1814-го, як припускав Возняк. Ще один ранній список «Історії русів» зберігся в колекції Української вільної академії наук у Нью-Йорку. Його написано на папері з філігранями 1819 і 1820 року¹⁸³.

Уцілілі списки «Історії русів» свідчать, що «публічне життя» твору почалося не раніше 1809-го, а найімовірніше не раніше 1818 року. Цю думку підтверджують дослідження Анатолія Єршова про час написання тексту, здійснені у 1920-х роках. У статті 1926 року до фештшифта Михайла Грушевського, про яку йшлося раніше, Єршов переконливо датував «Історію русів» 1810-ми роками. Він першим завважив, що анонімний автор знає Даніеля Ернста Вагнера, чий твір «Geschichte von Polen» вийшов 1775 року, за два роки до того, як у Петербурзі надрукували ще одне джерело «Історії русів» — «Краткую летопись Малой России» Василя Рубана і Олександра Безбородька (1777). Єршов також звернув увагу, що автор «Історії русів» згадує древні петрогліфи на Тмутароканському, тобто Таманському півострові. Там справді 1792 року знайшли камінь з древніми написами. Згадки про правління Катерини II в минулому часі, на думку Єршова, свідчили про те, що твір написано після 1796 року, коли вона померла. Численні згадки в «Історії русів» про міністрів і міністерства вказували на період після

¹⁸³ *Возняк М. Псевдо-Кониський*. — С. 5–6; [Вступна стаття] // *Історія Русів* / Ред. і вступ. ст. О. Оглоблина; пер. В. Давиденка. — Нью-Йорк: Вісник-ООЧСУ, 1956. — С. viii, xi–xii; *Оглоблин О. Списки «Історії Русів»* // Науковий збірник Українського вільного університету. Том 6. — Мюнхен, 1956. — С. 167–180; *Стеблій, Феодосій*. «Історія Русів» в культурному і науковому житті Галичини // V Міжнародний конгрес україністів. Доповіді. Історія. Вип. 2. — Чернівці, 2004. — С. 134–144, тут 138–139. Мое датування списку, який нині зберігається у відділі рукописів Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (од. зб. 563 (стара од. зб. 520929)), спирається на водяні знаки, опубліковані у кн.: *Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков*. — СПб., 1899. — Т. 2. — С. 247; Т. 3. — Табл. DXXIV.

реформи 1802 року, коли Олександр I створив у Російській імперії міністерську систему управління. Згадки про нації і національні права, стверджував Ершов, свідчать про епоху Наполеона — наполеонівські війни в багатьох країнах спровокували національне пробудження. Нарешті, згадки про систему балансу сил свідчать, що твір написано після Віденського конгресу (1814–1815), на якому було сформульовано цю концепцію. Ершов вважав, що «Історію русів» написали найімовірніше між 1815-м, роком Віденського конгресу, і 1818-м, роком, який стоїть на титульній сторінці першого датованого списку¹⁸⁴.

Така хронологія викреслювала зі списку гіпотетичних авторів не лише Кониського з Полетикою, а й Безбородька. Прихильники полетиківської і безбородьківської гіпотези (а безбородьківці мали особливий вплив у цій галузі) відкинули її на тій підставі, що в Росії добре знали поняття «міністр» і «нація» та мали уявлення про ідею балансу сил ще до XIX століття. Критики мали певну рацію. Чи це означає, що ершовська хронологія помилкова? Ні, якщо взяти до уваги дослідження Юрія Шевельова, професора слов'янських мов у Колумбійському університеті. Шевельов, як і Оглоблин, народився в Україні і емігрував у Сполучені Штати після Другої світової війни. Вони були добре знайомі і мали спільні інтереси. 25 серпня 1969 року Шевельов виголосив в Українському вільному університеті у Мюнхені доповідь «“История Русов” очима мовознавця». Через вісім років він надрукував перероблений варіант цієї статті у збірці статей до 70-ліття Олександра Оглоблина. Вперше професійний лінгвіст звертався до питань, про які дискутували покоління істориків: де і коли було написано «Історію русів»?¹⁸⁵

Стаття Шевельова — проникливий і повчальний для істориків екскурс у текст пам'ятки. По-перше, Шевельов заявив, що «Історію

¹⁸⁴ Оглоблин О. Вступ до «Історії русів». — С. viii; *Ершов, Анатолій*. До питання про час написання «Історії Русов», а по часті і про автора її // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — К., 1928. — Ч. 1. — С. 286–291.

¹⁸⁵ *Полонська-Василенко Н.* «Історія Русів» очима мовознавця (лекція професора Юрія Шевельова в УВУ, 25 серпня 1969 р.) // *Визвольний шлях*. — 1970. — № 7/8; *Шевельов, Юрій.* «История Русов» очима мовознавця // *Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина* / Ред. Василь Омельченко. — Нью-Йорк, 1977. — С. 465–482. Коротку біографію Шевельова див.: *Hurski, Jacob. Shevelov, George Yurii* // *Encyclopedia of Ukraine*. — Toronto, 1993. — Vol. 4. — С. 661–662.

русів» написано не чисто російською мовою, а мовою освічених класів українського суспільства, якій притаманна маса українізмів. У той час вони не вважалися помилками, а становили характерну особливість писемної мови української еліти. Шевельов також спостеріг, що автор історії добре володів російською військовою лексикою і знав французьку мову. Проаналізувавши іншомовні (переважно французькі) запозичення в російськомовних творах, Шевельов висловив кілька важливих міркувань про часові рамки написання «Історії русів». Він звернув увагу на перші приклади окремих іншомовних слів у російських словниках тієї епохи і дійшов висновку, що «Історію русів» могли написати в 1790-х і ймовірно редагували у 1800-ті роки.

Шевельов завважив, як у художній літературі починають фігурувати легендарні персонажі, згадані в «Історії русів». Тут ми натрапляємо на козацького полковника Громвала — його ім'я вперше зринає у назві романтичної балади Гавриїла Каменєва (1802). Цю баладу підготував до друку Василь Жуковський, вона увійшла в антологію російської поезії і багато разів перевидавалася між 1804 і 1814 роками. Шевельов знайшов ще одне прив'язане до часу ім'я — «Рогдай». У такому написанні воно не фігурує в жодному літературному й історичному творі до 1809 року, поки Василь Жуковський не надрукував у популярному журналі «Вестник Европы» «старинное предание» «Марьина роща». Є ще одне ім'я, яке пов'язує текст «Історії русів» з конкретним часом: «Турнило» — ще один міфічний козацький полковник. Шевельов пов'язав його з іменем «Турн», яке з'являється в «Енеїді» Котляревського. Відповідний фрагмент поеми Котляревського вийшов друком 1809 року, якраз коли в російську літературу входить ім'я «Рогдай»¹⁸⁶.

З шевельовського аналізу літературних персонажів випливало, що «Історію русів» було завершено тільки після 1804 або й після 1809 року, навіть якщо її написали в 1790-х. На користь цих висновків можна навести додаткові «літературні» докази. В 1990-х роках чернігівський історик Олександр Льїн вказав на ще одну літературну паралель в «Історії русів», яка підтверджує хронологію Шевельова: в «Історії русів» згадано байку про вовка і вівцю (вовк звинувачує вівцю, що та скаламутила йому воду в річці, хоча вівця пила ниж-

¹⁸⁶ Шевельов Ю. «История Русов» очима мовознавця. — С. 477–480.

че за течією). На думку Льїна, за цим пасажем стояла байка Івана Крилова, вперше опублікована 1808 року. Байка Крилова близько повторює варіант Жана Лафонтена, який своєю чергою спирається на Езопа, а отже анонімний автор міг її знати і з інших джерел, але саме після Крилова ця байка стала популярна в Російській імперії. Вона увійшла в книжку байок Крилова, опубліковану 1809 року. Того самого року Жуковський надрукував відгук на цю книжку в «Вестнике Европы». Підсумувавши інформацію, яку дають наявні списки «Історії русів», з дослідженнями Єршова, Оглобина і Шевельова плюс ремарка Льїна, можемо констатувати, що «Історію русів» завершили не раніше 1809 року¹⁸⁷.

Чи можна добути з самого тексту якусь додаткову інформацію про час написання «Історії русів»? Поза сумнівом, так. Візьмімо, наприклад, передмову, в якій автор «Історії русів» критикує неназваного автора підручника за те, що той під впливом польських і литовських істориків використовує назву «Україна» до земель, що їх анонімний автор називає Русь і Малоросія: «Так, напр., в одной учебной историйке выводится на сцену из Древней Руси, или нынешней Малороссии, новая некаясь земля при Днепре, названная тут Украиною, а в ней заводятся польскими королями новые поселения и учреждаются украинские козаки; а до того сия земля будто была пуста и необитаема, и козаков в Руси не бывало. Но видно господин писатель такой робкой историйки не бывал нигде, кроме своей школы, и не видал в той стороне, называемой им Украиною, русских городов, самых древних или, по крайней мере, гораздо старейших от его королей польских [...]. Но у него все это пустыня, и князи русские, выводившие великие флотилии свои в Черное море из реки Днепра, то есть из самых тех стран, и воевавшие на Грецию, Синоп, Трапезонт и на самый Цареград с войсками областей оных, преданы им ничтожеству и забвению; равно как и сама Малороссия возвращена кем-то из польского владения без усилия и добровольно»¹⁸⁸.

¹⁸⁷ *Льїн, Олександр*. Олександр Маркович — автор «Історії Русів»? // Сіверянський літопис. — 1996. — № 1. — С. 73–79; *Жуковский, Василий*. Критика. Басни Ивана Крылова // Вестник Европы. — 1809. — № 9.

¹⁸⁸ *Исторія Русовъ*. — С. iii–iv.

Тут нам доведеться зануритися у специфіку вживання анонімним автором термінів «Україна» та «Мала Росія». Повна назва твору — «История Русовъ или Малой Россіи» — не вигадка Бодяньського. Вона фігурує на абсолютній більшості відомих списків і не лишає сумнівів про те, якому терміну віддавав перевагу автор або редактор «Історії русів» — «Малоросія» чи «Україна»¹⁸⁹. Але чому він приділяв цьому питанню таку увагу і кого саме з польських, литовських або «руских» істориків мав на увазі? Якщо встановити, чиї твори викликали цей полемічний гнів, то можна перевірити гіпотезу про час написання «Історії русів». Андрій Стороженко 1918 року припустив, що тут ідеться про двох польських авторів кінця XVIII — початку XIX століття: Яна Потоцького і Тадеуша Чацького. Таку можливість відкидати не можна, але у вищенаведеному уривку автор «Історії русів» заперечує не теорію Потоцького про українське походження полян, деревлян, тиверців і сіверян, і не теорію Чацького, що українці походять від племені «укрів». Він виступає проти уявлення, що саме польські королі створили козацтво і заселили Наддніпрянщину, адже воно ігнорує руське походження козаків, їхню запеклу боротьбу за союз із Росією і паплюжить славетну історію руської нації. Слід завважити, що протест анонімного автора викликали не власне польські (й литовські) твори, а те, що з них перекочують «некоторые нелепости и клеветы в самые летописи малороссийские»¹⁹⁰.

Справді, термін «Україна» використовували не тільки поляки чи литовці, таких авторів не бракувало і серед самих українців. Одним з останніх козацьких літописців XVIII століття був Петро Симоновський, автор «Краткого описания о козацком малороссий-

¹⁸⁹ Див., напр., назви списків, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ у Києві: «История Русов или Малой России» (ф. 1, спр. 4094), «История Малой России с рукописи архиепископа Могилевского и Белорусского Конисского» (ф. 1, № 707–709); «Малороссийская история Г. Конисского» (ф. 1, № 57); «История Малой России, сочиненная Георгием Конисским, архиепископом Белорусским» (ф. 1, № 211). Всі ці списки можна більш-менш точно датувати 1830-ми — 1840-ми роками.

¹⁹⁰ Див.: Стороженко А. В. Малая Россия или Украина? (1818), репр.: Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола / Сост. М. Б. Смолин. — М., 1998. — С. 280–290, тут 287–288. Про Чацького див.: *Dybiec, Julian. Nie tylko szablą. Nauka i kultura polska w walce o utrzymanie tożsamości narodowej, 1795–1918.* — Kraków, 2004. — С. 75–80, 112–113.

ском народе». В головних козацьких літописах початку XVIII століття, зокрема й у творі, приписуваному Григорію Грабянці, що став важливим джерелом для козацької історіографії пізнішого періоду, повно згадок про «Україну», адже цей термін вживали як синонім «Малоросії». Крім того, на межі XVIII–XIX століть більшість істориків України проводили прямий зв'язок між Стефаном Баторієм, козаками і назвою «Україна». Подібні погляди висловлював сучасник Симоновського Яків Маркевич, який опублікував «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» (1798) — історичний, географічний і етнографічний опис рідного краю¹⁹¹.

Чимало російських і українських письменників поділяли ідеї, що викликали гнів автора «Історії русів», але людей, про яких можна сказати, що вони пишуть «робкие историйки», було небагато. По суті, такий чоловік був один. Його звали Максим Берлінський (1764–1848). Наприкінці XVIII — на початку XIX століття він викладав різні предмети, зокрема й історію, в одній київській школі. Берлінський народився на Путивльщині в родині священика, його цілком можна вважати «природним руским», як називав автор «Історії русів» часом і великоросів, і українців. 1788 року його призначили вчителем у недавно відкриту київську школу (згодом гімназію), перед тим він закінчив Києво-Могилянську академію і два роки навчався в учительській семінарії у Петербурзі. Берлінський все життя провикладав у київській гімназії і вийшов у відставку аж 1834 року. Тим самим він відповідав ще одній прикметі, зазначеній автором «Історії русів», — «не бывал нигде, кроме своей школы»¹⁹².

¹⁹¹ Про Петра Симоновського див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. — С. 219–236. Про використання назви «Русь» в козацьких літописах див.: *Sysyn F.* The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Culture, Nation, and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945. — Edmonton and Toronto, 2003. — Р. 108–143. Про інтерпретацію української історії у Марковича див.: *Толочко, Алексей.* Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. — К.: Laurus, 2013. — С. 114–122.

¹⁹² *Ploky S.* Ukraine or Little Russia? Revisiting an Early Nineteenth-Century Debate // Canadian Slavonic Papers. — Vol. 48. — Nos. 3–4 (September–December 2006). — Р. 260–278; *Ploky S.* Ukraine and Russia. — Р. 49–65; *Толочко, Алексей.* Киевская Русь и Малороссия. — К.: Laurus, 2011. — С. 170–173; *Чена М.-Л.* Хто написав «Історію Русів»? Інститут україніки (http://ukrainica.org.ua/ukr/istoriya_rusov/istoriya_rusov_all/1886).

Найважливіша з формальних кваліфікацій Берлинського — те, що серед багатьох його робіт з історії України був підручник «Краткая российская история для употребления юношеству» (1800), написаний, згідно з твердженням члена родини Берлинського, спеціально для семінаристів Київської духовної академії. Ще цікавіше — у цьому підручнику була вставка про історію України під назвою «Примечание о Малороссии». Цей фрагмент було вставлено в суто російський історичний наратив у розділі про правління царя Олексія Михайловича, він охоплював історію України від монгольської навали до Андрусівського миру (1667). Подальша українська історія розглядалася в контексті імперської Росії. Берлинський загалом відповідав образу загадкового опонента, згаданого в передмові до «Історії русів»¹⁹³.

Чи справді в підручнику Берлинського траплялася «українська» термінологія і пропольські пасажі, як це здавалося анонімному автору? Найперше речення розділу «Примечания о Малороссии» дає позитивну відповідь на це питання — з нього можна зробити висновок, що оригінальна назва малоросійського краю справді була Україна: «Украина название Малороссии получила по соединении своем с Россиею». Згідно з Берлинським, польський король Сигизмунд I, «видя, что состоящие в военных упражнениях украинцы, называющиеся козаками, весьма отважные и храбрые поиски делают [...], дал позволение занимать места выше и ниже города Киева, определил в 1506 году им первого начальника с титулом гетмана, некоторого Ланскоронского, которому дал во владение города Чигирин и Черкассы...» А король Стефан Баторій «подтвердил в 1576 году прежние и даровал новые преимущества для украинцев; по-

¹⁹³ Краткая российская история для употребления юношеству, начинающему обучаться истории, продолженная до исхода XVIII столетия, сочиненная в Киеве учителем Максимом Берлинским. — М., 1800. — С. 93–106. Про мету написання «Краткой российской истории» див. лист Максиму Берлинському від його брата Матвія від 2 березня 1817 р.: Семейная переписка Берлинских, Институт рукопису НБУВ, ф. 175, спр. 1057, арк. 7–7 зв. Про Берлинського див.: Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. — Edmonton, 1985. — P. 209–212; Брайчевський, Михайло. Максим Берлинський та його «Історія міста Києва» // Берлинський М. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 5–20; Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.) — Х., 1996. — С. 80–84.

чому скоро оними заселены были пустые страны, между Днепром, Баром и Киевом лежащие»¹⁹⁴. Отже, автор «Примечания о Малороссии» справді був «винний» по всіх пунктах, які закидав невідомому опоненту автор «Історії русів» — йшлося про походження назви Україна, організацію Запорозької Січі польськими королями чи осадження степового прикордоння.

Судячи з підручника та інших творів Берлинського про історію України, його важко запідозрити в полонофільії. Але загальна оцінка української минушини у Берлинського, мабуть, викликала осуд людей, які захоплювалися героїчними зверненнями козаків. «Словом, — писав він у статті “О городе Киеве”, — сей народ под игом польским стонал, под литовскими знаменами воевал, при польском правлении занят был униєю, а при российском спорил о преимуществах и ничего для нас не произвел — кроме потомства»¹⁹⁵. Берлинський до того ж негативно оцінював роль козацтва, особливо козацької старшини. Коли 1844 року йшлося про публікацію уривків з його «Исторического обозрения Малороссии», це викликало певні проблеми. За порадою одного з чільних істориків Російської імперії Миколи Устрялова негативні характеристики на адресу козацтва було викреслено з журнальної публікації. Цілком можливо, що антикозацькі настанови Берлинського, який у своїх творах явно симпатизував українським містянам, багато років заважали публікації «Исторического обозрения». За іронією, Берлинський прожив достатньо довго, щоб застати публікацію «Історії русів», яка містила випад проти його підходів і несла потенційну небезпеку режиму, але недостатньо довго, щоб дочекатися виходу власних творів, абсолютно лояльних до влади, як-от «Историческое обозрение Малороссии» та «История города Киев»¹⁹⁶.

Якщо наведена вище аргументація справедлива і об'єктом критики анонімного автора таки був Берлинський, то «Історія русів» не могла бути написана до 1800 року, коли вийшов друком

¹⁹⁴ Берлинский М. Краткая российская история. — М.: Типография А. Решетникова, 1800. — С. 93, 96–97, 98–99.

¹⁹⁵ Цит. за: Кравченко В. Нарис з української історіографії. — С. 99. Стаття «О городе Киеве», опублікована 1811 року в журналі «Улей», була уривком з більшого дослідження Берлинського «История города Киев».

¹⁹⁶ Кравченко В. Нарис з української історіографії — С. 8–84.

підручник Берлінського. Але чи можна ще посунути дату вгору? Здається, що так. Найявні в нас історіографічні свідчення не остаточні, але їх не можна ігнорувати і слід враховувати в пошуках дати створення «Історії русів». Як і мої припущення про підручник Берлінського, вони прямо пов'язані із вживанням терміна «Україна». В 1816 році на сторінках першого українського журналу «Украинский вестник» почалася дискусія про найбільш відповідну назву для колишніх земель Гетьманату. Цей журнал видавала група професорів Харківського університету, а його назва походила від назви Слобідської України, історичного й адміністративного регіону з центром у Харкові.

Все почалося з публікації в лютневому номері «Украинского вестника» за 1816 рік статті «изыскателя малороссийских древностей» з Харківщини Іллі Квітки під назвою «О Малой России». У ній Квітка представив звичний погляд на походження козаків, який поділяли багато людей, зокрема й Максим Берлінський. Про події після Люблінської унії (1569) Квітка писав: «Не задолго перед сим жители Волыни и других около нее провинций, приняв на себя название казаков — делали набеги на татар Крымской орды и даже отваживались в легких судах разъезжать по Черному морю близ северных и западных берегов оного — и нападать на торгующих греков. Польскому королю Стефану Баторию пришла счастливая мысль употребить в дело сих новых казаков; он предложил им составить из себя порядочное войско, дал волю избрать начальника, наименованного гетманом, — назначил для него резиденцию украинский город Теректимиров и отвел некоторое пространство на границах земли своего королевства, дабы они служили защитою от нашествия татар на польские владения». Незвична особливість статті Квітки — він припускав, що поляки називали Правобережну Україну «Малоросією», а Лівобережну почали називати «Україною». «Королевство или республика польская сделала свое распоряжение в новоприсоединенных областях и причислила Волынскую, Луцкую с Подолиєю и Полесьем к малой Польше, а город Киев с его округом и другие города, лежащие по правую сторону Днепра, наименовала Малою Россиею, города же, на левой стороне оного находящиеся, Укraiною», — писав Квітка¹⁹⁷.

¹⁹⁷ Квітка, Ілья. О Малой России // Украинский вестник. — 1816. — № 2. — С. 146–147.

Традиційні уявлення того часу, які відповідали реаліям XVIII століття, зводилися до прямо протилежного: землі на лівому березі Дніпра називали «Малоросією», а на правому — «Україною». В цьому й полягала суть «Замечания на статью о Малороссии» Михайла Маркова, яке вийшло у серпневому числі «Украинского вестника» за 1816 рік. Він заперечив твердження Квітки, причому на основі численних історичних джерел, зокрема й польських. Це мало особливе значення, адже теза Квітки полягала в тому, що саме польська влада запровадила назви «Україна» і «Малоросія». «До того как Малая Россия появилась с половины 17 ст. в российских природных актах, греки еще в половине 15 столетия тем отторженным от России областям такое название дали», — писав Марков. «Но чтоб поляки употребляли сие название, то сколько я не видел грамот польских королей от самого времени соединения Литвы с Польшей и сколько не читал их разных конституций, нигде не встречал оного, равно как ни в летописях их, ни в землеописаниях. Почему и заключаю, что поляки высшеозначенные все наши области называли вообще просто Русью, а часто по воеводствам». Потім він додав: «Что касается до Украины, будто бы поляки оною называли города на левой стороне Днепра с 1570 года также как и на правой стороне Малороссиею, то против сего я имею старый атлас польский»¹⁹⁸.

Виявилось, що всю цю дискусію викликало просте непорозуміння. Саме таке пояснення дав Квітка у листі, надрукованому в жовтневому номері «Вестника» за 1816 рік. Він писав: «Следовало бы сказать: “на правой стороне Днепра Украиною, а на левой Малою Россиею”». І додав: «при переписке или при наборке слов сделана таковая ошибка». Здавалося, що питання вичерпано і продовження дискусії «Україна проти Малоросії» на сторінках «Украинского вестника» не буде. Але, порівнявши дискусію Квітка–Марков з передмовою до «Історії русів», можна зробити висновок, що ця дискусія мала продовження та набула набагато ширшого історіографічного і політичного значення, хоч, видно, й почалася з непорозуміння. В обох публікаціях ідеться про походження козаків, роль поляків у заселенні Наддніпрянщини та важливість польських авторів і джерел

¹⁹⁸ Марков, Михаил. Замечание на статью о Малороссии // Украинский вестник. — 1816. — № 8. — С. 129–133.

для української історіографії. Міг автор «Історії русів» реагувати не на підручник Берлинського, а на дискусію 1816 року?

Щоб це припущення підтвердити або заперечити, слід пояснити згадку про «учебную исторійку», яка викликала таке роздратування автора «Історії русів», а це справа нелегка. Михайло Марков був директором Чернігівської гімназії і губернським директором народних училищ. Він з ентузіазмом досліджував українську мінувшину і опублікував багато робіт з історії Чернігівщини. В 1816–1817 роках, крім полеміки з Квіткою, Марков надрукував в «Украинском вестнике» статтю про древню історію Русі. Маркову з певною натяжкою можна було закинути, що він ніде не бував, крім своєї школи. Але проблема в тому, що хоч Марков і написав багато робіт, дотичних до сфери освіти, він і не думав братися за підручник з історії, а його стаття на вісім сторінок з амбітною назвою «Вступ до малоросійської історії» (1817) обмежувалася киево-руським періодом¹⁹⁹.

Навіть якщо припустити, що під «учебной исторійкою» анонімний автор мав на увазі не підручник, а якусь роботу, написану вчителем, або що в оригіналі було сказано не «учебная», а «ученая», то у відповіді Маркова Квітці не було жодних тверджень, які підважували права козаків або Русі на Наддніпрянську Україну. До того ж Марков у своїх творах уникав української термінології і зовсім не скидався на полонофіла. Квітка в цьому плані був кращою мішенню, ніж Марков, але він не мав нічого спільного зі школами, і зі списку підозрюваних його слід також викреслити. Отже, мусимо повернутися до Максима Берлинського та його підручника 1800 року як імовірного об'єкта нападок анонімного автора на полонофілів. Виходячи з полеміки Квітка–Марков, можна, однак, припустити, що випад на адресу Берлинського був спровокований полемікою про Україну і Малоросію, надрукованою «Украинским вестником» 1816 року.

Назагал, наш екскурс у тогочасні історіографічні дискусії підтверджує висновки тих авторів, які вважають «Історію русів» продуктом ХІХ століття. Гіпотетично ми можемо звузити діапазон можливих дат створення пам'ятки до періоду між 1809 і 1818 ро-

¹⁹⁹ Про Маркова див.: *Журба, Олег*. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 94–119.

ками. Мало того, ми можемо припустити, що передмову до «Історії русів», у якій є випад проти використання назви «Україна» стосовно земель колишнього Гетьманату, було написано між 1816 і 1818 роками.

Невже хтось міг полемізувати з підручником Берлинського аж через п'ятнадцять років після його появи? В цьому нема нічого дивного. Шлях книжки до читача в Україні початку XIX століття був дуже довгим. Андріан Чапа, полтавський знавець козацької історії та фахівець з прав і привілеїв української шляхти, отримав від Берлинського його книжку лише 1810 року. Доти він навіть не знав про існування праці, яка роками служила підручником у Київській академії і провінційних школах. Читач, незадоволений тим, як Берлинський трактує козацьку історію, міг висловлювати свої емоції через тривалий час після публікації книжки. Не було резонів і згадувати ім'я автора. Берлинський прожив дуже довго і застав не тільки 1820-ті роки, коли «Історія русів» почала активно ходити у списках, а й 1846-й, коли вона вперше вийшла друком²⁰⁰.

²⁰⁰ Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. — К.: Laurus, 2013. — С. 169–171.

Розділ 8

У пошуках мотиву

Влітку 1990 року тисячі людей зі Львова, малих і великих містечок Західної України пакували рюкзаки і, взявши найкращі вишиванки, всіма видами транспорту добиралися в містечко Нікополь, що на нижньому Дніпрі. Подорожніми групами нерідко керували чоловіки в колоритному козацькому одязі. Дорогою вони робили зупинки, зустрічалися з місцевим населенням, розповідали, куди й навіщо їдуть. Бувало, місцеві жителі, спокушені почутими історіями й піснями, і собі вирушали в дорогу. Десятки тисяч людей з усієї України взяли участь у поході на Нікополь та у фестивалі козацької слави, який там відбувся. Це була перша всенародна подія такого розмаху з часів революції 1917 року — нова, захоплива і п'янка. Всі ці люди зібралися під прапори козацтва.

Цей похід — яскравий приклад живучості козацької міфології, яка пережила десятиліття замовчування й утисків. Відродившись, вона стала засадничою компонентою української національної ідеології — зв'язок козацтва і українства ще з 1970-х років лякав радянську владу. Наприкінці 1980-х партійна еліта втрачала контроль над країною і монополію на українську історію. Навесні 1990-го в республіці відбулися перші більш-менш вільні вибори до місцевих рад. У трьох західноукраїнських областях перемогу здобули націонал-демократи, які ставили за мету політичний суверенітет України. Найбільшою проблемою для прихильників українського суверенітету були настрої східних українців, надто просякнених комуністичною та панросійською ідеологією. Через це такого несподіваного значення набула ініціатива нікопольського любителя історії Павла Богуша, який запропонував відсвяткувати 500-ліття запорозького козацтва (дата була дуже й дуже приблизна).

Козацький похід став спробою завести свого роду політичний і національний будильник для дрімотного населення сходу України. Козацький міф, який виник на православному сході України і згодом був засвоєний греко-католицьким заходом через те, що тісно асоціювався з українською національною ідеологією, повернули на схід. Він мав нагадати нащадкам дніпровських козаків про їхнє величне минуле і популяризувати ідею українського суверенітету. Похід на Нікополь пройшов успішно. Східноукраїнське населення сприйняло цей міф як свій власний. Наступного року партійні чиновники, які намагалися завадити походу, підкорилися неминучому і самі підтримали козацькі фестивалі і святкування²⁰¹.

Разом з козацьким міфом, який влітку 1990 року став одним з головних елементів політики ідентичності в Україні, в публічну сферу поверталася «Історія русів». За два роки до того Федір Шевченко — він пережив чистки 1970-х і лишився членом Академії наук — надрукував статтю про «Історію русів», у якій, по суті, повторив тези своєї публікації за 1966 рік, прибравши декларації про інтернаціоналізм автора трактату. Шевченко також запропонував зробити репринт видання Бодяньського 1846 року. Рекомендації авторитетного історика викликали інтерес до пам'ятки в широких колах української інтелігенції. На початку 1991 року накладом 100 000 примірників у Києві вийшов репринт «Історії русів». Перше з 1846 року перевидання організував не письменник чи дисидент, а колишній історик компартії Володимир Замлинський. З початком гласності Замлинський, професор історії Київського університету, ініціював багато видавничих проєктів, покликаних удоступнити читачам класику української історіографії, зокрема й «Історію русів». Замлинський діяв цілком у дусі часу — українські «націонал-комуністи» у 1980-ті роки масово міняли політичне обличчя. Головним репрезентантом цієї групи був Леонід Крав-

²⁰¹ Sysyn, Frank. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // Social Research. — Vol. 58. — No. 4 (Winter 1991). — P. 845–864; Plokhy S. Ukraine and Russia. — P. 174–175. Про козацьку тематику і музичний фестиваль 1991 року в Запоріжжі див.: Wanner, Catherine. Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine. — University Park, Pa., 1998. — P. 130–132.

чук, секретар ЦК КПУ з ідеології і голова Верховної Ради України на момент отримання незалежності у грудні 1991 року²⁰².

У травні 1991 року, коли йшли останні місяці існування Радянського Союзу, на полиці українських книгарень потрапило нове видання «Історії русів», цього разу в перекладі сучасною українською мовою. Тираж цієї книжки — двісті тисяч примірників — вражав, особливо якщо зважити на важку економічну ситуацію. Переклад зробив один з найпомітніших культурних і політичних діячів того часу Іван Драч. Виявилося, що коли випадає вільний від політики вечір, відомий український поет і один з лідерів Руху сидить над перекладом книжки, приписуваної могольовському архієпископу XVIII століття. Він вважав, що в перехідний момент історії народів дуже потрібний цей твір. «“Історія русів” — це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав», — писав Драч у передмові до книжки. Він визнавав, що «Історія русів» не тільки висвітлює справжню історію, а й проектується на сучасне і може бути дорожньою картою на майбутнє. «Ця книжка для того, щоб ми стрепенулись. Вона приходить до українців завжди у вирішальні часи. Зайве твердити, що зараз саме така пора»²⁰³.

Драча надихало те, що «Історія русів» була недвозначною заявкою від імені України на руську спадщину і саму назву Русь. У квітневій статті 1990 року в «Литературной газете», органі Спілки письменників СРСР, Драч згадав епізод, як російські туристи в Києві слухали екскурсовода, що російською мовою розповідав про Київ — матір городів руських, і одна туристка обурено і здивовано запитала: «А коли ж це все українці у нас захопили?» Драч відповідав читачам газети: «Ми нічого і ні в кого не захоплювали». Пізніше він навіть пропонував додати «Русь» до назви країни. «Русь-Україна — найбільше пасувало б нам

²⁰² Шевченко Ф. «Історія Русів» // Пам'ятки України. — 1988. — № 1. — С. 36–39; Батурина, Світлана. Спеціальні історичні дисципліни та теорія історичної науки в дослідженнях Ф. П. Шевченка // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Ред. Валерій Смолій. — К., 2007. — № 15. — С. 26–41; Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. — М., 1846; репринт (упор. В. А. Замлинський). — К., 1991. Збірку статей, присвячених Володимирі Замлинському, див.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2001. — № 6 (7). — Ч. 2.

²⁰³ Історія Русів / Пер. Івана Драча. — К., 1991; Драч І. Кілька слів перекладача // Історія Русів. — К., 1991. — С. 29.

зватися», — оголосив він на Других всеукраїнських зборах Народного руху України. Драч наводив зустріч Михайла Горбачова з президентом Франції Франсуа Мітераном у Києві в грудні 1989 року як приклад зазіхань Москви на киево-руську спадщину. «Горбачов зустрічається з Міттераном у Києві, — нарікав Драч, — і Русь знову відбирають від нас, вириваючи наше історичне серце, кидаючи його під ноги новітньої імператриці, у якої в Чернігові недавно помер тато, любив читати “Кобзаря” і писався помалоросійськи Титаренко». Малася на увазі Раїса Горбачова, чие дівоче прізвище Титаренко²⁰⁴.

21. Іван Драч — перекладач «Історії русів» (бл. 1991)

Автор передмови до перекладу Івана Драча, колега-письменник Валерій Шевчук цілком поділяв його думку, що «Історія русів» — це книжка на всі часи, яка з'являється в історії України у вирішальні моменти. Він вважав, що «Історія русів» постала у поворотний момент, коли Україна з козацької епохи вступала в період національного пробудження. Шевчук, як і Драч, належав до шістдесятників — ці люди становили ядро дисидентського руху 1960–1970-х років і першими підтримали перебудову в другій половині 1980-х. Старший брат Шевчука, під сильним впливом якого формувався Валерій, у 1960-х роках потрапив у табори за те, що спробував надрукувати в типографії, де працював, статтю про пожежу в бібліотеці Академії наук 1964 року. Шістдесятники вважали, що її влаштували спеціально, аби знищити безцінну спадщину української історії і культури²⁰⁵.

²⁰⁴ Драч І. Політика. Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю. — К., 1997. — С. 322–323, 242.

²⁰⁵ Шевчук, Валерій. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. — К., 1991. — С. 5. Біографію Шевчука див.: Валерій Шевчук // Біографії письменників (<http://www.simya.com.ua/articles/71/18209>).

Шевчук опрацював дореволюційну, ранньорадянську і емігрантську літературу про «Історію русів», яку його попередники в Радянській Україні не знали. Він також щедро приправив свій текст українським патріотизмом, за яким стояло бажання вивести українську культуру з сильного гравітаційного поля Росії. В анонімному авторі «Історії русів» Шевчук бачив передусім українського патріота, який написав свій твір заради порятунку батьківщини від культурної русифікації. «Людина, яка її написала, — говорив Шевчук, — і справді горіла великою любов'ю до своєї нещасливої і поневоленої землі, отож у часи, коли все українське по-варварському нівелювалося, спромоглася на подвиг кинути в обличчя своїм нерозумним і збайдужілим землякам, які рвалися, як писав Тарас Шевченко, до “цинових гудзиків”, які “всі ходи знали”, гризлися за маетки і зі шкіри вилазили, щоб здобути російське дворянство, не нехтуючи ніякими засобами, які вже й мову рідну позабували, оцей пристрасний памфлет...»²⁰⁶.

Невже автор «Історії русів» справді був оборонцем «всього українського», антиподом нащадків старшинських сімей, які прагнули інтегруватися в імперію? Дехто з дослідників пам'ятки з цим посперечався б. Так, Андрій Стороженко у статті, написаній 1918 року, бачив в особі автора «Історії русів» прихильника радше все-російської, аніж української ідентичності. Стороженко відштовхувався не лише від самої назви твору («Історія русів», а не, скажімо, «Історія українців»), а й від того факту, що в передмові анонімний автор писав про українські і руські назви і заявляв, що назва «Україна» — польська придумка, яка збиває з пантелику істориків. Шевчук вважав, що «негативне ставлення автора “Історії Русів” до понять “Україна”, “український”» — це лише наслідок того, що він погано знав історію України. Шевчук писав: «Цілком резонно вважаючи, що Русь — це питома назва саме України, а руси — споконвічні жителі української землі, і що це ім'я було штучно, через політичні, династичні посягнення, перейнято в Московії, і чітко розрізняючи русів від росіян та білорусів, автор “Історії Русів” анахроністично вважає, що назву “Україна” накинули нашій землі поляки, зрештою,

²⁰⁶ Шевчук В. Ліпше бути ніким, ніж рабом // День. — 2009. — 17 вересня; Шевчук В. Нерозгадані таємниці. — С. 27–28.

глибше не вникаючи в історію цього питання, бо не володів достатнім історичним знанням»²⁰⁷.

Важко погодитися з цим припущенням. Слововжиток автора «Історії русів» передусім відбивав термінологічні реалії того часу. Його найближчі попередники в царині козацької історіографії Петро Симоновський і Олександр Рігельман писали про українських козаків — *русские* і навіть *россияне*. Анонімний автор ішов слідами Василя Рубана, коли починав передмову до «Історії русів» словами: «История Малой России до времен нашествия на нее татар, с ханом их Батыем, соединена с историею всея России, или она-то и есть единственная история российская». Термін *русы* в етнічному сенсі став популярний в російській історіографії XVIII століття. Його поширенню сприяла «История Российская» Василя Татищева, яка почала виходити друком у 1760-х роках, цю книжку із захватом читала сама імператриця Катерина II. Однак існує суттєва відмінність між тим, як цей термін використовують автор «Історії русів», а як його знамениті попередники.

Якщо в Татищева і Катерини II етнонім *русы* позначав етнічну групу неслов'ян, які прийшли в Наддніпрянщину з Балтики, то в автора «Історії русів» ця назва відрізняє предків козаків від решти слов'янського світу, передусім від московитів. У його викладі *руси* заселили територію між Дунаєм на заході, Двіною на півночі, Дінцем на сході і Чорним морем на півдні. Анонімний автор виділяв Червону Русь і Білу Русь, а їхні політичні центри припадали на землі, які тепер входять до складу України. Згідно з автором «Історії русів», руська земля історично поділялася на Київське, Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське і Древлянське князівства. Після того як Іван Грізний у XVI столітті створив Московське або Російське царство, Червона і Біла Русь узяли собі назву «Малоросія», щоб відрізнитися від царської Великоросії²⁰⁸.

При першій появі на сторінках «Історії русів» дніпровських козаків XVI століття названо «малоросійськими козаками». Ними нібито керують нащадки руських князів, але крім цього козаки виби-

²⁰⁷ Історія Русовъ. — С. і, iii–iv; Шевчук В. Нерозгадані таємниці. — С. 27.

²⁰⁸ Татищев, Василий. История Российская. — Ч. 1. — Глава 30; Plokhy S. Ukraine and Russia. — Р. 19–33; Дзира, Іван. Козацьке літописання 30-х–80-х років XVIII століття: джерелознавчі та історіографічні аспекти. — К., 2006. — С. 303–356.

рають з-поміж себе старшину, яка й склала основу малоросійського шляхетства і ядро руського народу. Так в одному наративі, що охоплює дві сотні років, було пов'язано історію руської нації, козацької верстви і малоросійського дворянства. В географічному плані наратив переключається з історії руських земель (сучасних України і Білорусі) на історію Запорозької Січі, а потім на історію Гетьманату, що розгорталася спершу на обох берегах Дніпра, а згодом на лівому, російському березі. Автор не відмовляється від уявлення про українсько-білоруську Русь, але здебільшого лишає його в історичному й культурному підмурівку свого наративу. Час від часу він цікавиться західноукраїнськими територіями і Галичиною, які на момент написання твору перебували під владою Габсбургів, і показує готовність трактувати сучасні українські землі як історичне утворення, відмінне від Московії та Білорусі²⁰⁹.

Анонімний автор спочатку твердо тримається лінії, викладеної у передмові, і уникає назви «Україна». Але, завівши мову про історію XVII століття, коли козаки самі почали вживати назву «Україна», він не зміг без неї обійтися, хоч і намагався не використовувати. Ця назва фігурує на сторінках наративу, попри наміри автора, викладені у програмній передмові. Над ним тяжіли джерела — апокрифічні листи XVIII століття, іноземні історії, російські офіційні документи кінця XVIII — початку XIX століття, повні «української» термінології. Наприклад, в апокрифічному листі Богдана Хмельницького від травня 1648 року термін «Малоросійська Україна» з'являється чотири рази в різних комбінаціях, і є одна згадка про «всю Україну». Анонімний автор також пише Україна, коли йдеться про записки Вольтера про Мазепу і український похід шведського короля Карла XII²¹⁰.

Хай там які ідеологічні постулати сповідував автор «Історії русів», він не міг повністю звільнитися від традиції попередніх українських авторів, які не вбачали в назві «Україна» жодних негативних конотацій і жодної польської інтриги. Але чому він хотів порвати з цією традицією? Однією з причин були антипольські настрої автора. У польській історіографії назва «Україна» побувала у своєму початковому значенні як земля козаків, що давало авто-

²⁰⁹ Див.: Історія Русовъ. — С. i–ii, 1–16.

²¹⁰ Див.: Історія Русовъ. — С. 68–74, 161, 167, 172, 179, 208, 236, 242, 253.

ру добру нагоду для нападок на поляків. Момент для цих нападок було вибрано дуже вдало. Перші десятиліття XIX століття сприяли новій конфронтації з поляками. Енергійна діяльність Адама Чарторийського, друга і радника Олександра I, спровокувала негативну реакцію в російському суспільстві — він не тільки підтримував польське культурне обличчя Віленського навчального округу, а й, будучи фактичним міністром закордонних справ Росії, готував відновлення Королівства Польського під егідою російського царя. Недовіра до поляків виросла також через те, що у другій половині 1800-х років поляки-емігранти підтримали Наполеона, а французький імператор, якого тоді вважали головним ворогом Росії, створив з пруської частини колишньої Речі Посполитої польську квазідержаву — герцогство Варшавське. В 1806–1807 роках поляки звертали-ся до Наполеона з пропозиціями включити до складу майбутньої держави Поділля, Волинь і Правобережну Україну. Елітам колишнього Гетьманату, ясна річ, не могло сподобатися входження Правобережжя (земель, що їх автор «Історії русів» вважав стародавніми руськими територіями) у майбутню польську державу²¹¹.

Рішення Віденського конгресу 1815 року про створення автономного Польського царства в межах Російської імперії також не могло не викликати гіркої заздрості в серцях української шляхти. Стабільні антипольські настрої в Російській імперії давали козацьким елітам колишнього Гетьманату добру нагоду не тільки звести історичні порахунки з традиційним ворогом, а й заробити собі символічні очки за вікову боротьбу з Польщею. У передмові до «Історії русів» анонімний автор не приховує справжніх почуттів до поляків і польського погляду на історію своєї батьківщини. Він пише: «Историки польские и литовские, справедливо подозреваемое в баснословиях

²¹¹ Про плани створити Королівство Польське див.: *Wandycz, Piotr S. The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918.* — Seattle and London, 1974. — Р. 33–42. Про плани Наполеона стосовно Польщі й України див.: *Борщак, Ілько. Наполеон і Україна.* — Львів, 1937; пор.: *Адагуров, Вадим. Народження одного історичного міту: проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака // Україна модерна.* — К.–Львів, 2005. — № 9. — С. 212–236, тут 227, 233. Про антипольські настрої в Російській імперії див.: *Зорин, Андрей. Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII — первой трети XIX века.* — М., 2001. — С. 157–186; *Kohut, Zenon E. Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s.* — Cambridge, Mass., 1988. — Р. 248–284.

и самохвальстве, описывая деяния народа руского, яко бы в подданстве у поляков бывшего, затмевали всемерно великие подвиги их, подъятые на пользу общего отечества своего и польского»²¹².

Анонімний автор закінчує передмову риторичним запитанням: невже «тридцять чотири кровопролитные брани не заслуживают того, чтобы отдать сему народу и его вождям за подвиги их и геройство должную справедливость»? Він вважав свою книжку переконливим доказом героїчного минулого свого народу-нації і заохочував читача: «Прииди и виждь!» Саме такого роду книжку й хотіли читати українські еліти на початку ХІХ століття. Історія зайняла центральне місце в публічних дискусіях того часу, стала об'єктом пристрасного інтересу не лише антикварів і любителів старожитностей, а й чільних діячів дворянського суспільства, генерал-губернаторів і придворних посадовців. Сам імператор брав участь в історичних дискусіях і виступав у них верховним арбітром.

У червні 1809 року князь Яків Лобанов-Ростовський, 49-річний генерал-губернатор Малоросії (1808–1816), вирушив зі свого полтавського маєтку у тривалу і виснажливу поїздку в Петербург. Він їхав побачити молодого імператора-реформатора Олександра І. В паперах генерал-губернатора лежала петиція царю від імені дворянства Полтавської губернії з проханням утрутитися у конфлікт місцевих дворян з Герольдмейстерською конторою, яка підтверджувала дворянський статус претендентів. Меморандум «Про права малоросійських чинів на дворянство» доводив, що нащадки козацької старшини мусять мати усі права і привілеї російського дворянства. Записка містила аргументи як правового, так і історичного характеру. Автори меморандуму озброювалися офіційними документами з місцевих архівів, студіювали історичні роботи і козацькі літописи — все це мало довести, що козацька старшина ще з ХVІ століття являла собою шляхетський стан. Полтавці протестували проти постанов Герольдії, які відмовляли у дворянському статусі багатьом нащадкам козацьких старшин, і просили генерал-губернатора клопотати про справу перед імператором²¹³.

²¹² Історія Русовъ. — С. iii–iv; Зорин, Андрей. Кормя двуглавого орла... — С. 157–186; Козут З. Російський централізм і українська автономія. — С. 248–284.

²¹³ Див.: Сербигуз, Володимир. Старосвітське панство. — Варшава, 1999. — С. 171, 177–178.

Конфлікт еліт колишнього Гетьманату і Герольдії мав свою передісторію. Впродовж XVIII століття імперська влада шукала способу кооптувати козацьку еліту в російський дворянський стан, який не платив податків, мав право володіти кріпаками, користувався широкими привілеями у сфері освіти, міг робити військову і цивільну кар'єру. Уряд намагався інкорпорувати вищий сегмент старшини, але закрити двері у дворянство десяткам тисяч заможних козаків, предки яких обіймали виборні посади в армії і цивільній адміністрації Гетьманату. Влада відчайдушно намагалася уникнути ситуації, коли кількість дворян у колишньому Гетьманаті буде в рази перевищувати кількість дворян у російських губерніях імперії. Вона поводитася нерішуче, одним давала дворянство, іншим — ні, одного дня давала, наступного — відбирала. Лінія влади коливалася аж до кінця XVIII століття, коли імператор Павло I вирішив скласти новий реєстр дворянства. Згідно з імператорським указом 1797 року, родини, які претендують на дворянський статус, мали подати документи, що підтверджують високе походження — для багатьох це виявилось проблемою.

В Україні Герольдія підтвердила дворянський статус і схвалила фамільні герби тих родин, які представили задовільні документи про належність своїх предків до польської шляхти. Було також підтверджено герби колишньої козацької старшини, чиї предки служили в імперських установах після ліквідації Гетьманату. Всіх інших викреслили. Це був тільки початок важких часів для української шляхти, яка претендувала на дворянський статус лише на підставі козацьких урядів своїх предків. Конфлікт загострився в перші роки правління імператора Олександра Павловича. У 1802-му Герольдія відхилила рішення місцевого дворянського зібрання і відмовила у дворянському статусі родині Підвисоцьких, один з членів якої був у середині XVIII століття наказним полковником. Невдовзі Герольдія відмовила у правах чернігівським дворянам і завернула понад чотириста їхніх гербів. 1805 року контора постановила, що старшинська служба в Гетьманаті на полковому або сотенному рівні не є доказом дворянського походження. Сотні фамільй, які доти вважалися дворянськими, втратили свій статус, їхнє право володіти кріпаками повисло в повітрі, а діти втрачали можливість здобувати дворянську освіту²¹⁴.

²¹⁴ Там само. — С. 165–166; *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство // Киевская

Малоросійське дворянство мобілізувалося. Найкращою і, як виявилось, самотньою зброєю проти Герольдії стала історія — у ній шукали доказів того, що російські царі й імперські установи визнавали шляхетський статус козацької старшини, мало того, цей статус, закорінений у місцеву традицію, існував ще до приходу російської влади, а привілеї малоросійській еліті надали ще литовські князі і польські королі. Пошуки історичних документів на підтвердження цих претензій раптом перетворилися на життєво важливу справу. Дворянські зібрання доручали своїм лідерам, повітовим і губернським маршалкам, складати історичні меморандуми у відповідь Герольдії. Маршалки зверталися по допомогу до людей, які мали репутацію знавців історії. Так само робила й імперська влада, опинившись між молотом Герольдії і ковадлом дворянських зібрань.

1804 року, ще на початку кризи, малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Куракін (1802–1808) зустрівся зі знавцем козацької історії, суддею чернігівського губернського суду на ім'я Роман Маркович, щоб обговорити історичні аргументи. Маркович був переконаний, що козацька старшина мала всі шляхетські права, притаманні «стану або ордену лицарства». Губернатор пообіцяв розібратися. В листопаді 1804-го Маркович надіслав Куракіну записку, в якій доводив, що в козацької старшини були не тільки особисті, а й спадкові права, а отже шляхетський статус мали і старшинські нащадки. «Цих старшин, так само як і сотників, цар наказав за вибором затверджувати гетьманом не на певний час, а назавжди», — писав Маркович²¹⁵.

Уявлення Марковича про козацьких старшин як членів віртуального «стану лицарства», що його він ототожнював зі спадковою дворянською корпорацією, розвинув інший чернігівський знавець історії Тимофій Калинський, скарбник чернігівського губернського дворянства. Калинський переїхав з Речі Посполитої у Російську імперію і більшу частину життя прожив у колишньому Гетьманаті. Сам він претендував на дворянський статус як нащадок польських шляхтичів, але це не заважало йому палко боронити дво-

старина. — 1897. — № 4. — С. 1–47; Козут З. Російський централізм і українська автономія. — С. 218–225; Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. — С. 183–203.

²¹⁵ *Свербигуз, Володимир*. Старосвітське панство. — С. 177–178.

рянські права козацької старшини. В меморандумі, написаному для дворянського зібрання 1805 року, він пішов ще далі Марковича і доводив, що не тільки козацька старшина, а й козаки в цілому мали шляхетський статус. «Козак имел в сем краю, — писав Калинський, — от российских государей, польских королей и литовских князей утвержденный чин рыцарский и стан шляхетский, в коем он титуловался и признавался, а потому во всяких случаях и в выборах, даже и в избрании самих гетманов имел он голос и потому всякий заслуженный козак был в выборах на какую-либо старшину или какой уряд, також и к получению шляхетского имени право имел»²¹⁶.

Про дворянський статус козацьких старшин та їхніх нащадків у деталях йшлося на зібранні чернігівського дворянства в січні 1806 року. Зібрання заслухало звіти лідерів та історичні аргументи знавців, зокрема й Калинського. Присутні доручили Михайлу Стороженку, маршалку чернігівського дворянства, підготувати і подати від імені зібрання петицію генерал-губернатору Олексію Куракіну. Стороженко часу не гаяв і, покладаючись на меморандум Романа Марковича, так і зробив. Петицію подали Куракіну в березні 1806-го. Цілком у традиціях жанру там було повно покликань на універсали козацьких гетьманів і постанови імперської влади. Автору явно йшлося про конкретні ухвали Герольдії і кривди, завдані цими постановами цілком конкретній групі гетьманської старшини. Але за бюрократичною мовою петиції проглядалося дедалі більше переконання, що постанови Герольдії не просто завдають удару по дворянському статусу окремих членів старшинської спільноти, а й зазіхають на історичну ідентичність та честь народу-нації в цілому.

Боротьба з Герольдією стала патріотичним обов'язком старшини, і Стороженко, пильнуючи, щоб ці сентименти не потрапили у текст офіційного документа, охоче апелював до патріотичних почуттів співвітчизників у приватному листуванні. «Переконаний, що Ваша поважність приймете у цій справі патріотичну участь і не відмовите своїм сприянням для користі цілого краю»²¹⁷, — писав він у березні 1806 року, надсилаючи копію петиції співвітчизнику-українцю Дмитру Трощинському. Трощинський, колишній під-

²¹⁶ Там само. — С. 178–183; *Миллер Д.* Очерки... — С. 20; *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 33–48.

²¹⁷ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. — С. 185.

леглий князя Олександра Безбородька, служив міністром і займався земельною реформою. Він справді був місцевим патріотом і в 1805 році виступав посередником у конфлікті Куракіна з деякими малоросійськими дворянами. Однак того разу він мало чим допоміг. У 1806-му Трощинський фактично вже йшов з посади. Невдовзі він вийшов у відставку і повернувся у свій маєток на Полтавщині. Чернігівська петиція припадала пилором у канцелярії генерал-губернатора, аж поки 1808 року Куракіна не змінив на посаді князь Яків Лобанов-Ростовський²¹⁸.

Призначення нового генерал-губернатора заохотило малоросійське дворянство з новими силами взятися до справи, яку дедалі частіше вважали справою честі. Тепер рух очолило полтавське дворянство. Новим лідером «патріотів», як стали називати в Україні опонентів Герольдії і поборників прав і свобод місцевого дворянства, став Василь Чарниш — у січні 1809-го його обрали предводителем дворянства Полтавської губернії. Сам Чарниш мав безсумнівний дворянський статус, адже походив з відомої козацької родини: один з його предків був генеральним суддею Гетьманату. Василь Чарниш був також багатим землевласником і володів майже двома тисячами кріпаків у Гадяцькому повіті Полтавської губернії. У 1801–1820 роках його тричі обирали полтавським маршалком, і кожного разу він робив максимум можливого для захисту прав співвітчизників-дворян. Ще до виборів Чарниша полтавське дворянство попросило для вивчення копію чернігівської петиції 1806 року. Вона здалася полтавцям незадовільною в багатьох юридичних та історичних моментах, і було вирішено підготувати свою петицію і викласти якнайсильніші аргументи на користь малоросійського дворянства.

Певну підготовчу роботу над полтавською петицією виконали попередники Чарниша — маршалки Семен Кочубей і Михайло Милорадович. Останній служив на цій посаді з 1806 по 1808 рік і вже контактував з чернігівцями Романом Марковичем і Тимофієм Калинським.

²¹⁸ Представление Черниговского губернского маршала Стороженко Малороссийскому генерал-губернатору с изъяснением точного значения малороссийских чинов и с приложением исходатайствования перемены заключения об оных герольдии (датовано 28 лютого 1806). Інститут рукопису НБУВ, ф. VIII, спр. 1602, арк. 1–4; *Миллер Д.* Очерки... — С. 27–30; *Saunders D.* The Ukrainian Impact. — P. 90–100.

Калинський надіслав Милорадовичу два зошити з уривками історичних джерел про козацькі уряди і своїми коментарями, очевидно не зовсім лояльними до імперської влади. В листі Милорадовичу за квітень 1808 року Калинський апелював до патріотизму адресата: «Милостивому государю имею честь донести, что как я в оных (примечаниях), может быть, и слишком откровенно писал и особливо в надежде к нашему краю вашего патриотизма, оные мои тетради не всякому давать читать, а паче списывать». Калинський заявляв і про свій патріотизм: «Роман Иванович [Маркович] називає їхню [старшинську] організацію Орденом військових товаришів. Я радий віддати життя, захищаючи Орден, наші спільні привілеї і волю. Вже майже 60 років я живу в цьому краї і можу сказати, що там знаходиться моя батьківщина, де мені добре жити і моєї батьківщини дим приемний»²¹⁹.

Василь Чарниш очевидно успадкував записки Калинського від свого попередника Милорадовича, але покладався не тільки на чернігівських знавців. Чарниш спитав думку і місцевих патріотів, відомих як знавці історії, зокрема Андріана Чепу, Василя Полетику і Василя Ломиковського — полтавських дворян. Як і Стороженко, Чарниш охоче апелював до місцевого патріотизму своїх помічників. Він закликав до їхніх національних почуттів і додавав у правові й історичні дискусії про права і привілеї української шляхти елементи національного дискурсу. «Знаю опять, сколь много любите нацию свою и следовательно мне остается только просить вас покорнейше о принятии на себя труда пополнить [и] исправит прилагаемую записку во всем по собственным мыслям вашим», — писав Чарниш у лютому 1809 року Андріану Чепі, місцевому колекціонеру історичних документів, надсилаючи йому перший варіант меморандуму. Чепа охоче взявся до справи. «Сколько по усердию и любви к нации, столько и во угодность вам, милостивый государь мой, я оную записку дополнил сколько мог», — відповідав він Чарнишу в березні 1809-го²²⁰.

²¹⁹ Цит. за: *Миллер Д.* Очерки. — С. 32; *Свербигуз В.* Старосвітське панство. — С. 185.

²²⁰ *Горленко В.* Из истории южно-русского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарниша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. — 1893. — № 1. — С. 41–76, тут 46; Про Чепу див.: *Швидко, Ганна.* Чепа, Андріан Іванович // Довідник з історії України. — К., 1999. — Т. 3. — С. 562–563; *Журба О.* Представьте Вы себе, какой зверь был гетман! Это были причестивые деспоты! (3 листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста XIX століття) //

Чепа написав свій власний меморандум. Він зібрав максимум доступних документів і навіть сконтактувався з Максимом Берлинським, який надіслав Чепі свій підручник видання 1800 року. Ще один меморандум написав на прохання Чарниша інший історик-любитель з Полтавщини Василь Полетика, саме його пропонували автором «Історії русів» Василь Горленко і Михайло Драгоманов. І Чепа, і Полетика доводили дворянський статус нащадків козацької старшини Гетьманату. Чепа цитував Литовський статут XVI століття, в якому фігурували права і привілеї лицарів і шляхтичів, і зводив ці дві групи в одну категорію. Полетика йшов слідами Марковича і Калинського та доводив, що козацька старшина «составляли так сказать особое в малороссийском войске рыцарское сословие». Він вважав дії Герольдії стосовно окремих членів цієї групи ганьбою для історичної пам'яті цілого «малороссийского народа», який «служит им [российским царям] верно и радетельно и не токмо ни на какие прелести неприятелей российского государства не склонился, но всегда и против всех их, не щадя имения и живота своего, храбро и мужественно ополчался. [...] Славны и похвальны, предводительские малороссийское воинство и унижаемые теперь Герольдиею до такой степени, чиновники были...»²²¹.

Засівши нарешті писати остаточний варіант петиції, Чарниш поєднав історичні й правові аргументи на доказ дворянського статусу козацької старшини з риторикою про честь і гідність цілої нації. Полтавський маршалок виставив політику Герольдії не просто як зазіхання на права пересічних старшинських сімей, а як наступ на права, привілеї і честь Малоросії. «Отриновение малороссийских чинов от дворянства, — йдетъся у записці Чарниша, — делает уничтожение им и их заслугам, умаляет личную честь их и потомства и колеблет права и привилегии сей нации, от прежних польских королей, а потом и от самодержцев всероссийских наданные».

Дніпропетровський історико-археографічний збірник / Ред. Олег Журба. — Дніпропетровськ, 2009. — Вип. 3. — С. 161–220.

²²¹ Записка о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства, писанная маршалом роменского повета Василием Полетикою (1809) // Киевская старина. — 1893. — № 1. — Приложение. — С. 12, 7. Пор.: Записка о малороссийских чинах Андриана Ивановича Чепы (1809) // Киевская старина. — 1897. — № 4. — Приложение. — С. 23–32; № 5. — Приложение. — С. 33–39; *Свербигуз В.* Старосвітське панство. — С. 186–187.

Чарниш простежував коріння своєї нації до киево-руських часів. «Відомо, — писав полтавський маршалок, — що малоросійська нація, яка зосереджувала в собі великі князівства Київське, Чернігівське і Переяславське, 1321 року була відірвана від руського скіпетра, понад три століття перебувала то під татарським ярмом, то під литовським і польським поневоленням, доки нарешті збройним шляхом після багатьох видатних над поляками перемог скинула пригнічення і приєдналася до володарювання Росії²²².

Лейтмотив записки Чарниша був цілком очевидний: ставлячи під сумнів права окремих дворян, Герольдія піднімає руку на цілу націю. А це вже питання не станових, а національних прав. Малоросійська нація пишається своїм давнім корінням, величним минулим, довгою і вірною службою монархії. Використання національного дискурсу у Чарниша не було чимось абсолютно новим для України початку ХІХ століття — малоросійську націю вважали живим організмом, який має глибоке історичне коріння. В 1801 році дворянство Золотоніського повіту на Київщині просило Олександра І «для всей нации в городе Лубнах учредить училище». Уявлення про колишній Гетьманат як про окрему націю було ознакою характерної групової ідентичності частини українських еліт, але не конче означало антиросійські або антиімперські настанови. В тому самому золотоніському положенні звучали аргументи за те, щоб в окрúзі квартирували армійські загони, ймовірно з економічних причин. «Небесполезно бы было и даже нужно, — йшлося в петиції, — чтобы в сию нацию буде позволят политические и государственные обстоятельства введены были кавалерийские полки для квартирования, чрез что внесена была бы денежная сумма в нацию за продукты оной». Золотоніське дворянство явно хотіло отримати всі вигоди від імперії, до якої входила їхня нація²²³.

²²² Цит. за: *Миллер Д.* Очерки... — С. 41; *Свербигуз В.* Старосвітське панство. — С. 188; *Павловский И. Ф.* Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава, 1914. — С. 90–92; *Полтавщина: энциклопедический довідник / Ред. А. В. Кудрицкий.* — К., 1992. — С. 489–499.

²²³ *Литвинова Т. Ф.* «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку ХІХ ст. // Український історичний журнал. — 2005. — № 2. — С. 75, 72.

Василь Чарниш підкреслював права нації, Роман Маркович — службу на благо співвітчизників, Тимофій Калинський був готовий віддати життя за права і свободи козацького стану, Андріан Чепа і Василь Полетика турбувалися про долю батьківщини — всі ці акценти відлунили в меморандумі Чарниша. Використовували ці любителі старожитностей терміни «народ» і «нація» чи ні, але покликання на батьківщину, патріотичний обов'язок та інтереси дворянства працювали на формування нового типу дискурсу в Україні початку ХІХ століття. Уявлення про колишній Гетьманат як про окрему націю зі своєю історією, територією та економічними інтересами, відмінними від решти імперії, створювали передумови для розвитку модерної національної ідентичності у нащадків колишньої козацької еліти. Подібно до інших націєтворчих проєктів, український ішов уперед, озирючись назад у минуле. На думку української еліти, не було кращого доказу осібного характеру батьківщини, ніж її історичний досвід, дуже відмінний у політичному, економічному, правовому і культурному плані від решти імперії.

1809 року новий генерал-губернатор Яків Лобанов-Ростовський зіткнувся з незадоволенням місцевого дворянства і хотів остаточно розв'язати проблему дворянських прав. Він зробив те, що не вдалося його попереднику князю Куракіну: подав петицію дворянства на розгляд Комітету міністрів і додав власну записку. В листопаді 1809 року, заслухавши звіт міністра юстиції, рада постановила полегшити норми Герольдії для губерній колишнього Гетьманату і повернутися до практики, коли кандидатів на дворянство атестує місцеве дворянське зібрання. До України дійшла новина, що сам Олександр І усно велів Герольдії визнати дворянський статус більшості козацьких старшин. Малоросійське дворянство раділо. Полетика в патріотичному запалі писав Чепі: «Недавно насладился я приятною вестию, что Государь Император по докладу нашего генерал-губернатора повелел герольдии признавать малороссийское дворянство по чинам нашим и другим доказательством в древнем благородном его достоинстве. Весть сия сладка сердцу моему. Верьте тому, что я люблю отечество, — люблю соотчичей моих больше самого себя»²²⁴.

²²⁴ Горленко В. Из истории южно-русского общества. — С. 56; Миллер Д. Очерки... — С. 38–39.

Українські патріоти та їхні історичні радники недовго святкували перемогу. Рішення Комітету міністрів недовзі призупинили, але з початком наполеонівських воєн імперська влада не наважувалася ставити під сумнів дворянський статус старшинських родин, бо це було політично небезпечно. Лобанов-Ростовський звернувся до козаків із закликом вступати в нові військові частини. Він також закликав дворян записувати кріпаків у допоміжні загоны. Дворяни послухалися. Але коли покорителі Парижа повернулися додому, імперські інституції поновили наступ. 1816 року козацькі полки було розформовано, російська армія повернулася до системи рекрутування кріпаків. Через два роки, у грудні 1818-го, вийшла постанова, що нащадки козаків, які обіймали посади осавула, хорунжого, сотника або військового товариша, не вважаються дворянами. Їхні предки, йшлося в документі, посідали особисте, а не спадкове дворянство. Мир у стосунках української шляхти та імперської влади виявився тимчасовим перемир'ям.

Війна з владою за дворянство поновилася, і частина старих шляхетських командирів пішла в новий наступ на імперську столицю. Серед них і Василь Чарниш, у січні 1818 року втретє і востаннє переобраний маршалком полтавського дворянства. У жовтні 1819 року зібрання полтавського дворянства ухвалило постанову, яка дослівно повторювала цілі параграфи з петиції, що її Чарниш підготував улітку 1809-го. У ній знову писалося, що «отриновение малороссийских чинов от дворянства делает уничтожение им и их заслугам, умаляет личную честь их и потомства и колеблет права и привилегии сей нации». Війна триватиме ще цілих п'ятнадцять років і закінчиться в березні 1834-го: імперський указ визнає дворянський статус нащадків більшості козацьких старшин, включаючи полкових сотників і військових товаришів. Глухе незадоволення української еліти під час польського повстання 1830–1831 років підштовхнуло імперський уряд, не дуже зговірливий після переможних воєн з Наполеоном, до угоди²²⁵.

У перші роки XIX століття зріс імперський натиск на традиційні права українських шляхетських еліт та їхню козацьку спадщину. Саме атмосфера боротьби за дворянський статус нащадків козацької старшини найкраще пояснює мотивацію, аргументацію і тон

²²⁵ *Свербигуз В.* Старосвітське панство. — С. 172–177, 191–194; *Миллер Д.* Очерки... — С. 41; *Козут З.* Російський централізм... — С. 241–247.

«Історії русів». Саме в ній треба шукати інтерес анонімного автора до історії руської нації, яку він називає «народом» (іноді «нацією», зокрема вживає прикметник «національний»). Дискурс нації знаходив неабиякий відгук у свідомості українського дворянства початку XIX століття, члени якого використовували національну термінологію для оборони своїх прав і привілеїв. Поставити націю в центр наративу було історіографічною новинкою і працювало на популярність «Історії русів» у часи, коли модерний націоналізм тільки починав свій шлях у Східній Європі.

Але річ не тільки в уподобаннях і розчаруваннях XIX століття. Інтерес анонімного автора до нації виростав також з глибин української інтелектуальної традиції, адже «руський народ-нація» як головний об'єкт лояльності фігурував у творах релігійних полемістів ще в першій половині XVII століття. «Руський народ», до якого в той час зараховували українців і білорусів, у творах козацьких літописців XVIII століття перетворився на «малоросійський» або «козацький малоросійський» народ-націю Гетьманату. На сторінках «Історії русів» цей «народ-нація» став головним об'єктом лояльності і замінив «батьківщину», яка займала центральне місце в козацькій історіографії XVIII століття. Наголос на національному в «Історії русів» допоміг перетворити козацьку історіографію домодерної епохи на український національний наратив XIX–XX століть²²⁶.

²²⁶ Про важливу роль поняття «батьківщина» у козацькій історіографії див.: *Sysyn F. Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture // Mazepa and His Time: History, Culture, Society / Giovanna Siedina, ed. — Alessandria, 2004. — P. 39–53; Sysyn F. The Persistence of the Little Rossian Fatherland in the Russian Empire: The Evidence from the History of the Rus' or of Little Rossia (Istoriia Rusov ili Maloi Rossii) // Beispiele und Ansätze aus osteuropäischer Perspektive: Festschrift für Andreas Kappeler / Ed. by Guido Hausmann and Angela Rustemeyer. — Wiesbaden, 2009. — P. 39–49. Про поняття «батьківщина» в російській політиці і культурі XVIII століття див.: *Schierle, Ingrid. "For the Benefit and Glory of the Fatherland": The Concept of Otechestvo" // Eighteenth-Century Russia: Society, Culture, Economy. Papers from the VII International Conference of the Study Group on Eighteenth-Century Russia, Wittenberg 2004 / Ed. Roger Bartlett and Gabriela Lehmann-Carli. — Berlin, 2007. — P. 283–295; Schierle, Ingrid. "Otechestvo" — Der russische Vaterlandsbegriff im 18. Jahrhundert // Kultur in der Geschichte Russlands. Räume, Medien, Identitäten, Lebenswelten / Ed. Bianka Pietrow-Ennker. — Göttingen, 2007. — P. 143–162; Schierle, Ingrid. Patriotism and Emotions: Love of the Fatherland in Catherinian Russia // Ab Imperio. — 2009. — № 3. — С. 65–93.**

Чому анонімний автор вживає термін «руси» і називає таким чином свій народ-націю руським? Чому не «малоросійською нацією», як у Чарниша, або «козацькою малоросійською нацією», як у назві твору останнього видатного козацького літописця XVIII століття Петра Симоновського? Насправді анонімний автор називає свою націю «малоросійською» набагато частіше, ніж «руською». Можливо, автор або редактор поставили поняття «руси» у назву твору на противагу російській імперській історіографії. Усвідомлюючи етнічну й релігійну спорідненість великоросів і малоросів, анонімний автор намагався використати це на користь останніх. Тут він ішов у фарватері дворянських меморандумів того періоду. «И малороссийское дворянство, присоединившееся добровольно к россиянам, как к единокровным и единоверным братьям своим, и служившее купно с ними так верно и так долго престолу и отечеству, могло ли ожидать за свои воинские доблести, заслуги, оказанные им и запечатленные кровью, столь обидного для себя уничижения?!» — питався Василь Полетика у своїй записці²²⁷.

Завважаючи етнічну і релігійну спорідненість велико- і малоросів, анонімний автор доводив, що першість у родинних стосунках належить його співвітчизникам, яким поталанило бути нащадками не тільки героїв-козаків, а й знаменитих киево-руських князів. А тому вони нічим не поступаються великоросам, мало того, стоять вище за них. Цей аргумент у різних модифікаціях висловлювали багато українських патріотів початку XIX століття. Тимофій Калининський, наприклад, заявляв, що не тільки козацька старшина, а й прості козаки стоять вище за російське дворянство, яке спершу набирали до царського двору з «черні». Схожу думку висловлював Андріан Чепачев у листі до Василя Полетики. Покликаючись на твори Василевого батька Григорія Полетики, він завважував, що до 1762 року малоросійська шляхта мала широкі привілеї, і згадував, що «когда малороссийскому шляхетству сказали о сочиненных новых законах [про права російського дворянства]: из них стародубовские и нежинские, опасаясь, по-видимому неосновательно, подвергнуться состоянию русских дворян, почли за лучшее быть в оковах, чем согласиться на оные»²²⁸.

²²⁷ Миллер Д. Очерки... — С. 11.

²²⁸ Горленко В. Из истории южно-русского общества. — С. 54.

Заяви, що власний народ — це єдиний справжній народ Русі, а не молодший брат великоросів, служили добрим риторичним інструментом і сприяли імперським кар'єрам співвітчизників. У цьому полягала стратегія суперкомпенсації — підкреслити величчю минуле козацьких предків і заявити про першість прав і свобод малоросійського шляхетства, щоб здобути рівний статус із великоросами і виторгувати найвигідніші умови інтеграції в імперську еліту. Схоже, що це й було головною метою як авторів петицій, так і автора «Історії русів», — останній підкреслював не тільки козацький героїзм і те, що польські королі надали малоросійській шляхті привілеї, а й те, що його співвітчизники мають виняткові права на саму назву і спадщину Русі, яка становила ядро російської імперської ідентичності.

Між «Історією русів» та правовими й історичними меморандумами 1814–1819 років багато схожого. Але є й суттєві відмінності. Якщо порівняти «Історію русів» з дворянськими петиціями того періоду, не лишається сумнівів, що Василь Полетика, Роман Маркович, Тимофій Калинський, Андріан Чепа — всі ці заслужені «антиквари» не підходять на автора загадкового тексту. Якщо коротко: вони знали козацьку минувшину і деталі правової історії козацтва набагато краще за автора «Історії русів». Його сильні сторони полягали в іншому. Засвоївши аргументацію українських патріотів початку XIX століття, анонімний автор розвинув її, послуговуючись власною фантазією та літературним хистом, чого не могли зробити поборники козацьких прав, обмежені жанром меморандуму. Тимофій Калинський міг лише мріяти про те, щоб написати історію «народних витязів, [...] які захищали віру і вольність і вибороли цьому краю права». Саме це і зробив автор «Історії русів»²²⁹.

Руська термінологія допомогла авторові утвердити козацькі претензії на спадщину Київської Русі, але в цій стратегії була одна особливість: пропагуючи ідею руської нації, осібної від Росії, але називаючи її руською чи малоросійською, автор «Історії русів» лишив суперечливу спадщину. Те, що він наполягав на назві «Русь», а не «Україна», не тільки здобувало симпатії таких російських знаменитостей, як Кондратій Рилєєв і Олександр Пушкін, а й давало можливість українцям малоросійських переконань на зразок Ан-

²²⁹ Цит. за: *Свербигуз В.* Старосвітське панство. — С. 185.

дрія Стороженка вважати автора трактату прихильником загально-російської ідентичності. «Історія русів», ставши історичною зброєю, водночас і посилювала, і послаблювала проект перетворення малоросів початку XIX століття на модерних українців. У кінцевому підсумку цей проект врятувало лише рішення українських інтелектуалів 1830–1840-х років відмовитися від суперечливої руської термінології своїх попередників і вибрати українську.

Є вагомій підстави вважати автора «Історії русів» предтечею модерної української ідентичності, як це робив Валерій Шевчук та багато інших дослідників. Але було б помилкою вважати його опонентом старшини, яка прагнула здобути російське дворянство і прискорити процес свого входження в імперію. Автор явно був патріотом рідного краю, але зовсім не носієм модерної української ідентичності, яка проводить чітку відмінність між українцями і поляками з одного боку та українцями і росіянами — з другого. Те, що автор відкидав «українську» термінологію, свідчить, що його ідентичність чітко відмежовувала поляків, але лишалася досить непевною, коли заходило про сусідів-росіян. Він стояв на дорозі до модерної української ідентичності, але до кінцевого пункту було ще дуже далеко. Ідентичність і мотивація автора «Історії русів» набагато складніші, ніж уявляли українські письменники і політичні діячі, які напередодні незалежності відкрили для себе «вічну книгу України»²³⁰.

²³⁰ Див.: Історія Русовъ. — С. 43.

Розділ 9

Як це було зроблено?

На Різдво 1991 року по CNN показали церемонію, яка стала несподіванкою для глядачів в усьому світі: над Кремлем повільно спустився червоний прапор Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Московський Кремль століттями був символом однієї з найбільших імперій світу. Тепер пішла в небуття комуністична імперія. Радянський Союз розпався, і не стільки через холодну війну, яка на той момент вже закінчилася, скільки через мирне повстання національних республік. Мало яка республіка долучилася до цього більше за Україну. 1 грудня 1991 року понад 90 відсотків українців проголосували за незалежність і тим самим підписали смертний вирок Радянському Союзу та відкрили новий етап в історії своєї країни і цілого світу. П'ятдесят чотири мільйони українців обрали інший шлях, і російське керівництво не бачило сенсу продовжувати імперський експеримент. На Різдво перший і останній президент СРСР Михайло Горбачов востаннє звернувся до народу. Радянський Союз припинив своє існування.

Для багатьох західних читачів газетної періодики одним з найпомітніших наслідків розпаду СРСР було не тільки те, що зі статей зникла знайома аббревіатура USSR, а й те, що Ukraine стали писати без артикля the. Десятиліттями українська діаспора в Північній Америці боролася за скасування артикля у назві і вважала його зневагою до своєї батьківщини: артикль позначав регіон, а не окрему країну. Першим нову норму прийняв колишній спічрайтер президента Ніксона і колумніст «Нью Йорк Таймс» Вільям Сефайр. У листопаді 1991-го, напередодні доленосного референдуму, Сефайр написав колонку під назвою «Україна прямує до виходу», де порівняв Україну (без артикля) з масивним черевиком, яким 1 грудня

розчавить імперські претензії Москви. Відтоді західні автори вживатимуть назву Ukraine без артикля²³¹.

Запровадити цю зміну Сефайра переконав Іван Драч, один з лідерів Руху, в якого Сефайр брав інтерв'ю у Києві. В перші роки незалежності Драч став одним з найвпливовіших діячів на українській культурній сцені. 1991 року за кілька місяців до незалежності колосальним накладом вийшов його український переклад «Історії русів». Книжку надрукували на поганому папері, без ілюстрацій, карт і коментаря — надворі стояли важкі економічні часи. Драч спробував виправити ситуацію через десять років, коли 2001 року, в набагато кращій економічній ситуації, вирішив перевидати книжку. Публікацію профінансував Держкомінформ України в рамках випуску «соціально значущих видань». Драч тоді якраз очолював цей комітет²³².

Видання «Історії русів» в українському перекладі 2001 року приходило вже до читача іншого типу. Марко Павлишин, один з найпроникливіших оглядачів української культури, спостеріг, що після здобуття Україною незалежності «Історія русів» повернулася на літературну і культурну сцену України як елемент антиколоніального дискурсу. Цей дискурс вивертав навспак старі російські і радянські колоніальні міфи, але не відкидав міфологічне мислення як таке. Павлишин також завважив, що в українській гуманітарній науці з'явилися постколоніальний і постмодерний дискурси, творці яких прагнули звільнитися від ідеологічного контролю і зорієнтувати свої галузі на прагматичніші і незаідеологізовані цінності. В першій половині 1990-х років домінував антиколоніальний дискурс і найгучніше звучали голоси тих, хто вбачав в «Історії русів» пророцтво про незалежну Україну, яке нарешті здійснилося в 1991-му. Ставлення до пам'ятки змінилося тільки в другій половині 1990-х — «Історію русів» почали нарешті розглядати як і всякий інший твір української історіографії²³³.

²³¹ *McConnell, Robert*. William Safire and Ukraine // Aha! Network, posted October 2, 2009 (<http://ahanetwork.org/?p=2251>).

²³² *Історія Русів* / Пер. І. Драча. — К., 2001; репр. 2003. — С. 316–344.

²³³ *Павлишин, Марко*. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі // Слово і час. — К., 1994. — № 4–5. — С. 65–71. Про дослідження «Історії русів» у незалежній Україні див.: *Кравченко В.* «Історія русів» у сучасних інтер-

Нове видання «Історії русів» вийшло тиражем всього п'ять тисяч примірників, але кількість надолужили якістю. Книжку було розкішно проілюстровано портретами руських князів і козацьких гетьманів, які намалював відомий художник Олексій Штанко, — попереднього року він здобув престижну премію ім. Георгія Нарбута за найкращий дизайн української поштової марки. Валерій Шевчук, автор передмови до першого видання, доопрацював старий текст і додав розлогий аналіз «Історії русів» як літературного тексту. З'явилися також відсутні раніше покажчики, але найважливішою особливістю нового видання став коментар двох істориків, Ярослава та Івана Дзир, батька і сина. Коментатори подали основну інформацію про головні персонажі і події, а також пояснили розбіжності між текстом та історичними реаліями, що їх уперше завважили ще дослідники середини XIX століття. Дзир обрали коментаторами не випадково.

Як і Валерій Шевчук, Ярослав Дзира (1931–2009) належав до покоління шістдесятників. Він зацікавився «Історією русів», коли наприкінці 1950-х років почав працювати над дипломною роботою про вплив козацьких літописів на Тараса Шевченка. 1971 року Дзира опублікував «Літопис Самовидця», один з найголовніших творів козацької історіографії. Наступного року він почав готувати видання літопису Григорія Грабянки, ще одну пам'ятку козацького літописання. Початок сімдесятих обіцяв багато, але кар'єра Дзирі, як і багатьох його колег, обірвалася 1972 року, коли національна політика в УРСР отримала несподіваний поворот. Дзира опинився у списках звільнених з Академії наук. Роками він не міг публікувати свої дослідження. 1989 року, в розпал горбачовських реформ, Дзира подав на міжнародну шевченківську конференцію статтю під назвою «Шевченко та “Історія русів”», але її зняли з програми²³⁴.

В 1995-му, на четвертому році незалежності, Дзиру нарешті поновили на посаді в Інституті історії Академії наук. Наступного року він опублікував кілька статей, в яких повернувся до «Історії русів»

претаціях // *Кравченко В.* Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. — К.: Критика, 2011. — С. 299–318.

²³⁴ *Білокін С., Дмитрієнко М.* Ярослав Іванович Дзира (12.05.1931–21.08.2009) // Український археографічний щорічник. — К., 2009. — Вип. 13–14. — С. 824–832. Про життя і діяльність Дзирі див.: [Некролог] Дзира Ярослав Іванович // Український історичний журнал. — 2009. — № 5. — С. 235–237.

та її автора. Гіпотеза Дзири не була чимось зовсім новим. Він припустив, що «Історію русів» написав Григорій Полетика. Чому? Дзира вважав, що прізвище Полетика походить від грецького імені Іполит, що означає «розпрягач коней». «Кониський», ймовірно від слова «кінь», — це, напевно, псевдонім Полетика, казав Дзира. Читачі, які чули про те, що Дзира багато років досліджує «Історію русів», були розчаровані. Дзира спочатку вперто тримався своєї теорії, але з плином часу мусив її переглянути. В коментарях до видання 2001 року Полетика як можливий автор «Історії русів» уже не фігурував. Дзира відмовився від гіпотези про «розпрягача коней», і здавалося, що полетиківська епоха в інтерпретаціях «Історії русів», яка почалася наприкінці XIX століття, нарешті завершилася. Відступ Дзири означав також перемогу прагматичного підходу в дослідженні пам'ятки над романтичними та антиколоніальними інтерпретаціями, які домінували в перші роки незалежності²³⁵.

Новий підхід втілювали роботи таких істориків, як Володимир Кравченко (він розглядав «Історію русів» у широкому контексті розвитку української історіографії) і Наталя Шліхта (вона досліджувала елементи шляхетської ідеології у тексті пам'ятки). Ярослав Мишанич (син Олекси Мишанича, який 1983 року опублікував уривки з «Історії русів») видав монографію з аналізом літературного стилю пам'ятки. Нарешті, плідну роботу провів Іван Дзира, син Ярослава. 1998-го молодший Дзира надрукував першу статтю про «Історію русів». Через п'ять років молодий науковець підготував нову важливу розвідку, де аналізував вплив на «Історію русів» «Annales de la Petite-Russie» — двотомної історії українських козаків, яку 1788 року видав у Парижі французький дипломат Жан-Бенуа Шерер. Іван Дзира не першим порівнював ці твори, але першим провів їхній ґрунтовний текстуальний аналіз²³⁶.

²³⁵ Дзира, Ярослав. Підсумки двохсотлітніх дослідницьких пошуків авторства «Історії русів» // Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX століття). — К.—Глухів, 1996. — С. 17–19; Дзира Я. «Історія русів» — видатна пам'ятка української історіографії: нові дані про її автора // Дзира Я. Автопортрет нації. — К., 1997. — С. 123–132; Дзира Я. Шляхетсько-козацький рід Политик (Полетика, Польштика, Політика, Политковський) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2005. — № 12. — С. 237–248.

²³⁶ Кравченко В. «Поема вільного народу» («Історія Русів та її місце в українській історіографії». — Х., 1996; Шліхта Н. Елементи річпосполитської ідеології та по-

Напевно першим вплив історичних творів французького Просвітництва на «Історію русів» завважив Михайло Грушевський. У короткій статті, яка вийшла в Москві через рік по смерті вченого, він наголосив важливу роль французьких авторів, як-от Жана-Бенуа Шерера, у формуванні української політичної й історичної думки кінця XVIII — початку XIX століття. Він також вказав на паралелі між «Історією русів» і твором Шерера і вважав, що анонімний автор запозичував у свого французького попередника. З французів на манеру написання «Історії русів» справив дію не тільки Жан-Бенуа Шерер. Ще одним джерелом впливу був Вольтер. Анонімний автор цитував вольтерівську «Історію Карла XII» (1739), коли розповідав про Полтавську битву (1709), її передумови і наслідки²³⁷.

Вольтер справив колосальний і різноплановий вплив на розвиток французької і європейської історіографії. Його твори сприяли початку досліджень соціальної історії, зокрема розвідкам про звичаї, закони і ремесла. Крім цього, Вольтер, відомий скептик, вважав історичні легенди свідомим перекрученням фактів та виступав за критичне переосмислення історичних джерел і використання наукових методів. Однак «Історія Карла XII», яку автор «Історії русів» знав у французькому оригіналі або в одному з російських перекладів, — це ранній історичний твір Вольтера, де він ще не звільнився від впливу гуманістичної історіографії XVII століття. Попри свій «сцієнтизм», він вважав історію різновидом белетристики, а отже їй потрібно було надати драматичності і стилю. «Історії Карла XII» притаманні такі риси гуманістичної історіографії, як вигадані діалоги та історичні анекдоти. Анонімний

літичної риторики в «Історії Русів» // Молода нація: Альманах. — 2000. — Вип. 1; Мишанич Я. «Історія Русів»: історіографія, проблематика, поетика. — К., 1999; Дзира І. «Історія Русів» та історико-літературний процес першої половини XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — 1998. — Вип. 2. — С. 156, прим.; Дзира І. Вплив «Літопису Малоросії» Жана-Бенуа Шерера в «Історії Русів» // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2003. — № 6. — С. 412–425. Пор.: Дзира І. Козацьке літописання 30-х–80-х років XVIII століття. — С. 388–410.

²³⁷ Грушевський М. З історичної фабулістики кінця XVIII ст. // Академіку Н. Я. Марру. Юбилейный сборник. — Л., 1935. — С. 607–611; передр.: Український історик. — Нью-Йорк–Торонто, 1991–1992. — С. 125–129. Див. покликання на Вольтера в «Історії русів» (с. 184, 200, 208).

автор «Історії русів» не тільки знав цей твір, а й відчував вплив вольтерівського методу і стилю²³⁸.

Описуючи повстання Івана Мазепи проти Петра I, анонімний автор погоджувався з Вольтером і пояснював вчинок гетьмана ображеною честю. «Цар і тверезим не завжди володів собою, а тут, розпалений вином, назвав його зрадником і пригрозив посадити на палю», — писав Вольтер про знаменитий епізод, коли Петро посварився з Мазепою на одній з царських пиятик. Анонімний автор знайшов підтвердження вольтерівській версії подій у місцевій легенді: мовляв, цей самий епізод відбувся за обідом у сподвижника Петра Олександра Меншикова, якого автор «Історії русів» вважав лютим ворогом України. Згідно з цією версією, Петро під час конфлікту вдарив Мазепу по обличчю. «Обе оные повести, сложа вместе, все выводят тоже, что Мазепа имел умысел, так вредным, побуждением собственной его злобы и мщения, а отнюдь не национальных интересов, которые, натурально, должны бы в таком случае подвигнуть войска и народ к их удержанию оною, но, вместо того, народ всемерно истреблял шведов, яко своих врагов, нашедших неприятельски на его земли»²³⁹.

Анонімного автора «Історії русів» ріднила з Вольтером любов до драматизації і анекдотів. Він перемішував традиційні методи гуманістичної історіографії з просвітницькою вірою в науку і в закон розвитку людської історії. Мало того, він нападав на історичні «нелепости» і «баснословцев» минулого. Все це йшло не конче від самого Вольтера: подібні ідеї і підходи сповідувало багато інших західних авторів. Наприклад, історичні твори Жана-Бенуа Шерера, які мали багато спільного з Вольтеровими, справили дуже великий вплив на автора «Історії русів».

Жан-Бенуа Шерер (1741–1824) народився у Страсбурзі, отримав диплом юриста в Єнському університеті і в 1808–1824 роках ви-

²³⁸ Див.: *Voltaire. Histoire de Charles XII, Roi de Suède* (різні видання). Один з перших російських перекладів: Вольтер. История и описание жизни Карла XII, короля Шведского. Переведена с немецкого языка [Петром Померанцевым]. — СПб., 1777. Про історичні погляди Вольтера див.: *Brumfitt J. H. Voltaire, Historian.* — Westport, Conn., 1958. — Р. 26–30, 129–64.

²³⁹ *Voltaire. History of Charles the Twelfth, King of Sweden.* — New York, 1858. — Р. 127–128; *История Русовъ.* — С. 200.

кладав у Тюбінгені. Тривалий час Шерер провів на дипломатичній службі, почавши кар'єру у французькому посольстві в Росії; потім він працював у Стокгольмі, Копенгагені і Берліні. Шерер вийшов у відставку з дипломатичної служби в 1780 році, провівши п'ять попередніх років у Франції. У більшості опублікованих творів Шерера йшлося про Російську імперію. 1774-го він надрукував розвідку про Повість временних літ, а 1778-го — книжку про міжнародну торгівлю Росії. Через десять років Шерер опублікував твір під назвою «Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії». В 1789 році в Лейпцигу вийшов переклад цієї книжки німецькою мовою. В 1792-му Шерер повернувся до «російської» тематики і видав кількатомну збірку коротких нарисів з російської історії і політики під назвою «Цікаві і таємні історії російського двору» (*Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie*)²⁴⁰.

«Літопис Малоросії» складався з двох частин. Першу — історико-географічний опис України — написав сам Шерер. Друга являла собою французький переклад «Краткого описания Малороссии», найпопулярнішої книжки з історії України на той час. Варіант «Краткого описания» використали Василь Рубан і Олександр Безбородько у своєму виданні «Краткой летописи Малой России» 1777 року. Але другий том Шерера не зводився до суто перекладу видання Рубана—Безбородька. Шерер заявляв, що отримав свій рукопис із Києва. Справді, в його тексті є частини, які не збігаються з жодним відомим списком «Краткого описания». Або вони походили з інших джерел, або були вигадками самого «публікатора», хоча він заперечував, що якимось «вдосконалював» текст літопису.

Що було спільного в шерерівському творі й «Історії русів»? 1948 року Олександр Оглоблін, ідучи слідами Михайла Грушевського, надрукував статтю про співвідношення цих двох текстів і завважив багато паралелей між ними. Оглоблін висловив три припущення: або «Історія русів» була джерелом Шерера, або анонімний автор «Історії русів» використовував твір Шерера, або обидва автори користувалися джерелом, яке до нас не дійшло. Найцікавішою Оглоблін

²⁴⁰ Scherer, Jean-Benoît. *Annales de la Petite-Russie, ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine*. — Paris, 1788. — 2 vols. Про Шерера див.: Sieda, Ludwig. Scherer, Johann Benedict // *Allgemeine Deutsche Biographie*. — Leipzig, 1890. — Vol. 31. — P. 103f.

вважав третю гіпотезу. Він припускав, що поштовх до написання «Історії русів», «Літопису» Шерера та їхнього спільного джерела йшов з однієї точки: гуртка українських автономістів у Новгороді-Сіверському. Іван Дзира, наступний дослідник двох текстів, знав статтю Оглоблина, але дослідницьку естафету приймав у Михайла Грушевського. Услід за Грушевським Дзира доводив, що анонімний автор запозичував у Шерера не тільки фактаж²⁴¹.

Справді, немає особливих сумнівів, що багато ідей шерерівського «Літопису» перекочували на сторінки «Історії русів». Добрий приклад інтертекстуального зв'язку — використання поняття «peuple» у Шерера і «народ» в «Історії русів». Це поняття займає центральне місце в наративі Шерера. У присвяті і передмові до свого твору він пише, що козаки становлять не один, а два народи. Він описує козаків Гетьманату (яких називає українськими козаками) і запорозьких козаків не просто як окремі групи, а як два окремі народи. Однак у другому томі, що переказує «Краткое описание Малороссии», фігурує тільки один народ, а вся історія обертається довкола боротьби за свободу. Шерер навіть додає речення до взятого з «Краткого описания» опису Зборівського миру (1649) і стверджує, що польський король визнав козаків «вільним народом» (peuple libre). Шерерівський «peuple» і «народ» «Історії русів» разом сприяли перетворенню історії козаків як соціальної верстви на історію козаків як нації. Як ми вже знаємо, анонімний автор запозичував національну ідею не тільки в Шерера. В козацьких літописах і дворянських петиціях початку ХІХ століття було повно згадок про *народ і націю*, але те, що вони відлуняють і у французькому джерелі анонімного автора, — момент, вартий особливої уваги²⁴².

Запозичення термінів, концепцій та історичного фактажу — рід важлива, але так само велику роль мав стилістичний вплив французького наративу на анонімного автора «Історії русів». У «Літописі» Шерера видно перші ознаки романтичної історіографії. Шерер хоче вразити читача, викликати в нього емоції. Анонівному автору могло сподобатися те, як він аранжує сухий фактаж «Краткого описания Малороссии». «Історія русів» писалася в часи, коли романтич-

²⁴¹ Оглоблин О. «Annales de la Petite-Russie» Шерера і «История Русов» // Науковий збірник Українського Вільного Університету. — Мюнхен, 1948. — С. 87–94.

²⁴² Scherer. Annales. — Vol. 2. — P. 38.

ний погляд на емоції як джерело естетичного переживання ставав нормою. Її автор за емоційною напругою явно хотів перевершити взірці і не стримував історичної уяви. Один з найкращих прикладів аранжування сухого наративу, взятого з козацького літопису, — це уривок «Історії русів», надрукований Пушкіним 1836 року: картина страти поляками гетьмана Острияниці. Саме цей епізод ліг в основу сцени «Тараса Бульби», в якій катують і страчують Остапа.

Оригінальний текст, взятий Шерером і автором «Історії русів» з «Краткого описания Малороссии», виглядає так: «...ляхи... Острияницу и Гуню убили в Варшаве, а Кизима, сотника киевского, с сыном его на пали взбили и многих знатных четвертовали, а иных на гаках за ребра вешали; и с того времени великую свободу козакам отняли и тяжкие и вымыслные подати наложили необычно, церкви и образы церковные жидам распродали, детей козацких в котлах варили, жонкам перси деревом вытискали и протчая»²⁴³.

Шерер додав до нього опис тортур, яких в оригінальному джерелі немає. Він також порівняв тортури у варварів і «цивілізованих народів» — не на користь останніх.

[Поляки] мали підступність викрасти Острияницю й Гуню і варварство відібрати їм життя після найжахливіших катувань. Сотник Касим з Києва загинув так само зі своїм сином. Багато інших козаків стали жертвами жорстокості поляків: одних було колесовано, а інших піддано таким тортурам, які не спадуть на думку найжахливішому дикунові, але які гідні рафінованої жорстокості освічених націй. Їх підважували на довгих цвяхах, якими пробивали тіло між ребрами, інших четвертували, і ніщо не могло ні розчулити поляків, ні схилити їх до милосердя. Вони навіть смажили дітей на рашперах, а других саджали на палі, розкладаючи під ними багаття, а тих, кого не вбили, робили невільниками. Навіть церкви не уникли погрому, їх було сплюндровано, а чаші для святих дарів продано євреям²⁴⁴.

²⁴³ Див.: Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1878. — С. 218.

²⁴⁴ Пор.: Шерер, Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В. Коптілов. — К.: Укр. письменник, 1994. — Т. 2: Короткий виклад історії козацьких гетьманів і найвизначніших подій, які сталися в Україні. — С. 193.

Автор «Історії русів» далі розвинув тему страти Остряниці. Спершу він придумав детальну картину перемоги над поляками, а потім емоційно описав жакливу помсту поляків:

Гетман Остряница, обозный генеральный Сурмило, и полковники: Недрыгаило, Боюн и Рындич были колесованы, и им, переломавши по минутно руки и ноги, тянули из них по колесу жилы, пока они скончались; полковники: Гайдаревский, Бутрим, Запалый, и обозные: Кизим и Сучевский пробиты железными спицами насквозь и подняты живые на сваи; есаулы полковые: Постылич, Гарун, Сутига, Подобай, Харкевич, Чудак и Чурай, и сотники: Чупрына, Околович, Сокальский, Минович и Ворожбит, прибиты гвоздями к доскам, облитым смолою, и сожжены медленным огнем. Хорунжие: Могилянский, Загреба, Скребыло, Ахтырка, Потурай, Бурлий и Загныбеда, растерзаны железными когтями, похожими на медвежью лапу. Старшины: Ментяй, Дунаевский, Скубрый, Глянский, Завезун, Косырь, Гуртовый, Тумар и Тугай, четвертованы по частям. Жены и дети страдальцев оных, увидя первоначальную казнь, наполняли воздух воплями своими и рыданием; но скоро замолкли. Женам сим, по невероятному тогдашнему зверству, обрезавши груди, перерубили их до одной, а сосцами их били мужей, в живых еще бывших, по лицам их; оставшихся же по матерям детей, бродивших и ползавших около их трупов, пережгли всех в виду их отцов на железных решетках, под кои подкидывали уголья и раздували шапками и метелками²⁴⁵.

Антипольський і антиєврейський дух «Краткого описания», цивілізаторський дискурс «Літопису» Шерера — всі ці елементи попередніх текстів проявилися на сторінках «Історії русів», гальванізовані багатою уявою автора. Він не просто описував картину жакливих тортур, а й вписував у неї десятки імен жертв цих знущань — у такий спосіб історія виглядала ще більш правдоподібно. Намальована таким чином картина наповнювала серця поколінь читачів ненавистю до поляків-католиків і євреїв. Цим епізодом «Історії русів» захоплювалися не тільки знаменитості на зразок Пушкіна і Гоголя. Сюжет зі старого козацького літопису, що його розповідав французький інтелектуал і прикрашав український історик, апелював до російського патріотизму, православного виховання, культурних струн і романтичної уяви читачів — самі джерела та «наукова» історія цього не давали.

²⁴⁵ Див.: Історія Русовъ. — С. 56.

Уява — важливий інструмент в арсеналі автора «Історії русів», але він не тільки використовував його для того, щоб викликати у читачів емоції і почуття, притаманні добі романтизму, а й ставив його на озброєння раціонального розуму, яким захоплювалася епоха Просвітництва. Зіткнувшись із дефіцитом джерел, суттєвими лакунами в козацькій історії і суперечностями в наявних документах, анонімний автор реконструював історію рідного краю і народу, покладаючись і на уяву, і на інтелект. Подібно до Вольтера, Шерера та інших авторів, які вдавалися до методів гуманістичної історіографії, він придумував і приписував своїм персонажам довгі, концептуально насичені промови, що давало йому змогу інтерпретувати мотиви і вчинки героїв. Як і французькі авторитети, він теж наполягав, що нічого не вигадує і не додає до старих надійних джерел. Читачі мали суперечливі смаки: з одного боку, вони хотіли захопливого, емоційного читва, а з другого — автентичних історичних джерел. Попит на містифікації наповнював повітря дворянських салонів і маєтків перших десятиліть ХІХ століття. Автору «Історії русів» лишалося тільки задовольнити його. Звісно, він стежив за тим, щоб приховати сліди. Як він це робив? Як саме він створив ілюзію автентичності твору, який відповідав популярним французьким взірцям і сподіванням читачів? Досі ми розглядали зовнішні елементи всієї цієї історії — підкинута у передмові версії про авторство Кониського та Полетики. Тепер подивімося глибше — на нюанси написання цього твору.

Почнімо з питання автентичності. Згідно з анонімним автором, «летопись [...] ведена с давних лет в кафедральном могилевском монастыре искусными людьми, сносившимися о нужных сведениях с учеными мужами Киевской Академии и разных знатнейших малороссийских монастырей, а паче тех, в коих проживал монахом Юрий Хмельницкий, прежде бывший гетман малороссийский, оставивший в них многие записки и бумаги отца своего, гетмана Зиновия Хмельницкого, и самые журналы достопамятностей и деяний национальных, и что притом она вновь им [Конисским] пересмотрена и исправлена»²⁴⁶.

Виглядає, що анонімний автор прагнув надати «Історії русів» автентичності, прикриваючись не тільки Кониським і Полети-

²⁴⁶ Там само. — С. ii.

кою, а й гетьманом Богданом Хмельницьким та його сином Юрієм (1641–1685). Покликання на Хмельницького цілком традиційне, адже гетьман є головним персонажем усіх козацьких літописів. «Статті Богдана Хмельницького», в яких перераховувалися права і привілеї козацької старшини, надані козакам московським царем навесні 1654 року, були наріжним каменем козацької правової та історичної свідомості у Російській імперії. Інша справа Юрій Хмельницький. Він був людиною слабохарактерною, поступався батьковій харизмою, кілька разів зрікався гетьманства і часто опинявся заручником інтересів козацької еліти та сусідніх держав.

З погляду імперської Росії, Богдан і Юрій Хмельницькі сильно відрізнялися: батька вважали благодійником Росії, а сина — зрадником. Але в очах козацької старшини двох Хмельницьких пов'язував процес утвердження прав і привілеїв старшинської корпорації, що перетворювало їх на позитивні фігури. Попри хаотичне політичне життя Юрія Хмельницького, його гетьманство лишалося важливим і корисним епізодом в історії козацької старшини. В рукописних збірках історичних документів, які широко ходили в Гетьманаті у другій половині XVIII століття, «Статті Юрія Хмельницького», підтверджені царськими урядниками і козацькою старшиною в 1659 році, часто йшли в парі зі «статтями» його батька Богдана. Їхнє призначення полягало в тому, щоб легітимізувати в Російській імперії права і привілеї Гетьманату та правлячої старшинської верстви²⁴⁷.

Особа Юрія Хмельницького стала для автора «Історії» важливим елементом «автентичності» його тексту. А спосіб, у який анонімний автор реконструював біографію молодшого Хмельницького, дає нам добре уявлення про методи створення пам'ятки. Між згадкою в передмові про православні монастирі, де начебто зберігалися документи Хмельницьких, і біографією Юрія Хмельницького в самому тексті пам'ятки є прямиий зв'язок. Описуючи події 1663 року, автор повідомляє, що Юрій «посвятився в монахи в том Лубенском монастыре, который был последним его убежищем. Для удаления себя от всего, могущего возмутить его в таком знатном монастыре,

²⁴⁷ Див. опис збірок козацьких документів, у яких були «Статті Юрія Хмельницького», у кн.: *Бовгиря А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII століття. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 44–45, 252, 256, 258, 260, 273, 274, 275, 282, 288, 290–291, 294, 297; *Оглоблин О.* Люди старої України. — С. 128–136.

каков был Лубенский, сокрылся он весьма тайно в Мошнянскую пустыню, что пониже Каневского монастыря в лесах и байраках; но и тут злой рок гнать его не преставал»²⁴⁸.

Очевидно, монастирі, на які натякав автор «Історії русів», згадуючи про документи Хмельницьких, — це Лубенський і Канівський. Але чому саме вони? Відповідь полягає в наративній стратегії анонімного автора і методах реконструкції подій в умовах дефіциту джерел. Відомості про постриг Юрія Хмельницького він імовірно знайшов у «Кратком описании Малороссии», але там нічого не сказано, куди саме Юрій пішов ченцем. Однак цій інформації передуде згадка, що, завдавши поразки війську Хмельницького, московська армія підійшла до Лубен. Шерер, який першим поєднав рацію з емоцією, намагаючись переповісти у привабливому для читача вигляді інформацію «Краткого описания», зазначив, що Юрій відступив саме в Лубни. Естафету потім підхопив анонімний автор: він пов'язав історію про постриг Юрія з реплікою Шерера про відступ Юрія у Лубни і дійшов «логічного» висновку, що молодший Хмельницький постригся в ченці у Лубенському монастирі²⁴⁹.

Але це ще не кінець. Лубенський монастир на всю «Історію русів» згадувався тільки раз — нитка до паперів Хмельницького виходила дуже тонка. Тому, мабуть, анонімний автор вирішив додати до лубенського епізоду також Канівський монастир, згаданий у творі раніше як головний монастир на козацьких землях. Канівський монастир вперше фігурує в «Історії русів» у зв'язку з тим, що там нібито було поховано козацького ватажка Івана Підкову, страченого поляками у Львові 1577 року. Це повідомлення збігається з «Кратким описанием Малороссии», звідки його взяв і Шерер. Але цим схожість вичерпується. Після 1577 року Канівський монастир зникає і зі сторінок «Краткого описания», і з «Літопису» Шерера, але не з «Історії русів».

Анонімний автор пов'язує з цим монастирем долю наступника Підкови, гетьмана Шаха. Згідно з «Історією русів», за наказом польського короля Шах був «отрешен от гетманства и осужден на вечное заточение в монастырь Каневский, где по воле его посвящен

²⁴⁸ Історія Русовъ. — С. 156.

²⁴⁹ Краткое описание Малороссии. — С. 216; Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії. — Т. 2. — С. 234.

Розділ 9. Як це було зроблено?

22. Богдан Хмельницький

23. Іван Виговський

24. Іван Мазепа

25. Павло Полуботок

в монахи и кончил жизнь свою спокойно в монастыстве». У версії анонімного автора саме в Канівському монастирі польська влада заарештувала гетьмана Остряницю, страта якого — один з найемоційніших епізодів пам'ятки. Напевно, авторові було важко уявити,

що Юрій Хмельницький став ченцем в якомусь іншому монастирі, крім Канівського. Зайве й казати, що жодних відомостей про постриг Юрія Хмельницького в якому-небудь православному монастирі під Каневом чи Лубнами до нас не дійшло. Це абсолютна вигадка, точніше, результат історичної «реконструкції» анонімного автора, який хотів утвердити автентичність і надійність «Історії русів» як історичного джерела²⁵⁰.

З усіх подій, про які розповідає автор «Історії русів», мабуть, найкраще методи «реконструкції» козацької минувшини ілюструє його версія обставин підписання Гадяцької унії, яку він тісно пов'язує з тим-таки Юрієм Хмельницьким. У вересні 1658 року наступник Богдана Хмельницького гетьман Іван Виговський дав згоду на підписання договору з послами Речі Посполитої, який передбачав створення триєдиної Речі Посполитої у складі Королівства Польського, Великого князівства Литовського і Князівства Руського, яке очолював гетьман. Гадяцька унія — апогей старань поміркованого крила польської і української еліти, втілення мрій і надій руської (української і білоруської) шляхти першої половини XVII століття. Однак компроміс, втілений в унії, не підтримали впливові політичні сили з обох сторін. Сейм Речі Посполитої ратифікував текст мирного договору з кількома важливими винятками, але навіть у такій формі його не сприйняла значна частина польської еліти: вона не могла змиритися з тим, що православні козаки матимуть рівні права з католицькою шляхтою. З українського боку унію не підтримали деякі козацькі старшини та прості козаки, адже вона наділяла правами у новому Руському князівстві обмежене коло української шляхти і козацьких старшин коштом козацьких мас і селянства, які мусили повернутися під владу панів²⁵¹.

Зайве казати, що Гадяцька унія отримала добру порцію критики від українських істориків. Але автор «Історії русів», як не дивно, до них не належав. «Історія русів» прикметна тим, що сильно вплинула на поширення позитивного образу унії і заклала основи «гадяцького міфу» в українській історіографії. Тут автор мусив якось розібратися з власними антипольськими настановами. Судя-

²⁵⁰ Історія Русовъ. — С. 30–31, 55, 156.

²⁵¹ *Lipiński, Waclaw* (Липинський, Вячеслав). *Z dziejów Ukrainy*. — К.—Kraków, 1912. — S. 588–617; *Яковлева, Тетяна*. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини та початок Руїни. — К., 1998. — С. 305–323.

чи з передмови, одне з головних завдань «Історії русів» полягало у розвінчанні «нелепостей и клевет» польських і литовських авторів, а також їхніх українських епігонів. Анонімний автор застановився довести, що українські землі осадили руські князі, а не польські королі; що Малоросія вела з Польщею численні битви за свободу, об'єдналася з російською державою добровільно та мала отримати за подвиги і героїство «должную справедливость». Чи могла Гадяцька унія вписатися в таку історіографічну схему?²⁵²

Для тих, хто знайомий зі справжньою історією підписання угоди та її текстами, Гадяцька унія постає в «Історії русів» у дуже несподіваному вигляді. Анонімний автор подає найнеймовірнішу картину укладання договору. По-перше, ми дізнаємося, що хоч угода і спиралася на Гадяцькі статті, переговори йшли насправді не в Гадячі, а в містечку Заслав (Заславль) на міжнародному конгресі, куди прибули представники великих європейських держав. По-друге, головним ініціатором унії з українського боку був не Іван Виговський, а Юрій Хмельницький, який нібито і втратив булаву через те, що погодився на умови унії. Поданий в «Історії русів» текст угоди розходився і з історичними списками, і з викладом унії в польських і козацьких джерелах.

Згідно з «Історією русів», у договорі йшлося передусім про права і привілеї руської нації, а не про гетьмана чи козацьку державу — саме ці дві теми традиційно займали головне місце в розповідях про унію в козацьких літописах. Гадяцькі умови, за «Історією русів», зводилися до наступного: народ руський походив з того самого сарматського племені, що й польський, і користувався під владою короля тими самими правами. «Верховним начальником» визнається козацький гетьман, він же командує військом і носить титул князя руського або сарматського. Право обирати гетьмана і воевод належить винятково місцевій козацькій еліті («рыцарству»), іногородці не допускаються. Договір гарантував «рыцарству и народу рускому» рівні права з поляками і литовцями, а «религия католическая руская или греческая» отримувала рівні права з «религиею католическою римскою или польскою»²⁵³.

Анонімний автор явно захоплювався саме цими «Гадяцькими статтями». Він повертався до них знову і знову, коли писав про дру-

²⁵² Історія Русовъ. — С. 4.

²⁵³ Там само. — С. 143–145, 150, 157, 170.

ге гетьманство Юрія Хмельницького, про те, як турки нарекли його князем сарматським, про обрання на гетьмана Михайла Ханенка. Покликаючись на Гадяцькі чи то пак Заславські статті, автор щоразу нагадував: їх схвалили і гарантували послі великих держав. Захоплення автора пояснити неважко, адже не тільки Заславський конгрес, а й більша частина гадяцького тексту — вигадка його авторської уяви. Гадяцькі статті у тому вигляді, в якому вони фігурують в «Історії русів», не мали нічого спільного з унією 1658 року. Їхнім джерелом став Зборівський договір 1649 року, який з'являється у друкованій версії твору на сто сторінок раніше за Гадяцьку унію. Але й цей текст не сильно нагадував справжній Зборівський мир²⁵⁴.

Навіщо треба було вигадувати історичний документ на основі тексту, цитованого в цьому ж творі раніше? Схоже, що анонімний автор вважав себе ретельним дослідником історичних фактів, а не банальним плагіатором. Спробуймо зрозуміти його логіку. Його джерела казали, що Гадяцькі статті спершу запропонував Богдан Хмельницький. Мало того, Грабянка, літопис якого анонімний автор міг знати через скорочені списки, говорив, що це були «відомі» статті Хмельницького. Схоже, що єдині відомі статті старого гетьмана, які міг знайти анонімний автор, — Зборівські. Він докладно описав переяславські переговори, але текст договору підсумував у кількох стислих реченнях. Відтак він використав наявний апокрифічний текст Зборівського договору для реконструкції Гадяцьких статей. На його думку, Гадяцькі статті мали бути вигідніші для козаків, ніж попередні Зборівські. Він їх відповідно «поліпшив». Самі переговори переніс з провінційного Гадяча у більш престижний в його епоху Заслав. Цей населений пункт короткий час був столицею Ізяславського намісництва (1793–1795) і виглядав достатньо важливим містом, щоб приймати у XVII столітті міжнародний конгрес.

У читача «Історії русів» XIX століття могло скластися враження, що Гадяцький договір дав руському народові більше території, ніж Зборівський, сильнішого гетьмана з ширшими, майже незалежними повноваженнями у военний час і набагато сильнішу старшину, яка позбавила низових запорожців права обирати гетьмана і урядників. Чисельність козаків і статус руського народу в Речі Посполитій при цьому не змінилися порівняно зі Зборовом. Єди-

²⁵⁴ Там само. — С. 94–95.

ний негативний момент Гадяцької унії у викладі «Історії русів» — зв'язок з Іваном Виговським. Анонімний автор продовжував давню традицію козацької історіографії, яка йшла від Самійла Величка і відрізняла добрий договір і поганого Виговського. Автор називав Виговського «природним поляком» — у світі, де сходила зірка націоналізму, це краще, ніж польська освіта чи симпатії Виговського, пояснювало його «зрадливі» вчинки²⁵⁵.

Образ Гетьманату, який впливав з Гадяцької унії у варіанті «Історії русів», сильно відрізнявся від реалій середини XVII століття, але добре відповідав уявленням та бажанням козацької старшини століття XVIII-го. Сильний гетьман, політичне домінування козацької старшини, заснування місцевого сейму — все це елементи реформаторської програми останнього гетьмана Кирила Розумовського. Саме такий образ ідеальної козацької держави плекало в пам'яті українське дворянство початку XIX століття. Анонімний автор у своїй гадяцько-заславській історії приділяв особливу увагу руському народу. За його словами, руський народ мав рівні права з іншими, ці права йому надали польські королі і гарантували великі європейські держави. Руський народ — цілком у душі Просвітництва — толерував інші релігії, навзаєм толерували і його релігію. Читач мав усі підстави пишатися таким народом, а автор — бути задоволеним, адже Гадяцька унія працювала у нього на мету, проголошену у вступі — «отдать сему народу и его вождам за подвиги их и геройство должную справедливость»²⁵⁶.

У передмові автор пише, що найкращий спосіб віддати предкам належне — це розказати про їхні численні битви з поляками. Але цій самій меті він зумів підпорядкувати і опис Гадяцької унії. Автор «Історії русів», найбільш антипольського твору в українській історіографії, примудрився видобути користь навіть з гадяцького міфу. Війни козаків з поляками мали підкреслювати важливу роль руського народу в імперії, а мирні договори козаків з польськими

²⁵⁵ Там само. — С. 143. Детальний аналіз Гадяцької унії у викладі анонімного автора «Історії русів» див.: *Плохий С.* Гадяч 1658: Творення міфу // Гадяцька унія 1658 року / Ред. Павло Сохань та ін. — К., 2008. — С. 281–305.

²⁵⁶ *Історія Русовъ.* — С. iii–iv. Про спроби Розумовського реформувати Гетьманат див.: *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. — К.: Основи, 1996. — С. 82–88.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. ЧАСТИНИ РЕБУСА

королями свідчили про те, що їх всерйоз сприймали поза межами Російської імперії та наділяли правами і привілеями, які тепер давали підстави претендувати на окремий статус. Обидва ці елементи плекали національну гордість української еліти.

Літературний та історіографічний дух Просвітництва й епохи романтизму пояснює, як і чому анонімний автор вводить у свій твір героїв і негідників, чому він сторінку за сторінкою описує величні подвиги і жахливі злочини. Автор «Історії русів» брав історичний матеріал з козацьких літописів, а літературне натхнення — у Вольтера і Шерера. Коли в джерелах бракувало матеріалу для доброї історії *à la française*, анонімний автор покладався на уяву і лишав у цьому відношенні далеко позаду і попередників, і послідовників. Він творив історію ще більшою мірою, ніж фіксував її. Епоха Просвітництва і епоха романтизму — два джерела його натхнення. Він створив наратив, який не тільки пропагував ідеї свободи, патріотизму, боротьби з тиранією, людської і божественної справедливості, а й розпалював уяву читача, охочого почути голос минулого і побачити живу історію. «Історія русів» виходила з традиційної літературної колії та випереджала смаки читачів — і це одна з головних причин її тривкої популярності.

Розділ 10

Козацький скарб

Коли Україна 1991 року проголосила незалежність, більшість громадян вірила, що країну чекає блискуче і заможне майбутнє. Кілька місяців перед референдумом українські газети писали про непропорційно великий внесок республіки в загальносоюзний бюджет, несправедливий розподіл союзних видатків і гігантський економічний потенціал України. Мовляв, експертів «Дойче банку» вразила промислова інфраструктура країни, родючі землі, освічене і кваліфіковане населення. Газети прогнозували, що за рівнем економічного розвитку Україна перевершить усі пострадянські республіки, з Росією включно. А якщо з економічним дивом не складеться, запевняли авторитетні українські письменники, існує один козир, про який не знають економісти, але знають історики: скарб, який у Британії розмістив наказний гетьман Павло Полуботок (бл. 1660–1724). Якщо скарб Полуботка перевести у золото, писала одна українська газета, то на кожного громадянина 52-мільйонної країни припаде 38 кілограмів.

Віра в існування золота Полуботка виявилася настільки сильною і всеохопною, що в червні 1990 року під час візиту британського прем'єра Маргарет Тетчер у Київ два депутати Верховної Ради, письменники Володимир Яворівський і Роман Іваничук, подали офіційний запит урядові з метою з'ясувати долю скарбу. Золото нібито розмістили в Банку Ост-Індської компанії в 1720-х роках. Павло Полуботок відправив його за кордон, передбачаючи, що його самого і Україну чекають важкі часи. Справді, під час посольства в Петербург, яке клопотало про відновлення скасованого Петром I гетьманства, Полуботка заарештували. Російські чиновники, відправлені в Україну розслідувати «зраду» гетьмана, недорахувалися однієї діжки, яка начебто була наповнена золотом. Припускали, що

золото — згідно з деякими оцінками, 200 000 золотих монет — переправили у Британію.

Якби це було правдою, то сума вкладу і проценти за кількасот років сягнули б астрономічної цифри — Англійський банк, до якого 1858 року увійшли активи Ост-Індської компанії, чекало би банкрутство, Британію — злидні, а світову фінансову систему — повний крах. Україна стала б східноєвропейським Кувейтом. Але в заповіті Полуботка була одна хитра умова: на вклад могла претендувати тільки незалежна Україна. Ось така історія ходила в українській пресі влітку 1990 року. На горизонті виднілася незалежність, грошей було обмаль, і український уряд не міг гаяти часу. В Англію на пошуки Полуботкового золота відправили урядову комісію на чолі з заступником голови Ради Міністрів. Від результатів цієї поїздки могла залежати доля країни, якщо не фінансової стабільності цілого світу.

Іронія полягала в тому, що український уряд з претензіями на золото Полуботка трохи запізнився. Першою, ще на початку ХХ століття, свої претензії заявила Російська імперія. 1908 року за наказом Петербурга російський консул у Лондоні з'ясував невitreбувані вклади в Англійському банку. Нічого подібного масштабом до золота Полуботка він не виявив, але на цьому історія не закінчилася. У 1920-х роках на представників УРСР у Відні вийшов такий собі Остап Полуботок, він претендував на спадок гетьмана і ніби мав якісь документи. Про сенсаційну новину доповіли в Харків, більшовицьке керівництво проявило інтерес, але потім репресії серед керівників республіки завадили розслідуванню. На кілька десятиліть про справу забули.

Привид гетьмана Полуботка повернувся на початку 1960-х років. КДБ нібито доповідав радянському керівництву, що британський уряд використовує гроші з вкладу Полуботка для фінансування антирадянської діяльності у Сполучених Штатах, приуроченої до «Дня України», що його проголосив президент Ейзенхауер. Радянське керівництво доручило провести таємне розслідування. До складу групи включили Олену Апанович, авторитетну дослідницю історії козацтва — вона напала на слід двох возів солі і солоної риби, яку напередодні посольства до царя відправив в Архангельськ Полуботок; там усе це завантажили на англійський корабель у Лондон. Можливо, це й було золото. З Апанович взяли підписку про нероз-

голошення, щоб ніхто не дізнався про результати дослідження. Далі почалася кампанія боротьби з українським буржуазним націоналізмом 1972 року. Апанович звільнили з Інституту історії АН УРСР. До пошуків золота Полуботка вона більше не поверталася.

Міраж скарбів Полуботка знову замрів напередодні незалежності, як елемент відродженого козацького міфу. Він полонив уяву публіки, але швидко розтанув. Українську делегацію у Лондоні 1990 року чекало велике розчарування. З Англійського банку вона вийшла з пустими руками, як і решта мисливців за скарбом Полуботка. Їй повідомили, що жодного вкладу гетьмана не існує. А якби й існував, то українському уряду довелося б мати справу не тільки з Англійським банком, а й з численними нащадками Полуботка — про це, імовірно, вголос не казали. Історичних відомостей про золото Полуботка фактично немає; особисті гроші гетьмана і скарбницю Гетьманату в ту пору не особливо розрізняли, тому довести, що золото, розміщене в банку Ост-Індської компанії, це золото держави Україна, або навпаки, Павла Полуботка та його родини, просто неможливо. Фактично першими у черзі за таємним скарбом мали стояти нащадки Полуботка, а не якийсь уряд — царський, радянський чи український²⁵⁷.

Про можливий скарб світ уперше дізнався у 1880-х роках. Граф Григорій Милорадович, один з багатьох нащадків Павла Полуботка, взяв на себе клопіт представляти розгалужену родину у пошуках гетьманського золота і звернувся з розпитами до банківських кіл Лондона. Розпити переконали його, що золото Полуботка — це міф. Він написав про це в одній з центральних російських газет «Новое время», але більшість спадкоємців і потенційних бенефіціарів це не переконало. Врешті-решт, кількості претендентів на спадок з'їхалося у Стародуб, центр фамільних володінь Полуботків, «для совместного и всестороннего обсуждения мер по законному истре-

²⁵⁷ *Yekelchik, Serhy*. Cossack Gold: History, Myth, and the Dream of Prosperity in the Age of Post-Soviet Transition // Canadian Slavonic Papers. — Vol. 40 (September–December 1998). — P. 311–325; *Малишевський, Ігор*. Детектив з гетьманським золотом // Дзеркало тижня. — 2001. — 22–28 грудня; *Содоль, Софія*. Історія однієї спадщини. Як СРСР і Великобританія боролися за клад Полуботка // Поступ. — 21 липня 2001; *Плачинда, Сергій*. Козак — душа правдива: повісті, есе, фрески з історії України. — К., 2006. — С. 177, прим.

бованію из Лондонского Государственного Казначейства капитала Полуботки».

Російські газети повідомляли, що 15 січня 1908 року в містечку Стародуб Чернігівської губернії відбувся з'їзд нащадків гетьмана. Люди з'їхалися з усіх куточків імперії — Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Полтави, Хабаровська, Чити, Одеси, Херсона, Саратова, Кронштадта і навіть з Галичини: «открылся съезд панихидой по умершем гетмане Полуботке, которую совершали наследники-священники, при пении хора певчих и любителей из наследников. Красивую картину представляли священнослужители на эстраде в белых облачениях с зажженными свечами, окруженные массою зелени». Такого видовища збіднілий провінційний Стародуб не бачив давно.

Нащадки відгукнулися на оголошення, яке розмістив у російських газетах Олександр Рубець, відставний професор Петербурзької консерваторії і теж нащадок Полуботка. Оголошення містило список фамілій полуботківського клану, представників якого Рубець запрошував у Стародуб: «графы Гудовичи, Кулябко-Корецкие, Рубцы, Лизогубы, Синегубы, Сологубы, Немирович-Данченки, Старосельские, Гамалеи, Рашевские, Триполчские, Бонч-Осмоловские, Булацели, Бороздны, Барковские, Дунин-Барковские, Почеки, Подольские, Тризны, Троцины, Тычины, Лазаревские, Лошинские, Лосины, Злотаренки, Ханенки, Миклашевские, Дорошенки, Щербачи, Чернолуцкие, Аршаво-Чижевские, Шендриковские, Ширази, Чесноки, Искры, Гудим-Левковичи, Тирновские, Самоквасовы, Самойловичи». Всього тридцять дев'ять родин, список нібито склали в 1840-х роках агенти «лондонского государственного казначейства», які приїжджали в Росію.

Решту року російські газети висвітлювали розвиток полуботківської саги. Головний фахівець з історії українського козацтва Дмитро Яворницький та його приятель, популярний московський журналіст і світський завсідник Володимир Гіляровський, вважали всю цю витівку містифікацією. Гіляровський не вірив, що Полуботок, жертва царської сваволі, поборник прав і свобод Гетьманату, міг зібрати колосальний статок і таємно переправити його у Британію. Він писав у «Русском слове»:

Полуботок сделался легендарным борцом за свободу Малороссии. Говорят, что Петр I не раз являлся в каземат к арестованному и не добился

никаких уступок от гетмана. Историками приводится речь Полуботка, которую он, звеня цепями, сказал Петру в ответ на его желание: «Вступаючись за отчизну, я не боюсь ни кайданов, ни тюрьмы, и для меня лучше наигоршою смертию умерети, як дивится на новшетну гибель моих земляков». Этот момент посещения Петром I Полуботка в тюрьме изображен на большом полотне одним из южных художников. Я видел давно эту картину и не помню ее автора. Но мне понятны обстановка каземата, цепи и в полумраке две могучих, героических фигуры. Таков был гетман Павел Полуботок. По-видимому, это был не из тех людей, которые способны класть в лондонский банк рубли! Да еще в те времена! Все эти миллионы — сплошная ложь. В лондонском банке никаких миллионов Полуботка нет. Есть только в России — и уже давно, очень давно — аферисты, разыскивающие несуществующее и учитывающие людское доверие или миллионы. А между тем из одной Москвы десятки людей собираются ехать за мифическим наследством Полуботка²⁵⁸.

Гіляровський мав рацію: мільйони Полуботка — містифікація. Їх так і не знайшли ні спадкоємці гетьмана, ні імперський уряд, ні радянське керівництво, ні самостійна Україна. Однак, заперечуючи один історичний міф, пов'язаний з гетьманом, Гіляровський ковтав гачок іншого: мовляв, Полуботок наприкінці життя не побоявся виступити проти всемогутнього царя і вийшов переможцем у битві характерів і цінностей. Подібне уявлення працювало в 1990-х роках на відродження міфу про золото Полуботка у тому варіанті, що тільки незалежна Україна матиме право на скарби гетьмана. Це уявлення великою мірою заклала «Історія русів», її автор теж наводив відповідь Полуботка Петру I. Саме «Історія русів» надихнула російського художника Василя Волкова на драматичне полотно, яке так вразило Гіляровського.

Чому анонімний автор обрав Павла Полуботка на роль уособника традицій і прагнень козацтва XVIII століття? У молодості історичний Павло Полуботок бунтівливим норовом не виділявся і тому погано надавався до історичного звеличування. Він був одним з небагатьох старшин, які ніколи не підтримували Івана Мазепу, а тому став полковником досить пізно. Під час повстання Мазепи Полубо-

²⁵⁸ Гіляровський, Владимир. Лже-миллионы гетмана Полуботка // Русское слово. — 8 (21) января 1908.

ток зберіг вірність царю, але, на думку Петра I, був надто розумним і незалежним, щоб давати йому булаву (цар вважав, що з Полуботка може вийти наступний Мазепа). Тому з благословення Петра I на місце Мазепа обрали слабшого кандидата, стародубського полковника Івана Скоропадського, а Полуботку компенсували поразку новими землями. Зокрема йому дісталася містечко Любеч і дві тисячі селянських дворів — це й стало фундаментом багатства Полуботка та основою міфу про гетьманське золото, створеного наступними поколіннями козацької еліти. Коли 1722 року Скоропадський помер, Полуботок знову лишився без булави. Цього разу нових земель йому не пожалували, а цар взагалі скасував посаду гетьмана і поставив керувати краєм Малоросійську колегію.

Це шокувало Полуботка. А разом і козацьку старшину — вона була дуже незадоволена діяльністю колегії та запровадженням нових податків і домагалася відновлення посади гетьмана, прав та привілеїв, отриманих козаками ще в часи Богдана Хмельницького і підтверджених самим Петром I. У 1723 році, коли цар викликав Полуботка в Петербург, козацька старшина надіслала царю свою петицію з аналогічними вимогами. Цар зачув бунт і наказав заарештувати Полуботка та його почет. З'ясувати ситуацію в Гетьманаті відправили окреме слідство. Тим часом у грудні 1724-го, провівши трохи більше року у в'язниці, Полуботок помер. Через кілька тижнів помер і Петро. Після того як у 1727 році відновили гетьманство, Полуботок став в українській традиції мучеником за справедливість і символом моральної перемоги козаків над імперською владою. Текст полуботківської петиції царю разом зі «статтями» інших гетьманів включали у численні збірники документів, що їх укладали і переписували в Гетьманаті у другій половині XVIII століття²⁵⁹.

Не дивно, що анонімний автор «Історії русів» виказував велике спочуття до Полуботка та його становища. Однак трагічне посольство Полуботка в Петербург і смерть у в'язниці не пояснює в усій повноті, чому він став на сторінках «Історії русів» найпозитивнішим козацьким лідером з часів Богдана Хмельницького. Всю суть образу Полуботка в «Історії русів» і значення цілої полуботківської

²⁵⁹ *Модзалевский, Вадим*. Павел Полуботок. — СПб., 1905; *Оглоблин О.* Полуботок, Павло // *Encyclopedia of Ukraine*. — Vol. 4. — P. 137; *Бовгира А.* Козацьке історіописання. — С. 282, 295.

легенди важко зрозуміти без історичного контексту, в якому діяв гетьман; тут треба особливо врахувати повстання Івана Мазепи проти царя та вплив Полтавської битви (1709) на долю козацької держави і еліти.

Як уже йшлося раніше, повстання Мазепи — найважливіша подія в козацькій історії з часів Хмельниччини середини XVII століття. Мазепа спершу був вірним соратником царя, але восени 1708 року, в розпал Північної війни, перейшов на бік шведського короля Карла XII. Петро I велів оголосити Мазепі анафему. Анафему щороку повторювали у всіх церквах гігантської країни, завдяки їй Мазепа став найбільш зловісною фігурою в політичній та історичній уяві імперії. Цар навіть придумав орден Іуди, яким збирався нагородити старого гетьмана, коли того піймають. Петро виграв Полтавську битву, але Мазепу так і не спіймав. У наступних поколіннях його ім'я стало синонімом державного зрадника, об'єктом спонуканої владою ненависті і навіть символом святокрадства — він начебто зрадив не тільки земну владу, а й християнську віру²⁶⁰.

Ситуація почала мінятися на початку XIX століття, про що вже йшла мова на початку цієї книжки. Саме тоді Мазепа став героєм нової епохи романтизму. 1819 року поему «Мазепа» опублікував лорд Байрон, його надихнула Вольтерова «Історія Карла XII». Вольтер переказував апокрифічну історію про те, як молодий Мазепа закохався у дружину польського шляхтича. Коли їхній роман викрили, зраджений чоловік наказав прив'язати голого Мазепу до коня і відпустити у степ. Мазепу нібито врятували козаки — вони спіймали коня і звільнили напівживого коханця. Так почалася козацька кар'єра Мазепи, яка привела його до гетьманської булави. Вольтерова історія — про кохання і честь. Він писав, що Мазепа перейшов на бік Карла XII, бо не міг забути ще однієї образи — від Петра I. Сюжети Вольтера подобалися читачам XIX століття. Байрон і Пушкін обігрували їх, кожен на свій лад.

В Україні захоплення особою опального гетьмана мало інші джерела і набуло інших форм. 1810 року, через сто років після Полтавської битви, молодий офіцер російської армії і нащадок дав-

²⁶⁰ Про анафему Мазепі див.: *Kizenko, Nadieszda. The Battle of Poltava in Imperial Liturgy // Poltava 1709: The Battle and the Myth / Ed. Serhii Plokhyy. — Cambridge, Mass., 2011.*

нього козацького роду Олексій Мартос побував на могилі гетьмана в румунському містечку Галац. Через кілька років, найімовірніше десь 1819-го, якраз коли вийшла поема Байрона «Мазепа», Мартос записав у спогадах:

Мазепа умер в отдаленности от отечества своего, коего он защищал не-зависимость; он был друг свободы и за сие стоит уважения потомства [...] Его не стало, и имя Малороссии и ее храбрых казаков изгладилось из списка народов, хотя невеликих числом, но известных своим существованием и конституцией. [...] Кроме других добродетелей, Мазепа был друг наук: он увеличил в Киеве академию в Братском монастыре, который им возобновлен и украшен, снабдил ее библиотекою и редкими манускриптами. Однако основатель академии и многих церквей и человеколюбивых заведений ежегодно исправно проклиняется в Воскресенье первой недели Великого поста, вместе с Стенькою Разиным и иными ворами и разбойниками. Но какая разность! Последний был разбойник-святотатец, Мазепа — просвещеннейший, человеколюбивейший человек, искусный полководец и повелитель вольного, следо-вательно, счастливого народа²⁶¹.

Якщо припустити, що погляди Мартоса поділяли також інші люди його кола, автор «Історії русів» опинився між двома протилежними інтерпретаціями вчинків Мазепи. У Вольтера головним мотивом дій гетьмана була особиста помста, а в Мартоса — боротьба за незалежність своєї країни. Анонімний автор «Історії русів» підтримав пояснення Вольтера: особиста образа і бажання помсти. Але ставлення автора до Мазепи не таке просте. З одного боку він засуджує дії Мазепи з огляду на те, що їх не сприйняла козацька старшина і простий народ. З другого — вважає, що люди, зокрема й козаки, були невігласами і просто погано розуміли, що робиться.

Автор писав після Французької революції і мусив судити героїв, залежно від того, наскільки їхні вчинки здобували народну підтримку. Незважаючи на декларації на зразок згаданого вище осуду Мазепи, це йому давалося нелегко. «Народ здешний, — пише автор

²⁶¹ Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войне в царствование Александра Павловича (1806–1812). Сообщены А. А. Титовым // Русский архив. — 1893. — № 7. — С. 345. Про Олексія Мартоса див.: *Кравченко В.* Нариси з історії української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII–середина XIX ст.). — Х., 1996. — С. 91–98. Про Івана Мартоса див.: *Гофман И. М.* Иван Петрович Мартос. — Л., 1970.

про боротьбу селян з приведеними Мазепою шведами, — уподоблявся тогдa диким американцям, или своенравным азиатцям. Он, выходя из засек своих и убежищ, удивлялся кротости шведов, но за то, что они говорили между собою не по руски и ни мало не крестились, почитал их нехристями и неверными, а увидевши их ядущих по пятницам молоко и мясо, счел и заключил безбожными бусурманами и убивал везде, где только малыми партиями и по одиночке найти мог...» З цієї картини випливає, що простий народ був ксенофобський, забобонний і нецивілізований, натомість сама розповідь виказує всі ознаки просвітницького орієнталізму²⁶².

У читача виникають цілком зрозумілі сумніви, чи такий вже поганий був Мазепа, коли відкидав думку народних мас. Залежно від характеру і обставин епізоду, анонімний автор критикує або підтримує Мазепу, засуджує або виправдовує. Він ніби шукає балансу між негативною оцінкою і апологією гетьмана. В результаті у нього виходить досить суперечлива фігура. Говорячи своїми словами, автор радше засуджує старого гетьмана. Ставлення міняється, коли за себе говорять історичні персонажі і тим самим забирають в автора відповідальність за написане: зрештою, він лише цитує джерела і не конче підтримує погляди героїв свого твору. Однак найчастіше ці джерела — авторська вигадка, як мінімум результат суттєвого редагування.

Це особливо стосується наведеної в «Історії русів» промови Мазепа, з якою той нібито звернувся до війська перед початком повстання. Саме в цій промові автор дав Мазепі нагоду пояснити свої дії. Цю довгу промову гетьман нібито виголосив у доленосний для себе і батьківщини момент, коли вирішив перейти на бік Карла XII. Мазепі залежало на підтримці людей, і він мусив переконати військо у правоті своєї справи. Мазепа (чи то пак анонімний автор) охоче користується цією нагодою і викладає свою думку не тільки про повстання, а й про українську історію загалом. У промові до запорожців Мазепа виглядає захисником української незалежності. Він піднімає голос в оборону стародавніх козацьких вольностей, порушених московитами, які нібито відібрали у козаків право на руську землю, свій уряд і саму назву Русь.

«Мы стоим теперь, братия, при двух пропастях, готовых нас пожать, ежели не изберем пути для себя надежного их обойти», — апо-

²⁶² Історія Русовъ. — С. 209.

крифічна промова Мазепи починається із заклику до зброї в умовах, коли дві імперські армії наближаються до кордонів України і зустріч їхня неминуча. Гетьман малює Петра I і Карла XII однією барвою — тирані, які свавільно правлять завойованими народами: «Они оба, по своенравию своему и присвоению неограниченной власти, подобятся самым страшным деспотам, каковых вся Азия и Африка едва ли когда производили». Хто б, за словами гетьмана, не переміг, Україну чекає тільки руїна. Шведський король поверне Україну під владу поляків. «А ежели допуститъ царя российскаго сделаться победителем, — доводить апокрифічний Мазепа, — то уже грозящие бедствия изготовлены нам от самого царя сего; ибо вы видите, что хотя он происходит от колена, выбранного народом из дворянства своего, но, присвоив себе власть неограниченную, карает народ тот по своему произволению, и не только свобода и имение народное, но и самая жизнь его порабощены единственной воле и прихоти царской».

Два деспоти — маловтішний вибір, і хитрий Мазепа запропонував несподіваний варіант: зберігати у конфлікті нейтралітет, але нейтралітет особливий. Україна визнає владу шведського короля і боротиметься тільки проти тієї сили, яка нападе на українську територію, що в тих обставинах означало проти росіян. А шведський король, разом з іншими європейськими державами, гарантуватиме відновлення незалежності України. Промова Мазепи, водночас пристрасна і раціональна, переконувала читача, що він діяв в інтересах своєї нації, яку хотів врятувати від руїни і привести до свободи, відновити незалежність і здобути гідне місце серед інших європейських народів. У промові є відповідь майбутнім критикам Мазепи, зокрема й Вольтеровій думці про те, що гетьман зрадив царя з особистих причин. «И так остается нам, братия, — каже Мазепа війську, — из видимых зол, нас обыведших, избрать меньшее, чтобы потомство наше, повергнутое в рабство нашуе неключимостию, жалобами своими и проклятиями нас не обременило. Я его не имею и иметь, конечно, не могу, следовательно, беспричастен есмь в интересах наследия, и ничего не ищю, кроме благоденствия тому народу, который почтил меня настоящим достоинством и с ним вверил мне судьбу свою»²⁶³.

Симпатизувати красномовним аргументам Мазепи і зберігати вірність царю — справа нелегка, почасти й тому, що анонімному

²⁶³ Там само. — С. 203–205.

автору не подобалися багато вчинків царя і російської армії. Він розв'язує цю дилему, перекладаючи відповідальність за неприглядні дії Петра на його радників.

Судячи з тексту «Історії русів», головним винуватцем був Олександр Меншиков. Він втілював абсолютне зло, особливо коли йшлося про різанину мирних жителів і козаків, влаштовану росіянами в гетьманській столиці Батурині. Автор яскраво описує жорстокість російських солдатів і підкреслює низьке походження їхнього командира, очевидно це має пояснювати жорстокість самого Меншикова і дистанціювати його від читача-дворянина. «...Меншиков ударил на граждан безоружных и в домах их бывших, кои ни мало в умысле Мазепином не участвовали, выбил всех их до единого, не щадя ни пола, ни возраста, ни самых ссущих младенцев. За сим продолжался грабеж города от войск, а их начальники и палачи занимались, между тем, казнею перевязанных сердюцких старшин и гражданских урядников»²⁶⁴.

Розповідаючи про різанину, влаштовану російським військом проти мазепинців, анонімний автор навіть порівнює росіян з поляками — і ті, і ті переслідували малоросійський (руський) народ. Він звинувачує в різанині Олександра Меншикова, але це погано маскує головну думку автора: великоруська влада така сама жорстока, як була польська, що її першим мучеником став Северин Наливайко. Описуючи страту мазепинців у Лебедині, анонімний автор пише:

Казнь сия была обыкновенного Меншикова ремесла: колесовать, четвертовать и на кол сажать, а самая легчайшая, почитавшаяся за игрушку, вешать и головы рубить... Остается теперь размыслить и посудить, что ежели, по словам самого Спасителя, в Евангелии описанным, которые суть непреложны и не мимо идут, ежели “всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется от рода сего”, то какое взыскание предложит за кровь народа русского, пролитую от крове гетмана Наливайка до сего дне, и пролитую великими потоками за то единственно, что искал он свободы, или лучшей жизни в собственной земле своей и имел о том замыслы, всему человечеству свойственные?²⁶⁵

В описі повстання Мазепи автор «Історії русів» опинився не тільки між двома інтерпретаціями дій Мазепи, а й між двома вза-

²⁶⁴ Там само. — С. 206–207.

²⁶⁵ Там само. — С. 212–213.

емосуперечливими імперативами: декларована лояльність до правителя і династії Романових конфліктувала з прихованою симпатією до гетьмана, який утілював просвітницькі ідеали боротьби з тиранією, захисту людської гідності і національних прав. Вихід з цієї дилеми автор, здається, знайшов в особі гетьмана Павла Полуботка. Саме він зіграв роль ідеального гетьмана, готового померти, захищаючи інтереси своєї нації і водночас зберігаючи вірність монарху.

Полуботка заарештовує Таємний приказ, найненависніша російська установа в усій «Історії русів». І, за сценарієм анонімного автора, після цього гетьман виголошує промову, в якій говорить про належні стосунки між царем і підданими.

«Вина, на нас возводимая, — нібито каже Полуботок царю, — есть одна должность наша, и должность священная, во всех народах тако чтимая, а отнюдь не законопреступная и осуждению повинная. Мы просили и просим от лица народа своего о пощаде отечества нашего, несправедно гонимого и без жалости раззоряемого, просим о восстановлении прав наших и преимуществ, торжественными договорами утвержденных, которые и ты, государь, несколько раз подтверждал».

Гетьман заявляв, що козаки «повержены в самое неключимое рабство, платить дань поносную и несносную, и заставлены рыть линии и каналы и осушать непроходимые болота, утучняя все то телами наших мертвецов, павших целыми тысячами от тяжестей, голода и климатов. Все оные беды и скорби наши усовершенствованы, наконец, нынешним правлением нашим. Владычествующие над нами чиновники московские, незнающие прав и обычаев наших и почти безграмотные, знают только одно то, что они властны делать нам все, не касаяся одних душ наших».

Отже, Полуботок був передусім представником свого народу-нації і захисником його законних прав. Центральне місце в його промові, як і в промові гетьмана Мазепи напередодні повстання, займали інтереси нації і батьківщини. Проте, на відміну від Мазепи, Полуботок не повставав проти царя, а хотів розв'язати конфлікт лояльностей — народ-нація чи державець — мирно. Він вірив, що компроміс можливий, просив царя скасувати нові податки і трудові повинності для козаків та розібратися з Малоросійською колегією, в якій заправляли чиновники-великороси. Судячи з відомих вимог козацької старшини, передбачалося, що це буде перший крок до відновлення гетьманства.

Аргументація автора «Історії русів» виростала з віри в політичну й історичну легітимність і нації, і монарха. На початку і в кінці

Полуботкової промови виразно проступає те, як він розуміє права і обов'язки правителя.

«Вижу, государь, и понимаю, — починає Полуботок, — из какого источника почерпнул ты злость твою, которая не сродна сердцу твоему и неприлична характеру помазанника Божия. Правота и кротость, суд и милость суть единственное достояние всех Монархов мира сего, и законы, управляющие всем вообще человечеством и охраняющие его от зол, есть точное зеркало царям и владыкам на их должность и поведение, и они первые блюстители и хранители им быть должны. Откуда же происходит, что ты, о государь! поставляя себя выше законов, терзаешь нас единою властью своею и повергаешь в вечное заключение, присвоив в казну собственное имение наше?»

Гетьман досить просто пояснював причину негідної поведінки царя — у всьому винні царські радники, особливо Олександр Меншиков:

«И так, бывши мы окружены со всех сторон гонениями и напастьми, к кому иному прибегать должны с воплями своими, как не к тебе, августейший монарх? Ты покровитель наш и споручитель за благоденствие наше. Но злоба любимца твоего, непримиримого врага нашего и местного, совратила тебя с пути истины и мерзит царствование твое»²⁶⁶.

Промова Полуботка — не цілковита вигадка автора «Історії русів». Говорив Полуботок щось подібне чи ні, але тексти його промови, схожі на той, що фігурує в «Історії русів», циркулювали в Україні задовго до появи цього історичного памфлета. Ця промова мала таку популярність, що цитатами з неї підписували портрети Полуботка — вони прикрашали будинки старшинської еліти ще на початку ХІХ століття. Дмитру Бантишу-Каменському подібні написи траплялися під час роботи над «Историей Малой России», і, за його словами, звучали вони так:

«Знаю, что оковы меня ожидают и что буду ввергнут в мрачную темницу, где оставят меня умереть с голода: но что мне до того? Я говорю за отечество и охотно предпочитаю самую жестокою смерть ужасному зрелищу всеобщей гибели моих единоземцев»²⁶⁷.

²⁶⁶ Там само. — С. 228–230.

²⁶⁷ Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М.: Тип. Семена Селивановского, 1830. — Ч. 3: От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. — С. 161.

Завдяки Бантишу-Каменському цей напис став широко відомий у ХІХ столітті, його наводить, наприклад, Гіляровський. Ці слова взято, мабуть, з повнішого варіанта промови, близького до того, що фігурує у праці Жана-Бенуа Шерера. Перекладені французькою з української, ймовірно через російську, вони у зворотному перекладі з французької звучать так: «Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене, за російським звичаєм, кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу». «Единоземці» у підписі до портрета стали «народом» у французькому варіанті Шерера, але в усьому іншому ці два уривки дуже схожі.

Портретний підпис відображає деякі особливості писемної української мови ХVІІІ століття, тому походить не з французького тексту Шерера. Шерерів текст повніший і літературніший за портретні підписи. Логічно припустити, що портретний підпис і шерерівський варіант промови Полуботка мають спільне джерело — текст, який ходив в Україні до публікації твору Шерера. Це, звичайно, тільки припущення. Ми можемо з набагато більшою певністю говорити про прямий зв'язок між «Літописом» Шерера та «Історією русів». Варіант промови Полуботка в «Історії русів» спирається на текст Шерера, судячи з лексичної і структурної близькості цих двох уривків. «Я знаю, что нас ждут оковы и мрачные темницы, где уморят нас голодом и притеснением, по обычаю московскому», — каже Полуботок в «Історії русів». Анонімний автор міняє незручне «російський звичай» на «московський», але в усьому іншому тримається джерела²⁶⁸.

Чи додавав щось анонімний автор у шерерівський варіант промови Полуботка? Безперечно, так. Один з елементів промови, який трапляється в «Історії русів», але не фігурує у Шерера, — це історична аргументація Полуботка. У шерерівському варіанті нічого немає ні про етнічну спорідненість руського народу і підданих царя, ні про вірну службу руського народу з часів, коли він добровільно пішов під руку царя, до Північної війни і перемоги над Карлом ХІІ. Ось один з таких оригінальних додатків до Полуботкової промови в редакції «Історії русів»:

²⁶⁸ Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії... — Т. 2. — С. 284. Пор.: Історія Русовъ. — С. 230.

Розділ 10. Козацький СКАРБ

«Народ наш, бывши единоплеменен и единовѣрен твоему народу, усилл его и возвеличил царство твое добровольным соединением своим в такое время, когда еще в нем все младенствовало и выходило из хаоса смутных времен и почти из самого ничтожества, — начебто за-явив Полуботок. — И сие одно недовлело бы ему погубить у вас мзды своей; но мы, с народом своим, не преставали, сверх того, знатно помогать вам всем во всех воинских ополчениях и приобретениях ваших, и, не говоря о Смоленщине и Польше, одна Шведская война доказывает беспримерное усердие наше к тебе и России. Ибо всем известно, что мы одни целую половину армии шведской погубили в земле своей и в жилищах наших, не вдаваясь при том ни в какие льщения и искушения, и сделав тебя в состоянии пересилить удивительное мужество и отчаянную храбрость шведов; но за то приобрели себе одно поношение и озлобление и, вместо благодарности и воздаяния, повержены в самое неключимое рабство».

Ці доповнення до промови Полуботка виростають з національних і політичних поглядів автора «Історії русів». Ідея про близькість «руського» і «московського» народів та наголос на тому, скільки послуг зробили козаки Російській імперії, — лейтмотиви «Історії русів», і її автор охоче додав ці пункти у промову Полуботка. Ще один момент, якого нема у Шерера, — слова гетьмана про різницю між добрим християнським монархом і лихим азіатським тираном. «Повергать народы в рабство и владеть рабами и невольниками есть дело азиатского тирана, а не христианского монарха, который должен славиться и действительно быть верховным отцем народов», — казав Полуботок.

Полуботок «Історії русів» закінчував прямою погрозою царю: не повстання, а посмертна кара чекатиме його. Слова гетьмана: «Я знаю, что нас ждут оковы и мрачные темницы, где уморят нас гладом и притеснением, по обычаю московскому; но, пока еще жив, говорю тебе истину, о государь! что воздаси ты непременно отчет пред Царем всех царей, Всемогущим Богом, за погибель нашу и всего народа». Терпляче вислухавши Полуботка, Петро начебто не зважив на його слова і кинув гетьмана у в'язницю. Полуботка покарали за «недоброжелательство», але правда на сторінках «Історії русів» лишилася за ним²⁶⁹.

²⁶⁹ Історія Русовъ. — С. 230–231.

26. Василь Волков. «Петро I відвідує Павла Полуботка»

Розглядаючи апокрифічну промову Полуботка в контексті європейської політичної думки, варто відзначити, що і уявний Павло Полуботок, і цілком реальний автор «Історії русів» по суті підписувалися під теорією Жана Бодена про суверенну владу правителів. Боден у «Шести книгах про державу» (1576) доводив користь абсолютної влади монарха. На рішення монарха скаржитися не випадає. Підданцям може не подобатися монарх, але тільки Господь має право судити його. Підданці можуть не слухатися наказів правителя, якщо вони противні законам Господа і природи, але не можуть повставати проти нього. Як і Аристотель, Боден вважав, що деспотичні монархії притаманні Азії, а не Європі. Боден, очевидно з географічних міркувань, не вважав Московію тиранією, але анонімний автор бачив ризик, що вона такою стане, і застерігав царя про це. Він хотів залишити імперію в Європі, але все, про що він писав, свідчило, що вона насправді перебувала в Аристотелевій Азії²⁷⁰.

²⁷⁰ *Sommerville, Johann. Absolutism and Royalism // The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700 / Ed. J. H. Burns. — Cambridge, 1991. — P. 347–373; Poe, Marshall. “A*

Розділ 10. Козацький СКАРБ

Епізод полуботківської історії, який можна приписати знайомству автора з родинними переказами Полуботків, — візит Петра I до ув'язненого гетьмана напередодні його смерті. Цей епізод справляв сильне враження на читачів у XIX і на початку XX століття та надихнув Василя Волкова написати картину про останню зустріч Петра зі своїм ворогом. Ця історія, згідно з анонімним автором, збереглася в усній традиції:

О смерти Полуботка предание оставило сию достопамятность, что когда, бывши он болен, почувствовал кончину свою и просил у тюремных приставов призвать к нему священника, а тюремщики о том дали знать государю, то государь приходил к нему проститься, и он сказал ему: «Я вражды к тебе никогда не имел и не имею, и с тем умираю, как христианин. Верю несомненно, что, за невинное страдание мое и моих ближних, будем судиться от общего и нелицемерного Судии нашего, Всемогущего Бога, и скоро пред Него оба предстанем, и Петр с Павлом тамо рассудятся». Государь действительно скоро после того, и именно, января 28-го, 1725 года, скончался.

Павло Полуботок, герой післямазепинської України, волів померти у в'язниці, але не повстати проти володаря. Цей вибір підкреслював моральну правоту гетьмана в очах читача «Історії русів». Гетьман довгий час був символом саме ненасильницького опору, але за іронією долі під час революції 1917 року полк, названий іменем Полуботка, першим піднявся за незалежну Україну. У довшій перспективі саме ідеї, втілені в апокрифічній промові Полуботка, а не його міфічне золото, стали найціннішим заповітом гетьмана нащадкам²⁷¹.

People Born to Slavery”: Russia in Early Modern European Ethnography, 1576–1748. — Ithaca, N. Y., and London, 2000. — P. 151–156, 169–170.

²⁷¹ Історія Русовь. — С. 229–231; Polubotok Regiment // Encyclopedia of Ukraine. — Vol. 4. — Toronto, 1993. — P. 137.

Частина четверта

Незвичні підозрювані

Дмитро Стецько
«Хрещені перелогі» (1988). Фрагмент

Розділ 11

Люди і місця

Мало яке містечко в Україні більше заслуговує на увагу туристів, ніж Новгород-Сіверський. Там, напевно, найвища концентрація архітектурних пам'яток на душу населення. У місті живе сьогодні якихось чотирнадцять тисяч осіб, але Новгород-Сіверський гордо береже численні архітектурні перлини, а деякі пам'ятки сягають часів Київської Русі. Туристичні путівники кажуть, що там є навіть сучасний готель з басейном і штучною хвилею. Англомовна онлайн-довідка розповідає, що місто розташоване на пагорбах між глибокими ярами в долині Десни, завважає виняткову красу Успенського собору (XVII століття) і ансамбль Преображенського монастиря (XI–XVII століття), одного з найстаріших в Україні²⁷².

Новгород-Сіверський — містечко справді стародавнє. Вперше його згадано в літописі XI століття, наступні двісті років воно було столицею окремого князівства. Крім Преображенського монастиря й Успенського собору, Новгород-Сіверський може похвалитися кількома цікавими пам'ятками: дерев'яною церквою св. Миколая у стилі козацького бароко (1760); тріумфальною аркою, зведеною у 1786–1787 роках на честь Катерини II з нагоди подорожі імператриці у Крим; торговими рядами початку XIX століття.

У місті є також кілька новіших пам'яток на честь героїв «Слова о полку Ігоревім», одного з найзагадковіших східнослов'янських творів. Скульптурні Боян і Ярославна нагадують про давній епос. Своїм місцем на культурній та історичній карті Європи місто куди більше завдячує літературному зв'язку зі «Словом», ніж його архітектурним пам'яткам. Цілий новгород-сіверський архітектурний

²⁷² *Sivershchyna Travel Guide*, Tourist Information Portal (<http://siver.org.ua/?p=181&lang=en>).

ансамбль входить до історико-культурного музею-заповідника, який так і називається — «Слово о полку Ігоревім»²⁷³.

Історики досі сперечаються про походження і смисл «Слова». В епосі йдеться про похід новгород-сіверського князя Ігоря на половців 1185 року. В руки дослідників цей текст уперше потрапив наприкінці XVIII століття. Цілі покоління російських і українських учених вважали «Слово» вершиною давньоруської літератури, гордістю російської і української літератури та культури — цим твором киево-руська цивілізація вийшла на рівень західноєвропейської культури, а то й випередила її. «Слово» надихнуло Олександра Бородіна написати оперу «Князь Ігор», вперше поставлену в 1890 році. Пам'ятник князю гордо височіє на центральній площі міста, яка, всупереч логіці та сподіванням іноземних туристів, носить ім'я Леніна, головного героя зовсім іншого епосу. Хай там як, це ще один доказ, що місто не забуває своєї історії. Але парадокси, які об'єднують «Слово о полку Ігоревім» і Новгород-Сіверський, на цьому не вичерпуються²⁷⁴.

У той час, коли столична влада і культурні діячі воліють витратити негусті бюджетні ресурси на будівництво і догляд пам'ятників героям «Слова», дедалі більше науковців порушують питання про автентичність цього тексту. Перші критики, до яких належав і засновник «скептичної школи» в російській історіографії Михайло Каченовський, з'явилися невдовзі після публікації загадкового тексту в 1800 році. Вони одразу вказали на той факт, що публікатори так і не пред'явили оригінал. Він нібито згорів під час московської пожежі 1812 року, коли місто зайняла армія Наполеона. «Нещасливий випадок», — заявляли оборонці автентичності тексту. «Все це якось надто підозріло», — відповідали скептики. Дискусія триває до сьогодні. Текстологічні дослідження пам'ятки супроводжувалися гарячими суперечками, самозвані оборонці руських старожитностей звинувачували опонентів у відсутності патріотизму. Природно, що більшість неросійських і неукраїнських дослідників проходили під рубрикою «непатріоти».

²⁷³ Новгород-Сіверський // Енциклопедія українознавства. — Т. 3. — С. 623–625.

²⁷⁴ Про «Слово» див.: Енциклопедія «Слова о полку Ігореве»: В 5 т. / Ред. Л. Дмитриев, Д. Лихачев і др. — СПб., 1995.

На початку нового тисячоліття проблему автентичності «Слова» було ще раз порушено у монографії Едварда Кінана, знаного фахівця з ранньомодерної історії Росії. Російські академічні видання зустріли його книжку шаленою критикою. Мало хто із новгород-сіверських музейників був готовий серйозно сприйняти думку Кінана, що «Слово» — це містифікація кінця XVIII століття. Зрештою, якщо Кінан має рацію, то навряд чи український уряд фінансуватиме інституцію, покликану досліджувати і популяризувати літературну підробку²⁷⁵.

Новгород-сіверська дорога до загальноукраїнської слави, може, й починається «Словом о полку», але ним не закінчується. Після здобуття незалежності і публікації творів Олександра Оглоблина місто стало відоме як осередок групи українських патріотів, яка нібито існувала там наприкінці XVIII століття. В існування новгород-сіверського «гуртка українських автономістів» вірять, наприклад, такі корифеї української політики, як Володимир Литвин, багатолітній голова парламенту і віце-президент Академії наук. Не дивно, що цей «гурток» почав фігурувати у шкільних підручниках. В одному довіднику з історії для середніх шкіл є стаття про «таємний гурток українських автономістів». У статті сказано, що він «існував у Новгород-Сіверському намісництві в 1780–90-х рр. 18 ст. До гуртка входили А. Гудович, Г. Долинський, М. Значко-Яворський, еп. Варлаам Шишацький, Т. Калинський, О. Лобисевич, П. Коробчевський, М. Миклашевський, Г. Полетика, А. Рачинський, Ф. Туманський, А. Худорба, А. Пригара та ін. Ставив своїм завданням розвиток національної культури і здобуття незалежності України. Заходами членів гуртка поширювалися патріотичні, публіцистичні твори, праці з історії та етнографії України (“Записки о Малороссии” Я. Маркевича, “Історія Русів”, “Вергілієві Пастухи” О. Лобисевича та ін.)»²⁷⁶.

²⁷⁵ Keenan, Edward L. Josef Dobrovský and the Origins of the ‘Igor’ Tale’. — Cambridge, Mass., 2003. Реакція на гіпотезу Кінана у західній історіографії: Franklin, Simon. The Igor Tale: A Bohemian Rhapsody? // Kritika. — 2005. — Vol. 6 (4). — P. 833–844; Szarycz, Ireneusz. Review of Josef Dobrovský and the Origins of the ‘Igor’ Tale’ by Edward L. Keenan // Slavic Review. — Vol. 61, no. 1 (spring 2005). — P. 218–219.

²⁷⁶ Литвин, Володимир. Історія України: підручник. — Київ, 2006. — С. 295; Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — К.: Генеза, 2001. — С. 520.

Ідеї Оглоблина проточилися навіть на сторінки книжки, «написаної» колишнім начальником Литвина, другим президентом України Леонідом Кучмою. Уродженець Новгород-Сіверщини Кучма в останній рік перебування на президентській посаді (2004) видав книжку під назвою «Україна — не Росія». Він з допомогою неназваних «співавторів» зробив короткий екскурс не тільки в історію України загалом, а й у минувшину своєї малої батьківщини. Ім'я Оглоблина в книжці не згадано, але, підхопивши фразу Наталі Полонської-Василенко, товаришки по еміграції і близької приятельки Оглоблина, Кучма висновує, що новгород-сіверський патріотичний гурток таки існував. Він відзначив діяльність родини Полетик і Опанаса Лобисевича та припустив, що «Історія русів» може бути плодом колективних зусиль членів новгород-сіверського гуртка. Кучма, услід за Полонською-Василенко, Дмитром Дорошенком та Михайлом Драгомановим, імені якого у президентській книжці не згадано, вважав «Історію русів» твором першорядної ваги, який за впливом на формування української ідентичності можна порівняти з Шевченковим «Кобзарем».

Другий президент України, крім усього іншого, вважав себе продовжувачем справи, розпочатої анонімним автором. ««Історія русів» була розрахована на те, щоб нагадати читачам, що Україна — не Росія (через двісті років це доводиться робити знову!)», — писав Кучма. Він підтримав ідею заснувати музей «Історії русів». «Я запитую себе, — писав Кучма або його літературні альтер еґо, — чи не заслужила “вічна книга України” власного музею? Музей, присвячений одній книзі, — велика рідкість у світі. У Новгороді-Сіверському, нагадаю, уже є музей “Слова о полку Ігоревім”. Якщо музей “Історії русів” буде створено, Новгород-Сіверський стане, можливо, єдиним містом у світі, що має відразу два таких музеї»²⁷⁷.

Оглоблин міг би святкувати перемогу. Сам президент популяризує його ідеї. Нове покоління читачів може нарешті ознайомитися з ідеями, які він уперше висловив у статтях про «Історію русів», написаних під час війни, і розвинув у ході довгих дискусій з Наталею Полонською-Василенко в холодному й голодному Києві. Вийшла друком ще воєнних часів робота Оглоблина про автора «Історії русів». Перевидано збірку статей «Люди старої України»,

²⁷⁷ Кучма, Леонід. Україна — не Россия. — М., 2004. — С. 112–114.

де він написав про новгород-сіверський патріотичний осередок і пов'язав з ним «Історію русів». До більшості цих реінкарнованих ідей поставилися некритично. У школах «Історію русів» проходять як твір української автономістської думки. Проте Оглоблін так і не навів переконливих доказів, що це не збіг обставин, і людям, яких він вважав членами новгород-сіверського гуртка, не просто випало одночасно жити і працювати в одному місті. Більшість фахових українських істориків аргументація Оглобліна розчарувала. Попри твердження таких високих політиків, як Кучма і Литвин, доказів, що новгород-сіверський гурток існував, вони так і не знайшли²⁷⁸.

Незважаючи на різне ставлення до гіпотези Оглобліна про новгород-сіверське коло патріотів, його припущення, що саме в цьому місті було написано «Історію русів», підхопили не тільки автори популярних синтезів і довідників, а й більшість серйозних дослідників «Історії русів». Ці висновки не просто здобули загальну підтримку, а й лягли в основу нової гіпотези, яка приписала авторство твору тісно пов'язаному з Новгородом-Сіверським Архипові Худорбі. У передньому слові до перекладу «Історії русів», уперше опублікованого 1991 року та перевиданого 2001-го, Валерій Шевчук розвинув думку Оглобліна про зв'язок між «історією» Худорби, яку згадано в листі Олександра фон Брігена Кондратію Рилееву, Худорбами «Історії русів» і Худорбами села Комань під Новгородом-Сіверським.

«Чи не був рукопис Худорби, який нібито існував в одному примірнику, автографом “Історії русів”?...» — питав Шевчук. «Розв'язати на сьогодні це питання ми не можемо, хіба що подати таку цілком гіпотетичну картину», — продовжував він. «Припустимо, що історія Худорби та “Історія русів” — один і той-таки твір. У XVIII столітті, до смерті автора (а написав його А. Худорба, коли вийшов у відставку у [17]90-х роках), він поширення не мав, тобто існував в одному примірнику — автор, написавши його, мав усі підстави остерегатися. Після його смерті, що сталася до 1810 року, з твору було знято кілька чи одну копію, яка чи які поширилися. Саме копії поставили біля твору ім'я Кониського (є копії без такого імені). Ці списки мали

²⁷⁸ Оглоблін О. «Історія Русів» // Дніпро. — 1991. — № 9. — С. 35–49; Оглоблін О. До питання про автора «Истории Русов». — К., 1998; Оглоблін О. «Люди старої України» та інші праці. — Остріг, 2000; Ільїн О. Чи існував Новгород-Сіверський патріотичний гурток? // Сіверянський літопис. — 1997. — № 6. — С. 125.

локальне поширення, бо йшлося про збереження опозиційної щодо офіційної ідеології книжки. Свого ж імені автор не ставив також з конспіративних міркувань. Отже, «Історія русів» відтоді почала існувати без зв'язку з іменем Худорби»²⁷⁹.

Хоча гіпотеза Шевчука спиралася на відомості Оглоблина, докладно проаналізовані у шостому розділі цієї книги, вона нерідко їм суперечила. Зокрема, Шевчук заявляв, що «Історію русів» було написано в 1800-х роках. Там, де професійний історик Оглоблін розставляв застереження, письменник Шевчук покладався на літературну уяву. Він визнавав, що не має доказів на підтримку своєї гіпотези. Але в тих обставинах його гіпотеза була не гірша за інші. Він мав повне моральне право закінчити з «Історією русів» і зосередитися на інших проектах. Архип Худорба справді набагато кращий кандидат на авторство «Історії русів», ніж архієпископ Кониський, хтось із Полетик або князь Безбородько. Але і з цим варіантом є свої серйозні проблеми.

По-перше, слід визнати, що саме уявлення про Архипа Худорбу як відомого фон Брігену автора тексту — це тільки гіпотеза. Фон Бріген ніколи не згадував ім'я автора «історії» Худорби. Олександр Оглоблін, «першовідкривач» сім'ї Худорб, працюючи в 1941–1942 роках в окупованому Києві над цією темою, ніколи не заявляв, що саме Архип, а не інший член родини написав загадкову історію. Він просто відзначав, що Архип був найпомітнішим з родини Худорб. Іншу позицію Оглоблін зайняв уже на еміграції. У статті 1959 року про Архипа Худорбу, яка увійшла до збірки «Люди старої України», Оглоблін писав, що Архип може бути автором історії, згаданої фон Брігеном. «За це промовляє і багатий життєвий досвід Архипа Худорби, і його особисті здібності, і те, що серед усіх Худорбіїв, сучасників Г. Кониського, він не мав щодо такої справи ніякого конкурента»²⁸⁰. Оглоблін, поза сумнівом, мав рацію: якщо автор Худорба справді (як писав фон Бріген) був сучасником Кониського, то Архип Худорба мав усі якості, щоби бути автором історичного трактату. Однак відірваний від київських архівів Оглоблін не міг навести додаткових доказів на користь своєї гіпотези.

²⁷⁹ Шевчук, Валерій. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. — К., 2001. — С. 14–16. Пор.: Оглоблін О. До питання про автора... — С. 69–71.

²⁸⁰ Оглоблін О. Люди старої України. — С. 292.

Хто такий Архип Худорба? Народився він у середині XVIII століття у козацькій родині в селі Комань під Новгородом-Сіверським. Службу почав канцеляристом при сотенній новгород-сіверській канцелярії на початку 1760-х років. Архип явно мав здібності, потрібні для адміністративної кар'єри як у мирні дні, так і під час війни. Невдовзі він увійшов до складу старшини, дістав підвищення по службі під час російсько-турецької війни (1768–1774), брав участь в облозі турецьких фортець Дубоссари й Бендери в Молдавії, Перекопа і Кафи в Криму. На 1777 рік Архип Худорба вже був сотником Шептаківської сотні, що на північ від Новгорода-Сіверського. Скасування Гетьманату поклато край службовій кар'єрі Худорби. В 1783 році він відійшов від справ у званні «бунчукового товариша», яке гарантувало йому російське дворянство. На той момент Архип Худорба встиг стати поміщиком — у 1785 році він мав дванадцять селян-кріпаків. Цього, однак, було замало для стабільного доходу, і того самого року Худорба повернувся на службу, він отримав звання секунд-майора Стародубського карабінерного полку. За відомостями Оглоблина, востаннє Архипа Худорбу згадано 1790 року у списках новгород-сіверського дворянства у званні прем'єр-майора.

Вся родина Худорб отримала дворянство в 1799 році. Цю марудну процедуру, яка для багатьох нащадків козацьких родів не обіцяла успішного кінця, очевидно пришвидшили таланти Архипа і стрімке просування по службі. Довкола були й інші Худорби, але вони нічим прикметним не вирізнялися. Це вплинуло, а то й визначало хід думок Оглоблина, коли той шукав можливого автора історії, яку згадував фон Бріген. Додатковий аргумент на користь своєї гіпотези Оглоблін вбачав у тому факті, що, вступивши до Стародубського полку, Архип служив під командуванням тестя фон Бригена Михайла Миклашевського, який міг знати про зацікавлення Худорби історією і розповісти зятеві про існування тексту. Отже, на думку Оглоблина, а пізніше й Шевчука, саме Архип Худорба написав цей «вільнолюбний» трактат. Але що ці гіпотези дають шукачам автора «Історії русів»²⁸¹?

На відміну від Шевчука, Оглоблін ніколи не вважав, що «історія» Худорби й «Історія русів» може бути один і той самий текст.

²⁸¹ Оглоблін О. Люди старої України. — С. 288–299; Оглоблін О. До питання про автора... — С. 65–72.

Він розглядав їх як окремі твори на тій підставі, що одиноким джерелом, яке згадує «історію» Худорби — лист фон Брігена Кондратію Рилєєву — говорить про них окремо. «Сия История ценится здесь наравне с Историею Конисского», — писав фон Бріген, згадуючи історичний твір, який пов'язували з Худорбою. Як тоді пояснити незвичайний інтерес автора «Історії русів» до історії родини Худорб? Оглоблин пропонує найлогічніше пояснення, яке можна було дати у тих обставинах: твір Худорби міг послужити одним із джерел «Історії русів». Він був готовий атрибутувати Архипу Худорбі багато характеристик, які раніше приписував авторові «Історії русів». Худорба не просто мав певний досвід роботи зі словом (як засвідчує посада писаря), а й був також офіцером, тобто володів військовою термінологією і дуже добре знав південну Україну — театр воєнних дій російсько-турецької війни. Оглоблин навіть вважав, що рік завершення «Історії русів» — 1769 — можна пояснити поворотами кар'єри Худорби, адже того року він поїхав з Новгорода-Сіверського на південь, де розгорталися бойові дії проти турків²⁸².

Якщо враховувати сучасний стан історичних джерел, то припущення Оглоблина, що «історія» Худорби послужила джерелом «Історії русів», набагато переконливіше за гіпотезу Шевчука. Остання не враховує — і навіть не пояснює — згадку про «історію» Худорби у фон Брігена, з якої випливає, що це текст окремий від тексту, приписуваного Кониському. Не пояснює Шевчук і наявності в «Історії русів» термінів, ідей та настанов, які явно виказують початок ХІХ століття. Але якщо Оглоблин має рацію, Шевчук помиляється, і Худорба (Архип або інший член родини) справді автор тексту, використаного автором «Історії русів», то що саме вніс Худорба в «Історію русів»? Почнімо з питання про те, який період охоплювала «історія» Худорби. Оглоблин припускав, що 1769 рік, на якому завершується «Історія русів», міг бути також роком, на якому закінчувалася історична розповідь Худорби. Отже, в уявленні Оглоблина, ці дві історії мали ту саму верхню хронологічну межу. Чи справді це так? «Історія русів» має одну особливість, яка підважує цю гіпотезу, в усіх інших відношеннях цілком солідну. Родина Худорб, яка, згідно з Оглоблиним, займає центральне місце в Архиповому наративі, зникає зі сторінок «Історії русів» не в 1769-му, а на добрих шістдесят

²⁸² Там само. — С. 293–298.

років раніше: востаннє вони фігурують у 1708-му! Згідно з «Історією русів», саме тоді хорунжий Павло Худорба з Новгород-Сіверського зустрівся в селі Погребках поблизу Команя з царем Петром I і повідомив йому, що громадяни містечка готові здатися російській армії. За цим епізодом стояли певні факти: як показав Оглоблин, у 1723 році в околицях Новгород-Сіверського справді жив якийсь Павло Худорба. Мало того, деякі погребківські землі належали родині Худорб ще на початку ХХ століття. На відміну від попередніх згадок про Худорб, які, схоже, є чистою вигадкою невідомого автора або авторів, в епізоді 1708 року було перемішано факти і вигадку.

Можна припустити, що Худорби далі не фігурують ні в «Історії русів», ні, можливо, у творі Архипа Худорби тому, що у XVIII столітті родина нічим героїчним не відзначилася, а вигадувати щось не випадало, бо йшлося про часи не такі давні. Може, й так. Але зі сторінок «Історії русів» зникають не тільки Худорби. Компанію їм склала ціла група персонажів, пов'язаних з Новгород-Сіверським, а також люди, чії прізвища перегукувалися з відомими прізвищами, які побутували в околицях Новгород-Сіверського і серед жителів Команя, рідного села Хурдорб. Одні новгород-сіверські персонажі грають позитивну роль в «Історії русів», інші — негативну, але це не пояснює, чому після 1708 року всі вони зникають зі сторінок трактату.

Хто ці люди? Почнімо зі списку негативних героїв «Історії русів», які були пов'язані з Новгород-Сіверським. Ім'я Михайла Кунинського (нібито він був прихильником церковної унії 1596 року) перегукується з ім'ям реальної особи — Яном Куніцьким, польським каштеляном новгород-сіверського замку в 1648 році. Ще один поляк-командувач періоду, про який ідеться в «Історії русів», — Вронський. Польського шляхтича на ім'я Ян Вронський жителі села Юхнова поблизу Команя пам'ятали ще в XIX столітті. Іраклій Шверницький, що нібито був волинським єпископом і підтримав унію 1596 року, мав те саме прізвище, що й новгород-сіверська родина, нащадки якої жили в селі Погребках (сусідньому з Команем) ще наприкінці XIX століття. Усі ці новгород-сіверські прізвища після 1708 року зникають зі сторінок пам'ятки.

Так само зникають і позитивні персонажі з новгород-сіверськими зв'язками. Скабичевські, ще одна місцева родина, фігурують в «Історії русів» тільки раз — у 1648 році, коли один з представни-

ків родини відрізав вуса Чаплинському, головному ворогу Богдана Хмельницького. Томиловські, інша відома новгород-сіверська родина, з'являються в 1650-х роках у вигляді апокрифічного гетьмана Якова Томила. Родину Пашинських, які жили в селі Чулатові поблизу Команя, представляє Симеон Пашинський, палкий оборонець православ'я від церковної унії. Згадки про Мальчичів, Лисовських і Журавків — представників новгород-сіверського козацтва і старшини — також фігурують у тексті тільки до 1708 року. Те саме стосується людей, чії прізвища перегукуються з прізвищами архімандритів новгород-сіверського Преображенського монастиря: Березовських, Лежайських і Туптальських (Тупталів). Надлишок імен з Новгород-Сіверського й околиць у тексті «Історії русів» уперше завважив Оглоблін у 1941–1942 роках, це лишається одним з найвагоміших його внесків у дослідження загадкового тексту. Але ні тоді, ні згодом він не звернув увагу на 1708 рік, яким закінчуються згадки автора про новгород-сіверські прізвища²⁸³.

Як уже йшлося попереду, пояснити це можна так: події XVIII століття, порівняно з часом написання «Історії русів», ще не відійшли у морок віків, і автор не ризикував вигадувати фантастичні оповідки. Це цілком можливо. Але «Історія русів» має ще одну особливість, яка не вписується у це пояснення. Після 1708 року з тексту зникає не тільки славний рід Худорб і його сусіди, а й центральний елемент в оглоблінському розумінні «Історії русів» — саме місто Новгород-Сіверський. Після 1708 року не трапляється жодної згадки про Новгород-Сіверський та його околиці. Жодної! Автор, може, й вирішив полишити апокрифічні історії про свою родину, її друзів і ворогів. Але, стільки уваги приділивши Новгороду-Сіверському, навряд чи міг без сліду викреслити місто з тексту (а також рідне село Худорб Комань, яке віддавна перебувало під юрисдикцією новгород-сіверського магістрату) в той самий момент, коли наратив почав активно запозичувати з усної традиції і місцевих переказів.

Найочевидніший розв'язок цієї дилеми — припустити, що саме 1708 роком або близько того закінчується одне з головних джерел «Історії русів» — якийсь наратив, де велику увагу приділено Худор-

²⁸³ Оглоблін О. До питання про автора... — С. 35–64. Пор.: *Ohloblyn O. Where Was "Istoriya Rusov" Written? // Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. — Vol. 3. — No. 2 (1953).*

бам, їхнім сусідам і такому любому їм Новгороду-Сіверському. Цілком можливо, що це «історія» Худорби, згадана фон Брігеном. Якщо так, то цей наратив закінчується 1708 роком, а не 1769-м, як припускав Оглоблин, і очевидно це не той самий текст, який під назвою «Історія русів» опублікував Бодянський, що припускав Шевчук. Іронія полягає в тому, що Шевчук сам вказав на стилістично відмінний фрагмент «Історії русів», який починається 1708 роком — повстання Мазепи і вибір на гетьманство Івана Скоропадського. Свідомо чи ні, він пішов услід за Олександром Лазаревським, який писав 1894 року: «...события XVIII в. в сей истории, особенно начиная с измены Мазепы, в значительной части писались, как видно, по живому преданию, а отчасти, должно быть, и по личным сведениям автора. Отсюда — анекдотический характер в изложении этих событий»²⁸⁴.

До цього варто додати, що фрагмент «Історії русів» після 1708 року написала людина з іншими релігійними настановами, ніж у автора попереднього тексту. Попри те, що наскрізною авторською ниткою проходить пристрасна оборона православ'я, змінюється головний релігійний опонент. До 1708 року в ролі основних ворогів виступають уніати, а після — старовіри, яких автор ненавидить ледь не більше, ніж католиків. Антиуніатський дискурс можна легко пов'язати з родиною Худорби. Більшість земель в околицях їхнього Команя належала новгород-сіверському Преображенському монастирю, архімандрити і ченці якого берегли пам'ять про боротьбу своїх попередників з церковною унією в першій половині XVII століття. Той, хто взявся продовжити «історію» Худорби, не жив ні в Комані, ні в околицях Новгород-Сіверського, і в його негативному ставленні до унії було що завгодно, тільки не особисте. І навпаки, негативне ставлення до старовірів було реальним і тривким. Втім, у фінальній редакції «Історії русів» зроблено несміливу спробу поєднати ці дві частини. Редактором був автор антистаровірської, тобто після-полтавської частини твору. Поєднуючи дві частини пам'ятки,

²⁸⁴ Лазаревский, Александр. Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. — 1894. — № 12. — С. 350–351, прим. Пор.: Шевчук, Валерій. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. — К., 2001. — С. 51. Про мовні відмінності різних частин «Історії русів» див.: Плохий С. Н., Шварц Л. С. Из опыта применения лингвистических методов для атрибуции текстов («История Русов») // Проблемы применения количественных методов анализа и классификации источников по отечественной истории / Ред. М. Ковальский. — Днепропетровск, 1989. — С. 52–57.

він згадав «армянського мниха Мартина» (він вважав його предтечею старообрядців), коли йшлося про протестацію, нібито складену православними єпископами після Берестейської унії (1596). Але вставлений останньої миті фрагмент не знівелював глибоку відмінність релігійних дискурсів у двох частинах «Історії русів»: антиуніатського до 1708 року і антистарообрядницького після²⁸⁵.

Якщо спробувати реконструювати масштаб і зміст «історії» Худорби на основі епізодів «Історії русів», які прямо пов'язані з Новгородом-Сіверським, постає така картина. Наратив міг починатися найранішими часами: Новгород-Сіверський вперше згадано в «Історії русів» у зв'язку з легендою про прихід св. Андрія на береги Дніпра. Найбільш важливі епізоди «історії» Худорби — Берестейська унія (1596), облога Новгорода-Сіверського Лжедмитрієм (1604), повстання Хмельницького, історія козацької держави у другій половині XVII століття і, нарешті, Північна війна та повстання Мазепи. Найімовірніше на цьому вона й закінчувалася. Автор навряд чи був оригінальним, коли закінчував свою оповідь перед Полтавою. Він міг іти услід за літописом Григорія Грабянки, найпопулярнішим «довгим» козацьким літописом тієї епохи. Можливо, але мало ймовірно, що «історія» Худорби йшла ще далі, скажімо, до 1734 року, як-от «Краткая летопись Малой России» (1777) Рубана і Безбородька. Але доказів, пов'язаних з Новгородом-Сіверським, на підтримку такого «розширення» немає.

«Історія» Худорби мала спиратися на місцеві легенди і родинні перекази. Багато в ній мусило бути і плодом авторської уяви, особливо жвавої, коли йшлося про історію родини. Кóманські Худорби не могли похвалитися високим походженням і відчайдушно потребували доказів свого шляхетського коріння. У кінці XVII — на початку XVIII століття для рядових козаків і недавньої старшини настали важкі часи: здобути російське дворянство було не так просто. «Історія» Худорби, мабуть, розв'язувала цю проблему на користь її автора. Вигаданий родоначальник фамілії, сподвижник Хмельницького полковник Кіндрат Худорба, якого ми знаємо з «Історії русів», очевидно потрапив туди саме з «Історії» Худорби. Мало яка пересічна родина у Гетьманаті завдячувала своїм походженням такому видатному предкові.

²⁸⁵ Історія Русовъ. — С. 32–35.

Одна з небагатьох речей, які ми точно знаємо про «історію» Худорби, — це те, що в очах інформантів фон Брігена вона була «очень вольно и против нашего правительства писана». Важко встановити, що саме робило «історію» Худорби настільки фрондерською, але під «правительством» за тих обставин слід розуміти уряди московських царів від другої половини XVII до початку XVIII століття — від Олексія Михайловича до Петра I. Можливо, саме на сувору оцінку дій Петра I в Україні напередодні Полтавської битви звернули увагу знайомі фон Брігена. Хай там який зміст мала «історія» Худорби, їй очевидно бракувало того, що в «Історії русів» було у надлишку — промов і листів, які служили інструментом вираження думок, переконань і настанов автора. Жоден з новгород-сіверських героїв не виголошує промов і навіть не фігурує в жодній промові «Історії русів».

Що ці спостереження можуть сказати про автора «Історії русів»? Стосовно роботи Оглоблина — під сумнівом опиняється головний його доробок у цій ділянці — впевненість у новгород-сіверському походженні тексту, яку поділяли майже всі наступні дослідники. Водночас вони підтверджують гіпотезу Оглоблина, що одним із джерел «Історії русів» може бути «історія» Худорби. Що стосується гіпотези Шевчука — наші спостереження цілковито виключають Архипа Худорбу з кола можливих авторів. Але якщо автор — не Худорба, то хто він?

Одинокий спосіб відповісти на ці питання — розрізнити автора «Історії русів» та її численні джерела. Відрізнити текст анонімно-го автора від «історії» Худорби, яка швидше за все послужила йому одним з найважливіших джерел, — крок у правильному напрямку. Дуже важко зробити таке розрізнення у частині до 1708 року, адже ми можемо лише здогадуватися, що фігурувало, а що ні в «історії» Худорби. Але що стосується частини після 1708 року — це завдання цілком реальне. Попередні дослідники, особливо Михайло Слабченко, Андрій Яковлів і Михайло Возняк, достатньо переконливо показали, що «Краткая летопись Малой России», опублікована Рубаном, і додаток до неї Олександра Безбородька належали до важливих джерел після-1708, або, в нашому прочитанні, післяхудорбинської частини «Історії русів». Проаналізувати цю частину й ідентифікувати, що в ній іде від Безбородька, а що додається до його тексту, допоможе не лише перевірити безбородьківську гіпотезу, а й наблизитися до справжнього і головного автора «Історії русів».

Дослідник, який порівнює текст Олександра Безбородька з «Історією русів», не має сумнівів, що доповнення Безбородька до «Краткой летописи Малой России» справді послужили головним джерелом «Історії русів» про історію Гетьманату після 1734 року. Вони визначили не тільки верхню хронологічну межу наративу (1769), а й саму його структуру. Складається враження, що анонімний автор просто йшов услід за текстом Безбородька і додавав до нього окремі епізоди, які знав здебільшого з усної традиції. Іноді автор починав замасковану полеміку з Безбородьком (ширше — з імперським поглядом на українську історію), не виказуючи свого головного джерела. Ця полеміка особливо помітна там, де «Історія русів» розповідає про правління Катерини II, яке Безбородько енергійно вихваляв. «Изливаемое Ее Императорского Величества милости на подданных ее, — писав Безбородько, — простерлись и до малороссийского народа». До цих «милостей» він зараховував скасування податків і митних зборів, які заважали торгівлі Гетьманату з Річчю Посполитою, протекціоністські заходи, відновлення місцевої судової системи, позитивне ставлення імператриці до старшини, закріпачення селян і «первую в Малой России перепись, по числу мужеска полу душ». Важко уявити собі більш компліментарні оцінки правління Катерини, але від Безбородька й не випадає чекати чогось іншого: його кар'єра під час правління Катерини стрімко пішла вгору²⁸⁶.

Автор «Історії русів», очевидно, не мав таких вагомих причин дякувати імператриці. Він підтримував видимість лояльності, але розповідь про реформи Катерини має іронічні обертони. Автор починає з дуже позитивної, навіть на фоні Безбородька, оцінки правління імператриці. Завдяки її зусиллям, писав анонім, «возведена Россия на верх величия и славы, ко удивлению и позавидованию всех народов». А далі на контрасті він описує вплив катерининських реформ на «Малоросію», що закінчилися повстанням пікінерів 1769–1770 років, до якого автор ставиться з явною симпатією.

Розділ «Історії русів», який починається з гіперболізованої похвали правлінню Катерини, закінчується описом покарань козакам, які брали участь у повстанні:

²⁸⁶ Краткая летопись Малой России. — СПб., 1777. — С. 223–225.

«Но наказание сие превзошло меру свою, и превосходит, кажется, самые тиранства нероновские. Осужденные вожены были по всем ротным местечкам, в пикинерном полку назначенным, и в каждом биты кнутом без пощады. Засеченные из них на смерть привязаны к хвостам конским и тасканы по улицам городским, а наконец, растерзанные таким образом тела их бросаны в навозные ямы и зарываны в них нарочно скотских падалищ, без всякого христианского, и даже человеческого погребения. Экзекуцию сию отправлял полковник пикинерный, некто окрещенный турок, Адобаш, с донскими козаками, и экзекуторы такие были преизбранные мужи, достойные судейского приговора и его действия. Они в каждом местечке, выгнавши из домов народ на площадь смотреть экзекуцию, разграбили дома те чисто по-татарски и поделились добычею с своим турком, чем роды сии от веков отличались, и в сем-то состоит прямое достоинство их, ославленное воинским»²⁸⁷.

Цей опис виказує сильне незадоволення анонімного автора політикою Катерини, спрямованою на скасування прав і привілеїв козацтва і козацької держави. Він намагається бути добрим підданим і не виступає проти правительки відкрито, але не стримується, коли заходить про імперську політику. Об'єктом його нападок були окремі чиновники, вони майже завжди мають у нього чіткі національні характеристики, що відрізняють їх від «малоросіян». До цієї категорії належать московити, турки, поляки і євреї. Як і у випадку повстання пікінерів, автор у барвах описує їхні «злочини» проти козаків. Такі описи трапляються і до, і після 1708 року, а це свідчить про те, що їхнім автором був не Худорба, а той, хто писав післяхударбинську частину тексту.

Ще один висновок, який можна зробити з опису повстання пікінерів: Безбородько і автор «Історії русів» — такі різні люди. Майже неможливо уявити не тільки Безбородькові глузування з Катерини, а й саму внутрішню логіку його наративу в такому ключі. Глибше паралельне прочитання наративу Безбородька і частини «Історії русів» після 1734 року дає нам додаткову інформацію про автора. Можливо, найкращий спосіб просунутися у нашій розвідці — повернутися до питання, яке першим порушив Оглоблин: де її було написано?

Отже, автором «Історії русів» був не Худорба і не Безбородько. Не жив він і в Новгороді-Сіверському. Але де він жив? Якщо уважно

²⁸⁷ Історія Русовъ. — С. 252–254.

читати частину після 1708 року, текст веде на північ від Новгород-Сіверського. Зокрема, у фокус потрапляє Стародубщина — значний центр козацького життя на Сіверщині. Певний час у вісімдесятих-дев'яностих роках XVIII століття Стародуб підпорядковувався Новгород-Сіверському, коли той став столицею намісництва, але частіше в історії регіону було навпаки. В період Гетьманату Стародуб був полковим містом, у його юрисдикцію входила новгород-сіверська козацька сотня.

Стародуб у «Літописі Малоросії» Шерера описано позитивно: «Серед мешканців міста є люди вищого рангу, і між ними — полковник зі своєю старшиною, цивільні чиновники такого ж рівня, чимало шляхтичів... Мешканці Стародуба перевищують усіх своїм запалом до роботи, вони працюють так само і навіть більше, як селяни Великої Росії. Стародубські шляхтичі та селяни найбагатші з усіх. Стародубський полк і частина Чернігівського мають більше лісів, ніж потрібно їхнім мешканцям». З погляду козаків Стародуб був набагато важливішим містом, ніж Новгород-Сіверський, але, читаючи «Історію русів» про XVIII століття, такого враження не виникає. Новгород-Сіверський затьмарює Стародуб у всіх відношеннях. Однак після 1708 року розклад змінюється: Новгород-Сіверський взагалі зникає зі сторінок наративу, а Стародуб і околиці в історіографічному сенсі відроджуються²⁸⁸.

Це відродження проявляється не тільки в кількості згадок про місто, а й у якості інформації про його історію. Автор уперше вказує близьке знайомство зі Стародубщиною, коли розповідає про те, як у 1710-х роках Олександр Меншиков здобув у володіння північну частину Гетьманату. Цей епізод перегукується з рубанівською «Краткой летописью Малой России», але Рубан не згадує про включення частини Погарської сотні до володінь Меншикова біля Почеп (північно-східна Стародубщина), що не забув заважити анонімний автор. Він також подає іншу інформацію, яка майже напевно походить з місцевих джерел: Меншиков провів межі своїх володінь «всемогущею астролябиею, которой дотеле во всей Руси не бывало и пред которой все было безмолвно, почитая

²⁸⁸ Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії / Пер. з фр. В. Коптілов. — К.: Укр. письменник, 1994. — С. 48–49.

направление и действие ее магнита божественным или магическим произведением».

Анонім ще більше виказує свій зв'язок з регіоном, коли пише:

«Вошедшие в то ограничение владельцы, чиновники и козаки, с их крестьянами или посполитыми, причислены к Почепу и обложены всеми повинностями посполитства тамошнего, считая всю Почепщину тогдашнюю удельным княжеством Меншиковым; а расставленные во многих местах гербы княжеские с титулом его, оканчивающимся, обыкновенно, сими словами: “и прочая, и прочая, и прочая”, заставляли всех думать, что древние пагубные деления Руси на княжества опять отрыгнулись. Между тем попавшиеся в сие химическое княжество владельцы и чиновники жалованы были по волости бургомистрами городскими и войтами сельскими, и долго сносили иго сие, как оглушенные или обмороченные»²⁸⁹.

Автор «Історії русів» згадує ще один «злочин» Меншикова проти стародубської старшини — передачу їхніх земель старовірам, села яких почали виникати на козацьких землях наприкінці XVII і на початку XVIII століття. Козацька старшина спершу прихильно ставилася до нових поселенців, сподіваючись на збільшення своїх прибутків. Але імперський уряд мав інші плани. Його цікавили податки зі старовірів, якими уряд не міг обкласти землевласників-дворян. Тому поселенців-старовірів перетворювали на державних селян і забирали землі, що перше належали козацькій старшині. Розлючені таким поворотом подій, колишні землевласники поставилися до старовірів з ворожістю, яка протривала принаймні до початку XIX століття. Автор «Історії русів» вважав відповідальним за це Меншикова. «Раскольники сии умножились в России по мере их преследования, а разбегались из нее также по мере сих преследований. Они наполнили выходцами своими всю Польшу, Пруссию, Молдавию и Бессарабию, но пострадали за них одни помещики малороссийские, да и то мирские. А монастыри, ублажившие Меншикова, удержали их навсегда в своем крестьянстве, и лишились их уже при всеобщей своей руине». Може, автор і походив з того самого регіону, але він явно не був ченцем!²⁹⁰

²⁸⁹ Див.: Історія Русовъ. — С. 221.

²⁹⁰ Там само. — С. 223.

Притаманна авторові схильність живописати кошмари імперського правління знаходить втілення у розповіді «Історії русів» про кривди, завдані стародубському краю братом Ернста Йоганна фон Бірона, фаворита імператриці Анни Іоаннівни (1730–1740):

«О неистовствах брата его, слишком хромого и почти безногого Бирона, содрогаются от одного воспоминания обывателя Стародуба и его окружностей», — писав автор «Історії русів». «Он, быв совершенный калека, имел, однако, чин полного себе генерала российского, и, квартируя несколько лет с войском в Стародубе с многочисленным штатом, уподоблялся пышностию и надменностию самому гордому султану азиатскому; поведение его а того ж больше имело в себе варварских странностей. И, не говоря об обширном серале, сформированном и комплектуемом насилеим, хватали женщин, особенно кормилиц, и отбирали у них грудных детей, а вместо их заставляли грудью своею кормить малых щенков из псовой охоты сего изверга; другие же его скарעדства мерзят самое воображение человеческое»²⁹¹.

Є резонні підстави припустити, що коли «історія» Худорби справді писалася на Новгород-Сіверщині, то «Історія русів» походить зі Стародубщини. Першорядна роль Стародубщини мало що змінює в нашій інтерпретації авторського світогляду, мотивів та інтенцій, але трохи полегшує пошуки автора. Якщо ми хочемо знайти його, то слід рухатися на північ від території, запропонованої Оглоблиним, і фактично перейти українсько-російський кордон. Стародуб, давня столиця одного з найпотужніших полків Гетьманату, тепер входить до складу Російської Федерації. Кількість російських старовірів, що їх козацька старшина у XVIII столітті запрошувала селитися на Стародубщині, на 1919 рік, коли визначалася політична доля краю, виросла настільки, що вони склали більшість населення у колишніх козацьких землях. Стародубщина, на яку претендувала Українська Народна Республіка (1917–1918), дісталася Росії. Невже «вічну книгу України» справді написано на території сьогоднішньої Росії?

²⁹¹ Там само. — С. 243.

Розділ 12

Козацькі аристократи

У грудні 1991 року Борис Єльцин, Леонід Кравчук і Станіслав Шушкевич зібралися в заповіднику Біловезька пуща і підписали угоду, яка констатувала смерть Радянського Союзу. Мало хто з членів російської делегації вірив тоді у те, що виникнуть справді незалежні держави. На заміну покійній радянській імперії одразу виникла Співдружність Незалежних Держав (СНД), і багатьом здавалося, що тісні політичні зв'язки Росії, Білорусі і України невдовзі буде відновлено. Так думав і Олександр Коржаков, довірена особа Єльцина і начальник його охорони. Згодом він згадував, що російська делегація вважала, ніби створює нову державу, в якій колишні республіки матимуть розширені права.

Російська політична й інтелектуальна еліта усвідомила справжні наслідки Біловезької угоди тільки пізніше, 1992–1993 року, коли українське керівництво наполягло на тому, що СНД — не держава, а міждержавна організація, покликана допомогти колишнім радянським республікам розділити активи СРСР і утвердити свій суверенітет. Російські еліти раптом зіткнулися з новою незалежною країною-сусідом і не дуже розуміли, що тепер з цим робити, — вони вважали, що Україна і Росія нерозривно пов'язані історичним досвідом і традицією ще з часів киево-руських князів і козацьких гетьманів²⁹².

У пошуках нової ідентичності російські інтелектуали, так само як і їхні українські колеги, звернулися до творів дореволюційних і емігрантських авторів. Втративши старі радянські міфи, вони по-

²⁹² Інтерв'ю з Олександром Коржаковим // Бульвар Гордона. — 4 грудня 2007; Soviet Leaders Recall "Inevitable" Breakup of Soviet Union // Radio Free Europe, 8 грудня 2006 (<http://www.rferl.org/content/article/1073305.html>). Про Біловезьку угоду див.: Colton, Timothy. *Yeltsin: A Life*. — New York, 2009. — P. 205–206.

чали відчайдушно шукати нові — за іронією, в імперській спадщині Росії. 1996 року московське видавництво «Індрік» надрукувало книжку російського історика-емігранта Миколи Ульянова «Происхождение украинского сепаратизма». В пострадянській Росії вона викликала великий інтерес. Ця книжка вперше вийшла у Нью-Йорку 1966 року, а її перевидання ініціював Володимир Волков, директор Інституту слов'янознавства Російської академії наук. Він спеціалізувався на дипломатичній історії Східної Європи ХХ століття і після розпаду СРСР мусив «перекваліфікуватися». Інституту слов'янознавства раптом дісталася нова сфера дослідження — Україна і Білорусь. Раніше ними займалися академічні установи, які вивчали історію і культуру народів СРСР. Тепер Україна і Білорусь стали «ближнім зарубіжжям», і Волкову з колегами довелося в рекордно короткі терміни організувати нову галузь — влада потребувала експертів і пропагандистів, і то негайно²⁹³.

Волков чув про книжку Ульянова про походження українського сепаратизму задовго до того, як зміг її опублікувати. Він шукав її в університетських бібліотеках у Північній Америці (в пострадянській Росії книжки не знайшлося) і нарешті дістав примірник, відвідавши вдову автора у Сполучених Штатах. Волков отримав у неї дозвіл на перевидання книжки у Москві. В роботі Ульянова, який емігрував після Другої світової війни, директор академічного інституту знайшов потрібну інформацію і джерело натхнення. У передмові до перевидання Волков писав: «Предлагаемая вниманию читателя книга Николая Ивановича Ульянова “Происхождение украинского сепаратизма” — единственный научный труд во всей мировой историографии, специально посвященный этой проблеме». З погляду видавця книжка мала великий успіх. Її ще раз перевидали 2007 року, текст було викладено на багатьох російських сайтах. Публіці, шокованій блискавичним розпадом СРСР, книжка Ульянова пояснювала, що в катаклізмі винний український національний рух. Цей рух не мав окремої етнічної бази (росіяни і українці, заявляв автор, — один народ) і був вигаданий зловорожими інтелектуалами²⁹⁴.

²⁹³ Ульянов, Николай. Происхождение украинского сепаратизма. — М., 1996.

²⁹⁴ [Владимир Волков]. От редакции // Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. — М., 1996. Про життя і діяльність Волкова див.: Волкова И. В. Владимир Константинович Волков: человек и ученый (fpp.hse.ru/data/974/434/1241/BKB.doc).

Корінь цього зла, за Ульяновим, — «Історія русів». Він присвятив цій книжці цілий розділ. Ульянов трактував «Історію русів» не як історичну пам'ятку, яку треба було досліджувати, а як ідеологічний текст — об'єкт дискредитації і заперечення. Тут він ішов услід за Геннадієм Карповим, критиком «Історії русів» ХІХ століття. Розділ про «Історію русів» Ульянов назвав «Катехизис», а саму пам'ятку схарактеризував як «Коран в истории сепаратистского движения». Ульянов закидав анонімному автору свідоме перекручення фактів. «Его извращения — результат не невежества, а умышленной фальсификации», — писав він. Ульянов слушно вважав, що виражене в «Історії русів» незадоволення пов'язане з небажанням імперської влади визнавати дворянський статус старшини, але виступав проти того, щоб соціальні проблеми козаків видавали за національні. В цьому й полягає, за його словами, хибна настанова автора «Історії русів»

«Все, чем казачество оправдывало свои измены и “замятни”, свою ненависть к Москве, оказалось собранным здесь в назидание потомству», — писав Ульянов. «И мы знаем, что “потомство” возвело эту запорожскую политическую мудрость в символ веры. Стоит разговориться с любым самостийником, как сразу обнаруживается, что багаж его “национальной” идеологии состоит из басен “Истории Русов”, из возмущений “проклятой” Екатериной II, которая “зачипала крюками за ребра и вишала на шибеници наших украинских казакив”. Казачья идеология сделана национальной украинской идеологией».

Незважаючи на відмінність стилю, міркування Ульянова нагадують погляди його опонентів, українських письменників-шістдесятників, які теж вважали, що автор «Історії русів» був свідомим поборником української ідеології. В одному таборі автора вважали героєм, в іншому — лиходієм. Перевидання і переклад «Історії русів» в Україні після 1991 року і перевидання книжки Ульянова в Росії утвердило ці протилежні погляди. Повернувшись у 1991-му з вимушеної еміграції, «Історія русів» стала бажаним гостем по один бік російсько-українського кордону і шкідливим самозванцем по інший²⁹⁵.

З багатьох російських сайтів, де викладено книжку Ульянова, один функціонує у Стародубі, теперішньому райцентрі Російської

²⁹⁵ Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. — С. 102, 139.

Федерації. На початку 2000-х років сайт почав викладати матеріали про історію і культуру цього важливого регіону колишнього Гетьманату. Книжку Ульянова виклали на сайті, присвяченому історії Стародуба, з таким застереженням веб-майстра Михайла Рощина: «Хотя Стародуб упоминается в ней всего раз 10, я все равно советую прочесть ее всем и считающим себя малороссиянами и россиянами. Я советую прочесть ее всем, кому не безразличны попытки некоторых политиков разделить наши братские народы, посеять вражду и ненависть»²⁹⁶.

Історична ідентичність та російсько-українські стосунки лишаються дразливим питанням на Стародубщині, єдиному районі Росії, де є пам'ятки козацького бароко. Після розпаду Радянського Союзу пошуки історичного коріння стали для стародубських істориків проблемою, адже їм доводиться якось узгоджувати російську регіональну ідентичність з українською історією краю. Один з варіантів розв'язати цю колізію — прийняти українську національну парадигму і підкреслити українське коріння регіону. Таку візію пропонує серія публікацій на українських веб-сайтах, розміщена користувачем під ніком «Вірний зі Стародубщини». Інший варіант обрав веб-майстер стародубського історичного сайту: він використовує дореволюційну термінологію і називає стародубських козаків малоросами. Таку саму стратегію використовує В. М. Пусь, автор численних статей про історію стародубських поселень, викладених на офіційному сайті міста.

Але жоден варіант не розв'яже суперечності, яку створює той факт, що на стародубському історичному сайті книжка Ульянова, де «Історія русів» — це джерело «українського націоналізму», «вражды и ненависти» до Росії, сусідить з біографіями стародубської старшини, яка цінувала цей твір дуже високо. Серед них і біографія Михайла Миклашевського, генерал-губернатора і сенатора, з маєтку якого вперше виходить докладна звістка про існування «Історії русів». Ця суперечність стає ще глибшою, якщо припустити, що «Історію русів» не тільки читали й поширювали, а й створили стародубці. Як імперські кар'єри і лояльності людей на зразок Миклашевського могли мирно співіснувати з текстами типу «Історії русів»? Уваж-

²⁹⁶ Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма, Стародуб (<http://www.debryansk.ru/~mir17/>).

ніший погляд на стародубську аристократію початку XIX століття, причетну до поширення пам'ятки, допоможе відповісти на ширше питання про характер імперської і національної ідентичностей в Російській імперії²⁹⁷.

Чи було простим збігом обставин те, що перші новини про існування «Історії русів» походили саме з маєтку Миклашевських у Понурівці? З одного боку, очевидно так. Зрештою, «Історія русів» існувала до того, як її восени 1825 року «відкрив» Олександр фон Бріген. З другого, «збіг» — невдале слово для позначення зв'язку між Миклашевськими й «Історією русів».

На початку XIX століття маєтки українського дворянства на вірець Понурівки стали розсадником опозиції імперській владі. Саме тут, у домах нащадків козацької старшини, стара автономістська традиція Гетьманату поєдналася з новими течіями суспільно-політичної думки, пов'язаними з декабристським рухом, і виник несподіваний альянс проти самодержавної політики Петербурга. «Батьки», яких усунули від влади і позбавляли решток регіональних привілеїв, об'єдналися з бунтівливими «синами», що прагнули конституційних і ліберальних реформ. Історія, особливо козацький міф, стала спільним інтелектуальним і емоційним ґрунтом, на якому могли зійтися «батьки» і «сини».

Михайло Миклашевський, власник Понурівки, був важливою постаттю стародубської сцени у першій половині XIX століття. Він народився 1757 року в родині, яка вела початок від стародубського полковника Михайла Андрійовича Миклашевського, і почав військову кар'єру у сімнадцять років, записавшись в Ізмайловський лейб-гвардії полк у Петербурзі. У 1780–1782 році, будучи дипломатичним кур'єром, Михайло Миклашевський-молодший побував у європейських столицях, зокрема в Лондоні і Парижі. 1792 року він перейшов служити в лейб-гвардії Семеновський полк. Брав участь

²⁹⁷ *Вірний зі Стародубщини*. Стародуб. Нарис українського життя (http://www.haidamaka.org.ua/page_starodubvirnyj.html); *Вірний зі Стародубщини*. Відродження Стародубщини. Сурма. Козацький журнал (<http://surma.moy.su/publ/1-1-0-1021>); Колонка автора, Стародуб (<http://www.debryansk.ru/~mir17/>); *Путь В. М. Стародубские казаки: от истоков до современности* (http://starburg.ru/starodubskie_kazaki/index.html).

у першій російсько-турецькій війні і відзначився при облозі Очакова (1788). Наступного року полковнику Миклашевському дали в командування Стародубський карабінерний полк, який входив до складу армії Суворова. Він відзначився в битві при Римніку (1789) і Мачині (1791). Миклашевський командував Стародубським карабінерним полком до 1792 року. Під час третього поділу Польщі в 1795-му він командував трьома полками, які зайняли Волинь. 1797 року Миклашевського призначили волинським, а потім малоросійським губернатором.

Імперська кар'єра Миклашевського, як і багатьох інших стародубських дворян, була тісно пов'язана з долею князя Олександра Безбородька. Молодого Миклашевського представив впливовому придворному перший командир Стародубського карабінерного полку Іван Максимович. Безбородько захопив молодого співвітчизника лишитися на службі і здобувати військовий досвід. У грудні 1786 року він писав своєму протеже: «Востри саблю, уладь мушкет на весну, ступай на войну; в твоём месте я бы плакал, если бы меня не пустили, я на всё бы плюнул, чтобы только поглядеть на драку». Новини, що Миклашевський дослухався до порад, потішили Безбородька. «Радуюсь, что ты, наконец, к войне привыкаешь, — писав Безбородько наступного року. — Молодому человеку ни лучше, ни приятнее упражнения быть не может».

Безбородько охоче представив молодого офіцера Катерині II під час поїздки імператриці у Крим в 1787 році. Імператриця навіть заночувала в домі Миклашевських у селі Нижньому неподалік Понурівки. В жовтні 1797-го, напередодні весілля Миклашевського, Безбородько писав своєму протеже, на той момент уже волинському губернатору: «Ежели я вам советовал в женитьбе держаться права, в писании святом преподанного Иакову: да не поймеши себе жены от сынов чуждых, то я еще двойную причину имею одобрить вознамереваемый вами брак на моей племяннице»²⁹⁸. Миклашевський брав за дружину не просто українку, а племінницю всесильного канцлера Настасію Бакуринську. Він породичався з Безбородь-

²⁹⁸ Письма князя А. А. Безбородки к Михаилу Павловичу Миклашевскому с 1786 по 1798 год. // Григорович, Николай. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени: В 2 т. — СПб., 1881. — Т. 2. — С. 639–640. — (Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1881. — Т. 29).

ками і за якийсь місяць отримав призначення губернатором Малоросії, куди входила вся територія колишнього Гетьманату.

Не дивно, що смерть Олександра Безбородька у квітні 1799 року вплинула на життя і кар'єру Миклашевського. Українська старшина зі Стародубщини втратила потужного покровителя і оборонця. Інші групи й аристократичні партії відтерли стародубців від імперського престолу. У травні 1800 року, через рік після смерті Безбородька, імператор Павло відправив Миклашевського у відставку нібито за нехтування обов'язками. Олександр I повернув на службу людей, «несправедливо» відставлених, як-от Миклашевського, але вони вже ніколи не мали того впливу, що в епоху Безбородька. У 1802 році Олександр I призначив Миклашевського цивільним губернатором Новоросії — гігантської, але слабо заселеної губернії на півдні України. Вона складалася з колишніх запорозьких земель і новозавойованих територій Кримського ханства. Потім Новоросійську губернію розділили на три частини і Миклашевський очолив одну з них — Катеринославську губернію. Він подав у відставку 1804 року, пославшись на здоров'я. Провівши два роки в Понурівці, Миклашевський повернувся на імперську службу під час російсько-турецької війни 1806–1812 років — він командував катеринославським ополченням. Невдовзі його призначили в Сенат, але вплив Миклашевського в Петербурзі ніколи не був такий сильний, як в останні роки попереднього століття.

Сенатор Миклашевський добре розумів інтереси і проблеми малоросійських дворян. Найважливішою справою вони вважали збереження козацьких полків. Це звільняло місцевих землевласників від обов'язку давати кріпаків в імперську армію і дозволяло самим дворянам проходити військову службу, не полишаючи своїх маєтків. 1812 року Миклашевський підготував меморандум, у якому доводив потребу відновлення козацьких полків. Подібні пропозиції висловлював також Василь Капніст. 1791 року він їздив у Пруссію шукати союзників на випадок повстання проти Росії, яке могло спалахнути в разі, коли імперський уряд скасував би козацькі формування. 1812 року, напередодні вторгнення Наполеона, російський уряд дозволив набирати козацькі загони, які зіграють важливу роль у війні з французами. Як уже згадувалося вище, козакам, які записувалися в ці загони, обіцяли збереження привілеїв після війни. Тих, хто 1815 року повернувся додому (а понад чверть козаків поля-

гли у битвах), чекало розчарування. Наступного року всі їхні права і привілеї було скасовано, що викликало велике незадоволення не тільки у самих козаків, а й у місцевого дворянства.

Немає сумнівів, що старий Миклашевський поділяв загальне незадоволення. Наживши ворога в особі члена царської родини, він 1818 року подав у відставку і повернувся в Понурівку. Навряд чи вимушена відставка викликала в його серці прихильність до уряду. У 1810–1820-х роках Миклашевський був найвидатнішою постаттю на Стародубщині. В серпні 1825 року, за кілька місяців до того, як фон Бріген написав з Понурівки Рилеєву про «Історію русів», Миклашевського відвідав сам імператор Олександр І. Він зупинився у Миклашевського дорогою в Таганрог, де невдовзі й помер. Імператора вразив розпис на стелі палацу. Його начебто виконав один з найкращих художників і архітекторів імперії Джакомо Кваренгі. Повстання декабристів через півроку стало для родини Миклашевських катастрофою. У змові брали участь не тільки Олександр фон Бріген, а й син Миклашевського Олександр. Фон Бріген пережив арешт і заслання, а Олександра відправили воювати на Кавказ, і 1831 року він загинув. Старий Миклашевський нічим не міг полегшити долю сина і зятя. Він помер у вересні 1847 року; його поховано там, де він заповідав — між «своїми людьми» у Понурівці²⁹⁹.

Враховуючи те, що нам відомо про Михайла Миклашевського, нас не здивує, що в його маєтку знали і читали такий твір, як «Історія русів». Те саме можна сказати і про «історію» Худорби — Архип Худорба у 1780-х роках служив під командуванням Михайла Миклашевського у Стародубському карабінерному полку. Нема сумніву, що Миклашевський належав до кола, в якому поширювалися, читалися, обговорювалися і, можливо, створювалися ці тексти. Але наші міркування про зв'язок Миклашевського з «Історією русів» будуть неповні, якщо не подивитися, як на сторінках пам'ятки виведено його родину. Велику увагу приділено тут прадіду Михайла Миклашевського, стародубському полковнику Михайлу Андрійовичу Ми-

²⁹⁹ Поклонский Д. Миклашевский Михаил Павлович // Поклонский Д. Стародубская старина, XI–XIX вв. Исторические очерки. — Клинцы, 2002. — Т. 2. — С. 243, прим.; Оглоблин О. Люди старої України. — С. 150–167; Петров, Борис. Поэт пушкинской поры // Бороздна И. П. Писано в селе Медведево... — Клинцы, 2004. — С. 7–86, тут 16–17.

кляшевському (?–1706). Його згадано двічі. Службу Миклашевського «Історія русів» описує позитивно, мало того, у тексті фігурують деталі, яких немає в інших історичних джерелах.

Під час кампанії 1702 року Миклашевський, згідно з «Історією русів», «совокупясь с польским войском партии короля Августа, бывшим в команде рейментара их, Халецкого, разбил войска противные и загнал начальника их, Бельцыневича, в город Быхов; потом, сделав на город сей приступ, взял его штурмом и, полонив Бельцыневича, с другими при нем чиновниками, отослал их к гетману в Батурин». Стародубський полковник жив як герой і помер як герой. «Миклашевский, — писав анонімний автор про події березня 1706 року, — сражавшись с неприятелем под Несвижем и не могший преодолеть многолюдства, пробился сквозь неприятеля в замок Несвижский и там отбивался пять дней, а наконец, изнемогши от усилий неприятельских, был ими изрублен со всем полком».

Вину в загибелі Миклашевського автор «Історії русів» покладав на Івана Мазепу: «...очищая временно тот путь, по коему вела его излишняя отвага и крайнее ожесточение в неизмеримую пропасть, [Мазепа] удалял от себя всех подозрительных ему людей, неспособных к подражанию в его предприятиях, а иным из таковых искал и самой смерти». Полковник Миклашевський постає зі сторінок «Історії русів» сміливим командиром, жертвою мазепинських інтриг, ідеальним козацьким героєм — нащадки на високих імперських посадах могли ним пишатися³⁰⁰.

Миклашевські — не єдина стародубська фамілія, яка мала усі підстави захоплюватися «Історією русів» через те, що в ній описано подвиги її предків. Це стосується також Гудовичів, шанованої стародубської родини, яка зайняла помітне становище при дворі ще до злету Безбородька. Генеральний підскарбій Гетьманату Василь Гудович († 1764), що зажив на сторінках «Історії русів» особливої слави, мав багато синів, деякі зробили в Російській імперії приголомшливу кар'єру. Принаймні три брати Гудовичі — Андрій, Василь і Петро — жили на Стародубщині.

Першим на імперську службу влаштувався Андрій Васильович Гудович (1731–1808). Він отримав освіту в Німеччині (учився у Кенігсберзькому університеті) і став близьким товаришем майбут-

³⁰⁰ Історія Русовъ. — С. 171, 197, 200.

нього імператора Петра III. Коли 1762 року Петро зійшов на трон, Андрія Гудовича призначили ад'ютантом імператора, у 31 рік він отримав чин генерал-майора. Вбивство Петра III і сходження Катерини II поклало край кар'єрі Гудовича. Після нетривалого арешту Андрій поїхав за кордон, а потім повернувся у свій маєток на Стародубщині — його володіння суттєво зросли за рахунок старообрядницьких сіл, пожалуваних Петром III. Самотнє заслання Андрія Гудовича тривало протягом усього правління Катерини II. Смерть імператриці у 1796 році відродила надії Гудовича на тріумфальне повернення у столичну політику.

Павло I дав йому звання генерала, ходили чутки, що його призначать намісником Малоросії, в яку ввійшли усі території колишнього Гетьманату. Гудович поїхав у столицю, але кар'єра не склалася: намісником його не призначили, керувати краєм доручили родичам Безбородька, зокрема Михайлу Миклашевському. Сходження на трон Олександра I успіху Гудовичу теж не принесло. Він помер у своєму стародубському маєтку 1808 року, надії на кар'єру і життєвий успіх так до кінця і не реалізувалися. Навряд чи Гудовича задовольняло таке становище, але про його погляди чи ставлення до влади під час довгого стародубського заслання ми нічого не знаємо³⁰¹.

Не менш драматично, але набагато успішніше склалася доля молодшого брата Андрія Гудовича Івана (1741–1820). Початку Іванової кар'єри сприяв тісний зв'язок старшого брата з Петром III. Іван Гудович, як і Андрій, теж став ад'ютантом імператора. Потім була змова 1762 року, і Петра III убили. Після сходження на престол Катерини II Івана разом з братом ненадовго заарештували. Вийшовши на свободу, Іван повернувся на службу і уславився під час двох російсько-турецьких воєн, які випали на тривале правління Катерини II. Іван Гудович завоював Російській імперії Хаджибей (майбутню Одесу) і Анапу, велику турецьку фортецю на Кубані. Павло I пожалував Гудовичу графський титул і призначив військовим губернатором у Київ. 1800 року, після смерті Безбородька, Павло зняв Івана Гудовича з цієї посади, але 1806 року Олександр I повернув його на службу і призначив командувати російською армією на Кавказі. В наступні кілька років Гудович завоював Дербент і Баку. Він втратив у боях око і заслужив звання фельдмаршала. Кілька

³⁰¹ *Оглоблин О.* Люди старої України. — С. 7–13.

років Гудович був командувачем московського гарнізону, членом Державної ради і сенатором. 1812 року, цього разу остаточно, Гудович подав у відставку і повернувся у свої маєтки на Правобережній Україні³⁰².

В який спосіб Гудовичі — Андрій, Іван чи хтось інший з великої родини — могли бути пов'язані з «Історією русів»? Тут варто звернути увагу на винятково позитивний образ Василя Гудовича, патріарха родини і генерального підскарбія Гетьманату, змальований на сторінках «Історії русів». Анонімний автор приписує Гудовичу патріотичну промову, яку він нібито виголосив у Петербурзі 1745 року. В цій промові відлунюють центральні мотиви «Історії русів», зокрема заперечується думка, що українці нелояльні до царів:

«Что касается до усердия к России, — отвечал депутат Гудович, — то никто к ней из вольных народов не был так привержен и усерден, как малороссияне. И сие доказывается самым тем, что они, бывши свободны, отбившись от Польши, предпочли Россию всем другим народам, в протекцию свою их зазывавшим, а избрали ее одну к тому, по однородству и единоверству своему, в чем они навсегда устояли и никогда не поколебались, отринув и презрев многие соседние льщения и страхи сильных держав, и даже недавние шведские, ко искушению самые удобные. А что касается до некоторых гетманов, то об них кстати служить может известная пословица: Яких створылысте, таких и маете. Ибо то неоспоримо, что только те гетманы были неусердны к правительству российскому, которые им избраны, или избраны по настоянию сего правительства»³⁰³.

Анонімний автор вклав в уста Гудовича те, що сам хотів сказати і не раз говорив на сторінках твору. Він нагадував, що Україна пішла під руку царя добровільно, стверджував, що малоросійський народ лояльний до монархії, і підкреслював етнічну й релігійну близькість малоросів і великоросів. Подібні погляди, що їх автор трактату приписував Василю Гудовичу, сповідували багато стародубських поміщиків початку ХІХ століття, їм, мабуть, симпатизували і члени клану Гудовичів — численні діти і внуки Василя. По-

³⁰² Історія Русовь. — С. 197, 200. Оглоблин О. Люди старої України. — С. 155–156; Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4 т. — М., 1990. — Т. 3–4. — С. 10–25.

³⁰³ Історія Русовь. — С. 245.

при те, що Іван Гудович заробив для них усіх графський титул, його нащадки мусили поділяти опозиційний настрої, який домінував у високому стародубському товаристві.

Тут варто зазначити, що родина Гудовичів була пов'язана з Михайлом Миклашевським. Генеральний підскарбій Василь Гудович, засновник династії, породичався з Миклашевськими. Він був одружений з Марією Степанівною Миклашевською, внучкою стародубського полковника мазепинських часів Михайла Андрійовича Миклашевського. В родинному дуєті Гудовичів і Миклашевських саме Гудовичі займали вище становище. Поки Іван робив імперську кар'єру, решта братів або жили на Стародубщині, або часто туди наїздили. Всі вони протягом сорока років відігравали важливу роль у політичному і суспільному житті Стародубщини, а в стародубських колах ходили історії Андрія Гудовича про старі добрі часи Петра III. Автор «Історії русів», наприклад, прихильно ставився до Петра III, убивство якого означало кінець кар'єри Андрія Гудовича і прирікало його на самотні дні в родинному маєтку.

Унікальний погляд на життя клану Гудовичів і козацької аристократії в цілому дають мемуари французького лікаря Домініка де ля Фліза. Під час наполеонівського походу 1812 року він потрапив у російський полон і майже увесь 1813 рік провів у статусі полоненого, фактично почесного гостя місцевих поміщиків. У той час як стародубські козаки пройшли пів-Європи і принесли російській прапор у Париж, цей французький офіцер відвідував будинки стародубської еліти і насолоджувався наїдками, добрим вином і розмовами. Завдяки професії лікаря його радо вітали місцеві дворяни. Де ля Фліз мав гострий погляд і, на щастя, лишив замальовки їхнього життя³⁰⁴.

Під час свого «полону» де ля Фліз відвідав іменини генерал-лейтенанта графа Василя Гудовича, брата Андрія й Івана Гудовичів. Серед гостей були Іскрицькі і Маркевичі, вихідці з давніх козацьких фамілій і родичі Василя Гудовича. «Перед полуднем наїхало багато сусідів, — згадував де ля Фліз, — з них дехто дуже заможні люди. Я запам'ятав кілька прізвищ: два брати Покорські, Ляшкевич, Савицький, Соколовський, Губчиць, Рославець (три сімейства), пани Скорупи. Словом, наїхало до 60 осіб. Усе це товариство, попри пев-

³⁰⁴ Див.: де ля Фліз, Доминик. Поход Великой армии в Россию в 1812 г. // Русская старина. — 1892. — Т. 73. — С. 51–68, 339–363, 575–604, тут 587–594.

ну строкатість, були люди доброго тону». Схоже, що стародубське товариство берегло спогади про «старі добрі часи» і не дуже шанувало нові порядки. В будинку одного з гостей Гудовича, такого собі Покорського, французький лікар бачив портрети імператора Павла I і генералісімуса Олександра Суворова. В палаці Завадовських де ля Фліз бачив портрети Катерини II. Йому ніде не трапився портрет правлячого імператора Олександра I³⁰⁵.

Крім очевидної ностальгії за старими добрими часами, увагу де ля Фліза привернула ще одна риса стародубської аристократії — виразний антипольський сентимент. Нащадки українських козаків і польської шляхти, традиційних ворогів і конкурентів, стали сусідами, адже після поділів Польщі колишній Гетьманат опинився поруч з колишньою Річчю Посполитою в рамках однієї імперії. Землі Стародубського полку якраз лежали на цьому, тепер внутрішньому, кордоні. Польська католицька шляхта, на відміну від своїх православних ворогів-козаків, зазвичай не мала проблем з доведенням свого дворянства у православній імперії. Мало того, Олександр I загравав з ідеєю польської автономії і надав польській шляхті чимало прав і привілеїв на прикордонні, що дратувало колишню старшину, якій лишалося тільки мріяти про відновлення козацької автономії. 1812 року поляки стали на бік Наполеона, і стародубські поміщики охоче скористалися нагодою поквитатися з успішнішими ворогами. Де ля Фліз описував епізод, в якому брав участь один з братів Гудовичів Петро.

1812 року командувач місцевого ополчення Петро Гудович скористався воєнним хаосом і пограбував маєток такого собі Галецького, заможного польського поміщика в сусідній Могильовській губернії. «Але щойно молодший Гудович вступив зі своїм військом у Литву, — писав де ля Фліз про Петра Гудовича (його старший брат Василь командував цілим чернігівським ополченням), — як почав грабувати польських поміщиків, обдираючи їх геть-начисто і відправляючи награбоване у свій маєток за Мглином. Тут було все: зброя, срібло, меблі, екіпажі, припаси харчів, горілка, отари, заводські коні, полотно й фабричне сукно і т. д. Між іншим вкрали дорогу, оздоблену діамантами шаблю в 60 тисяч рублів, подарунок Петра Великого діду Галинського. ...приводом для грабунку став намір не залишати нічого на здобич французам і

³⁰⁵ Там само. — С. 591.

завадити полякам допомогти супротивнику; але ж Галинський був відданий імператору Олександрові і четверо його синів служили у гвардії; зрештою, всі його дії у важкому становищі, у якому перебували поляки, котрим загрожували і французи, і росіяни, не виявили і тіні зради з його боку»³⁰⁶.

Судячи з опису балу в маєтку Шираїв у селі Гордіївці, на якому також побував де ля Фліз, після війни стосунки старшини і шляхти не стали кращі. Серед гостей були українці (де ля Фліз називав їх росіянами) і поляки, відчувалося сильне напруження. Обидві сторони танцювали полонез і краков'як, але на цьому взаєморозуміння закінчувалося. «Поляки були у відчаї, що потрапили під ярмо ворогів, яких зневажали, але не сміли виказувати своєї злості, тим більше швидкого визволення не передбачалося», — писав де ля Фліз.

Зовні вони, навпаки, виказували бажання зблизитися. В цьому товаристві відбувалася ніби комедія, у якій кожен грав яку-небудь роль, бо в усіх їхніх взаємних гречностях не було і тіні правди. Росіяни дивилися скрива на поляків за те, що ті мали перевагу у світському тоні й освіті, не подобався їм і костюм польський, який різко підкреслював їхню національність. ...Між дамами обох націй відбувався такий самий розлад. Найбільше гнівалися російські мамоньки на своїх синів і їхніх молодих товаришів за те, що ті упали за польськими дівичцями. ...Польські матері, своєю чергою, скрива поглядали на свою молодь, якщо вона захоплювалася російськими красунями і зумисне говорила з ними російською. Кожне слово цією ненависною мовою, дійшовши до їхнього вуха, викликало їхній гнів.

Спостереження лікаря-француза одразу нагадують антипольський дух «Історії русів». Не дивно, що цей твір, хай там хто його написав, зажив популярності у місцях, де побував де ля Фліз³⁰⁷.

Стародубське панство жило в особливому світі, оберненому в минуле. У новоспечених російських дворян нерідко були ті самі вороги, що й у їхніх батьків і дідів — козацьких старшин. Старі релігійні і культурні суперечки лишалися актуальними і в нових політичних обставинах. Французька революція принесла нові принципи легітимності і нову мову для вираження старої ненависті і підозр. Однак сподівання, симпатії і тривоги стародубського дворянства не обмежувалися своїм

³⁰⁶ Там само. — С. 578–579.

³⁰⁷ Там само. — С. 361.

закутком. Вони відлунили у високих столичних кабінетах — наприкінці XVIII століття стародубські аристократи укладали міжнародні угоди і формували політику Російської імперії, як внутрішню, так і зовнішню стосовно традиційних сусідів України. Між Стародубом і Петербургом існував тісний зв'язок, немислимий сьогодні.

Доля Гудовичів і Миклашевського відображала злет і приєжд української чи то пак стародубської партії при імперському дворі. Їхні кар'єри уможливило піднесення Олександра Безбородька і Петра Завадовського, двох протеже головного «ліквідатора» Гетьманату малоросійського губернатора Петра Рум'янцева-Задунайського. Першим помітного становища у столиці сягнув Завадовський, короткий час він був коханцем Катерини II, але Безбородько невдовзі перевершив співвітчизника. За винятком недовгого періоду, вони були близькими друзями і союзниками. Безбородько сприяв кар'єрі Дмитра Трощинського, ще одного петербурзького українця, який 1793 року став статс-секретарем імператриці. Всі ці три українські вельможі підтримували земляків і лобіювали інтереси малої батьківщини — через імперські реформи і дух Просвітництва вони хотіли покращити її становище, не жертвуючи занадто правами і привілеями, успадкованими з козацьких часів. Брат Олександра Безбородька Ілля казав, що на його петербурзькому будинку пора робити вивіску «Малоросійський готель» — так багато земляків зверталися до нього по допомогу, і в цьому жарті була чимала доля правди.

Перший рік правління Павла — це апогей українського впливу при дворі. Безбородько в останні роки Катерини II дистанціювався від імператриці, при Павлі вдавав жертву катерининської опали і став ще впливовіший, ніж раніше. Українці становили потужну групу при дворі і вживали владу не тільки на користь собі і кар'єрам своїх протеже, а й на добро малій батьківщині: прагнули відновити адміністративну цілісність і деякі традиційні інститути краю. Михайло Миклашевський став цивільним губернатором «возз'єднаної» Малоросії і зіграв важливу роль у проекті «відновлення батьківщини». Все обірвала смерть Безбородька у квітні 1799 року. Завадовського відправили під нагляд у його маєток Ляличі на Стародубщині. Миклашевського та Івана Гудовича зняли з посад.

Прийиження від Павла стало перевагою, коли неврівноваженого імператора убили, і на престол зійшов його син Олександр I. Українці швидко повернулися на імперську службу. Завадовський

став першим міністром освіти в Російській імперії, Трощинського призначили міністром юстиції, а Миклашевського — сенатором. Гудович дослужився до фельдмаршала. Але українська партія вже не мала при дворі того статусу і впливу, як у часи Катерини і Павла. Малоросію знову поділили на кілька губерній, а всі губернатори — Олексій Куракін, Яків Лобанов-Ростовський і пізніше Микола Рєпнін — були великоросами, відданими передусім імперській столиці. Всі вони породичалися з місцевою аристократією, але не стали її частиною. Місцеві дворяни скаржилися іншим вельможним українцям у Петербурзі, наприклад протезе Безбородька графу Віктору Кочубею — він був міністром внутрішніх справ при Олександрі I, головою Державної ради і Комітету міністрів при Миколі I. Але скарги мало чим допомогли. Стародубським аристократам нічого не лишалося, як оплакувати долю і згадувати «старі добрі часи» — епоху козацької автономії і правління імператорів, які її зруйнували³⁰⁸.

Популярний російський поет тієї епохи Олександр Грибоедов нарікав на відсталість чиновників-ветеранів у знаменитій п'єсі «Горе от ума» (1823). У ній ідеться про покоління, яке брало участь у російсько-турецьких війнах і не сприймало ліберальних підходів XIX століття:

А судьи кто? — За древностию лет
К свободной жизни их вражда непримирима,
Сужденья черпают из забытых газет
Времен Очаковских и покоренья Крыма;
Всегда готовые к журьбе,
Поют всё песнь одну и ту же,
Не замечая об себе:
Что старее, то хуже³⁰⁹.

Грибоедовська оцінка старого покоління зашкарублених чиновників була, мабуть, справедливою стосовно столиць, але ситуація в Україні суттєво відрізнялася. Відтерті від двору українські ветерани знайшли спільний ґрунт з грибоедовським поколінням. Ідеї, які циркулювали в маєтках стародубських аристократів на початку XIX століття, не дуже відрізнялися від тих, що побутували в колі Дми-

³⁰⁸ Saunders D. The Ukrainian Impact. — P. 65–112.

³⁰⁹ Грибоедов А. С. Горе от ума / Подгот. Н. К. Пиксанов при участии А. Л. Гришунина. — 2-е изд., доп. — М.: Наука, 1987. — С. 47.

тра Трощинського, соратника Безбородька і Завадовського, поборника інтеграції прикордоння в імперію, який згодом змінив свої централізаторські погляди. Вийшовши 1817 року у відставку, Трощинський жив у своєму маєтку в селі Кибинцях Лубенського повіту Полтавської губернії, де зібрав бібліотеку у 4500 томів. Його часто навідували місцеві «антикварії» на взірєць Андріана Чепи і Василя Ломиковського, які вперше зустрілися там улітку 1811 року. В його домі збиралися також місцеві вільнодумці³¹⁰.

Російський генерал Олександр Михайловський-Данилевський, чий корпус квартирував у тих краях 1824 року, записав про коло Трощинського у спогадах:

Я заметил еще, что при каждом удобном случае малороссияне осуждали правление Александра и хвалили царствование Екатерины. К распространению сего мнения способствовал преимущественно живший недалеко от Лубен бывший министр юстиции Трощинский, старик лет восьмидесяти, почитавшийся в Малороссии оракулом. Свойственно пожилым людям вспоминать с удовольствием о своей молодости и веке, в котором они действовали, равно министрам, находящимся в удалении от двора, превозносить то время, когда они были в силе. Сие самое происходило и с Трощинским, который на счет царствования Александра безмерно хвалил правление Екатерины, а малороссияне, между коими он считался почетнейшим помещиком, служили ему отголоском, забывая, что на Екатерину они могли бы роптать за уничтожение старинных привилегий своих³¹¹.

Ще одне спостереження Михайловського-Данилевського підтверджує те, що ми знаємо з інших джерел про ставлення стародубців до росіян. За словами генерала, лубенське дворянство, дуже гостро налаштоване до правління Олександра, ще критичніше ставиться до росіян, чи то пак «москалів» загалом. «Я не находил в Малороссии ни одного человека, с которым мне удавалось говорить, — писав Михайловський-Данилевський, — выгодно к России расположенного. Во всех господствовал явный дух оппозиции. У

³¹⁰ Див.: Saunders D. *The Ukrainian Impact*. — Р. 90–100; Оглоблин О. Люди старої України. — С. 159–160; Журба О. Представьте Вы себе, какой зверь был гетман! — С. 176, 193.

³¹¹ Из воспоминаний Михайловского-Данилевского // Русская старина. — 1900. — Т. 104. — № 10. — С. 201–218, тут 213–214.

них есть пословица: “он всем хорош, да москаль”, то есть русский и следственно есть злой или опасный человек. Такая ненависть происходила от нарушения прав Малороссии; от упадка кредита и промышленности, от возвышения налогов, которые в Малороссии произвели повсеместную бедность, и от дурного устройства судебных мест, где совесть была продажная». Михайловський-Данилевський одразу зв'язав ностальгію Трошинського за минулим та його думки про сучасність із планами і мріями декабристів: «дом Трошинского служил Малороссии средоточием для либералов; там, например, находились безотлучно один из Муравьевых-Апостолов, сосланный впоследствии на каторгу, и Бестужев-Рюмин, кончивший жизнь на виселице»³¹².

Між Кобринцями Трошинського і Понурівкою Миклашевського на початку XIX століття було багато спільного. Власники цих маєтків знали і поважали один одного. 1812 року Трошинський підтримав пропозицію Михайла Миклашевського відновити козацькі полки; він регулярно контактував з Миклашевським та обговорював з ним місцеву і столичну політику. Вони явно поділяли однакові погляди на багато моментів історії і сучасності. Згадка Михайловського-Данилевського про декабристів знову нагадує про змовників, які долучилися до «відкриття» «Історії русів»: Олександра фон Брігена, Кондратія Рилєєва і, можливо, сина Михайла Миклашевського Олександра. Цей несподіваний, з точки зору грибоєдовської поезії, альянс старого і нового являв собою небезпечну для імперії суміш спогадів про козацьку автономію та планів на ліберальне і конституційне майбутнє.

Невже існував «стародубський патріотичний гурток», подібний до гуртка, начебто знайденого Оглоблиним у Новгороді-Сіверському? Навряд. Але все вказує на те, що існувало коло заможних стародубських поміщиків, поєднаних родинними зв'язками і спільним досвідом на імперській службі. Вони обросли зв'язками у столиці та інших частинах Гетьманату і мали всі підстави любити, читати й поширювати «Історію русів», яка відображала їхні погляди і, крім того, розповідала про їхніх родичів і предків у винятково доброму ключі.

³¹² Там само. — С. 212, 214.

Розділ 13

Звільнене дворянство

«“Величний англійський стиль” довго панував у маєтках російської еліти», — писав Джон Рендольф, автор одного з найбільш проникливих досліджень про історію приватного життя і побуту в Російській імперії. Проте «довга» історія російської дворянської садиби не витримувала порівняння з британською. «Російські замські маєтки лежать в руїнах, їхніх власників знищила революція, скарби конфісковано, святині сплюндровано. Тим часом англійські замські будинки процвітають, як ніколи. Їхні заможні власники мають на кого покластися у час скрути. Армія захисників англійського замського будинку — Національний фонд історичних і природних пам'яток — налічує два мільйони осіб»³¹³.

Після розпаду Радянського Союзу в Росії поступово відроджується інтерес до імперської архітектурної спадщини, свідомо знищеної або занедбаної в радянську епоху. Реставруються будинки імперського періоду в Москві і Петербурзі. Хвиля докотилася і до провінції: підтримувані владою ентузіасти і місцеві бізнесмени звернули увагу на дворянські маєтки. Ініційовано багато державних і недержавних програм відродження занедбаних пам'яток.

Останніми роками тисячі любителів архітектури й історії побували у найвіддаленіших куточках Росії, щоб задокументувати місцеві пам'ятки. Вони виклали в інтернеті розповіді про свої поїздки, чимало фотографій прекрасно відреставрованих палаців і церков, а також занедбаних і напівзруйнованих провінційних садиб. Мода на історичну спадщину та пошуки ідентичності принесли користь

³¹³ *Randolph, John. The Old Mansion: Revisiting the History of the Russian Country Estate // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. — 2000. — No. 4. — P. 729–749, тут 729–730.*

і Стародубському району. На сайті «Чудеса России» є багато фотографій з описами історичних пам'яток і дворянських маєтків колишнього Гетьманату. Зокрема, колишній маєток Петра Рум'янцева в селі Велика Топаль, зведений в 1780-х роках; маєток Петра Завадовського в Ляличах; будинок Іллі Безбородька в Гриневі і Михайла Миклашевського в Понурівці. Архітектурні пам'ятки у всіх цих місцях перебувають, на жаль, у жахливому стані.

Збереження і реставрація стародубської архітектурної спадщини, яка дивом пережила радянську епоху, потребує колосальних зусиль. Так само непросто реконструювати історичний і культурний ландшафт, в якому існували стародубські дворянські маєтки та їхні мешканці. На початку XIX століття культурними осередками краю були не тільки маєтки козацьких аристократів на взірець Миклашевського, Гудовича і Трощинського. Нові культурні й політичні ідеї виникали та поширювалися і в скромніших дворянських домах. Почасти це відповідало тій ролі, яку відводив місцевому дворянству імперський уряд. 1762 року російське дворянство звільнили від обов'язкової державної служби, запровадженої Петром I, відтак дворяни воліли служити недовго і більшу частину життя проводили у своїх сільських маєтках.

Процес звільнення від державної служби завершився при Катерині II — 1795 року вона підписала грамоту дворянству. Надаючи дворянству нові права і привілеї, імператриця та її радники сподівалися певних речей у відповідь. Грамота передбачала створення дворянських зібрань на повітовому і губернському рівнях та перекладання на місцевих дворян багатьох адміністративних функцій і повноважень держави. Самі дворяни мали вирішувати долю претендентів на дворянство, обирати собі лідерів і представників в органи самоврядування і, найважливіше, опікуватися місцевими справами. «Пенсійні» роки мали проходити не в лінивому нудьгуванні, а на добровільній службі просвітницьким проектам імперії³¹⁴.

Було б несправедливо сказати, що така візія не принесла плодів. Дворянство взяло активну участь у місцевих справах, а уряд

³¹⁴ Див.: Jones, Robert E. *The Emancipation of the Russian Nobility*. — Princeton, 1973; Фаизова И. В. Манифест о вольности и служба дворянства в XVIII столетии. — М., 1999.

отримав базу і адміністративні ресурси в губерніях. Петербург почав здійснювати більший культурний вплив на провінцію. В неросійських окраїнах імперії це означало, що місцеві еліти засвоюють російську літературну мову та імперську культуру, зв'язок упривілейованої меншості зі столицею міцнів, а з місцевим населенням — слабшав. Центрами нової імперської присутності в губерніях стали маєтки місцевих дворян. Однак ці самі маєтки, як уже йшлося раніше, часто ставали гніздом опозиції імперській владі.

Наприкінці XVIII — на початку XIX століття дворянські зібрання в Гетьманаті стали осередком дворянської фронди, їхні члени постійно конфліктували з імперською адміністрацією. Як вже згадувалося вище, 1791 року група дворян Гетьманату відрядила Василя Капніста, полтавського поміщика і відомого в імперії поета, до прусського короля Фридриха Вільгельма II: він пропонував Пруссії послуги і просив підтримки на випадок війни з Росією. 1812 року старшина запропонувала владі відновити козацькі загони. Після війни з Наполеоном незадоволене важкими економічними умовами і розпуском тимчасових козацьких загонів дворянство радо відкрило двері своїх маєтків майбутнім декабристам — офіцерам імперської армії, розквартированим в Україні³⁴⁵.

Опозиційно налаштовані нащадки козацької еліти збиралися у своїх маєтках, обмінювалися новинами і думками та шукали спосіб зберегти або відновити старі привілеї. Саме в дворянських садибах виникало нове історичне знання і міфологія. Більшість «антикварів» Гетьманату, зокрема Василь Полетика, Андріан Чепа і Василь Ломиковський, працювали у своїх маєтках. Вийшовши у відставку, вони зайнялися інтелектуальною роботою і колекціонували історичні документи. Григорій Полетика почав служити ще до того, як було ухвалено грамоту дворянству, і більшу частину життя провів у Петербурзі, натомість його син Василь жив у родинному маєтку на Україні. Виробництво історичних текстів, яке почалося в полкових канцеляриях на початку XVIII століття, у другій поло-

³⁴⁵ *Randolph, John*. The House in the Garden: The Bakunin Family and the Romance of Russian Idealism. — Ithaca, N. Y., and London, 2007. — P. 23–24, 30–40; *Roosevelt, Priscilla*. Life on the Russian Country Estate. — P. 2–32; *Дашкевич, Ярослав*. Берлін, квітень 1791 р. Місія В. В. Капніста. Її передісторія та історія // *Дашкевич Я.* Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. — Львів, 2006. — С. 200–241.

вині століття перекочувало в петербурзькі кабінети видавців та інтелектуалів на взірець Григорія Полетики, Василя Рубана і Федора Туманського, а на початку XIX століття — в маєтки нащадків гетьманської старшини.

Придивімося тепер докладніше до другої ліги стародубського дворянства, яка складалася не з таких заможних поміщиків, як козацька аристократія на зразок Гудовичів і Миклашевських, а з людей менших статків. Вони не посідали високих кабінетів і більшу частину життя провели у своїх маєтках, займалися господарством, відповідними для «звільненого дворянства» місцевими справами та час від часу занурювалися в родинну та «національну» історію. Персонажі цього розділу, подібно до головних героїв попереднього, потрапили на сторінки «Історії русів» в іпостасі згаданих у ній родичів і предків.

У стародубському товаристві початку XIX століття небагато людей могли зрівнятися за рівнем освіти й інтелекту з Іваном Лашкевичем. Він породичався з нащадками Павла Полуботка, найвидатнішого героя «Історії русів» XVIII століття, і завдяки цьому отримав частину полуботківських земель і селян. Лашкевич відігравав помітну роль на стародубській суспільній і культурній сцені початку XIX століття. Він перекладав з англійської мови, публікувався і, можливо, був першим стародубським дворянином, що закінчив Московський університет. Він народився 1765 року в родині судді Погарського повіту, нащадка шанованої стародубської фамілії Степана Лашкевича. Лашкевичі вели свій родовід від стародубських міщан, які покозачилися на початку XVIII століття. Іванів батько Степан почав кар'єру писарем у генеральній канцелярії Гетьманату. Він був людиною освіченою, допитливою, мав добру бібліотеку, випишував книжки зі столиці і вів щоденник. Степан прагнув дати синові добру освіту і готував йому успішну кар'єру. 1775-го у віці десяти років Івана записали капралом в Ізмайловський полк, один з трьох гвардійських полків імперії. Через три роки, ще будучи записаним у полк, Іван став студентом Московського університету. Степан Лашкевич тішився, що син здобув добру освіту і зробить кар'єру в імперських столицях³¹⁶.

³¹⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. В 4 т. — К., 1908–1914. — Т. 3. — С. 29, 32–33.

Часи, коли сини козацької старшини вступали в Києво-Могилянську академію, а потім продовжували освіту в центральноевропейських, зокрема німецьких, університетах, давно минули. Наприкінці XVIII століття стародубська еліта вступала в Московський університет, першу й найкращу світську вищу школу імперії. Його заснували 1755 року за прикладом університетів у Центральній Європі. З Москви українські студенти поверталися до батьків з новими друзями, книжками й ідеями.

Іван Лашкевич навчався у Москві під керівництвом Харитона Чеботарьова (1745–1815), який став першим виборним ректором університету (1803–1805) і одним з перших почав викладати історію Росії. Чеботарьов переклав російською «Краткую всеобщую историю» Ієроніма Фреєра (1724), опублікував «Краткий российский летописец с родословием» Михайла Ломоносова і допомагав імператриці Катерині II із «Записками, касательно российской истории». В перші роки роботи у Московському університеті Чеботарьов дружив з Миколою Новіковим (1744–1818), чільним діячем російського Просвітництва. Чеботарьов і Новіков були членами масонської ложі, якраз коли масони перебували в авангарді російського політичного і культурного життя. Іван Лашкевич підтримував стосунки з учителем і після закінчення університету, а 1801 року відправив учитися до Чеботарьова свого сина Петра³¹⁷.

Вступав Іван Лашкевич услід за вчителем у масонську ложу чи ні, але очевидно, що в студентські часи він підтримував тісні стосунки з Чеботарьовим і Новіковим. Саме у друкарні Новікова при Московському університеті 1781 року вийшла студентська робота Івана Лашкевича — російський переклад роману Елізабет Бонот «Прогуливание г. Франкли». Початок був хороший, але Лашкевич не став займатися наукою і літературою. Він повернувся на військову службу і 1783 року отримав звання гвардії сержанта, потім

³¹⁷ Про історичні погляди Чеботарьова див.: *Whittaker, Cynthia Hyla. The Idea of Autocracy among Eighteenth-Century Russian Historians // Imperial Russia: New Histories for the Empire / Ed. Jane Burbank and David L. Ransel. — Bloomington, Ind., 1998. — P. 45.* Про історію російського і українського масонства див.: *Smith, Douglas. Working the Rough Stone: Freemasonry and Society in Eighteenth-century Russia. — DeKalb, 1999; Серков, Андрей. Российское масонство: Словарь-справочник. — М., 2001; Крижановська, Оксана. Таємні організації: масонський рух в Україні. — К., 2009. — С. 84–107.*

перейшов з гвардії в регулярну частину російської армії у званні капітана. Невдовзі закінчилася і військова кар'єра Лашкевича. Як і багатьох його стародубських сусідів, Лашкевича при переході в регулярну армію зарахували до Стародубського карабінерного полку. Зазвичай це був просто крок до відставки, і 1785 року, через два роки після батькової смерті, Іван Лашкевич вийшов у відставку в чині секунд-майора. На той момент йому виповнилося тільки двадцять років, ймовірно він почував обов'язком повернутися додому, доглядати матір і займатися родинними справами. Решта життя Лашкевича пройшла в маєтку Брахлів на Стародубщині, 1798 року його обрали депутатом від місцевого дворянства. 1809 року Лашкевичу дали чин підполковника, в цьому званні він прослужив наступні два роки. Він і далі жив у родинному маєтку в Брахлеві і помер у 1822-му у віці 57 років³¹⁸.

На «пенсії» Лашкевич займався маєтком і розширював свої володіння. Вони суттєво збільшилися у травні 1789 року — 24-річний Лашкевич одружився з однією з найбагатших наречених Гетьманату, спадкоємицею Павла Полуботка, 21-річною Настасією Петрівною Милорадович (1769–1833). Через цей шлюб Лашкевич увійшов у велику родину нащадків наказного гетьмана. Одружитися і увійти в цю родину було дуже непросто. Відставному секунд-майору довелося подолати багато перешкод і підступів з боку родини нареченої, на шляху до сімейного щастя його чекав тривалий судовий процес. Цей процес — причина зіпсованих нервів і недоспаних ночей для Лашкевича — породив активне листування, яке дає нам змогу зазирнути за лаштунки високого товариства Гетьманату наприкінці XVIII століття. Листи Лашкевича проливають світло і на особу одного з перших стародубських літераторів, який міг долучитися до створення «Історії русів».

Центральним персонажем шлюбної саги Лашкевича була Анастасія Степанівна Полуботок (1732–1802), «бабушка Полуботкова», як її називали. Свого часу вона вийшла заміж за Семена Яковича Полуботка, онука гетьмана. У них народилося дві доньки. Одна з них, Софія (1747–1773), вийшла заміж за чернігівського полковника Петра

³¹⁸ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 29, 32–33; Любецкий архив графа Милорадовича. Вып. 1 / Под ред. Александра Лазаревского. — К., 1898. — С. 157.

Милорадовича (1723–1799). Софія Полуботок-Милорадович померла молодою, у віці 26 років, лишивши чоловікові трьох дітей — сина і двох доньок. Їхня донька Настасія Петрівна Милорадович і стала дружиною Івана Лашкевича, але їхній роман і одруження розколили сім'ю Полуботків–Милорадовичів. Одну партію склали бабуся та її онучка Настасія, другу — полковник Петро Милорадович та його син Григорій. Кохання і краса перепліталися в клубок з грошима і землею.

Згідно з Литовським статутом, який на додачу до імперського законодавства регулював сімейні і майнові стосунки у Гетьманаті, донька мала право на половину посагу покійної матері. Враховуючи розмір посагу Софії Полуботок, її донька Настасія Милорадович стала у 1780-х роках однією з найбагатших, а отже й найпривабливіших наречених Гетьманату. Чимало молодих і не дуже чоловіків домагалися її руки, але Настасія та її батько відмовляли усім претендентам: донька відхиляла кандидатури, пропонувані полковником Милорадовичем, і навпаки. У змаганні характерів Настасію Милорадович підтримала бабуся, в маєтку якої вона жила з чотирнадцяти років. Коли Настасії виповнилося дев'ятнадцять і батько покинув шукати женихів для неслухняної доньки, за справу взялася бабуся: час минав, у ту епоху Настасію за рік-два вважали б застарою для вигідної партії.

Дуже скоро старій Полуботисі вдалося знайти привабливого кандидата, який сподобався і Настасії: 25-річний секунд-майор у відставці Іван Лашкевич. Але без благословення батька нареченої правомірність шлюбу можна було легко оскаржити в суді. Полковник Милорадович не дав свого благословення і навіть не дозволив жениху приїздити до доньки. Бабуся запідозрила, що зять хоче затягнути час і забрати собі весь спадок покійної дружини Софії Полуботок. На аргументи про «поважний» вік Настасії, якій треба було терміново виходити заміж, полковник Милорадович відповідав, що хай бабуся заповість онучці свій маєток у селі Боровичах³¹⁹.

Справа дійшла до сенату імперії — тут конфліктували не тільки члени родини, а й Литовський статут з імперським законодавством. Обидві партії заручилися підтримкою впливових столичних укра-

³¹⁹ Любецкий архив графа Милорадовича. — С. 49–98; Модзалевский В. Малоросийский родословник. — Т. 3. — С. 29.

інців. За Милорадовичів грав Олександр Безбородько, якому вони доводилися родичами. Полуботиха мобілізувала свої зв'язки, а Іван Лашкевич дійшов до іншого впливового українця, графа Петра Завадовського. Він тримав своїх родичів у курсі придворних інтриг, пишучи листи зі столиці: послання загального змісту надсилав поштою, а конфіденційні — через друзів, які їхали з Петербурга на Стародубщину. Перелом настав, коли у справу втрутився сам Завадовський. 20 червня 1791 року Іван Лашкевич писав з Петербурга Настасії Милорадович: «15-го сего місяця ездил я на дачу к Петру Васильевичу [Завадовському]; много со мною кое-чего постороннего говорил; когда же я начал о деле его просить, то он мне сказал, что надобно бы прежде миролюбиво поступить... Туда приехал к обеду также Суденок (Осип Степанович), к которому я уже и бросил ходитъ; как же он меня удивил, что начал со мною вежливо обходиться и спрашивал о нашем деле...»³²⁰

Покровительство Завадовського важило дуже багато. Саме завдяки йому Осип Судієнко, всемогутній секретар Безбородька, який довго відмовлявся приймати Лашкевича, змінив гнів на милість. Сторони врешті-решт досягли компромісу: Настасія отримала свою частину матеріної спадщини, а стара Полуботкова поділила свої володіння між усіма онуками; серед спадкоємців був і брат Настасії Григорій Милорадович, який у початковому конфлікті підтримав був батька і ризикував нічого не отримати від бабусі. Справу залагодили у присутності Завадовського, а потім підтвердили домовленість у присутності Осипа Судієнка, який представляв Олександра Безбородька. Отже, два найвпливовіші українці в Петербурзі були посередниками і гарантами угоди, завдяки якій Лашкевич став законним власником частини полуботківського спадку і шанованим членом родини Милорадовичів.

Лашкевич повертався з Петербурга у компанії Григорія Милорадовича; він писав Настасії, що вони їхали «як друзі». Згодом Григорій хрестив двох синів Івана і Настасії. Івана Лашкевича прийняли в аристократичну (за мірками Гетьманату) родину Милорадовичів. На той час він був знайомий або приятелював з багатьма членами гетьманської еліти. Листи з Петербурга свідчать, що він знав не тільки Петра Завадовського і Осипа Судієнка, а й секретаря Безбородька

³²⁰ Любецкий архив графа Милорадовича. — С. 134.

Дмитра Трощинського. Він представився навіть самому Безбородьку — якимось вони зіткнулися в одній французькій крамниці³²¹.

Історія одруження Івана Лашкевича набуває особливого значення, коли уважно придивитися, як «Історія русів» трактує діяльність головного героя постполтавської доби наказного гетьмана Павла Полуботка. Центральний полуботківський епізод твору — зустріч гетьмана з Петром I у Петропавлівській фортеці. Полуботок і ціла козацька нація вийшла з цього конфлікту переможцями. Такого роду історію цілком могли розповісти члени родини Полуботка. Те, що цар прийшов до опального гетьмана напередодні його смерті і тим самим «реабілітував» його, служило інтересам родини Полуботків ще краще, ніж інтересам народу, за який Полуботок нібито помер. Якщо ця історія справді походила з родини Полуботка, то на сторінки «Історії русів» вона могла потрапити через Івана Лашкевича, наближеного до старої бабусі Полуботкової, останньої берегині родинних традицій.

Найважливіші, крім Полуботка, постаті, що пов'язують Івана Лашкевича з «Історією русів», — це прилуцькі полковники Гнат Галаган та його син Григорій. Галаганів згадано в «Історії русів» чотири рази, частіше, ніж у будь-якому історіографічному творі цього періоду. Всі ці згадки нейтральні або позитивні, а деякі настільки детальні, що викликають підозри у причетності до тексту родини Галаганів або близьких до них людей. Гнат Галаган († 1748) був одним з перших козацьких старшин, які в 1708 році перейшли від Мазепи до Петра I. Він також підписав петицію 1723 року на захист автономії Гетьманату, яка коштувала Полуботку життя. Він служив прилуцьким полковником чверть століття (1714–1739), потім передав посаду своєму синові Григорію (1716–1777). Молодший Галаган керував полком ще чверть століття (1739–1763). Його заступив син Іван — він очолював полк у 1763–1767 роках у ранзі наказного полковника. Усі згадки Галаганів в «Історії русів» стосуються післяполтавської, тобто стародубської частини пам'ятки³²².

³²¹ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 32, 37–38. Копія шлюбного свідоцтва і заповіту Лашкевича див.: Российская государственная библиотека, Фонд рукописей, ф. 510, д. 58.

³²² Кривошея, Володимир. Українська козацька старшина. — Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. — К., 2005. — 2-ге вид. — С. 125–126.

Родина Галаганів керувала Прилуками понад півстоліття, зажила великих статків, обросла друзями і зв'язками в усьому Гетьманаті, зокрема й на Стародубщині. Донька Григорія Галагана Олена вийшла заміж за одного з Миклашевських. 1758 року інша донька, Параскева, вийшла за Степана Івановича Лашкевича, стародубського поміщика і писаря Генеральної канцелярії. До нас дійшли точні відомості про посаг Параскеви (список майна, який наречена отримала від батька, опублікував Олександр Лазаревський в XIX столітті). Параскева стане згодом матір'ю Івана Лашкевича. Зі щоденника його батька, Степана Лашкевича, ми дізнаємося, що на церковні свята родина відвідувала полковника Григорія Галагана в маєтку Сокиринцях і підтримувала близькі стосунки з прилуцькою гілкою родини. Не виключено, що розповіді, які звучали на родинних зустрічах, або спогади матері Лашкевича опинилися на сторінках «Історії русів»³²³.

Що це за розповіді? Наприклад, про роль Гната Галагана та його полку в польській кампанії 1733 року, яка закінчилася взяттям Гданська російською армією. Згідно з «Історією русів», Галаган був головним героєм тієї війни. «Полковник Галаган удивлял всех храбростию своею и предприимчивостию», — писав анонімний автор.

Между другими его отличностями, до расторопности военной относящимися, оказал он одно в пределах Слуцких, где выступивший против его войск сильный корпус конницы рассыпал пред его фронтом на довольно расстояние миллионы железных гвоздей, нарочито сделанных с тяжелыми головками, которые, павши на землю, натурально, оборачивались острыми концами своими вверх. Галаган, сие заметив, повелел самой малой части своих войск маскировать пред польским фронтом и гвоздями, а сам, со всем главным войском, обошед неприятеля скрытными местами, ударил по нем в тыл и принудил его, отступая назад, насунуться на гвозди, на которых, занозивши лошадей, не мог он бежать и был избит наголову³²⁴.

Позитивний образ Галагана в «Історії русів», сповнений цікавих деталей, контрастує з розповіддю про війну 1733 року в козацьких літописах того періоду. У творі «Летописец, или Описание краткое

³²³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — Т. 3. — С. 52, прим. Пор.: Киевская старина. — 1888. — № 10 (ноябрь). — С. 466, прим.; Модзалевский В. Малоросский родословник. — Т. 3. — С. 29.

³²⁴ Исторія Русовъ. — С. 237.

знатнейших действ и случаев...», відомому також під назвою Лизогубівський літопис, йдеться передусім про подвиги головного патрона цього історіографічного проекту — генерального обозного Якова Лизогуба, який командував усією козацькою армією в тій кампанії. У «Краткой летописи Малой России», яку за участі Олександра Безбородька опублікував 1777 року Василь Рубан, серед командирів козацьких загонів значаться і Лизогуб, і Галаган, але простою констатацією, що вони воювали дуже гідно, все й закінчується. Згадка про Галагана у виданні Рубана–Безбородька, можливо, заохотила автора «Історії русів» подати свій галаганівський епізод. Але для такої докладної розповіді треба було мати достатньо інформації і причин захоплюватися Галаганом³²⁵.

Схоже, що великий інтерес автора «Історії русів» до Галаганів і добра на фоні інших тогочасних джерел обізнаність з їхніми подвигами не обмежуються війною 1733 року чи діяльністю старшого Галагана. Епізод, в якому йдеться про подвиги Григорія Галагана, діда по матері Івана Лашкевича, теж виказує незвично добру обізнаність автора з обставинами його служби. «В открывшуюся с Пруссиею войну, — писав анонімний автор про кампанію 1756 року, —

вспомогательную для союзницы российской, Марии Терезии, императрицы римской, в 1756 году наряжено в тот поход малороссийских реестровых козаков 5,000, да компанейских 1,000, с приличною артиллериею, а к ним начальниками определены: генеральный есаул, Яков Дамьянович Якубович, полковник прилуцкий, Галаган, и обозные полковые: стародубский, Скорупа, киевский, Солонина, и другие старшины, полковые и сотенные, сколько их по числу войска надобно было. Корпус сей командирован разновременно, 4-мя отделениями: два из них пригнали в армию 10,600 волов, а два привели до 6,000 лошадей, собранных в Малороссии. И войска сии были при баталии Эгердорфской и на других сражениях 7-мь лет, а воротились по окончании войны, в двух мундирах и вооружениях: одни в гусарских, а другие в чугуевских³²⁶.

³²⁵ Краткое описание Малороссии // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам / Ред. О. И. Левицкий. — К., 1878. — С. 211–319, тут 316–317; Летопись или описание краткое... // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 60–61; Краткая летопись. — С. 197.

³²⁶ Історія Русовъ. — С. 248.

Разом з попереднім галаганівським епізодом опис кампанії 1756 року підкріплює гіпотезу про особливий зв'язок анонімного автора з родиною Галаганів. Це можна сказати й про інший прилуцький епізод, в якому Галаганів уже нема. У ньому йдеться про роль Прилуцького полку в різанині, влаштованій Меншиковим у Батурині 1708 року, — згідно з автором «Історії русів», у минувшині його народу не було страшнішого злочину. Вину за нього ділили Меншиков та його донощик, прилуцький полковник Іван Ніс. Автор так описує вчинок Носа:

Но бывший в городе с полком своим, полковник прилуцкий, Нос, несогласный также, как и другие полки, на предприятия Мазепины и гнушавшийся его вероломством, а удержанный в городе присмотром сердюков, выслал ночью из города старшину своего, прозванием Соломаха, и велел ему, догнавши Менщикова на походе, сказать, чтобы он приступил к городу пред светом и напал на указанное сим старшиною место, на котором расположен полк прилуцкий, где сам полковник будет сидеть на пушке, окованный цепями, под видом арестанта, а войско его положится ничком около валу; и се был знак или лозунг для пощады сих предателей при всеобщем губительстве граждан³²⁷.

Прилуцьке походження цієї історії першим припустив Олександр Оглоблин. Він також вказав, що не тільки Ніс, а й Соломаха може бути справжньою історичною особою — у Прилуках наприкінці XVIII століття жили Соломахи. Ніс, який був обозним Прилуцького полку в 1708 році, зрадив свого полковника та родича Дмитра Горленка, — той лишився з Мазепою. Потім Ніс переслідував родину Горленка і ймовірно лишив по собі у Прилуках недобру пам'ять. Крім Горленка, був ще один полковник, який міг ворогувати з Носом, — 1714 року на посаді прилуцького полковника Носа заступив Гнат Галаган. Галаган довів вірність царю, зруйнувавши Запорозьку Січ. На знак подяки його призначили чигиринським полковником на Правобережжі, але козаки і російська армія мусили відступити на Лівобережжя, і Галагану довелося шукати нову посаду в Гетьманаті. Він обрав Прилуки і 1714 року заступив Івана Носа. Зважаючи на обставини приїзду Галагана у Прилуки, навряд чи старий і новий полковники були в добрих стосунках. Покласти українську частину вини за батуринську різанину на полковника

³²⁷ Історія Русовъ. — С. 206.

Носа цілком вписувалося в бачення історії та родинну традицію Галаганів³²⁸.

Зв'язок Івана Лашкевича з Галаганами і Прилуками допомагає пояснити інтерес автора «Історії русів» до кількох епізодів історії Гетьманату XVIII століття, які в той чи той спосіб пов'язані з Прилуцьким полком. Велику увагу на сторінках «Історії русів» отримало, наприклад, повстання пікінерів 1769–1770 років, яке охопило сусідні Лубенський, Миргородський і Полтавський полки. Цей самий зв'язок може пояснити мовні особливості твору, що їх завважив Юрій Шевельов. Аналізуючи українські діалектизми автора, Шевельов дійшов висновку, що він може походити з північної Прилуччини. Мати Івана Лашкевича Параскева Галаган виросла під Прилуками, а сам Іван був у тамтешньому маєтку свого діда і цілком міг набратися багатьох місцевих слів³²⁹.

Ще одна стародубська дворянська родина, дотична до «Історії русів», — Галецькі. Це була давня старшинська сім'я з глибоким стародубським корінням, чиї зв'язки поширювалися на Гадяцький і Миргородський полки в центральній і південній частинах Гетьманату. Семен Якович Галецький, помітний персонаж «Історії русів», почав службу 1702 року січовим товаришем у Стародубському полку при полковнику Михайлі Андрійовичу Миклашевському. Він швидко просувався по службі і часто виконував обов'язки наказного полковника. Кар'єра Галецького раптом урвалася у грудні 1723 року — його заарештували у справі Павла Полуботка. Будучи новгород-сіверським сотником, Галецький возив у Петербург старшинську петицію на підтримку прохання Полуботка відновити гетьманство та інші права і привілеї, відібрані Петром I. Після повернення додому його заарештували і відправили в Петербург — Галецький опинився у Петропавлівській фортеці в компанії Полуботка та інших старшин. Полуботок помер, але Семену Галецькому судилося пережити лиху годину, і після смерті Петра I його випустили. Галецького відновили на посаді наказного полковника у Стародубі, а в травні 1743 року поставили генеральним бунчужним³³⁰.

³²⁸ Оглоблін О. До питання про автора. — С. 83–85; Кривошея В. Українська козацька старшина. — С. 125–126.

³²⁹ Історія Русовъ. — С. 252–253; Шевельов Ю. «История Русов» очима мовознавця.

³³⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 235–237.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. НЕЗВИЧНІ ПІДОЗРЮВАНІ

27. Ілля
Безбородько

28. Ганна Безбородько-Ширай
з доньками

29. Петро Завадовський

30. Дмитро Трощинський

Семен Галецький займає помітне місце в детальній розповіді «Історії русів» про битву козаків з татарами в Гайман-долині на півдні України 1738 року. В цьому епізоді є суперечливі моменти,

Розділ 13. Звільнене дворянство

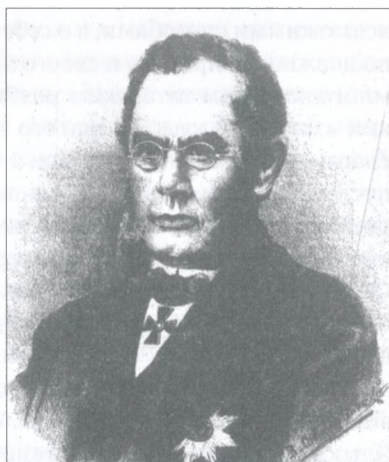
31. Іван Гудович

32. Анастасія Степанівна
Полуботок

33. Настасія Лашкевич

34. Микола Бороздна

Ймовірно це пов'язано з тим, що він виходить з усної традиції, а не з історичних джерел. Наприклад, Галецького названо гадяцьким полковником, а він ніколи не обіймав цієї посади. З другого боку,

автор цілком точно пише, що Галецький загинув у битві, а козаки зазнали поразки і понесли великі втрати. Автор відгукується про Семена Галецького з повагою, але водночас покладає на нього відповідальність за катастрофічні наслідки битви.

Згідно з «Історією русів», Галецький «при многих заслугах своих, был особливо почитаем человеком отважным, предприимчивым и расторопным... Но излишнее честолюбие, сопутствующее обыкновенно людей замысловатых, завело его в пропасть гибельную, с повреждением доброй славы всего войска, ему подчиненного. Он прокладывал себе дорогу в малороссийские гетманы, на место недавно умершего Апостола, и вздумал прославиться нарочитыми подвигами воинскими». Галецький нібито сприйняв велику татарську армію на чолі з самим ханом за маленький загін і пішов в атаку без належних приготувань. У результаті зазнав поразки і загинув³³¹.

Згідно з «Історією русів», у полковника Семена Галецького був син, який служив у Стародубському полку. «Галецький, призвав сына своего, Петра, бывшего в Стародубском полку сотником погарским, позволил ему спастись, яко молодому человеку, всеми возможными способами, а о себе сказал, что он того делать не будет по должности присяги и своего начальства. И так войска оные были многолюдством татарским разбиты наголову, и начальник Галецький изрублен в куски, а сын его и несколько сот козаков и драгунв спаслись во время наступившей темноты ночной между трупов и в пустых копанях». Петро Семенович Галецький справді в 1734–1738 роках був сотником Стародубського полку. Згодом він став гадяцьким полковником (тому-то автор помилково приписував цей уряд Семену Галецькому) і помер у цьому чині 1754 року. Одні його сини й онуки повернулися у Стародуб, інші лишилися на півдні і робили кар'єру там³³².

Галецькі породичалися з двома фаміліями, які мають важливий стосунок до «Історії русів». Одна з них — Безбородьки. Петро Петрович Галецький, онук генерального бунчужного Семена Галецького і син гадяцького полковника Петра Галецького, взяв за дружину сестру Олександра Безбородька Ганну. Він був суддею в Миргородському полку і дослужився до рангу надвірного радника,

³³¹ Історія Русовъ. — С. 239–241; Оглоблин О. Люди старої України. — С. 178–179.

³³² Історія Русовъ. — С. 239–241.

звідси до персонального дворянства лишався один крок. Олександр Безбородько активно підтримував зятя у дражливому питанні дворянського статусу. «Со стороны породы он может непостыдно везде явиться, — писав Безбородько про свого родича одному петербурзькому адресату. — ...Кроме, что фамилия его происходит от давнего польского шляхетства, она уже лет сто в Малороссии в чинах обращается»³³³.

Галецькі, яких «Історія русів» згадує з симпатією і повагою, але не так, щоб винятково позитивно, входили в тісне коло родичів і сусідів, яке складалося з Безбородьків, Гудовичів і Миклашевських. Двоє Галецьких, Михайло Іванович і Петро Іванович, обіймали посади у Стародубі на початку ХІХ століття. Цілком може бути, що саме їхні розповіді стояли за детальною, але романтизованою і не дуже точною інформацією про трагічну битву в Гайман-долині, в якій брали участь два їхні предки 1738 року.

Ще одна стародубська дворянська родина, яка потрапила на сторінки «Історії русів», — Скорупи. Однак славою, кар'єрними досягненнями і місцем на сторінках твору вони не могли зрівнятися з іншими аристократичними фаміліями Гетьманату. Подібно до Василя Гудовича та батька і сина Галецьких, представник родини Скоруп з'являється в останній частині «Історії русів», після 1708 року. Він фігурує в тому самому епізоді прусської війни 1757 року, що й дід по матері Івана Лашкевича полковник Григорій Галаган. Стародубського обозного Павла Скорупу згадано там поруч з вищими старшинами, що саме по собі цікаво. Ще цікавіше виглядають деталі про ту кампанію, які мусять походити від когось з її учасників. Автор «Історії русів» покладає вину за мор малоросійських рекрутів від епідемій на недбальство зверхніх офіцерів-великоросів: «Произошло же сие не от климата или воздуха, который в Германии и Пруссии нарочито здоровый, но по худому содержанию сих людей начальниками, а паче их инспекториею, кои, считая их на ряду лопарей и камчадалов, вгоняли их в чахотки, или ипохондрии, за одно свое наречие...»³³⁴

³³³ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 234–235; див.: Saunders D. The Ukrainian Impact. — P. 79.

³³⁴ Історія Русовь. — С. 248.

Хто такий полковий обозний Скорупа, згаданий в «Історії русів»? Павло Григорович Скорупа все життя добивався посади стародубського полковника. Він почав службу писарем Польової канцелярії в 1738 році, і невдовзі про нього дізналася старшина всього Гетьманату, адже Скорупа багато роз'їжджав полками по адміністративних справах. 1741 року він конвертував свої високі зв'язки в посаду обозного стародубського полку, але мусив чекати шість років, поки цей уряд звільниться. Нарешті 1757 року він обійняв цю посаду і відбув на ній п'ятнадцять років. Командуючи полком під час Семилітньої війни, Скорупа проявив себе сміливим і винахідливим командиром, його підвищили до звання військового полковника, але стародубським полковником, що давало цивільну владу і відкривало серйозні фінансові можливості, він так і не став. Скорупа вийшов у відставку 1772 року, останнім стародубським полковником, при якому він служив, був член клану Миклашевських, Михайло Андрійович Миклашевський-молодший³³⁵.

Наприкінці XVIII — на початку XIX століття на Стародубщині жило багато нащадків і родичів Павла Скорупи. Найвидатніший із них, напевно, Михайло Олександрович Скорупа — предводитель дворянства Мглинського повіту у 1809–1815 роках. За словами Ханенка, «служил он сперва чем-то при Дворе и принадлежал к тогдашним передовым»³³⁶. У чому саме полягали прогресивні погляди Скорупи (і, екстраполюючи, погляди його друзів і родичів), можна зрозуміти зі спогадів де ля Фліза. Французький лікар писав, що Михайло Скорупа живе у «доволі гарному дерев'яному будинку» у Мглині. Скорупу обрали маршалком мглинського дворянства. Титул Скорупи і повага до його імені спершу наштовхнули де ля Фліза на думку, що він був маршалом, а не маршалком. Француза представили «господареві дому, чоловікові років тридцять п'яти, високого на зріст і шляхетної зовнішності, але вбраного у чорний фрак». Скорупа трохи говорив французькою і запросив доктора приїхати до нього — якраз хворів його молодший брат. «Після того, як я оглянув хворого, — писав де ля Фліз, — п. Скорупа повів мене у свій кабінет

³³⁵ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 482–483; Т. 4. — С. 681–682.

³³⁶ *Герасименко Г. О.* Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського // Український історичний журнал. — 2009. — № 3. — С. 92–108, тут с. 103.

і запропонував люльку. Лакей подав мені довгий чубук з бурштиновим мундштуком. Господар мій багато розпитував про Наполеона і про наш відступ; казав, що співчуває французам і до мене має таку симпатію, що хотів би лишити мене жити у своєму домі».

Симпатії Скорупи до французів не обмежилися зацікавленням у лікарських навичках де ля Фліза, дуже корисних у провінції. Він виявляв інтерес і до інших полонених французів. «Як начальник над усіма полоненими у Мглині, він показав себе доброю людиною, — згадував де ля Фліз. — За його наказом зробили всі корисні розпорядження щодо бранців»³³⁷. Михайло Скорупа був джентльменом і не розумів ксенофобії селян, охочих убивати голодних, замерзлих і розгублених французьких солдатів, що забрели в ті краї під час відступу Великої армії. «Історія русів» писала, що селяни початку XVIII століття погано ставилися до шведів, бо ті їли м'ясо по п'ятницях, так само і мглинські селяни, за свідченням де ля Фліза, не мали співчуття до французьких полонених, бо ті не дотримувалися православного Великого посту (в 1812 році юліанський календар на дванадцять днів відставав від григоріанського).

Можливо, Михайло Скорупа цікавився Наполеоном і симпатизував французам тому, що його приваблювали ідеї Французької революції. Втім, одну революційну річ Скорупа рішуче відкидав — страту монарха. Вражений добрим ставленням Скорупи до французьких бранців, де ля Фліз дивувався, що Скорупа не приховував презирства до найстаршого з них, полковника Ескюдье.

Я не смів спитати його про причину, — писав де ля Фліз, — але коли ми поїхали далі, він сам зізнався в антипатії до цього військовика. Він казав, що читав у якомусь французькому творі, що член конвенту на ім'я Ескюдье, а так називався полковник, подав голос за страту Людовіка XVI. На його думку, це мав бути той самий, бо йому якраз за п'ятдесят років. Я не міг ні спростувати, ні підтвердити цієї здогадки; можливо, вона й справедлива. Предводитель додав, що за його відчуттям людина, винна у смерті свого государя, викликає в нього огиду, хоча й не конче тут виказувати це почуття³³⁸.

Думки і погляди Скорупи важливі для реконструкції настроїв стародубського товариства початку XIX століття, адже, згідно з де

³³⁷ Де ля Флиз Д. Поход Великой армии в Россию в 1812 г. — С. 343.

³³⁸ Там само. — С. 348.

ля Флізом, у мглинському будинку Скорупи регулярно збиралося місцеве дворянство, а братів Скоруп у відповідь радо вітали в домах відоміших сусідів, зокрема Завадовських і Гудовичів.

Нам нічого не відомо про стосунок Скоруп або Галецьких до якихось літературних справ. Вони, поза сумнівом, могли бути «консультантами» історичного проекту, ділитися родинними історіями і думками з автором, але навряд чи робили щось більше. Їхні предки здобулися лише на принагідну згадку в «Історії русів» (Скорупа) або не дуже позитивний опис (Галецькі). Шанси на те, що до написання твору був прямо причетний Іван Лашкевич, набагато вищі. Двоє з його предків/родичів фігурують у творі в дуже позитивному світлі. Мало того, його пов'язують з «Історією русів» географія і родинна історія; він також займався літературною роботою. Чимало моментів життя і діяльності Лашкевича свідчать за те, що він міг бути автором або співавтором «Історії русів».

Іван Лашкевич підходить за віком — він народився 1765 року і помер 1822-го, щойно по тому, як почався тріумфальний шлях «Історії русів» у бібліотеки місцевого дворянства. Він мав відповідне соціальне походження — народився у дворянській сім'ї з глибоким козацьким корінням. Лашкевич жив у відповідній місцевості і мав причини не любити старовірів — своїх найближчих сусідів (його син Степан навіть написав розвідку про старовірські поселення на Україні). Крім цього, Іван Лашкевич мав потрібні родинні зв'язки. Будучи онуком Григорія Галагана і зятем старої Полуботихи, Лашкевич мав і резони, і достатньо інформації, щоб у позитивному ключі і з багатьма деталями описувати подвиги і Галаганів, і Павла Полуботка. Нарешті, схоже, що він мав правильний «південний» акцент. Але найсильніший аргумент на користь авторства Івана Лашкевича — це те, що він був одним з дуже небагатьох людей свого покоління і походження, які здобули освіту в імперських столицях і засвоїли просвітницькі ідеї, близькі автору «Історії русів». Лашкевич — один з кількох опублікованих стародубських авторів і тільки один зі свого покоління.

Проблема, однак, полягає в тому, що найсильніші аргументи на користь Лашкевича — освіту та інші опубліковані тексти — можна використати і проти нього. По-перше, у творах Лашкевича (а це, на жаль, тільки російський переклад англійського роману і листи) нічого не вказує зацікавлення історією України чи інших інтересів,

Розділ 13. Звільнене дворянство

які впливають з «Історії русів». Крім того, писання Лашкевича показують, що він добре володів мовою московських літературних салонів, але дещо гірше орієнтувався у військових і бюрократичних варіаціях російської мови, властивих автору «Історії русів». У мові Лашкевича майже немає українізмів, звичних для деяких частин цього твору. Якщо ставити в пошуках автора крапку і зупинятися на кандидатурі Івана Лашкевича — все це серйозні контраргументи. Але це не виключає його з кола потенційних редакторів або співавторів «Історії русів»³³⁹.

³³⁹ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 38; Любецкий архив графа Милорадовича. — С. 122–159.

Розділ 14

Учитель історії

Державний історичний музей у Москві — одна з найвідоміших архітектурних споруд у Росії, її емблема. Його збудували з червоної цегли в неоросійському стилі у 1875–1881 роках у самісінькому центрі міста — на північному боці Красної площі, поруч з Кремлем, якраз проти Собору Василя Блаженного, зведеного при Івані Грізному на честь завоювання Казані. В останні десятиліття радянської влади будівля явно потребувала ремонту. Під час грандіозних парадів на Красній площі на її фасаді кріпили радянські гасла і портрети класиків марксизму-ленінізму. 1986 року нарешті почалася реконструкція, але через економічні злидні і розпад СРСР вона тривала одинадцять років. Реставраційні роботи закінчилися 1997 року — Росія якраз готова була повернути собі дорадянську спадщину й ідентичність.

Цей будинок і музей — ідеальні символи імперського минулого. Музей заснувала 1872 року група російських істориків та «антикварів» на чолі з графом Олексієм Уваровим, одним з перших російських археологів. У цю групу входили найвідоміші російські історики, серед них Сергій Соловйов та Іван Забелін — останньому 1885 року Уваров передав керування музеєм. Офіційним завданням музею було збирати артефакти, пов'язані з головними подіями історії російської держави. Слов'янофіли, які ініціювали його створення, мали ширшу програму. Вони хотіли популяризувати російську історію, культуру й ідентичність на противагу космополітичній західній культурі, яку втілювали Ермітаж та інші петербурзькі музеї. Саме у відділі рукописів Російського історичного музею тепер зберігаються найдавніші руські манускрипти, зокрема «Ізборники Святослава» і Галицька Євангелія. Зібрані по всій імперії рукописи уособлюють погляди на російську ідентич-

ність, які домінували в офіційних колах імперії у другій половині XIX століття³⁴⁰.

З огляду на цей дух, не дивно, що один із засновників музею, Іван Забелін, включив у колекцію російськомовний рукопис під назвою «Руская история». У ньому йшлося про історію українських козаків, і ця тема прекрасно вписувалася у місію музею і відповідала смакам його покровителя імператора Олександра III. Він захоплювався козацьким минулим і увійшов в історію ще й тим, що за рекордну в Російській імперії суму — 35 000 рублів — купив знамениту картину Іллі Рєпіна «Козаки пишуть листа турецькому султанові». Судячи з титульної сторінки, забелінський рукопис належав XVIII століттю. На ній значилося: «Руская история писанная Яковом Радкевичевым в 1734 году 24 января. Принадлежит Федору Петровичу Ятченко 1874 года 22 декабря дня.». Внизу останньої сторінки рукопису стояли інша дата і місце: «1878 год 22 декабря»³⁴¹.

Понад століття цей стародубський рукопис зберігався у фондах Російського історичного музею, не помічений і не досліджений істориками. Впродовж XX століття національна самоідентифікація українців і росіян зазнала змін, склався розподіл праці в радянських наукових установах (російські історики досліджували історію Росії, українські — України), і цей рукопис просто випав з поля зору. Його «відкрив» на початку 2000-х років молодий український дослідник Андрій Бовгиря — він продовжив роботу, яку в 1970-х роках почала невгодна режиму Олена Апанович. Бовгиря простежував, описував і аналізував уцілілі козацькі літописи. В «Руской истории» з колекції Забеліна Бовгиря впізнав варіант «Краткого описания Малороссии», найпопулярнішого історичного твору в останні роки існування Гетьманату.

Бовгиря звернув увагу на текстуальні паралелі між стародубським рукописом і «Літописом Малоросії» Шерера. Дослідивши цей список, він дійшов цікавого висновку. Бовгиря доводив, що Шерер найімовірніше використовував подібний до стародубського рукопис при підготовці другого тому свого твору. Чи мав Бовгиря

³⁴⁰ Государственный исторический музей. История музея: http://www.shm.ru/hist1_1.html

³⁴¹ «Руская история». Коллекция Ивана Забелина, № 617, Отдел рукописей, Государственный исторический музей (Москва).

рацію? Якщо так, то ми можемо розкрити секрет походження не тільки шерерівського літопису, а й апокрифічної промови Павла Полуботка перед Петром I — вона походить з рукопису, що його в січні 1734 року написав такий собі Яків Радкевич. По-новому виглядатиме тоді і зв'язок між «Історією русів» і «Літописом Малоросії» Шерера, який досліджували покоління істориків. Обидва тексти у такому разі могли мати спільне джерело — рукопис Радкевича. Чи це справді можливо? Перевірити гіпотезу Бовгирі можна лише порівнявши шерерівський твір зі стародубським рукописом³⁴².

Уважного читача стародубського рукопису неодмінно здивує кількість французьких кліше в російському тексті. Одне це вирізняє його з-поміж численних варіантів і списків «Краткого описания Малороссии», створених в Україні, хоча тут зразу не скажеш, що було раніше — французький чи російський текст. Спробуємо відповісти на це питання, порівнявши кілька пасажів, що передують промові Полуботка, яку ми докладно розглянули у попередніх розділах книжки. Ось що читаємо у Шерера: «*ces députés, dis-je, s'adressèrent de rechef au czar; & Polubatok portant la parole, eut la fermeté de lui dire*». Цей самий фрагмент у стародубському рукописі виглядає так: «Сии депутаты, говорю, отнеслись опять к государю и Полуботок имел отважность сказать ему». Вислів «говорю» — прямий переклад французького *dis-je* — в наведеному контексті в російській мові не вживається, хіба що у буквальному перекладі з французької. Таких прикладів у стародубському рукописі чимало, і це підводить нас до думки: стародубський літопис — російський переклад з Шерера, а не навпаки³⁴³.

Але що це каже нам про стосунок «Літопису Малоросії» Шерера до «Історії русів»? З чого запозичував анонімний автор — з французького оригіналу чи з російського перекладу? Порівняння усіх трьох текстів показує, що автор стародубського рукопису і автор «Історії русів» дуже схоже передають російською французькі вислови Шерера. Це може свідчити, що автор «Історії русів» брав не

³⁴² Бовгира А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII століття. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 124–126.

³⁴³ Руская история. — Л. 54; Scherer, Jean-Benoît. Annales de la Petite-Russie, ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de L'Ukraine. 2 vols. — Paris, 1788. — Vol. II. — P. 207.

прямо в Шерера, а через російський переклад. До цього висновку підштовхують також виявлені нами помилки в іменах історичних персонажів. Вони підтверджують припущення, що анонімний автор «Історії русів» таки запозичував зі стародубського перекладу, а не з французького тексту Шерера.

Ось приклад. Описуючи події 1653 року в Україні, Шерер згадує похід поляків під проводом Стефана Чарнецького проти козаків. Цей епізод у Шерера текстуально збігається з багатьма версіями «Краткого описания Малороссии», зокрема і з опублікованою Рубаном. Одиноким відмінником — прізвищем Чарнецького: у Шерера він «Tschernetzi». Не дивно, що автор стародубського перекладу Шерера не впізнав у «Tschernetzi» Чарнецького і приписав цілий цей епізод «Четвертинському». Він писав: «Король польский, известясь о происхождении войны в Украине, послал Четвертинского с армиею для произведения войны». Автор «Історії русів», читаючи цей епізод у російському перекладі Шерера, мабуть, вирішив, що йдеться не просто про якогось невідомого Четвертинського, а саме про князя Четвертинського. Як патріот, він був упевнений, що козаки мали розбити армію князя Четвертинського. І тому вигадав, що «король польский, получа известие о последнем поражении армии польской, бывшей под командою князя Четвертинского», наказав виступити в новий похід на Україну. В жодному іншому джерелі, крім російського перекладу Шерера та «Історії русів», немає згадок про те, що Четвертинський 1653 року вів польську армію проти козаків³⁴⁴.

Ситуація інтригує: автор «Історії русів» користувався шерерівським «Літописом Малоросії» не прямо, а через російський переклад, подібний до стародубського рукопису. Але хто стояв за цим перекладом? Твір Шерера був популярним на Україні і у столичних любителів української історії принаймні з кінця XVIII століття. Цей твір знав Яків Маркевич, автор «Записок о Малороссии». Проте сьогодні відома тільки одна спроба перекласти Шерера російською. На початку XIX століття за переклад Шерера засів Василь Ломиковський (1778–1848), нащадок козацької родини, з якої вийшов генеральний обозний Іван Ломиковський, один з прихильників Мазепи.

³⁴⁴ Scherer. Annales. — Vol. II. — P. 54; Русская история. — Л. 15; Історія Русовъ. — С. 107–108. Пор.: Краткая летопись Малыя Россіи с 1506 по 1776 годъ. — СПб., 1777. — С. 33.

Василь Ломиковський активно цікавився козацькою історією якраз тоді, коли український національний проект проходив, у термінології Мирослава Гроха, стадію «збирання спадщини». Вийшовши у відставку з армії на початку XIX століття в чині штабс-капітана, Ломиковський оселився у своєму маєтку в колишньому Миргородському полку Полтавської губернії — подібний «кар'єрний» крок вітали свого часу Катерина II та її придворні. Колишні чиновники та офіцери мали нести світло просвітницьких проектів держави у провінцію. Ломиковський, принаймні частково, виправдав сподівання імператриці: зайнявся інтелектуальною працею і вдосконалював агрокультуру у своєму маєтку, який називав «Парк-Трудолюб».

Як і у випадку інших українських відставників, деякі заняття Ломиковського навряд чи сподобалися б уряду. По-перше, Ломиковський заприятелював з такими небезпечними «вільнодумцями»-сусідами, як Дмитро Трошинський — в його домі він зустрічався з колегами-«антикварами» Андріаном Чепкою та Іваном Мартосом, братом історика Олександра Мартоса, який цікавився Мазепою. Іван Мартос, масон і містик, став близьким другом і однодумцем Ломиковського. Ломиковський брав участь у збиранні українських народних пісень задовго до того, як 1819 року вийшла збірка Миколи Цертелева. Андріан Чапа далеко не одразу оцінив подібні ініціативи Ломиковського, але врешті-решт під впливом свого петербурзького кореспондента Василя Анастасевича, який поєднував інтерес до історії з фольклором, визнав, що це справа важлива.

У «пенсійні роки» Ломиковський також активно шукав матеріали з історії України, він почав їх збирати ще в Петербурзі. Перший том «Припасов для Малороссийской истории» він підготував у Петербурзі, а другий, останній, — повернувшись 1812 року в Україну. «Припасы» склалися з копій уривків літописів, різного роду документів і записок, які давали дуже відмінну від офіційної картину історії. Якщо головними героями офіційної версії російської історії були імператори (цей наратив відповідав «сценаріям влади», виробленим при дворі), то в Ломиковського на першому місці стояли гетьмани та права і привілеї козацької держави³⁴⁵.

³⁴⁵ Про Ломиковського див.: *Кравченко В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII—середина XIX ст.) — Х., 1996. — С. 79–80; *Журба О. І.* Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? //

Погляди Ломиковського на українську історію поділяли такі антикварії початку XIX століття, як Василь Полетика, Андріан Чапа, а також автор «Історії русів». Усі вони побивалися через втрату джерел української історії. «Неоспоримо сие всем известно, что в смутные времена архива наша совсем пропала», — писав Ломиковський. Як і автор «Історії русів», він вважав, що українці — справжні нащадки Русі, і сприймав це за річ самоочевидну. «Всем известно, — писав Ломиковський, — что народ наш по своему происхождению есть народ благородный русский, тот самый, в котором были престолы русских самодержцев». Деякі ремарки у «Припасах» Ломиковського відбивають незадоволення автора російською владою, що було характерно для малоросійського суспільства в цілому. Про долю України після того, як вона потрапила під російську владу, Ломиковський писав: «Когда ж родная дочь Малороссии присоединилась к матери своей Великороссии, то Россия уже стала страшна всем соседям и с того только времени стала восходить на верх славы и величия. Невзирая на сие, Россия из предрассудков и зависти обращалась с родной дочерью как мачеха с падчерицей»³⁴⁶.

1809 року, ще в Петербурзі, Ломиковський почав перекладати російською мовою два томи «Літопису Малоросії» Шерера. Він узявся за перший том, але, судячи з рукопису, який зберігся у складі «Припасов к истории Малороссии», покинув цей проект, не дійшовши до другого тому Шерера, де містилося «Краткое описание Малороссии». Може, Ломиковський таки закінчив цей переклад? Навряд. Ми не маємо про це жодних свідчень. Автора нашого перекладу Шерера, скоріше за все, слід шукати там само, де й автора «Історії русів», — на Стародубщині. Зрештою, саме звідти походить рукопис, якщо вірити його титульній сторінці³⁴⁷.

Січеславський альманах. — Дніпропетровськ, 2006. — Вип. 2. — С. 153–158; Журба О. Представьте Вы себе, какой зверь был гетман! Это были причестивые деспоты! (З листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста XIX століття) // Дніпропетровський історико-археологічний збірник / Ред. Олег Журба. — Дніпропетровськ, 2009. — Вип. 3. — С. 177, 195–197.

³⁴⁶ Припасы для Малороссийской истории, собранные Василием Ломиковским // ІР НБУВ. — Фонд 1. — Спр. 54671. — Арк. 120 зв.; Лазаревский А. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским. — К., 1894; Бовгиря А. Козацьке історіописання. — С. 52–70.

³⁴⁷ Припасы для Малороссийской истории, собранные Василием Ломиковским //

Невже доведеться, не розібравшись з одним анонімним автором, розглядати іншого? Адже у випадку «Руской истории» ми маємо справу зі ще одним стародубським рукописом, якому притаманні всі ознаки історичної містифікації. Мало того, що це простий переклад Шерера, а не оригінальний твір Якова Радкевича, — ще й дата на титульній сторінці, швидше за все, фальсифікована. 1734 рік на титулі стародубського рукопису неправдивий. «Літопис» Шерера вийшов тільки 1788 року, і говорити про будь-який переклад до того просто не випадає. Крім того, рукопис не міг бути закінчений 24 січня 1734 року, адже в ньому згадано похорон гетьмана Данила Апостола, який відбувся 5 лютого 1734-го, і скасування гетьманства указом Анни Іоаннівни, який імператриця підписала ще пізніше. Титульну сторінку написано іншим почерком, ніж власне текст, і той, хто зводив рукопис до купи, намудрив з датами. Одна, позначена церковнослов'янськими літерами, виглядає як 1876; інша, написана арабськими, — 22 грудня 1874 (можна прочитати і як 1814). На останній сторінці рукопису видно іншу дату: 22 грудня 1878 (варіант — 1818).

Плутанина з датами триває і в примітках наприкінці тексту. Із двох згаданих тут історичних подій переписувач або власник рукопису дав тільки одну правильну дату — вторгнення Наполеона в Росію 1812 року. Він написав, що російською армією тоді командував Михайло Кутузов, а головним «героєм» війни був Петро Багратіон. (Далі автор пожартував, що Багратіон «был ранен 2 раза $\frac{1}{2}$ половиною $\frac{3}{4}$ четвертин и $\frac{5}{18}$ вершка».) Під роком 1814, згодом виправленим на 1854, згадується війна з турками, командувачем названо генерала Муравйова, а героєм — «Дыбича». Йоган Карл Фридрих Антон фон Дибіч, російський генерал, який брав пряму участь у знешкодженні руху декабристів, справді відзначився у війні з турками, але 1828–1829 років, а не 1814 чи 1854. Він помер 1831-го, задовго до Кримської війни 1853–1856 років³⁴⁸.

Хто стояв за рукописом, який виявився набагато новішим, ніж його хотіли представити? Є серйозні підстави вважати, що «Федор Петрович Ятченко», зазначений на титульній сторінці «Руской исто-

ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 54663. — Арк. 331–366. Пор.: Бовгуля А. Козацьке історіопи-
сання. — С. 272.

³⁴⁸ Руская история, титульна сторінка, арк. 58, 58 зв, 59 зв.

рии» як власник рукопису, — це Федір Петрович Ятченко, згаданий 1890 року в адресному календарі-довіднику Чернігівської губернії як «помічник секретаря» стародубського окружного суду. Він мав титул колезького реєстратора — найнижчий, чотирнадцятий чин у таблиці про ранги Російської імперії. Родинна історія Ятченка проливає певне світло на те, як до нього могла потрапити «Руская история». Ятченки — дворянська родина козацького походження, багато поколінь якої жило на Стародубщині. Наприкінці XVIII — на початку XIX століття вони володіли кріпаками у селах Артюшково, Галенськ і Колодезек під Стародубом, хоча багатими не були і дворових селян поступово втрачали. На початку XIX століття жив такий собі Єфим Ятченко, він викладав у стародубському училищі. 1818 року він почав викладати історію і міг мати стосунок до написання цього тексту. Його слід з'являється у нещодавно опублікованих документах згаданого вище Михайла Маркова, директора народних училищ Чернігівської губернії у 1804–1818 роках та історика-аматора.

Ще більше інтригує інше. З документів Маркова випливає, що на початку XIX століття у цій стародубській школі працював інший учитель, ім'я якого збігається з іншим прізвищем на титульній сторінці стародубського перекладу Шерера, — Радкевич. У згаданого Марковим стародубського вчителя Радкевича і здогаданого автора рукопису XVIII століття однакове ім'я і по батькові: Яків Федорович. Які шанси, що в більш-менш один час у Стародубі жили два Якови Федоровичі Радкевичі, якщо врахувати, що текст, нібито укладений одним із них у 1734 році, не міг з'явитися раніше 1788-го? Це малоймовірно. Куди вірогідніше, що існував тільки один Я. Ф. Радкевич — той, що викладав у Стародубі на початку XIX століття. Він міг скопіювати або отримати примірник «Руской истории», який врешті-решт опинився у Ятченків. І не останнє питання: якщо цей Радкевич справді написав або володів рукописом, на якому стояли фальшива дата і автор, чи не міг він створити іншу схожу містифікацію — «Історію русів»?³⁴⁹

³⁴⁹ Календарь Черниговской губернии на 1891 год. — Чернигов, 1890. — С. 233; *Чеплянская, Екатерина*. Стародубский уезд. Села и их жители. Артюшково (www.debryansk.ru/~mir17/fio_sel.htm). *Войнов С.* Михайло Марков: матеріали до історії учбових закладів чернігівської дирекції, 1804–1805 навчальний рік // Сіверянський літопис. — 1999. — Вип. 4. — С. 76–99, тут 78, 87–91.

Де можна знайти відповіді на ці питання або принаймні докладнішу інформацію про загадкового Радкевича? Ми звернулися до фонду директора народних училищ у Чернігівському державному архіві, де сьогодні зберігаються уже опубліковані документи Маркова. Ось що нам вдалося знайти. Згідно зі звітами стародубського училища, Яків Радкевич народився 1763 року. Він почав освіту в Київській академії — вивчав латину, поетику, риторичку і філософію. Потім вступив в учительську семінарію в Петербурзі, де навчався «всем математическим наукам, истории, географии и рисовать». В лютому 1789 року Радкевич почав працювати учителем другого класу в головному народному училищі Новгород-Сіверського і викладав там до 1796-го. Ятченко вступив у це училище близько 1794 року і мав бути одним з його учнів. 1796-го, через рік після відкриття училища у Стародубі, Радкевич перевівся туди.

У Стародубі Радкевич став учителем третього класу — порівняно з Новгородом-Сіверським це був крок угору. Схоже, що він добре працював і, судячи з рекомендаційних листів, поданих шкільному начальству, мав високі зв'язки. Ятченко зміг отримати тільки один такий лист — від директора новгород-сіверського головного училища. Натомість Радкевич заручився підтримкою трьох ректорів, набагато впливовіших за директора провінційної школи. В 1804–1805 навчальному році Радкевич мав у своїй особистій справі рекомендаційні листи від Михайла Головіна, професора математики і фізики в Петербурзькій учительській семінарії і племінника найвидатнішого російського науковця XVIII століття Михайла Ломоносова; двох губернаторів Новгород-Сіверського намісництва — Іллі Бібікова (1785–1792) і Ларіона Алексеєва (1795–1796); і губернатора Новоросійської губернії Михайла Миклашевського (1802–1804). Рекомендація Головіна, ясна річ, — результат успішного навчання Радкевича у Петербурзі; Бібікова і Алексеєва — його роботи в Новгороді-Сіверському; а Миклашевського — зв'язків, якими він обріс у Стародубі. Радкевич мав освіту, репутацію і зв'язки, про які його стародубські колеги на зразок Ятченка могли тільки мріяти³⁵⁰.

Чому тоді він опинився у стародубському повітовому училищі, покинувши кар'єру в набагато престижнішому головному училищі

³⁵⁰ Державний архів Чернігівської області, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 7 зв., 129–129 зв.; спр. 2, арк. 87, 142 зв.–143; 203–203 зв., 339 зв.–340.

Новгорода-Сіверського? Одна з причин — 1796 року Новгород-Сіверський перестав бути столицею намісництва. Павло І скасовував ініціативи своєї матері Катерини II, анулював намісництва і створив губернії, кордони яких не збігалися з колишніми адміністративними одиницями. Новгород-Сіверський постраждав, мабуть, найбільше від адміністративної реформи Павла. Місто зробили центром повіту. Люди почали масово виїздити з Новгород-Сіверського. Чиновники перебиралися в Чернігів, столицю нової Малоросійської губернії, куди входили колишні території Гетьманату. Радкевич вирішив переїхати у Стародуб, у тамтешньому двокласному повітовому училищі додали ще один клас.

Якщо одна причина переїзду молодого вчителя була пов'язана з адміністративною реформою Павла, то інша, мабуть, — з родиною. Десь 1789 року, невдовзі по приїзду в Новгород-Сіверський з Петербурга, Радкевич одружився з Докією (Євдокією) Іванівною Занковською. Його дружина походила з козацької старшинської родини, яка володіла землею на Стародубщині. Батько Докії Іван Занковський в 1750-х роках служив осавулом у Стародубському полку. В 1790 році Докія народила першу дитину — сина Андрія. Через шість років у Радкевичів народилася донька Варвара. Молода сім'я, очевидно, хотіла переїхати ближче до родини Докії. Крім того, існувало майнове питання. В 1790-х роках Яків Радкевич став власником чотирьох кріпацьких дворів у селі Артюшково під Стародубом. Найімовірніше, це була частина посагу Докії.

Родина, кар'єрні перспективи, земля і кріпаки — все пов'язувало Якова Радкевича, нової людини на Чернігівщині, де інших Радкевичів не було, зі Стародубом. Через Занковських він увійшов у найкращі стародубські дома. Брат Докії Андрій Іванович Занковський, який почав козацьку службу у скромному чині бунчукового товариша, в 1790-х роках зробив карколомний кар'єрний стрибок і числився «при графе А. А. Безбородке у почтовых дел». Він теж породичався, хоч і ненадовго, з Миклашевськими. Після смерті першої дружини з розгалуженої родини Миклашевських Андрій Занковський одружився з Мариною Лишень, яка походила з іншої старшинської родини. Батько Марини Андрій Лишень у 1740-х роках займався реорганізацією архівів Гетьманату. Її брат Михайло Лишень був поріднений з відомою на Стародубщині родиною Шираїв. Андрій Занковський дослужився до статського радника — п'ятого

чину в таблиці про ранги. Йому належало двадцять троє селян у селі П'ятовськ за дев'ять кілометрів від Стародуба³⁵¹.

Стародуб не приніс Радкевичу багатства, але що стосується кар'єри — це було не найгірше місце для молодого і очевидно амбітного вчителя. Радкевич просувався по службі з дивовижною швидкістю. Він почав у Стародубі в чотирнадцятому ранзі і лишився на цьому рівні до 1798 року, 1799-го отримав дванадцятий, а 1800-го — вже дев'ятий чин. У січні 1821 року Радкевич отримав свій найвищий (шостий) ранг колезького радника. Начальство вважало його взірцевим учителем, опорою стародубської освіти. У звіті в Чернігів про Радкевича було написано так: «Сверх преподаваемых предметов знает поэзии, риторики и философии, математические все науки и исторические, рисовать и латинской язык. Отменным же прилежанием и ревностию в исправлении своей должности, также честностию и благонравием заслужил всеобщую похвалу и уважение». 1808 року Радкевичу дозволили викладати ще й латину. Він викладатиме також німецьку мову. 1809 року він подав на розгляд начальства збірку завдань з математики і отримав подяку. Липень 1812-го — апогей учительської та адміністративної кар'єри Радкевича: йому доручили організацію шкіл на Стародубщині і призначили директором новостворених шкіл³⁵².

За стародубськими мірками Радкевич сягнув найвищого службового рівня. 1814 року місцева влада складала нагородний список стародубських дворян, які відзначилися під час вторгнення Наполеона. Надвірний радник Радкевич (сьомий ранг) значився під номером сімнадцять у складеному за ієрархією списку, який починався з таких місцевих світил, як Михайло Миклашевський і Степан Ширай. Усього в нагородному списку фігурувало 202 стародубських дворян: сімнадцятий — це дуже високо. Радкевич ішов одразу за Іваном Назар'євим, директором стародубського училища і своїм

³⁵¹ ЧОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 2, арк. 142 зб–143; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. В 4 т. — К., 1908–1914. — Т. 2. — С. 125; Т. 3. — С. 158, 162; *Модзалевский В. М.* Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вып. 5. — К.–СПб., 2004. — С. 15; *Ханенко А. И.* Описание местностей Черниговской губернии в пределах бывшего Стародубского полка // Календарь Черниговской губернии на 1891 год. — Чернигов, 1890. — С. 126; *Чеплянская Е. А.* Стародубский уезд. Села и их жители. Пятовск (www.debryansk.ru/~mir17/fio_sel.htm)

³⁵² ЧОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 4, арк. 124; спр. 12, арк. 142; спр. 36, арк. 972 зв.

безпосереднім начальником, який також мав чин надвірного радника. Племінник Докії Радкевич, син її впливового брата капітан Ілля Андрійович Занковський стояв у списку під номером 45, а колега Радкевича Єфим Іванович Ятченко — під номером 146. Звісно, офіційний чин вирішував не все: у провінційному суспільстві тих часів так само, якщо не більше, враховували походження і статки, але чин, поза сумнівом, був також не зайвим і, мабуть, допоміг Радкевичу стати своїм у стародубському середовищі³⁵³.

З метричної книги церкви св. Симеона у Стародубі, до якої належала родина Радкевича, ми дізнаємося, що в січні 1816 року він поховав дружину Докію. Про долю їхнього сина нічого не відомо, але донька Варвара 1819 року вийшла заміж за капітана Якова Хмелевського, якому належало село Хмелівка під Стародубом. Радкевич, як і раніше, жив у своєму стародубському будинку зі слугою Діомидом Возкрянкою, селянином-кріпаком. Він і далі викладав у стародубському училищі. Востаннє Радкевича згадано у шкільних звітах за 1829–1830 навчальний рік. На той момент йому було 67 років, імовірно він уже мав слабке здоров'я. В останні роки роботи Радкевича уроки закону Божого, які він вів кількадесят років, передали місцевому священику, платня зменшилася, а підпис Радкевича зникає зі шкільних документів — їх тепер підписував секретар. Згідно з церковними записами, Яків Радкевич помер 5 травня 1830 року³⁵⁴.

Біографія Радкевича додає інтриги до наших пошуків. З неї виходить, що учитель Яків Федорович Радкевич зі Стародуба мав досить освіти та загальнокультурних зацікавлень, щоб перекласти «Літопис Малоросії» Шерера або принаймні зберігати у своїй бібліотеці його російський переклад. Це, своєю чергою, дає підстави додати Радкевича до нашого списку «незвичних підозрюваних», які могли мати стосунок до написання або редагування «Історії русів». Походженням, освітою, професійним досвідом, родинними зв'язками і становищем у стародубському товаристві Радкевич їм не поступається. Але чи витримає він перевірку, якої не пройшли багато інших кандидатів? Чи існують свідчення, що Радкевич мав

³⁵³ ЧОДА, ф. 133, оп. 1, спр. 382, арк. 179, прим.; ф. 229, оп. 1, спр. 51, арк. 1260–1261.

³⁵⁴ ЧОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 51, арк. 1276–1276 зв.; Государственный архив Брянской области, ф. 255, оп. 1, д. 267, л. 85 об., 95 об., 121 об., 146 об.

не тільки відповідну освіту, але й добре володів пером? Існують. Згідно з чернігівськими архівами, влітку 1806 року він створив топографічний опис Стародубського повіту.

Що це за опис і що за ним стояло? На початку XIX століття, замислюючи прогресивні реформи, радники нового імператора Олександра I прагнули зібрати якомога більше інформації про стан справ в імперії. «Топографічні» описи імперії склалися і в минулому, але цього разу процес і результат відрізнялися. До нових описів залучили щойно створену мережу народних училищ. Таку пропозицію висловив Микола Новосільцев, член Негласного комітету при Олександрі I, майбутній представник імператора у Польщі, автор схваленого царем проекту російської конституції.

У 1804 році, будучи попечителем Петербурзького і (тимчасово) Харківського навчального округів, Новосільцев співпрацював з Іллею Федоровичем Тимковським, професором Харківського університету й інспектором Харківського навчального округу. Він попросив Тимковського доповнити звіт про стан шкільництва в Чернігівській і Полтавській губерніях топографічною і статистичною інформацією про міста, повіти, землеволодіння, промисловість, сільське господарство, торгівлю, рух населення і т. ін. у цих двох губерніях колишнього Гетьманату. Збирання відомостей для Петербурга доручили директорам і вчителям місцевих шкіл³⁵⁵.

Ілля Тимковський переправив доручення Новосільцева своїм підлеглим. У Чернігові воно лягло на стіл директора місцевої гімназії і начальника губернських народних училищ Михайла Маркова. Марков спустив його директорам повітових училищ, у тому числі й стародубського. Завдання адресувалося директору училища Івану Назар'єву, але займався справою Яків Радкевич. Улітку 1806 року опис для Маркова і Тимковського був готовий. 27 червня 1806 року Іван Назар'єв відправив «поданное от г-на учителя Стародубского училища Радкевича Топографическое описание Стародубского повета» Михайлу Маркову. 4 серпня його отримали в Чернігові. Через чотири дні Марков написав Назар'єву і попросив його передати

³⁵⁵ Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами (рукописи 1783 г.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии / Под ред. П. М. Добровольского. — Чернигов, 1902. — Вып. 4. — Отд. 2. — С. 137–222, тут 142–149.

Радкевичу свою оцінку проробленої роботи. 14 серпня Назар'єв написав Маркову і попросив його повернути топографічний опис.

«Предписание Вашего высокоблагородия от 8 числа сего месяца под № 415, — писав Назар'єв, — объявлено от меня г-ну учителю Радкевичу касательно Топографического описания, на что он объявил крайнее желание в оном некоторые места исправить, а другие пополнить, и для того нижайше просит Вашего высокоблагородия о возвращении ему оногo; есть ли же невозможно сего учинить, то по крайней мере с отсылкою в университет повременить, о чем Вашему высокоблагородию честь имею донести». Марков, очевидно, просив Радкевича уточнити інформацію. Той вніс правки та доповнення, і 6 жовтня 1806 року Назар'єв надіслав Маркову виправлений варіант «Топографическое описание повета и города Стародуба»³⁵⁶.

Ми не знаємо, про що саме Марков просив Радкевича, але відомо, що через кілька років Марков почне проект не просто «топографічного», а історичного, географічного і статистичного опису Чернігівської губернії. Чернетки окремих розділів цієї праці лишилися в паперах Маркова, які тепер зберігаються у фонді рукописів Російської державної бібліотеки в Москві. Вони виказують глибокий інтерес Маркова до історії регіону, яка Новосільцева, судячи з усього, не цікавила. 1806 року Марков опублікував свій перший історичний твір — відповідь на лист Т. К. (ймовірно, Тимофія Калинського, чернігівського знавця козацької історії і шляхетських прав) про початки історії Чернігова і походження назви міста. Матеріали, зібрані Марковим до історичного й топографічного опису Чернігівської губернії, містили й історичний нарис про Стародуб починаючи від киево-руських часів. Принаймні частину відомостей для цього нарису міг дати стародубський підлеглий Маркова Яків Радкевич³⁵⁷.

У жовтні 1806 року, коли прийшов поправлений топографічний опис від Радкевича, Марков часу не гаяв. Через тиждень Назар'єв писав Маркову, що Радкевичу повідомлено про марковські «предписания ... касательно топографического описания». Їхнього змісту

³⁵⁶ ЧОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 3, арк. 412, 489, 725.

³⁵⁷ М. М[арков]. Письмо в Черниговскую гимназию о древности города Чернигова с мнением о произведении названия его Т. К., с ответом на сие письмо М. М. // *Лицей*. — 1806. — № 2. — С. 1; Фонд рукописей РГБ, ф. 256, д. 271, л. 251–268.

ми не знаємо, але через два тижні, 26 жовтня, Марков отримав копію листа за підписом Радкевича, адресованого його безпосередньому начальнику Івану Назар'єву. В листі було сказано: «Имея надобность дважды отлучиться в село Гринев в дом его сиятельства Графа Ильи Андреевича Безбородка, полагая на обе отлучки не боле осьми дней, покорнейше прошу от Его Высокоблагородия Господина директора училищ [Михайла Маркова. — С. П.] исходатайствовать мне на то позволение. О сем просит третьего класса учитель Стародубского училища Яков Радкевич». За дозволом діло не стало, і 5 листопада 1806 року Радкевичу повідомили, що він може їхати у Гринів.

У Гринівському палаці Іллі Безбородька була добра бібліотека, і подорож Радкевича невдовзі по тому, як він здав топографічний опис Стародубщини, цілком може означати, що він збирався продовжити своє дослідження. Важко уявити іншу причину схваленої начальством поїздки провінційного вчителя в маєток високого посадовця. Навіть якщо припустити, що Радкевич знав Іллю Безбородька завдяки родинним зв'язкам і граф навіщось хотів бачити його — наприклад, порадитися про заснування Ніжинського ліцею, — важко уявити, що Безбородько замість того, щоб просто викликати Радкевича до себе, надсилає йому запрошення, прийняти яке Радкевич може в час, дозволений Марковим. Лист Радкевича Назар'єву показує, що він знав, скільки часу займе справа, але не мав на увазі конкретних дат. Бібліотека — одна з небагатьох речей, які могли цікавити провінційного вчителя у Гриневі і невизначено довго чекати на його приїзд³⁵⁸.

Хай там навіщо Радкевич приїздив у Гринів, наявні в нас документи встановлюють дуже важливий зв'язок між одним з кандидатів на авторство «Історії русів» і місцем, де, згідно з даними Олександра Лазаревського, 1828 року було знайдено цю пам'ятку. Якщо Радкевич був бажаним гостем у маєтку, то він міг там бувати і до, і після листопада 1806-го. Можливо, він користувався бібліотекою не тільки для топографічного опису Стародубщини, а й для твору на зразок «Історії русів» і лишив там копію? Або такий твір йому

³⁵⁸ ЧОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 3, арк. 725, 737, 747, 820; Оглоблин О. П. До питання про автора «Історії русів». — К., 1998. — С. 27–34.

замовили господарі палацу? Ми можемо припускати щось у цьому роді, але неспростовних доказів наявні джерела, зокрема «справи Радкевича» у чернігівському архіві, не дають. Ми, однак, можемо підійти до проблеми з іншого боку і пошукати в тексті «Історії русів» моменти, які вписуються у намальований нами портрет Якова Радкевича. Для цього слід ще раз крок за кроком пройтися по епізодах «Історії русів», у яких могло проявитися авторове походження, виховання, освіта і обставини написання.

Почнімо з питання про походження. Всі без винятку дослідники «Історії русів» вважали, що автор походив з козацької старшини, дворянські права якої могли викликати сумніви. Ми також знаємо, що він недолюбливав дворян, які заявляли про своє іноземне коріння. Чи відповідає Радкевич цим ознакам? Зі стародубських шкільних звітів ми знаємо, що він мав дворянський статус і навіть подавав документи на його підтвердження. Але ці папери до нас не дійшли, і невідомо, про які саме докази йшлося: біографічні відомості у шкільних звітах надто лапідарні. Втім, відповідь на ці питання дають архіви Київської академії, де він учився до того, як 1787 року вступив в учительську семінарію в Петербурзі. Звіти про успішність студентів за 1777 і 1780 роки підтверджують чернігівську інформацію про вік Радкевича, навчання в Київській академії і прослухані там курси, але є в них один незвичний момент. В обох київських звітах Яків Радкевич значиться сином Федора Радкевича, священника церкви Різдва Богородиці у селі Новосілках Київського полку. Цікавий поворот. Як же тоді Радкевич претендував на дворянський статус? Документи Печерського монастиря, в юрисдикцію якого входила новосілівська парафія, свідчать, що не тільки батько, а й дід Якова були священниками³⁵⁹.

Попри священницьке походження Якова Радкевича, стародубське начальство ніколи не сумнівалося в його дворянському статусі, отже він мав легітимні докази свого дворянства. Це може означати, що до того, як стати священниками, Радкевичі були якимись значними козаками. Ми знаємо принаймні одного старшину на

³⁵⁹ ЧОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 1, арк. 603; спр. 2, арк. 37, 175 зв., 228 зв.–229, 299 зв.–300, 339 зв.–340; спр. 3, арк. 239–40; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1043, спр. 18, арк. 20 зв.; оп. 1020, спр. 4950, арк. 14; ДАК, ф. 314 (Києво-Печерське духовне правління, оп. 1, спр 326, арк. 9 зв.).

прізвище Радкевич, який служив у війську в останні роки існування Гетьманату. Такий собі Андрій Радкевич числився наказним сотником Лубенського полку в 1768 році. Цей ранг дозволяв претендувати на дворянський статус. Згідно зі списками дворянства кінця XVIII століття, в Лубенському, Переяславському і Миргородському повітах було багато Радкевичів. Серед лубенських Радкевичів були й священники. В 1760-х роках один із них, Олександр Радкевич, учився в Київській академії. Він походив з села Нехристівки на Лубенщині, де священником служив його батько Федір Петрович Радкевич³⁶⁰.

Виглядає, що деякі члени розгалуженої родини Радкевичів поєднували дворянський статус і чин священника. Якщо Яків Радкевич справді був автором «Історії русів», то, може, у тексті твору якимось відобразився зв'язок між священництвом і конвертованою у дворянство козацькою службою? Так і є. Автору «Історії русів» не подобалося, наприклад, духовенство, яке пнулося у дворяни, але він не мав нічого проти дворян, які йдуть у священники. «Шляхетство, по примеру всех народов и держав, — писав анонімний автор, — естественным образом составлялось из заслуженных и отличных в земле пород и всегда оно в Руси именовалось рыцарством [...]. Духовенство, выходя из рыцарства по избрании достойных, отделялось только на службу Божию, а по земству имело одно с ними право»³⁶¹.

Лубенські Радкевичі походили з козаків, які згодом претендували на дворянський статус, але їхній родовід не дотягував до козацької аристократії, куди входили гетьмани, генеральна старшина і полковники. Радкевичі, здається, ніколи не піднімалися вище сотенного рівня — для людей, які претендували на дворянство, вони стояли небезпечно близько до рядових козаків. Саме цей прошарок козацьких нащадків вів на початку XIX століття війну з Герольдією за дворянство. Автор «Історії русів», хто б він не був, схоже, був не проти покращити історичні кренденції Радкевичів. На сторінках

³⁶⁰ Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. — К., 2005. — 2-ге вид. — С. 222; ЧОДА, ф. 133, оп. 2, спр. 1, арк. 185, 215, 781 зв.; спр. 8, арк. 298 зв.; Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. / Упор. Т. Б. Ананьева. — К., 1997. — С. 139, 267; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии / Под ред. Н. И. Петрова. — К., 1906. — Отд. 2. — Т. III. — С. 290.

³⁶¹ Історія Русовъ. — С. 7–8.

твору нам трапляється цілком фіктивний генеральний осавул Родак, і виникає спокуса побачити в ньому міфічного засновника клану Радкевичів. Додати до його імені суфікси «-ев» та «-ич» — і легко виходить прізвище «Радкевич», тобто «син Родака». Від «Радкевича» його вже відрізняє одна-єдина літера. «Родак» означає «родич» і походить від «роду» — прекрасний початок для респектабельного родинного дерева.

На сторінках «Історії русів» доля Родака тісно переплетена з життям полковника Кіндрата Худорбая, уявного родоначальника сім'ї Худорб. Коли Богдан Хмельницький нібито відправив Худорбая на Сіверщину, Родак з двома іншими полковниками вирушив на Прип'ять до кордону Великого князівства Литовського. Згодом Худорбай об'єднався з Родаком, який зі своєю армією переслідував литовські загони Януша Радзивіла. Вони наздогнали і розбили литовців під містом Городнею. Потім, згідно з «Історією русів», «корпус Родаков с Худорбаем отправился к Новгороду Северскому для дальнейших поисков над поляками и жидами». Родак виглядає важливішим персонажем, ніж Худорбай. Він не тільки вищий за нього рангом, а й ближчий до Хмельницького і відзначився у краях, дуже важливих для автора «Історії русів», — відбив у поляків Новгород-Сіверський, Чернігів і Стародуб. «Родак, не имев от граждан ни помощи, ни сопротивления по малочисленности их, — писал автор про козацьку облогу Новгорода-Сіверського, — приступил к городу спокойно и, расположась станом при Ярославских потоках или ручьях, повел атаку на город из Зубровского рву, названного так по бывшему тут княжескому зверинцу и содержавшимся в нем зверям, зубрами называемым». Читачі «Історії русів» Родака помітили. Разом з іншими учасниками облоги Новгорода-Сіверського він став героєм вірша Миколи Костомарова «Щира правда». Родак фігурує там під іменем Радан³⁶².

Отже, ми порівняли походження Радкевича і автора «Історії русів». А що можна сказати про їхню освіту і життєвий досвід? Чи є якісь свідчення, що анонімний автор вчився у Київській академії і вчительській семінарії у Петербурзі, як Радкевич? Здається, є. Деякі фрагменти «Історії русів» виказують знайомство автора з Ки-

³⁶² Там само. — С. 68, 74–77; Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 27.

ївською академією кінця XVIII — початку XIX століття. Наприклад, підсумовуючи діяльність гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, який помер 1622 року, анонімний автор писав, що він відновив Київську академію при Братському монастирі. Академія і монастир справді були пов'язані у другій половині XVIII століття, але не в XVII. Автор у деталях описує, як студенти академії 1744 року вітали імператрицю Єлизавету Петрівну (невдовзі по тому, як вона відвідала Козелець, батьківщину свого коханця Олексія Розумовського), і виказує добре знання київської топографії, особливо Подолу, де розташовувалася академія. Автор згадує, наприклад, що при в'їзді у Київ Єлизавету зустрічав ряджений студент в образі засновника міста князя Кия: «он встретил государыню на берегу Днепра, у конца мосту». Епізод написано так, ніби всі знають, де це місце. Більшість згадок про Київ в «Історії русів» стосуються саме академії та Подолу³⁶³.

Згадки про історію Київської академії виказують знайомство анонімного автора і з іншими навчальними закладами імперії. На першій сторінці трактату йдеться про «историю преподобного Нестора Печерского и его последователей и предшественников, ту историю писавших, кои все были академики или члены того главного училища, которое во славянах заведено было в городе Киеве Кирилом, философом греческим, скоро по введении туда религии». Далі автор згадує «русского избирательного князя или гетмана Сагайдачного и митрополита киевского Петра Могилу, древнюю Академию Киевскую восстановивших». Перенісши початки Київської академії у князівські часи і назвавши її «главным училищем», анонімний автор підставився під критику — деякі дослідники XIX століття сумнівалися в достовірності цих пасажів. Але ці анахронічні заяви вказують на період написання «Історії русів» і дають нам підказки про освіту автора.

Термін «главное училище» походить, імовірно, від «Главного народного училища», заснованого в Петербурзі 1783 року. Три роки, до 1786-го, в його складі функціонувала вчительська семінарія, згодом відокремлена. Професори Головного народного училища і вчительської семінарії були тісно пов'язані з Імператорською академією наук, іншими словами — вони були «академіками», як на пер-

³⁶³ Історія Русовь. — С. і–іі, 48, 244.

шій сторінці «Історії русів». Був пов'язаний з академією і директор учительської семінарії та «головного училища» Федір Іванович де Мірієво (Янковіч Мірієвський), автор першого з часів «Синопису» 1674 року друкованого підручника з історії Росії. Він став членом академії 1783 року. Те, що професори «головного училища» є водночас «академіками», не було секретом, але люди, незнайомі з петербурзькою освітньою системою, могли цього і не знати³⁶⁴.

Є ознаки, що автор «Історії русів» знав також топографію Петербурга. В епізоді арешту наказного гетьмана Павла Полуботка та його соратників у столиці анонімний автор зазначив, що цар велів «квартиру их, бывшую на Троицкой пристани, подле кофейного дому, обнять крепкою стражею». Це могла написати тільки людина, яка була в Петербурзі. Слід зауважити, що крім Новгород-Сіверського, Києва і Чернігова, Санкт-Петербург — єдине місто, в якому автор «Історії русів» зазначає точну місцевість. Скажімо, Москва на таку конкретику не здобулася. Те, що автор знає Київ і Петербург, цікавиться історією Київської академії, називає установи вищої освіти «главным училищем», — все вказує на Радкевича як на можливого автора «Історії русів»³⁶⁵.

Можна встановити також цікавий зв'язок між автором «Історії русів» і людьми, з якими Радкевич учився в Петербурзі. Два роки, від грудня 1786-го до грудня 1788-го, він відвідував одні заняття з Максимом Берлинським, майбутнім автором багатьох творів з історії Києва і України, якого анонімний автор «Історії русів» імовірно вважав своїм опонентом. Берлинський народився 1764 року, у дванадцять років вступив у Київську академію, вивчав богослов'я, разом з братом Матвієм його відправили вчитися в Петербург. 1788-го, після двох років навчання, він повернувся у Київ і викладав у місцевій школі. Київ, як і Новгород-Сіверський, де 1789 року почалася педагогічна діяльність Радкевича, був тоді столицею намісництва. Отже, кар'єри цих двох чоловіків розвивалися спершу в

³⁶⁴ Там само. — С. 11; *Воронов А. Федор Иванович Янковский де-Мириево и народные училища в России при императрице Екатерине II.* — СПб., 1858; *Седова Н. В. История педагогического образования в России.* — С. 260–273, тут 266–268 (<http://ideashistory.org.ru/pdfs/33sedova.pdf>); *Михаил Евсеевич Головин* (<http://www.eduspb.com/node/427>).

³⁶⁵ *История Русовъ.* — С. 39, 228.

унісон. Їхні життєві дороги розійшлися, коли було скасовано Новгород-Сіверське намісництво і Радкевич переїхав у Стародуб. Берлінський лишився у Києві і почав публікуватися, Радкевич нічого не видавав. Друзями чи конкурентами були вони у Києві і Петербурзі? Ми знаємо тільки, що вони були знайомі у студентські роки і ймовірно стежили за розвитком кар'єри один одного після повернення в Україну³⁶⁶.

У житті Радкевича по закінченні петербурзької учительської семінарії не бракує епізодів, які підкріплюють гіпотезу про те, що «Історію русів» написав саме він. Вісім років, з 1789 по 1796, Радкевич жив і викладав у Новгороді-Сіверському, топографію якого прекрасно знав автор «Історії русів». У цей період він мав усі можливості вивчити міський ландшафт і познайомитися з багатьма членами родини Худорб, які жили в місті та його околицях. Він міг також ознайомитися з рукописом «історії» Худорби — неодмінна умова для будь-якого кандидата на авторство «Історії русів». Переїхавши у Стародуб, Радкевич почав вести уроки історії (він викладав її до 1818 року), ставши єдиним «професійним» істориком у цілому повіті. Стародуб давав також прекрасну можливість познайомитися з легендами про Баликінську ікону Божої Матері: анонімний автор писав про неї у зв'язку із повстанням Мазепи. Згідно з матеріалами, які зібрав Михайло Марков на початку XIX століття, Баликінську ікону показували в одній зі стародубських церков³⁶⁷.

Учительська посада Радкевича у Стародубі може пояснити багато інших загадок «Історії русів». Як уже йшлося вище, є підстави вважати, що її автор був знайомий з «Украинским вестником», що його у 1816–1819 роках видавали професори Харківського університету — стародубське училище передплачувало це видання. Полеміка про значення терміна «Україна», опублікована у цьому журналі 1816 року, могла вплинути на погляди автора «Історії русів». Одним з учасників цієї полеміки був ніхто інший, як чернігівський начальник Радкевича Михайло Марков³⁶⁸.

³⁶⁶ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — Отд. 2. — Т. V. — С. 167–175; Исторія Русовъ. — С. 31, 214, 222.

³⁶⁷ Фонд рукописей РГБ, ф. 256, д. 271, л. 254 об.

³⁶⁸ Марков М. Замечание на статью о Малороссии, помещенную во 2-й и 3-й книжках Украинского вестника // Украинский вестник. — 1816. — № 8. — С. 128–37;

Зважаючи на погляди Маркова стосовно походження назви «Україна» (він стверджував, що ця назва почала побутувати після того, як польська влада переселила руське населення у Нижнє Подніпров'я, Побужжя і Наддністрянщину) і на позицію анонімно-го автора в цьому питанні, неважко уявити, що він, якщо це справді був Радкевич, не хотів підписувати твір своїм ім'ям. На відміну від Маркова, автор «Історії русів» ніколи не вступав у світ академічної науки. Його наратив емоційно заряджений, але процес професіоналізації історії на нього майже не вплинув. Він відтворював минуле на основі здорового глузду, народної пам'яті і порівняно вузького кола історичних джерел. Займаючи позиції, протилежні до Маркова, Берлінського та інших фахівців-істориків, автор змушений був маскуватися, інакше його могли викрити, а то й попросити з посади. Тут варто зауважити, що «Історія русів», на першому датованому списку якої стоїть 1818 рік, почала поширюватися тільки після того, як влітку 1819 року наглою смертю помер Марков.

Тут варто згадати, що харківський «Український вестник», — а училище Радкевича його передплачувало, — це перше видання, яке опублікувало текст, базований вірогідно на «Історії русів». 1819 року Петро Гулак-Артемівський, харківський літератор, надрукував в «Українском вестнике» коротку історію з часів гетьмана Дем'яна Многогрішного. Як показав свого часу Володимир Кравченко, в ній є явні текстуальні паралелі з «Історією русів». Чи взяв Гулак цей епізод з «Історії русів» (а свідчень, що він знав інші частини трактату, немає), чи обидва вони з анонімним автором використали однакове джерело, висновок тут один: має існувати якийсь зв'язок між анонімним автором і видавцями «Вестника»³⁶⁹.

Далеко ходити не треба: такий зв'язок уособлював інспектор Харківського навчального округу, професор університету Ілля Тимковський. Саме через нього 1809 року Радкевич подавав на розгляд начальства збірку завдань з математики. Ми знаємо, що, крім математики і фізики, Тимковський цікавився історичними матеріала-

Журба О. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 147–149; Історія Русовъ. — С. iii–iv.

³⁶⁹ Кравченко В. Нариси... — С. 101; Кравченко В. «Історія русів» у сучасних інтерпретаціях // Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. — К.: Критика, 2011. — С. 299–318.

ми. Його, зокрема, цікавили твори харківського історика-любителя Іллі Квітки, чії статті потрапили в решті-решт на сторінки «Українського вестника». Отже, Радкевич не просто читав цей журнал, а й контактував з його видавцями³⁷⁰.

Невже ми вистежили невловного автора? Підсумуймо найсуттєвіші докази на підтримку гіпотези, що автором або співавтором «Історії русів» справді був Яків Радкевич. У походженні, вихованні, освіті і кар'єрі Радкевича багато моментів, які роблять його добрим кандидатом на авторство. Він походив зі священницької родини, що посідала дворянський статус, мав добрі зв'язки у старшинському середовищі, належна соціалізація дозволяла йому створити такий твір. Київська академія і вчительська семінарія у Петербурзі дали йому відповідну освіту. В студентські роки він ознайомився з цими двома містами, а їхню топографію добре знав автор «Історії русів». Під час викладання у Новгороді-Сіверському, а потім у Стародубі, він ознайомився з двома іншими місцевостями, які займають особливе місце в «Історії русів». Переїхавши до Стародуба, він опинився в центрі того самого регіону, де з'явилася і почала поширюватися «Історія русів».

Учителювання звело Радкевича з людьми, які мали (або могли мати) прямий стосунок до написання «Історії русів». У Новгороді-Сіверському такими людьми, мабуть, були Худорби. На Стародубщині — Михайло Миклашевський і, можливо, Ілля Безбородько. Ще одне важливе коло людей, з якими Радкевич підтримував контакт, — керівництво Харківського навчального округу і видавці «Українського вестника». Це, вірогідно, перші інтелектуали, в чії руки потрапила «Історія русів». Отже, Радкевич мав доступ в обидва ці кола; писав про Стародубщину; їздив у Гринівський маєток, де була багата бібліотека; мав примірник російського перекладу Шерера, відомого анонімному автору, — все це робить його у наших очах важливим, а то й головним кандидатом на авторство.

Звісно, Радкевич не належав до вельможного і заможного прошарку українського дворянства, до якого часом зараховували автора «Історії русів». Але, щоб виражати думки якогось кола, не конче до нього належати, а знайомство Радкевича з людьми на зразок

³⁷⁰ ЧОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 5, арк. 155; Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 262–269; Журба О. Становлення. — С. 120–137.

Бібікова, Алексєєва, Миклашевського і Безбородька — факт доконаний. Те саме стосується й військової ерудиції автора, яку засвідчує любов до батальних сцен і знайомство з південною Україною — театром воєнних дій російсько-турецьких воєн. Тодішні журнали й газети яскраво писали про війни і битви, а у світських салонах було повно відставних генералів і офіцерів, яким тільки дай розповісти про свої воєнні подвиги.

Чи можна тут поставити крапку? Мабуть, ні. В «Історії русів» є також твердження, які викликають серйозні сумніви в авторстві Радкевича. Одне з них трапляється у передмові, де автор відкидає чийось «учебную историчку» (найімовірніше Берлінського). Власне, автор вживає цей вислів двічі. Важко уявити, щоб учитель відкидав підручник, написаний колегою, хай навіть опонентом, у такому зневажливому тоні. Не схожий на заслуженого вчителя Радкевича і закид опоненту, що той нічого не бачив, крім стін своєї школи. Так само важко уявити вчителя історії, який щодня по-слугується підручником свого колишнього професора, але уникнув його впливу. Однак текстуального зв'язку між «Історією русів» і підручником з російської історії Федора де Мірієво, засновника і директора петербурзької учительської семінарії, в якій учився Радкевич, немає. Підручник де Мірієво знав кожен учитель історії: його широко використовували у школах імперії наприкінці XVIII — на початку XIX століття.

Крім цього, немає явних текстуальних паралелей між «Історією русів» і самотнім текстом Радкевича, який ми знаємо сьогодні. 1818 року на випускній церемонії у стародубському училищі Радкевич виголосив промову, текст якої відправили чернігівському начальству, і він зберігся у місцевих архівах. З цієї промови видно, що Радкевич і автор «Історії русів» поділяли багато рис просвітницької ідеології, зокрема підкреслювали користь освіти, спільне добро і закони суспільного розвитку. Але російська мова цього тексту надто рафінована для автора «Історії русів». У ній немає жодних характерних прикмет, які дозволяють провести прямі паралелі з «Історією русів»³⁷¹.

³⁷¹ де Мириєво Ф. И. Краткая Российская история (різні видання); Velychenko, Stephen. National History as Cultural Process. — Edmonton, 1992. — P. 90–91. Текст промови Радкевича див.: ЧОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 13, арк. 666–668 зв.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. НЕЗВИЧНІ ПІДОЗРЮВАНІ

Схоже, що ми впритул підійшли до розгадки таємниці «Історії русів»! Але поки що слід зберігати обережність. Якщо Радкевич справді причетний до написання «Історії русів», а наше розслідування показує, що це цілком можливо, то йому був потрібен співавтор або редактор. Як і у випадку з попередніми «незвичними підозрюваними», нам нічого не лишається, як тимчасово закрити «справу Радкевича». Ми повернемося до неї, як і до інших наших «незвичних підозрюваних», у наступних розділах. Тепер же нас чекає найважливіший етап розслідування.

Частина п'ята

Родинне коло

Невідомий художник
Сімейний портрет Репніних-Волконських
(перша половина XIX століття)

Розділ 15

Пропущене ім'я

У грудні 2004-го в Україні перемогла демократична Помаранчева революція. Серед тих, хто вітав зміни, особливо виділялися шанувальники козацької історії. Новий президент України Віктор Ющенко колекціонував українські старожитності і кохався в історії. Він вважав, що українцям бракує почуття національної ідентичності, а найкращий спосіб подолати постколоніальну спадщину — це популяризувати величну історію країни. Президентові Ющенку особливо подобалася козацька історія. За день до його офіційної інавгурації Велика рада українського козацтва на Софійській площі у Києві обрала Ющенка почесним гетьманом України. Ющенко виступив з промовою і з гордістю згадав своє козацьке коріння. Згодом він заявив, що мати гетьмана Івана Мазепи походила з його рідного села Хоружівки на Сіверщині.

У перший рік свого президентства Ющенко створив благодійний фонд для реставрації палацу Кирила Розумовського в Батурині, колишній гетьманській столиці. Ця ініціатива мала виразне політичне і культурне забарвлення. Батурин — місто багатой і трагічної історії. Там була столиця Івана Мазепи, і восени 1708 року, коли гетьман перейшов на бік Карла XII, Батурин за наказом Петра I захопив Олександр Меншиков. Козацькі літописці розповідали, що Меншиков безжалюбно винищив усе населення міста. Батуринській різанині присвячено найяскравіші сторінки «Історії русів». У середині 1990-х років археологи виявили в Батурині кістяки людей різного віку, і чоловічі, і жіночі. Їхню кількість оцінюють від десяти тисяч до чотирнадцяти тисяч. Ходили чутки, що коли влітку 2009 року російська влада запропонувала українському президенту Ющенку і російському прем'єру Путіну взяти участь у святкуванні 300-ліття Полтавської битви (1709), Ющенко погодився за умови,

що вони спершу вшанують у Батурині жертв різанини 1708 року. Російська сторона відмовилася³⁷².

Батуринський проект президента Ющенка сприяв новим археологічним розкопкам у колишній козацькій столиці. Від 2000 року їх вела спільна українсько-канадська експедиція на чолі з двома ентузіастами — Володимиром Коваленком з Чернігівського університету і Володимиром Мезенцевим з Альбертського, що в Канаді. Розкопки палацу Івана Мазепи в Гончарівці під Батурином викликали у археологів справжній науковий захват. Їхню увагу привернула суміш західноєвропейських і українських елементів в архітектурі й оздобленні палацу. «Західний декор палацу поєднувався з елементами київської архітектурної школи XVII–XVIII століть», — повідомляли археологи. «Фриз антаблемента було прикрашено круглою керамічною плиткою з кольоровими полив'яними розетками. Це унікальна особливість ранньомодерних кам'яних будинків Києва і Наддніпрянщини. Підлогу у палаці Мазепи було вимощено фігурною теракотою і синьо-зеленими кахлями. Печі оздоблено розкішними кахлями з рослинним орнаментом і янголятками. Популярні в козацькому мистецтві зображення амурів (putti) запозичено із ренесансного і барокового живопису та скульптури Західної Європи»³⁷³.

Розписні кахлі, знайдені спільною канадсько-українською експедицією в палаці Мазепи у Гончарівці, — поширена прикмета козацьких інтер'єрів. Їх масово виробляли в Гетьманаті у XVIII столітті. Такі кахлі траплялися мало не в кожному старшинському будинку. Декор інтер'єрів гетьманських палаців та старшинських будинків поєднував Україну з Європою і відрізняв від Росії. Принаймні такий висновок можна зробити з тексту «Історії русів». Кахлі з печі (тільки не з янголом, як у будинку Мазепи, а з орлом) фігурують в епізоді,

³⁷² Makuch, Andrij; Mezentsev, Volodymyr. Baturyn // Encyclopedia of Ukraine (online version) (www.encyclopediaofukraine.com/pages/B/A/Baturyn.htm). Press Release of the Embassy of Ukraine to the Republic of Estonia, January 21, 2005 (<http://home.uninet.ee/~embkura/Press-10.htm>); Yushchenko Researches His Genealogy and Connects It with Family of Ivan Mazepa (www.unian.net/eng/news/news-350793.html); На празднование 300-летия Полтавской битвы может приехать Путин (<http://gazeta.ua/index.php?id=293825&lang=ru>).

³⁷³ Mezentsev, Volodymyr. Archeological and Architectural Research Continues in Baturyn // The Ukrainian Weekly. — April 25, 2010. — P. 12.

який, згідно з анонімним автором, відбувся у містечку Горську, що на південний захід від Стародуба:

Переезжавший чрез местечко оное офицер армейский, по имени Якинф Чекатунов, не довольно утратованный хозяином, увидел в доме его на одной печи горничной, по кахлям или изразцам печным, вымалеванного мастером орла, тотчас арестовал командою своею хозяина сего, отослал в министерскую канцелярию с доносом, что он жжет на печах своих герб государственный, неведомо с каким умыслом. Министерская канцелярия, сочтя донос тот полусловом и делом государевым, допрашивала помещика, с каким намерением поставил он на печи своей герб государственный и его прижигает? Помещик, поставляя в доказательство свидетелей и свою присягу, хотя извинялся, что купил он печь тую в свободном местечке, Городне, у гончара тамошнего, Сидора Перепелки, у которого, между множеством фигур, на украшение печей сделанных, были, между животными, лица человеческия, а между птицами и орлы, но что бы то было священное и заповеданное, ему о том и в ум не приходило, и купил он все печи, а между ими и ту зазорную, с единственным и общим умыслом, чтобы зимою согреть горницы. Однако, несмотря на все извинения, орлы стоили помещику хорошего табуна лошадей и коров с денежным приданым³⁷⁴.

Горський епізод підкреслював різницю побутової і політичної культури українських поміщиків та російських офіцерів і чиновників. Але авторів «Історії русів» ішлося передусім про те, щоб засудити кривди, завдані безневинній старшині Таємною канцелярією, яка розслідувала злочини, що підпадали під категорію «слово и дело государево», тобто справи про державну зраду. Цей епізод справляв сильне враження на читачів «Історії русів», і не тільки в Україні. Відомий російський письменник XIX століття Павло Мельников-Печерський вивів Якинфа Чекатунова в оповіданні «Бабушкины рассказы». «Как теперь на него гляжу: старичок такой был седенькой и плутоват, нечего сказать... — писал Мельников-Печерский. — Смолоду еще при государыне Анне Ивановне был в армейских офицерах и, сказывают, куда как жестоко хохлов прижимал, когда по недоимочным делам в малороссийской тайной канцелярии находился»³⁷⁵.

³⁷⁴ История Русовъ. — С. 238–239.

³⁷⁵ Мельников-Печерский, Павел. Бабушкины рассказы // Собрание сочинений в 6 томах. — М., 1963. — Т. 1. — С. 195–240; Оглоблин О. П. До питання про автора «Історії Русів». — К., 1998. — С. 62–64.

Ім'я напасника Чекатунова лишилося в російській літературі, а імені жертви так ніхто і не дізнався. Анонімний автор «Історії русів» волів не розголошувати особу загадкового власника Горська. Як сталося, що він здобувся на таку увагу і симпатії автора, але читачам твору лишився невідомий? На це питання непросто відповісти. Олександр Оглоблин писав свого часу, що в тих краях кожен знав, хто власник Горська. Багато поколінь це містечко належало Борозднам, давній старшинській родині, з якої вийшли два генеральні бунчужні Гетьманату. Оглоблин припускав, що автор мав стосунок до Борозден і тому волів не згадувати їхні імена, щоб не виказати себе. Історик мав на увазі одного з Ханенків, справді пов'язаного з Борозднами. Якщо автор трактату намагався в такий спосіб уникнути викриття, то цим самим він мимоволі залишив для нас дуже цікаві сліди свого літературного «злочину».

Чийого імені немає у тексті «Історії русів» і чи може це допомогти у пошуках нашого автора? Відповісти на першу частину питання порівняно легко. Анонімний герой горського епізоду — Іван Лаврентійович Бороздна. 1708 року, під час заколоту Мазепи, Іван Лаврентійович служив значковим товаришем у Стародубському полку. На початку лютого 1709 року він отримав підтверджувальну грамоту від Петра I на володіння селом Медведів, половиною Горська та іншими маєтностями, з чого можна зробити висновок, що хай там що він робив на першому етапі повстання Мазепи восени 1708 року, наприкінці зими Бороздна був на боці царя і дістав за це винагороду. Він зробив успішну кар'єру: спершу був сотником стародубського полку, потім наказним полковником стародубським. Усе це закінчилося у квітні 1725 року — на Івана Бороздну доніс його підлеглий Клим Янжул, сотник топальської сотні.

Донос імовірно спричинила боротьба за посаду стародубського полковника, яку тимчасово обіймав Бороздна, але звинувачували його в державній зраді. Янжул заявляв, що коли на запитання Бороздни «чий ти?» він відповів «Імператорської Величності», Бороздна сказав: «Та він же помер, і тебе чорт візьме». Ця розмова мала відбутися після смерті Петра I, і Янжул нібито відповів: «Є в нас государиня імператриця». Ішлося про Катерину I. На що Бороздна кинув: «Мать твою з нею». Обоє заарештували, кинули у в'язницю Малоросійської колегії у Глухові і допитували з тортурами. Бороздна не признався, а Янжул не забрав свої звинувачення,

тому обох відправили в Сибір, але згодом помилювали і повернули додому. Місцеві так і не пробачили Янжулу зради, і ще 1734 року він клопотав про захист від звинувачень у доносі на Бороздну. Горська історія, видозмінена і прикрашена новими деталями, все ще жила на Стародубщині, хоч зловмисник з Янжула став Чекатуновим, ім'я його жертви загубилося, а наклеп на імператрицю перетворився на історію про царського орла³⁷⁶.

Чи може існувати зв'язок між Іваном Бороздною та іншими членами його родини, які жили у цих краях на початку XIX століття, і тим, що анонімний автор несподівано замовчує ім'я головного персонажа горського епізоду? Слід зазначити, що автор «Історії русів» таки згадує родину Борозден. Вона фігурує у зв'язку з призначенням Івана Владиславовича Бороздни на посаду генерального бунчужного у 1729 році. Але цей епізод нічим не компрометує Борозден і не загрожує викрити справжнє ім'я автора — його взято прямо з «Краткой летописи Малой России», упорядкованої Олександром Безбородьком і опублікованої Василем Рубаном 1777 року. Горський епізод відрізнявся. Себе автор захищав чи Борозден, — так чи інакше за його мовчанням мали стояти якісь міркування стосовно цього козацького клану. Головою родини Борозден був на початку XIX століття Петро Іванович Бороздна. Якщо ми хочемо більше дізнатися про Борозден та їхній можливий стосунок до «Історії русів», слід уважніше придивитися до патріарха цієї родини³⁷⁷.

Петро Бороздна народився 1765 року і був правнуком жертви горського епізоду, стародубського сотника і наказного полковника Івана Лаврентійовича Бороздни. Сину полковника і діду Петра, Івану Івановичу Бороздни, вдалося не тільки зберегти й розширити володіння сім'ї після заслання і смерті Івана Лаврентійовича, а й зробити блискучу військову кар'єру. Він почав службу 1735 року в чині значкового товариша, брав участь у російсько-турецькій війні 1735–1739 років і був одним зі стародубських старшин, які підписали інструкції законодавчій комісії Катерини II у 1767 році. Іван

³⁷⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. В 4 т. — К., 1908–1914. — Т. 1. — С. 66–67. Горбань, Микола. Слово і діло. — Х., 1930; репр.: К., 1993. — С. 77–82.

³⁷⁷ Історія Русовъ. — С. 234. Пор.: Краткая лѣтопись Малыя Россіи с 1506 по 1776 годъ. — СПб., 1777. — С. 192. Про Таємну канцелярію див.: Історія Русовъ. — С. 228, 238–239, 243.

Іванович Бороздна вийшов у відставку 1762 року в чині генерального бунчужного. За місцевими мірками він був казково багатою людиною — володів понад тисячею селян. Він також породичався з Миклашевськими, однією з найбагатших і найвпливовіших місцевих родин³⁷⁸.

В Івана Івановича Бороздни і Анастасії Миклашевської була тільки одна дитина — Іван Іванович-молодший. Він помер молодим, лишивши своїм батькам єдиного онука Петра. У п'ятнадцять років Петра відправили в Петербург служити у гвардію. Він згодом писав: «Оставшись после родного деда моего, умершего бунчужного генерального Ивана Бороздны, вступил я в службу, в гвардию, в Преображенский полк, сержантом 1780 г.». У 1786 році 21-річного Петра Бороздну перевели з гвардії у регулярну армію, і він опинився у Стародубському карабінерному полку. Він вийшов у відставку в травні 1787 року в чині майора приблизно в один час з іншим офіцером цього полку Архипом Худорбою. Причиною відставки Петро Бороздна вказав здоров'я, але той факт, що він пішов зі служби майже одночасно з іншими стародубськими офіцерами, натякає й на інші обставини. Наближалася війна з турками, і полк імовірно перевели б зі Стародубщини. Бороздна, перевівшись було з Петербурга у рідні краї, напевно вирішив взагалі вийти у відставку і зайнятися чималим сімейним господарством. Він був двічі вдало одружений, активно купував землю та кріпаків і розміром володінь перевершив свого знаменитого діда. Іван Іванович Бороздна мав 1663 кріпаки, а його онук Петро Іванович — 2876 «душ» чоловічої статі³⁷⁹.

Сімейні зв'язки і статки Петра Бороздни сприяли цивільній кар'єрі відставного майора. 1788 року його обрали представляти дворянство Суразького повіту, 1791-го він став повітовим маршал-

³⁷⁸ *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 69–70; *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства. — Т. 2. — СПб., 1902; *Петров, Борис.* Поэты пушкинской поры // *Бороздна И. П.* Писано в селѣ Медведево... — Клиңцы, 2004. — С. 15–18.

³⁷⁹ *Лазаревский А. М.* О помещиках Борозднах. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии // *Записки Черниговского губернского статистического комитета.* — Т. 2. — Чернігів, 1868. — С. 94 (див. також 54–98); *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 72–74; *Мартынов А.* История 12-го драгунского Стародубского полка. — СПб., [1909]. — С. 54.

ком. 1794 року 28-літнього Бороздну обрали маршалком цілого Новгород-Сіверського намісництва. 1797 року він їздив у Петербург у складі делегації місцевого дворянства до Катерини II з подякою за надані дворянам привілеї. На початку XIX століття Петро Бороздна служив на виборних посадах у Стародубському, Новомістівському і Новозибківському повітах. У 1802–1815 роках він був предводителем Новозибківського повіту і займався мобілізацією місцевих ресурсів під час вторгнення Наполеона.

Згодом він писав: «В 1812 г., при самом начале высочайшего воззвания на защиту отечества, во время вторжения неприятеля в Россию и при сближении его от Могилевской губернии к Новозыбковскому повету яко пограничному, в самое короткое время собрал [каждого] пятнадцатого человека из числа ревизских душ в защитники, вооружил оных с полным продовольствием и, по повелению начальства, выставил на границу Могилевской губернии». Зусилля Бороздни відзначили пам'ятною медаллю. 1818 року його підвищили до рангу колезького радника, шостого в таблиці про ранги. Крім цього, Бороздну нагородили орденом св. Володимира (третього ступеня) і орденом св. Анни (другого ступеня)³⁸⁰.

Петро Бороздна був опорою місцевого дворянства. Коли 1813 року Бороздну звинуватили у хабарництві під час закупівель для армії, його начальник, маршалок чернігівського дворянства Михайло Стороженко, рішуче це заперечив і охарактеризував його як одного з найбільш шанованих членів дворянського товариства, який довів свою чесність двадцятьма чотирма роками бездоганної служби. Як згадувалося вище, Бороздна був у шлюбі двічі. Обидві його дружини походили з відомих і заможних козацьких родин. Ірина Журавка померла молодою, лишивши Петру єдину дитину, доньку Уляну, яка народилася 1786 року. 1790 року Петро знову став батьком: нова дружина Катерина Кулябко-Корецька народила йому другу доньку Анну. З Катериною Петро мав вісім доньок і трьох синів — Василя, Івана і Миколу. Катерина померла 27 грудня 1817 року (8 січня 1818-го за новим стилем). Петро Бороздна пережив її на два роки і помер 14 (26) січня 1820-го. Йому було п'ятдесят чотири роки. На той час багато дочок Бороздни вже вийшли заміж і мали свої родини. Два його сини займалися літературою і публікувалися. Іван

³⁸⁰ Лазаревский А. М. О помещиках Борозднах. — С. 95.

став відомим поетом. Микола на момент батькової смерті ще вчився у школі, але згодом зробив блискучу кар'єру і став смоленським губернатором³⁸¹.

Про Петра Бороздну, крім родинних зв'язків, просування по службі та кількості кріпаків, нам відомо те, що він, як і його сини, був людиною начитаною. Деякі з книжок Борозден тепер зберігаються в Бібліотеці конгресу США. В його бібліотеці було багато видань XVIII століття з мистецтва, поезії, історії і математики різними європейськими мовами. Серед книжок з Бібліотеки конгресу, які колись належали Бороздні, є «Historia Philippicae» Марка Юніана Юстина, опублікована в Берліні 1734 року, і німецький переклад промов Тацита, Демосфена, Цицерона і Марціана, виданий у Лейпцигу 1729-го. На одному з томів, «Poetische Schriften» Фридриха Вільгельма фон Захарії, надрукованому в Амстердамі 1787 року, є екслібрис «Jean Borozdna», а також позначка кирилицею про першого власника, Петра Бороздну. Книжки XVIII століття з бібліотеки Петра Бороздни свідчать, що він міг знати німецьку, французьку і латину, цікавився історією і літературою. Цей інтерес явно не обмежувався німецькими перекладами класичних римських ораторів та п'єсами Августа фон Коцебу і охоплював українську історію і російську літературу³⁸².

Свідчення про ці зацікавлення знаходимо на сторінках «Вестника Европы», одного з найпрестижніших російських журналів того часу, що його видавав Василь Жуковський. Навесні 1809 року журнал порадував читачів публікацією листа колишнього генерал-губернатора Малоросії Петра Рум'янцева (1725–196) імператриці Катерині II. Його було написано невдовзі по смерті Григорія Потьомкіна у жовтні 1791 року. У листі Рум'янцев відмовився від пропозиції повернутися і очолити одну з російських армій, пославшись на поважний вік: «Сколь ни оживляюсь и ни чувствую цены благ Монарших, но, Всемилостивейшая Государыня! совокупно смягчаюсь скорбию, что буря в жизни и слабость в душе привели в не-

³⁸¹ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 74–78.

³⁸² З книжок Бороздни у Бібліотеці конгресу є: Friedrich Wilhelm von Zachariä. Poetische Schriften (Amsterdam, 1767) (<http://lccn.loc.gov/90156887>). Див. також пошук «Borozdna» в каталозі бібліотеки: (<http://lccn.loc.gov>).

состояние достойно обнажить сего сверкающего острия во славу и хвалу Государыни, в страх неприятеля»³⁸³.

Не дивно, що рум'янцевський лист подав до публікації один із українських читачів «Вестника Европы». Ним виявився Петро Бороздна. «[Письмо] сообщено из Малороссии, — писав Василь Жуковський, — почтенным Петром Ивановичем Бороздною, который обещается доставить и другие драгоценные рукописи сего великого полководца, для помещения их в Вестник». І додав: «Издатель почитает обязанности изъявить ему свою благодарность». На жаль, інших подібних документів у журналі не з'явилося, і ми не знаємо, чи Бороздна нічого нового не надсилав, чи Жуковському ці матеріали здалися недостатньо цікавими. Але ясно, що Петро Бороздна цікавився українською історією, збирав історичні джерела і, виглядає, особливо полюбляв документи з опозиційним духом³⁸⁴.

У листі Рум'янцева була задня думка. Кілька років тому Катерина усунула його з посади губернатора Малоросії, і тепер Рум'янець отримав нагоду відплатити імператриці тією ж монетою. Рум'янець керував ліквідацією Гетьманату у 1760–1770-х роках, але в 1780-х став улюбленцем місцевих патріотів, бо підтримав їх проти Григорія Потьомкіна. Він володів маєтком у селі Велика Топаль під Стародубом. Рум'янець помер в одному зі своїх українських маєтків у грудні 1796 року, його було поховано в Києво-Печерському монастирі. Українська шляхта вважала Рум'янцева героєм і знаменитістю. Особливо це стосувалося членів сімей, пов'язаних з Безбородьками і Завадовськими, рум'янцевськими протеже при дворі³⁸⁵.

Опублікований «Вестником Европы» лист мусив особливо промовляти до українського дворянства, адже він втілював дух протесту, що його імперська політика на початку XIX століття породжувала в регіоні. Петром Рум'янцевим захоплювався не тільки Петро Бороздна, він був одним з улюблених персонажів автора «Історії русів». Автор писав, що 1765 року, після скасування Гетьманату, очо-

³⁸³ Письмо графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского к Екатерине II // Вестник Европы. — 1809. — Ч. 44. — № 5. — С. 27–29.

³⁸⁴ Там само.

³⁸⁵ *Ohloblyn O. Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P. A. Rumyantsev-Zadunaysky // Annals of the Ukrainian Academy of Sciences in the US 6. — Nos. 3–4 (1958).*

лювана Рум'янцевим Малоросійська колегія «вошла в правление, яко роса на пажить и яко иней на руно, т. е. с полною тишиною и кротостию». І додав: «Народ малороссийский обрадован был своим генерал-губернатором, памятуя благодеяния отца его, бывшего прежде в Малороссии правителем, и он действительно оправдал надежды народные патриотическими своими поступками для его блага...» Настільки позитивна оцінка чиновника, що поклав край існуванню Гетьманату, — річ для анонімного автора виняткова³⁸⁶.

Іноді трапляються навіть прямі зв'язки між матеріалами, опублікованими «Вестником», та «Історією русів». Наприклад, легендарний персонаж Рогдай. Анонімний автор виводить його під 1401 роком і згадує Рогдая серед начальників вигаданого руського князя і козацького гетьмана Венцеслава. Рогдай у нього один з найкращих і найзавзятіших бійців з тевтонськими рицарями. «...Вломившаяся пехота [под начальством Рогдая] в средину стана Крыжацкаго ударила на них рускими своими копьями в тыл и во все стороны и привела их в смятение, а окружавшие войска напали тогда на них со всех сторон и сделали решительное им поражение, так что сочтено их убитыми и в плен взятыми до пятидесяти тысяч».

Як завважив Юрій Шевельов у мовознавчому дослідженні «Історії русів», ім'я Рогдай у цьому написанні вперше трапляється у баладі Жуковського «Марьяна роща». Там він теж сильний і жорстокий руський богатир, «грозный, неукротимый во мщении; ни вопли, ни улыбка младенца не проникали в его неприступную душу»³⁸⁷. Найцікавіший момент у цих текстуальних паралелях — те, що «Марьяну рощу» Жуковського вперше опубліковано в січневому номері «Вестника Европы» за 1809 рік. Петро Бороздна побачив надісланий лист Рум'янцева в березневому номері журналу і мав читати «Марьяну рощу» та інші твори, опубліковані того року «Вестником»³⁸⁸.

³⁸⁶ Історія Русовъ. — С. 255.

³⁸⁷ Жуковский, Василий. Марьяна роща // Жуковский, Василий. Собр. соч.: В 4 т. — М.; Л.: Гос. изд-во худ. лит., 1960. — Т. 4: Одиссея. Художественная проза. Критические статьи. Письма. — С. 375.

³⁸⁸ Історія Русовъ. — С. 9–10; Жуковский В. Марьяна роща // Вестник Европы. — Ч. 43. — 31 січня 1809. — С. 109–128, тут 120; продовження: там само. — Ч. 43. — 15 лютого 1809. — С. 211–232.

«Вестник» на початку ХІХ століття мав досить багато відданих читачів в Україні. Іван Гуржеев, житель Зінькова у Полтавській губернії, був автором «Письма из Малороссии», яке вийшло в одному номері з листом Рум'янцева. Гуржеев писав: «Приятнейшим долгом считаю уведомить вас, милостивый Государь, что ваше Издание читают и у нас охотно». На сторінках «Вестника Европы» українські читачі знаходили багато матеріалів, які могли б сподобатися автору «Історії русів». Зокрема, статті про період Смути в Московії, якому автор «Історії русів» присвятив особливу увагу; нарис про Таємну канцелярію, яка йому не подобалася; рецензію на Вольтерову історію Петра І. Читачі «Вестника Европы» ознайомилися також з творами двох українських діячів — архієпископа Георгія Кониського і сина Григорія Полетики Василя. «Вестник» надрукував промову Кониського перед королем Станіславом Августом 1765 року і чотири промови Василя Полетики, виголошені з різних нагод у 1800-х роках. І хоча текстуальних паралелей між «Історією русів» і статтями «Вестника Европы» нема, важко позбутися враження, що автор «Історії» та його читачі з великим інтересом мали б гортати багато тодішніх публікацій цього журналу³⁸⁹.

Міг бути Петро Бороздна автором або співавтором «Історії русів»? Крім зазначених вище моментів біографії, явного інтересу до історії України і знайомства з матеріалами «Вестника Европы», є й інші чинники, які вказують на Петра або іншого члена родини

³⁸⁹ Гуржеев И. Письмо из Малороссии // Вестник Европы. — № 44. — 15 березня 1809. — С. 36–38; У. Ф. О тайной канцелярии // Там само. — № 8. — 31 березня 1803. — С. 122–131; Речи Роменского повета маршала Василия Полетики, произнесенные им в собрании дворянства в Полтаве // Там само. — № 10. — 15 липня 1803. — С. 39–45; Речь польскому королю, Станиславу Августу, в защищение Греко-Российской церкви, в то время гонимой поляками, говоренная Белорусским епископом Георгием в Варшаве 1765 года, июля 27-го дня // Там само. — № 16. — 31 липня 1804. — С. 119–124; Две речи, произнесенные Роменского повета маршалом, г-м Полетикою по случаю дворянских выборов в нынешнем году // Там само. — № 24. — 15 грудня 1805. — С. 191–194; Об освобождении Москвы от поляков // Там само. — № 35. — 15 вересня 1807. — С. 34–54; Речь, произнесенная в Полтаве маршалом Малороссийской Полтавской губернии, Роменского повета, Василием Полетикою, в обрании дворянства сей губернии, 11 января 1809 года // Там само. — № 43. — 28 лютого 1809. — С. 262–266; К[аченовский]. Рец. на: «История Российской империи в царствование Петра Великого. Сочиненная Вольтером. Часть первая» // Там само. — № 48. — 15 листопада 1809. — С. 61–68.

Борозден. Один з таких чинників — негативне ставлення автора «Історії русів» до українських дворян, які виводили своє коріння від польської шляхти. Зважаючи на багатство, статус і зв'язки родини Борозден, їм ішлося не про те, чи приймуть їх у російське дворянство, а про те, в яку категорію їх зарахують. Бороздни претендували на дворянський статус на основі генеалогічного дерева, яке виводило їхнє сімейне коріння з Волині. Як фамілія з «польським» шляхетством, вони претендували на занесення у престижну четверту частину родовідної книги, але цих їхніх претензій влада не визнала, і Бороздни мусили вдовольнитися шостим розділом родовідної книги, де фігурували давні фамілії без інших доказів дворянства³⁹⁰.

Ще один чинник, який перетворює Петра Бороздну або когось із його родичів на підозрюваного в авторстві пам'ятки, — це негативне ставлення «Історії русів» до старовірів. Незадоволення старовірами — річ на Стародубщині звичайна, але з усіх інших козацьких родин Бороздни мали з «розкольниками», напевно, найтісніші стосунки. Іван Лаврентійович Бороздна, власник Горська і герой історії з Янжулом/Чекатуновим, уперше запросив старовірів оселитися на своїх землях під селом Столою у 1707 році. Він звільнив майбутніх поселенців від податей, створив нову слободу і призначив старостою старовіра на ім'я Василь Клінцов. У той час це була цілком звична практика: поміщики зазвичай мали більше землі, ніж кріпаків для її обробітку, і приваблювали нових поселенців звільненням від податей.

Але 1715 року вийшов царський указ, за яким старовіри переходили під юрисдикцію уряду, а землі, на яких вони жили, — в державну власність. Іван Лаврентійович Бороздна та інші поміщики, які розраховували, що по закінченню пільгового періоду старовіри почнуть їм платити, втратили не тільки майбутніх кріпаків, а й землі. Слобода Борозден під селом Столою стала Клинцями — від імені старовіра, якого Іван Бороздна призначив бути там осадчим. Конфлікт за землю між Борозднами і старовірами тривав упродовж

³⁹⁰ Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 1. — С. 69–70; Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. — Т. 2. — СПб., 1902; Петров Б. Поэт пушкинской поры // Бороздна И. П. Писано в селе Медведево... — Клинцы, 2004. — С. 15–18.

цілого XVIII століття. В 1770-х роках клинцівські старовіри нібито напали на одне з господарств Борозден — суд у цій справі тривав з 1772 по 1776 рік. Якщо складати список стародубської шляхти, незадоволеної старовірами, то Бороздни стояли б на першому місці³⁹¹.

Отже, походження, освіта й інтелектуальні інтереси не виключали Петра Бороздну з кола гіпотетичних авторів «Історії русів», крім того, він мав усі підстави не любити колишню польську шляхту і поселенців-старовірів. Але все це стосується й інших членів його родини, Петро — не єдиний Бороздна, який умів писати і потрапив друкуватися. В 1818 році, коли з'явився перший датований список «Історії русів», у Медведєві жив інший Бороздна, який теж забавлявся літературною працею. Його звали Василь Бороздна, він був старшим сином Петра.

Василь Бороздна народився в Медведєві 18 лютого 1793 року, він був другою дитиною Петра Бороздни і Катерини Кулябко-Корецької. Петро записав свого шестирічного сина на цивільну службу — своїм помічником у стародубському суді (Петро тоді був суддею Стародубського повіту). 1802 року, ставши маршалком новозибківського дворянства, Петро Бороздна перевів туди по службі і свого 9-літнього сина. В 1805 році Василь Бороздна отримав чин колезького реєстратора, а 1808-го став губернським секретарем. Але у вересні 1813-го в кар'єрі 20-літнього Василя стався несподіваний поворот: він звільнився зі служби у батька і згодом переїхав у Петербург працювати в Колегії закордонних справ. У липні 1814-го Василь вступив на службу по цьому відомству, а через два роки його призначили секретарем у російську місію в Персію. Ця місія вирушила до країни призначення 1817 року, її очолював один з найсуперечливіших діячів російської історії, друг декабристів і покоритель Кавказу генерал Олексій Єрмолов (1777—1861).

Василь Бороздна добре впорався з дипломатичною роботою і повернувся додому з перським орденом Лева і Сонця. Невдовзі він отримав і російську нагороду — орден св. Анни, а в липні 1818 року його підвищили до колезького асесора — за чотири роки він підняв-

³⁹¹ *Перекрестов И.* К вопросу о законном или самовольном заселении слободы Клинцы // Клинцовский летописец. — Клинцы, 2004. — Т. 1. — С. 28–34; *Петров Б.* Поэт пушкинской поры // *Бороздна И. П.* Писано в селе Медведєво... — Клинцы, 2004. — С. 47–81.

ся на п'ять чинів, від тринадцятого до восьмого. Василь Бороздна пішов з дипломатичної служби так само несподівано, як і вступив на неї. Восени 1818-го він уже жив удома в Медведеві, ймовірно його покликали туди нагальні сімейні справи. Василева мати померла на початку 1818-го, коли він перебував у Персії. Незабаром помер і батько, певно 1818 року він уже сильно хворів. Як старшому синові, Василю довелося опікуватися літнім батьком і великим сімейним маєтком. Столична служба мусила почекати. Василь Бороздна закрився в Медведеві, але не нудьгував там. Крім занять родинними справами, він записував свої враження від Персії і підготував перший опис місії Ермолова в землях шаха.

Ідея зробити такий опис належала не Василеві. В Персії його оточували найкращі і найпрогресивніші уми Російської імперії. У складі ермоловського посольства служили кілька майбутніх декабристів, зокрема Микола Воєйков. Але найвпливовішою людиною серед працівників місії був штабс-капітан Микола Миколайович Муравйов (1794–1866), засновник таємного гуртка «Священна артіль», який послужив прикладом для декабристів. Відсутність Муравйова у Петербурзі (багато років він провів на Кавказі та в Середній Азії) врятувала його від покарання після декабристського повстання. Він зробив блискучу адміністративну кар'єру на прикордонні Російської імперії і в 1854 році став намісником Кавказу. Під час ермоловської дипломатичної місії Муравйов організував у Тифлісі просвітницький гурток за взірцем петербурзької «Священної артілі». Цю ініціативу схвалив Ермолов, але повного успіху вона не мала. «Заседания наши в Султании продолжались некоторое время, — писав Муравйов у спогадах. — Статьи были все прочтены, но как мы скоро возвратились, то господа члены помалу стали отставать и наконец совершенно забыли предпринятое, сколько я ни кричал...» Схоже, однак, що деякі члени гуртка сприйняли ініціативу Муравйова всерйоз³⁹².

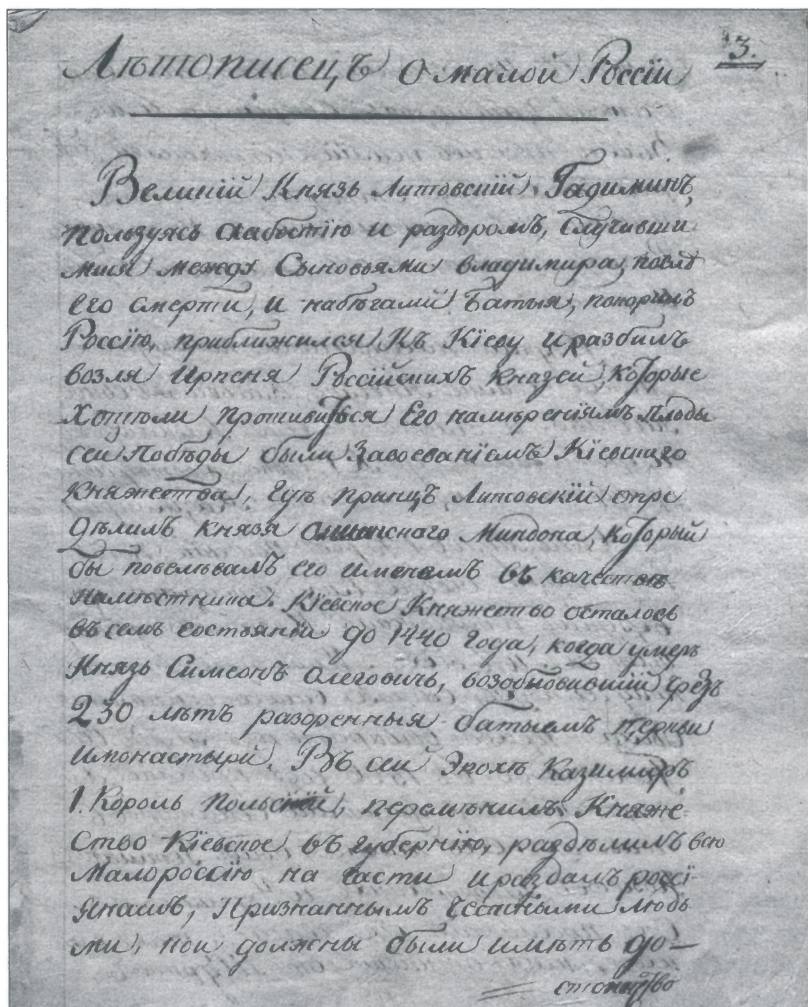
Василь Бороздна і ще один член муравйовського гуртка після повернення посольства у Тифліс почали працювати над статтею

³⁹² Записки Н. Н. Муравьева // Русский архив. — 1886. — № 4. — С. 5, 19–20, 456, 475; Берже А. П. Посольство А. П. Ермолова в Персию // Русская старина. — 1877. — № 6. — С. 257–258; Ganner, Moshe. Proconsul of the Caucasus: A Re-examination of Yermolov // Social Evolution & History 2. — No. 1 (March 2003). — P. 177–194.

про Персію. На той момент Бороздна вже мав літературний досвід, хоч і в іншому жанрі. 1814 року, вже звільнившись з посади на Стародубщині, але ще не вступивши, очевидно, на дипломатичну службу, Бороздна опублікував у Москві п'ятисторінковий памфлет під назвою «Видение престарелого сибирского жреца во время народной битвы при Лейпциге». У ньому йшлося про закордонний похід російської армії і перемогу в битві з Наполеоном у жовтні 1813-го, яка змінила хід європейської історії. Замовлена Муравйовим стаття мала ґрунтовніший характер і очевидно послужила підготовчим етапом до ширшого проекту, за який взявся Бороздна, повернувшись у Медведів. Там він написав розлогу книжку в жанрі подорожніх нотаток під назвою «Краткое описание путешествия Российско-Императорского посольства в Персию в 1817 году». Вона вийшла друком у Петербурзі 1821 року. Напевно, більшу частину тексту було написано в Медведіві. Василь перебував там, наприклад, у грудні 1819-го — в метричній книзі місцевої церкви його записано хрещеним батьком Петра Немировича-Данченка, сина його молодшої сестри Ганни Бороздни. Василь, імовірно, лишився удома і після смерті батька на початку 1820 року. Як старший син, він мусив організувати розподіл спадку між братами і сестрами³⁹³.

Медведівський маєток і багату бібліотеку Петра Бороздни успадкував Іван Бороздна, але Василь, мабуть, міг без проблем нею користуватися під час роботи над описом перського посольства. Схоже, що й сам він збирав книжки і рукописи. Один з таких рукописів зберігається в Національній бібліотеці України ім. Вернадського у фонді Олександра Лазаревського. Він називається «Летописец о Малой России или сокращенная история о казачьих гетманах и о всем случившемся, примечания достойного в Украине». На останній сторінці рукопису вказано дату: «Переписано в сентябре 1813 года». Є нотатка Лазаревського про те, як до нього потрапив цей документ: «Экземпляр этой летописи подарен мне в июне 1884 года Павлом Александровичем Абалешевым из бывшей библиотеки Василия Петровича Бороздны. Александр Лашкевич». Павло

³⁹³ *Бороздна, Василий*. Видение престарелого сибирского жреца во время народной битвы при Лейпциге. — М., 1814; *Бороздна В.* Краткое описание путешествия Российско-Императорского посольства в Персию в 1817 г. — СПб., 1821; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. — Т. 3. — С. 646–648.

35. «Летописец о Малой России» (1813)

Абалешев був онуком Василя Бороздни, який жив у Туросні; в там-тешньому маєтку, очевидно, і зберігалася частина родинного архі-ву. Олександр Лашкевич, онук Івана Лашкевича, в 1888–1889 роках був видавцем українофільського журналу «Киевская старина». Він збирав українські старожитності і дістав частину родинного архіву

Борозден, яка зберігалася в Туросні, колишньому маєтку Василя Бороздни. Під час революції 1917 року Павла Абалєшева розстріляли чекісти. Маєток розграбували, але рукопис, що потрапив свого часу до рук Лазарєвського, на щастя, вцілів³⁹⁴.

Увагу науковців на «Летописец о Малой России» на початку 1980-х років уперше звернула Олена Апанович, відома дослідниця козацької історії, яку, як згадувалося вище, звільнили з Академії наук у ході кампанії 1972 року проти націоналізму, а потім залучили до з'ясування долі золота Полуботка. Їй пощастило знайти роботу у відділі рукописів бібліотеки академії і повернутися до вивчення улюбленого періоду, в якому влада знайшла «націоналізм». Працюючи під постійним наглядом, вона спромоглася упорядкувати колекцію українських літописів ранньомодерного періоду. Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років через руки Апанович пройшло чимало документів, зокрема і «Летописец о Малой России». В опублікованій 1983 року книжці про українські літописи Апанович написала, що борозднівський список — це варіант «Краткого описания Малороссии», найпопулярнішого українського літопису XVIII століття. Завваживши паралелі між фрагментами «Краткого описания Малороссии» та «Історією русів», вона припустила, що автор борозднівського списку мав знати «Історію русів» і використовував її як джерело. Апанович ішла по правильному сліду. Цей рукопис — справді варіант «Краткого описания Малороссии», але має досить заплутаний стосунок до нього. Борозднівський рукопис був насправді варіантом російського перекладу другого тому «Літопису Малоросії» Шерера, текст якого майже ідентичний рукопису Якова Радкевича, яким володіла родина Ятченків³⁹⁵.

³⁹⁴ Летописец о Малой России или сокращенная история о казачьих гетманах и о всем случившемся, примечания достойного в Украине (IP НБУВ, ф. 1, спр. 6699); Lashkevych, Oleksander // Encyclopedia of Ukraine / Ed. Danylo Husar Struk. — Vol. 3. — Toronto, Buffalo, and London, 1993. — P. 50–51; Лазаревский А. Описание имени Борозден, 1638 // Киевская старина. — 1889. — Т. 27. — № 12. — С. 622–628; Иконников В. С. Опыт русской историографии. — С. 1230.

³⁹⁵ Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. — К., 1983. — С. 199–200. Пор.: Дзира, Іван. Вплив «Літопису Малоросії» Жана-Бенуа Шерера на «Історію Русів» // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — 2003. — № 6. — С. 424.

Отже, в бібліотеці Бороздни, можливо ще у вересні 1813 року, був російський переклад твору Шерера, що його, як ми встановили раніше, використовував автор «Історії русів». Але звідки він узявся? Василь Бороздна міг успадкувати його від батька, а міг дістати й сам. У вересні 1813-го Василю Бороздні йшов двадцять перший рік. Того місяця він звільнився від обов'язків у канцелярії маршалка новозибківського дворянства. До вступу в Колегію закордонних справ лишався майже рік. Судячи з того, що 1814 року в Москві вийшла його перша публікація, саме в цей час Бороздна пробував себе в літературі. Можливо, його цікавила й історія батьківщини. Міг сам Василь Бороздна перекласти цей текст? Так, але малоймовірно. Почасти тому, що як перекладач він нам невідомий, а почасти тому, що не тільки в нього був рукопис російського перекладу різних частин шерерівського твору.

Рукопис Бороздни майже ідентичний стародубському перекладу «Літопису Малоросії» Шерера, на якому стоять імена Радкевича і Ятченка. Відмінності дрібні: іноді додано слова, яких нема ні у французькому оригіналі, ні у стародубському перекладі, але які потрібні з погляду російської стилістики. З цього можна припустити, що список Радкевича (або його оригінал) має раніше походження, ніж список Бороздни. Борозднівський список особливий тим, що його можна легко датувати — там зазначено вересень 1813-го. Можливо, саме в той час російський переклад «Літопису Малоросії» Шерера став досить популярний у стародубських знавців козацької історії. Два з трьох відомих на сьогодні списків російського перекладу Шерера походять зі Стародубщини, а походження третього списку невідоме — його було зроблено 1842 року, і зберігається він у бібліотеці ім. Короленка у Харкові³⁹⁶.

У грудні 1806 року, вірогідно після поїздки у гринівський маєток графа Іллі Безбородька, Якову Радкевичу дозволили вступити у володіння будинком, що його Петро Іванович Бороздна подарував стародубській шкільній окрузі. Чи могли Радкевич з Безбородьком говорити не тільки про справи й перспективи місцевої освіти, а й

³⁹⁶ «Руская история». Коллекция Ивана Забелина, № 617, Отдел рукописей, Государственный исторический музей (Москва); *Бовгира А.* Козацьке історіопи-сання в рукописній традиції XVII століття. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 124–126.

про спільні історичні зацікавлення? Могли вони обмінюватися рукописами зі своєї колекції? Цілком можливо. Наявність російського перекладу Шерера в бібліотеці Бороздни — суттєвий доказ того, що Василь Бороздна, людина літературна, знайома по службі в Петербурзі і в перській місії з найкращими умами Російської імперії, мав у своєму розпорядженні майже унікальне рукописне джерело «Історії русів». Укупі з тим фактом, що прізвища Бороздни навмисне немає у тексті «Історії», а його родина мала тісний зв'язок з Миклашевськими і Шираями, які знайшли і поширювали цей текст, це слід вважати важливим кроком у пошуках автора «Історії русів». Але чи міг Василь Бороздна бути автором загадкового тексту? Все, що ми про нього знаємо, не суперечить такій можливості³⁹⁷.

Однак з його кандидатурою також виникають проблеми. Між опублікованим 1821 року в Петербурзі «Кратким описанием путешествия Российско-Императорского посольства в Персию» та «Історією русів» дуже важко знайти якісь стилістичні або ідейні паралелі. Мало того, Василь Бороздна або його петербурзькі редактори володіли російською мовою досконаліше за автора «Історії русів». Чи означає це, що Василя Бороздну треба викреслити зі списку людей, дотичних до створення «Історії русів»? Напевно, ні. Автор «Історії» включив у текст багато джерел, написаних мовою козацької еліти XVIII і навіть XVII століття. Це не могло не вплинути на стиль та мову твору, кількість присутніх у ньому українізмів. Слід також мати на увазі, що Бороздна міг бути редактором, а не автором «Історії русів». Насправді на цю роль він годиться краще, адже автор «Історії русів» явно мав життєвий досвід, що не вписується у Василеву біографію. Молодий Бороздна мав можливість долучитися у той чи той спосіб до написання або редагування історії між вереснем 1813-го, коли було зроблено список з російського перекладу Шерера, і серпнем 1814-го, коли він вступив на дипломатичну службу. Період після повернення з Персії у серпні 1818-го пасує ще краще.

Чиїм редактором або співавтором міг бути Василь Бороздна? Людина найбільшого літературного таланту з родини Борозден, молодший брат Василя Іван народився 1804 року, він був надто молодий, щоб докласти руку до «Історії русів». Але Василь цілком міг бути редактором тексту, написаного його батьком, Петром Бо-

³⁹⁷ ЧОДА, ф. 229, оп. 1, арк. 851.

роздню, — той мав потрібний військовий і цивільний досвід, а відповідне походження дозволяло йому засвоїти специфічну мову «Історії русів» та настанови і політичні погляди її автора. Як уже згадувалося, Петра Бороздну ще дитиною записали у столичну гвардію, це давало змогу опанувати військово-адміністративний варіант російської мови і освоїтися в освічених класах імперського суспільства. В Україні, як уже згадувалося вище, він служив разом з Архипом Худорбою і був тісно пов'язаний з Миклашевськими.

Петро і Василь Бороздни набагато кращі кандидати на авторство, ніж дует Григорія і Василя Полетик. Але чи були вони авторами? Перш ніж відповісти на це питання, слід розглянути один момент, який, на нашу думку, підважує шанси Борозден на авторство. Один з найбільш негативних персонажів твору, а саме останньої, після 1708 року, частини, — близький родич Борозден. Це Антін Крижановський, дід по матері Петра Бороздни. Анонімний автор дає діду Бороздни та його вчинкам таку характеристику:

Полковник гадяцкий, Крыжановский, природный жид и свежий перекрест, всегдашними арендами своими и откупами дошедший до богатства и чина полковника, увидел необыкновенный успех при вербунке голштинцов, тотчас взялся за ряды и отозвался о том государю, с обещанием поставитъ их целый полк конный на своем иждивении. Государь, уважая усердие Крыжановского, но не зная его счетов, в которых, по совести иудейской, непременно поставлял он всякой обрончик вчетверо дороже от его цены, произвел Крыжановского на первый случай бригадиром. А он действительно из козацких детей своего полку, да из стадников и чобанов заводской и всякой другой сволочи, сформировал было полк, так назвавшийся, подцабольский. Но как все скорое и порывистое имеет и такой же конец, то и голштинцы с подцабольдинцами тем же были поражены: они, с июня месяца 1762 года, т. е. по кончине государя, быв уничтожены и распущены восвоясис, волоклись всеми дорогами в Малороссию, и по мере их поступков, оказанных в триумфальном своем походе до Петербурга, везде на возвратном пути презираемы были от жителей до омерзения.

Історична основа цього епізоду полягає в тому, що імператор Петро III набирив у нові загони імперської армії т. зв. *подцабольцев*, до яких у Гетьманаті ставилися вкрай вороже. Але найпомітніша риса нападок автора на Крижановського — різкий антисемітизм. Антиєврейські настрої для еліти колишньої козацької держави —

річ не нова, але у випаді проти Крижановського відчувається нова епоха, коли основну ідентичність людини почала визначати етнічність, а не релігія. У цьому новому світі вихреститися у православ'я було мало для того, щоб стати справжнім «природним руським», це однаково стосувалося і євреїв, і поляків.

Однак випад проти Крижановського не зводився до самого антисемітизму. Історія його піднесення інтригує, але не є чимось унікальним: досить багато вихрестів-євреїв досягли успіхів у козацькій державі, а їхні родини стали невилучною частиною гетьманської еліти. Найвідоміші з них не Крижановські, а, мабуть, Герцики і Марковичі. Три вихідці з родини Герциків поїхали услід за Мазепою у вигнання, а Анастасія Маркович вийшла заміж за наступника Мазепа гетьмана Івана Скоропадського. Крижановські були просто найновішими вихрестами у світській і церковній еліті Гетьманату³⁹⁸.

Важливим мотивом випаду проти Крижановського могла стати особиста неприязнь автора до його нащадків і родичів. Так чи інакше, цей епізод негативно позначався на членах великої родини Крижановських. Вкрай негативний портрет в «Історії русів» Антона Крижановського, діда по матері Петра Бороздни, викликає сумніви в тому, що загадковий твір написали саме або самі Бороздни. Ми багато уваги приділили біографічним, інтелектуальним, текстуальним та іншим зв'язкам Борозден з «Історією русів», але ця деталь їхнього родоводу підважує нашу аргументацію. Епізод Крижановського показує, однак, що Бороздни стояли до автора або головно-го мецената «Історії русів» дуже близько. Настільки близько, що це могло спровокувати його на випад проти цілої родини.

³⁹⁸ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 8. Крыжановские // Киевская старина. — № 5. — Май 1885. — С. 7–13. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Урядники гетьманської адміністрації. — К., 2005. — 2-ге вид. — С. 202, 229; Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 121; Томазов, Валерий. Они служили Украине. Из истории казацких родов еврейского происхождения (<http://berkovich-zametki.com/AStarina/Nomer1/Tomazov1.htm>).

Розділ 16

Впливовий зять

У лютому 2005 року студенти кафедри анатомії Смоленської медичної академії відвідали дивний захід. Один з їхніх професорів Олександр Васильович Литвинов виголосив доповідь «В поисках национальной идеи». Що спільного в національній ідеї з анатомією? У виступі Литвинова вони поєднувалися в особі Миколи Бороздни (1809–1880), сина Петра Івановича Бороздни і молодшого брата Василя та Івана Борозден. У 1863–1871 роках Микола Бороздна служив смоленським губернатором і став одним з перших почесних громадян міста, тому не дивно, що його особа викликала у Смоленську інтерес. Але при чому тут національність і анатомія? У статті на сайті Смоленської медичної академії є таке пояснення: «А. В. Литвинова, являющегося хранителем лучших традиций почитания истории Родины и памяти наших предшественников, горячо возмутило, что его земляк, почетный гражданин г. Смоленска, один из лучших губернаторов, до сих пор не предан земле согласно христианским обычаям, так как он этого заслуживает. Для этого в летние месяцы будет организована экспедиция под руководством Александра Васильевича, при участии смоленских археологов и кафедры анатомии человека Академии»³⁹⁹.

Могилу Миколи Бороздни, наймолодшого і найуспішнішого, якщо говорити про імперську службу, сина Петра Бороздни, знищили при радянській владі. У пострадянській Росії її намагалися відшукати — йшло повернення дореволюційного минулого, а отже російської національної ідеї та ідентичності. За кілька років до

³⁹⁹ *Межов А., Кучук Ю.* Нравственное самосовершенствование. Возвращение легенды (www.smolensk.ru/user/sgma/publish/period/vivat/vivat_academia!-ssma-express-030305.htm).

того, восени 2001-го, учителі та учні середньої школи в селі Медведів виявили під шаром землі біля шкільного паркану уламки чотирьох надгробків. Вони належали Петру й Катерині Борозднам, їхньому сину Івану та його дружині Надії — двом поколінням колишніх власників села. Найраніший надгробок, Катерини Бороздни, був датований 1818 роком; найпізніший, Івана Бороздни, — 1858-м. Їх було поховано на цвинтарі при місцевій православній церкві, зруйнованому в 1960-х роках. Зі старих надгробків зробили монумент селянам, які загинули на фронтах Другої світової війни, але борозднівські дивом уцілили⁴⁰⁰.

Шукати рештки Миколи Бороздни професора Литвинова почасті спонукала страшна історія, яку йому в дитинстві розповіла рідна бабуся в селі Киваях. Це село, яке сильно постраждало від Чорнобильської аварії, колись належало родині Борозден, там жив Микола Бороздна. Згідно з цією історією, 1930 року робітники розбирали місцеву церкву, щоб збудувати з цієї цегли школу, і наштотувалися на масивну кам'яну плиту на підлозі. Демонтаж церкви миттєво перетворився на пошук скарбів. Знищення старого ладу і будівництво нового супроводжувалося ревізіцією майна у старого правлячого класу. На 1930 рік цей клас вже зник, але могили лишилися. Робітники підняли плиту, під нею лежало два тіла: чоловік у розшитому генеральському мундирі і жінка у блакитному платті. Мисливців за скарбами чекало розчарування: золота в могилі не було. Забравши генеральські відзнаки і шаблю, вони вийшли з церкви, проклинаючи експлуататорів, які нічого не лишили експлуатованим. Місцеві жителі засипали могилу щебенем. Легенда розповідає, що згодом селяни відмовилися ховати односельців-грабіжників на місцевому цвинтарі.

Професор Литвинов хотів віддати належне людям, похованим у киваївській церкві, підняти їхні рештки і влаштувати колишнім власникам села гідний християнський похорон. Він вважав, що чоловік у генеральському мундирі — це Микола Бороздна, а жінка в блакитному платті — його дружина Єлизавета Михайлівна Миклашевська. Чим закінчилася ініціатива професора Литвинова, невідомо, — на сайті Смоленської медакадемії і Смоленської обласної

⁴⁰⁰ Петров Б. Поэт пушкинской поры // *Бороздна И. П.* Писано в селе Медведово... — Клинцы, 2004. — С. 83–86.

адміністрації (там є коротка біографія губернатора Бороздни) нічого про це не сказано, і навіть первісна інформація про доповідь професора Литвинова зникла без сліду. Але немає сумнівів, що у киваївській церкві лежали саме Бороздни. Знайдене в Киваях поховання і реконструкція місцевими ентузіастами усипальні Борозден у Медведєві нагадують про тісні зв'язки Борозден з Миклашевськими та іншими стародубськими дідами, які мали прямий або опосередкований стосунок до появи і поширення «Історії русів». І тут історії старшинських шлюбів у Гетьманаті підкидають нам нову нитку, яка може привести до автора або авторів «Історії русів»⁴⁰¹.

Шлюб у колишньому Гетьманаті був річчю серйозною. Бажання молодят рідко стояли на першому місці і часом приводили до тривалих сімейних усобиць, як-от при одруженні Івана Лашкевича й Настасії Милорадович. Найчастіше молодих дівчат віддавали за набагато старших чоловіків — тут ішлося не про кохання, а про власність і посилення сімейних зв'язків, уже закладених попередніми шлюбами. Окремі сімейні групи в Гетьманаті існували століттями. Бороздни не виняток. Кілька поколінь вони належали до клану, який складався зокрема з Миклашевських, Шираїв, Немировичів-Данченків і Кулябко-Корецьких. Ці клани були досить стабільними. Однак родинні зв'язки і розраховані на майні шлюбні стосунки викликали не тільки любов і дружбу, а й конфлікти і неприязнь, за якими стояли особисті антипатії і суперечки про порядок успадкування і поділу власності.

Могили Борозден розповідають цікаву історію суспільних і культурних змін на Стародубщині початку XIX століття. Петра Бороздну поховано біля його дружини, Катерини Кулябко-Корецької. Як і перша його дружина, Ірина Журавка, Катерина походила зі старшинської еліти. А вже дружина його сина Івана, Надія Нікіфорова, народилася далеко від Гетьманату. Вона походила з російської дворянської фамілії з Тверської губернії. Друга дружина Івана Бороздни, Любов Стромілова, теж народилася в Центральній Росії — її сім'я володіла землями у Тульській і Владімірській губерніях. Іван

⁴⁰¹ *Межов А., Кучук Ю.* Нравственное самосовершенствование. Возвращение легенды; Бороздна, Николай Петрович (www.admcity.smolensk.ru/info/best_people/borozdna.html); Manmade and Natural Radioactivity in Environmental Pollution and Radiochronology / Ed. Richard Tykva and Dieter Berg. — Dordrecht, 2004. — P. 126.

Бороздна належав до першого покоління землевласників Гетьманату, які почали одружуватися поза звичним колом старшинської еліти. Іванів брат Василь узяв за дружину Любов Угрюмову, — судячи з прізвища, вона теж була росіянкою. Старий, більш-менш закритий світ покоління Петра Бороздни розсипався, що викликало у старшинської еліти колишнього Гетьманату тривогу за майбутнє⁴⁰².

У повітрі пахло змінами, але стара шлюбна стратегія родичатися з давньою стародубською елітою не зникла за один день. Шлюб Миколи, наймолодшого сина Петра Бороздни, цілком вписувався у цю традиційну схему. Він одружився з Єлизаветою Миклашевською, донькою сусіда Борозден і власника Понурівки Михайла Миклашевського. Поряд з нею його й було поховано. Цей шлюб — стандартний матримоніальний хід родини Борозден — викликає особливий інтерес з огляду на пошук автора «Історії русів». Микола Бороздна народився в Медведеві у жовтні 1808 року. У квітні 1826-го він закінчив Московський університет і вступив на державну службу, спершу працював у Рязані, потім у Сімферополі. 1830 року він вийшов у відставку, повернувся на Стародубщину і одружився з Єлизаветою Миклашевською. Власник Киваїв невдовзі почав просуватися по дворянській лінії. Його обрали предводителем новозибківського дворянства, а потім усієї Чернігівської губернії. Після земельної реформи 1861 року і скасування кріпацтва його призначили смоленським губернатором. Бороздна проявив себе як дієвий губернатор, і підлеглі ставилися до нього з повагою. Микола Бороздна помер 1878 або 1880 року. Його дружина Єлизавета Миклашевська пережила чоловіка на кілька років і померла 1886-го. Їх поховали в родинному маєтку в Киваях⁴⁰³.

Бороздни і Миклашевські були пов'язані шлюбами як мінімум з перших десятиліть XVIII століття. Анастасія Миклашевська була дружиною генерального бунчужного Івана Івановича Бороздни і бабусею Петра Івановича Бороздни. Шлюб Миколи з Єлизаветою Миклашевською, який відбувся після смерті Петра Бороздни, зміцнив традиційний зв'язок, що тривав і після смерті Михайла Миклашевського. Коли у серпні 1847 року помер старий власник По-

⁴⁰² Модзалевский В. Малороссийский родословник. В 4 т. — К., 1908–1914. — Т. 1. — С. 74–77.

⁴⁰³ Там само. — Т. 1. — С. 77–78; Т. 2. — С. 498–499.

нурівки, некролог у «Московских ведомостях» написав Миколин брат Іван Бороздна. Миколу Бороздну запросили на родинну зустріч Миклашевських, коли 1857 року, вперше з часу арешту у січні 1826-го, маєток своєї дружини Софії, сестри Єлизавети Миклашевської, відвідав Олександр фон Бріген, «першовідкривач» «Історії русів». Молодший Бороздна справив добре враження на фон Брігена. «Все мне полюбились, и могу сказать, что все ухаживали», — писав він з Понурівки у серпні 1857-го. «Настасья Яков[левна], Варвара Вас[ильевна] и Ник[олай] Пет[рович] Бороздна отличаются в этом отношении больше прочих... Это такой обходительный и милый человек, каких я мало встречал»⁴⁰⁴.

Зв'язок Борозден з Миклашевськими пояснює, як «Історія русів», якщо її справді написали Бороздни, могла потрапити в маєток Миклашевських у Понурівці, але не розв'язує «проблему Крижановського», викладену в попередньому розділі. Може, інші шлюбні зв'язки Борозден стануть у кращій пригоді? Наприклад, Борозден і Шираїв, враховуючи те, що відставний генерал-майор Степан Михайлович Ширай, який, згідно з даними Олександра Лазаревського, «знайшов» «Історію русів» у гринівському маєтку Безбородьків, доводився зятем Петру Бороздні. З'ясуємо, що ми знаємо про його стосунок до Борозден і яку роль він зіграв у другому відкритті «Історії русів». Почнімо з першої частини питання.

Степан Ширай одружився з першою донькою Петра Бороздни Ульяною 20 січня 1801 року. Бороздни і Шираї були сусідами: село Медведів розташоване за якихось 18 кілометрів від Стародуба і трохи далі від Солови, родинного маєтку Шираїв. Тепер вони стали родичами. Цей шлюб, ймовірно, полегшила спільна служба Петра Бороздни і Степана Ширая у Стародубському карабінерному полку в 1780-х роках. Вони належали до одного покоління: за іронією долі, зять був на чотири роки старший за тестя. Степан Ширай народився 1761 року. Його батьки — Михайло Ширай, виходець із заможної козацької родини і маршалок стародубської шляхти, та Марія Василівна Гудович, донька генерального підскарбія Гетьманату і сестра одного з найзаслуженіших воєначальників російської армії графа Івана Гудовича.

⁴⁰⁴ Бороздна И. П. Некрология тайного советника и кавалера М. П. Миклашевского // Московские ведомости. — 1847. — № 131; Бриген А. Ф. Письма. Исторические сочинения. — Иркутск, 1986. — С. 377.

10 травня 1771 року Михайло Ширай записав свого десятилітнього сина Степана на козацьку службу в чині бунчукового товариша. Запроваджені Петром I на початку XVIII століття правила зобов'язували дворянських дітей починати з самого низу табелі про ранги, але дворяни обходили систему, записуючи дітей на службу змалечку. У квітні 1785-го Степан Ширай вступив у Стародубський карабінерний полк уже в чині прем'єр-майора. Згодом його перевели в Малоросійський гренадерський полк. Ширай брав участь у польській кампанії, а потім у турецькій війні 1787–1792 років на півдні України і в Молдавії. Він, зокрема, відзначився у битві при Римніку та облозі Ізмаїла (1790). Загартований боями Ширай повернеться з медалями у Стародуб 1792 року, де очолить Стародубський карабінерний полк.

Під час російсько-турецької війни Ширай служив у штабі Олександра Суворова. Одного разу він був кур'єром між Суворовим та молодого зіркою російської армії Михайлом Кутузовим. Якщо вірити апокрифічній історії, Суворов якось відправив показного офіцера з донесенням до самої імператриці Катерини II, яка любила молодих офіцерів — дехто з таких ад'ютантів навіть став фаворитом при дворі. Ширай очевидно не потрапив у ліжку імператриці, але певно справив добре враження. Його нагородили і підвищили в чині. Блискучій кар'єрі Ширая сприяли зв'язки (через двоюрідну сестру Ганну Ширай) з Олександром Безбородьком. Безбородько знав Ширая як перспективного молодого офіцера і 1791 року включив його у склад російського посольства на підписання Яського миру з турками. Після переговорів Ширай особисто доставив привітального листа від російської сторони великому візирю Османської імперії. На цьому місія почесного кур'єра не закінчилася. Ширай відвіз у Петербург Катерині II підписаний мирний договір, його згадано в одному з листів імператриці Безбородьку. Можливо, саме цей епізод ліг в основу апокрифічної історії з Суворовим⁴⁰⁵.

⁴⁰⁵ Див.: Ширай, Степан Михайлович // Русский биографический словарь в 25 т. / Под ред. А. А. Половцева. — СПб., 1911. — Т. 23. — С. 300–301; Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вып. 5. — К.-СПб., 2004. — С. 15–16; Ушаков С. И. Деяния российских полководцев и генералов. — М., 1822. — Т. 1. — С. 96–97; Григорович Н. И. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени: В 2 т. — СПб., 1879–1881. — С. 172, 208, 217, 639; Оглоблин О. Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 155–156.

Військову службу Ширай закінчив у чині генерал-майора. 1797 року імператор Павло I усунув його від командування Ризьким драгунським полком за бунт підлеглих. Ширай повернувся в рідний маєток Солову під Стародубом. Йому виповнилося 37 років, і він був вигідним женихом для будь-якої старшинської доньки на виданні. Ширай обрав доньку Петра Бороздни Уляну. У 1801-му, коли вони побралися, їй виповнилося п'ятнадцять, йому сорок. Спочатку жодних проблем не виникало. Уляна народила йому двох синів і двох дочок. Але з часом сімейний горизонт почало затягувати хмарами. Стосунки Ширая з молодою дружиною зіпсувалися, що привело до конфлікту довкола чималого посагу Уляни, в який втягнувся її батько. В результаті стосунки молодшого тестя і старшого та впливовішого зятя охололи нижче точки відновлення, і почалися сімейні усобиці, які тривали ще кільканадцять років по смерті Петра Бороздни у 1820-му.

Початки конфлікту сягають перших років шлюбу Степана Ширая. У червні 1802-го, через півтора року після весілля, 16-літня Уляна підписала папери, за якими вона передавала свій посаг чоловікові, але залишала за собою право переграти це рішення в майбутньому. Через сім років, у серпні 1809-го, вона підписала інший документ про передачу посагу дітям, а чоловік лишався управителем її майна. В документі не було умови, яка дозволяла Уляні забрати свою власність назад, якщо шлюб не складеться, а він уже давав тріщину. Перехід посагу до Шираїв не сподобався Борозднам, особливо патріархові родини і батькові Уляни Петру Бороздни. Швидше за все, тесть із зятем посварилися у цій справі ще 1809 року, хоча прямих доказів ми не маємо.

У нашому розпорядженні є лист Степана Ширая від 1811 року Миколі Івановичу Немировичу-Данченку, іншому зятю Петра Бороздни, який був одружений з молодшою сестрою Уляни. Микола Іванович походив з тієї самої родини Немировичів-Данченків, з якої вийшов один з найвідоміших режисерів в історії російського театру — Володимир Немирович-Данченко (1858–1943). Численними шлюбами ця родина була пов'язана з Борозднами, і схоже, що Микола Немирович-Данченко підтримував з Петром Бороздною особливо тісні стосунки. Степан Ширай вирішив скористатися цією обставиною і попросив Миколу виступити посередником у його конфлікті з Петром Бороздною. Він представив йому свій бік спра-

ви. Виявилось, що Ширай не тільки перебрав контроль над посагом Уляни, а й покинув її, виїхав зі свого маєтку в Солові і оселився у Стародубі.

Як пояснити таку поведінку? Ширай стверджував, що став жертвою дій Уляни, а сам ні в чому не винний. Він не міг далі жити в одному домі з гулящою і божевільною жінкою. «...Видеться воспрещают мне права гражданские, — писав Ширай Немировичу-Данченку, — жить в одном доме — испуг, страдание и многие предосторожности, ибо свежеперехваченная переписка состоит в желании мне смерти, в похищении имущества и в похоти скотской; клянусь всемогущим Богом, что я не имею никакой ненависти за все мне сделанное, признавая все то за произведения злых духов; болезнь, притом неутолимая, к мерзостям без разбора, тревога ежечасная в доме, привлечение со всех сторон мошенников, разврат домашних и беспрестанно подвергать себя опасности — все это заставило бы меня давно принять другие меры, если бы я не уважал прав человечества и не боясь гнева Господня, потому что там нет преступления, где творится невольным побуждением». Відставний генерал стверджував, що не мав наміру заволодіти посагом Уляни: «владеемое мною имение для зависти кажется быть только стромким [огромным], но мое собственное превосходит вдвое; не для прихотей и тщеславия, а для благосостояния детей моих я должен сохранять и защищать его от всякого неправого притязания»⁴⁰⁶.

Що Степан Ширай мав на увазі? Багато родичів і сусідів Ширайів відгукнулися про Уляну як про жінку «умную, кроткую и добродетельную», мовляв, характер вона мала «тихий, скромный, благородный». Але дехто пам'ятав іншу Уляну Ширай. У 1840-х роках, після Уляниної смерті (вона померла 1839-го), один з сусідів Ширайів, колезький асесор Животкевич розповідав суддівським чиновникам, які з'ясовували родинні усобиці Ширайів, що Уляна була «характера скромного, но сложения горячего». Він свідчив: «Ульяна Ширай имела болезненный припадок в роде сумасшествия и тогда дарила кому что попало и в забывчивости выходила из границ благопристойности к мужескому полу. Во время освящения соловского дома, когда Ширай жил с женою, по просьбе первого

⁴⁰⁶ Памятное дело // Основа. — 1861. — Август. — С. 63.

преосвященный черниговский [архієпископ Михайло Десницький] назидал Ульяну Ширай в особой комнате о верности супружеской».

У графа Гудовича, родича Степана Ширая, виходила більш зважена картина, але й він відзначав хворобу Уляни. Він розповідав суддям, що «редко имел случай видеть жену Ширая, но ему всегда казалось, что в свободное время от болезненных припадков она была в обращении скромна, кротка и приветлива». Ще один сусід, дійсний статський радник Іскрицький заявляв, що «слышал от родных своих, посещавших Ульяну Ширай, что она, будучи в болезненном состоянии, предпочитала беседу и занятия, званью ее не свойственные: любила жить в людском флигеле, а не в доме, и об одежде не была довольно заботлива». Лікар Кузьмінський, який лікував Уляну Ширай в останні роки її життя, розповів, що вона «имела общее умопомешательство, продолжавшееся иногда по неделе и обнаруживавшееся бессонницею, говорливостью или молчаливостью и угрюмостью»⁴⁰⁷.

Ці свідчення не лишають сумнівів, що Уляна Ширай була душевнохворою. Можливо, Ширай цілком щиро писав у листі Немировичу-Данченку, що йому не лишалося нічого іншого, як перебрати на себе управління Уляниним посагом в інтересах їхніх же дітей. Напевно, так само щиро він писав і про те, що боїться за своє життя. Зважаючи на душевний стан Уляни, він мав причини непокоїтися. Але родина Уляни дивилася на справу по-іншому. Петро Бороздна хвилювався за долю майна, яке віддав у посаг доньці. Найімовірніше, він не хотів розголосоу, що Ширай та його донька живуть окремо. Мало того, до родини дійшли чутки, що після того, як у грудні 1811 року Ширай переїхав з Солови у Стародуб, слуги Шираїв погано ставляться до Уляни. Її зневажає управитель маєтку, а кріпаки постійно контролюють її і не дають виїхати з села. Стосунки двох родин ще погіршилися в листопаді 1818-го, коли Уляна народила третього сина, Олександра: Степан Ширай заявив, що вдома у відповідний час не жив, і дитину не визнав. Коли Олександрю виповнилося чотири роки, Ширай звелів забрати його в Уляни і віддати на виховання селянській родині в одному зі своїх сіл.

Рішення Степана Ширая забрати дитину розбило серце Уляни і, мабуть, загострило її душевну хворобу. Одиною надією лишив-

⁴⁰⁷ Там само. — С. 52–53.

ся старший син Михайло Ширай (1802–1833), студент Московського університету, єдиний член родини, здатний діяти незалежно від старого Ширая. Уляна взяла з Михайла обіцянку, що він буде Олександрові за батька, і той дотримав слова. Він спершу віддав хлопчика в родину одного новгород-сіверського священика, а потім забрав його в Москву. Хлопчик виховувався під іменем Олександра Заботіна клопотами Анни Василівни Кубаревої, матері Олексія Кубарева, професора Московського університету і приятеля Михайла. Він мав готувати Олександра до вступу в Московський університет. Але доля розпорядилася інакше: Михайло Ширай, єдиний опікун хлопчика, помер на початку 1830-х років. Мадам Кубаревій нічого не лишалось, як віддати Олександра в сиротинець, де він навчався ремесла. Уляна Ширай так і не відійшла від втрати Олександра і смерті Михайла. Після тривалої хвороби вона померла 1839 року.

Степан Ширай прожив ще два роки. По смерті Уляни він вжив пересторог, щоб Олександра не визнали його сином і все майно родини успадкували дві їхні доньки. За наказом Ширая церковні книги із записом про народження Олександра за 1818 рік було підправлено, потрібні сторінки замінили іншими. Підробку викрили після смерті Степана Ширая, коли Олександр при допомозі материних братів, Івана і Миколи Борозден, почав судитися за свою частину спадку. Дві доньки Ширая подали зустрічний позов. Суд розтягнувся на довгі роки, справа Шираїв перетворилася на серіал і джерело безкінечних пліток стародубського дворянства. Суд ухвалив рішення на користь Олександра Заботіна і родини Борозден, яка його підтримала. Йому не тільки дозволили використовувати прізвище Ширай, а й віддали маєток Степана Ширая в Солові⁴⁰⁸.

Врешті-решт конфлікт Шираїв з Борозднами відійшов у минуле, але він лишив глибокий слід у житті і пам'яті його учасників і відклався у багатьох історичних джерелах тієї епохи. Не виключено, що серед цих джерел є не тільки судові протоколи, а й «Історія русів», у якій міг проявитися конфлікт Шираїв з Борозднами і незадоволення Степана Ширая свояками. Епізод про полковника Крижановського, наскільки його можна було повернути проти Борозден, цілком вписувався у такий розклад. Те саме стосується горського

⁴⁰⁸ Памятное дело // Основа. — 1861. — Сентябрь. — С. 110–134; Модзалевский В. Малороссийский родословник. — Т. 5. — Вып. 5. — С. 19–20.

епізоду, в якому імені Борозден не згадано взагалі. В останньому випадку автор міг оминати цю родину не для того, щоб їм не нашкодити, а навпаки, щоб не згадувати їх у контексті, який міг викликати симпатії читачів.

Що ми знаємо про стосунок Степана Ширая до «Історії русів»? Згідно з версією, яку розповів стародубський дворянин та історик-аматор Олександр Ханенко (1816–1895) і записав Олександр Лазаревський, перший відомий список твору було виявлено 1828 року в гринівському маєтку графа Іллі Безбородька (1756–1815). Його знайшли в бібліотеці палацу, зведеного на початку XIX століття — великий двоповерховий будинок з портиком у шість колон, який, хоча і в поганому стані, зберігся до сьогодні. Ходила чутка, що палац спроектував знаменитий архітектор Джакомо Кваренгі, який звів багато будинків у Петербурзі. Граф Григорій Кушельов, родич Безбородьків, писав у вересні 1825 року, що палац у Гриневі перевершує деякі фамільні палаци в столиці, «обширный в десять раз великолепием и лутче петербургского, которой убран французскими готелисами и наполнен вещами, туда занесенными, и картинами, которой один стоит более полумилиона»⁴⁰⁹.

Гринівський маєток лежав за 17 кілометрів на схід від Стародуба і за 25 кілометрів на північ від понурівського маєтку Михайла Миклашевського. Восени 1825 року, коли Понурівку відвідував Олександр фон Бріген, маєток перейшов від дружини Іллі Безбородька Ганни Ширай, яка померла попереднього року, їхній доньці Клеопатрі. Гринівський список «Історії русів» нібито знайшли через три роки, коли маєток у збіднілої Клеопатри викупив князь Сергій Голіцин, герой війни з Наполеоном. Рукопис виявили Степан Лашкевич і Олександр Гамалія, два чиновники стародубського суду, які описували бібліотеку. Вони повідомили про знахідку Степану Шираю, на той час предводителю дворянства Чернігівської губернії. Він нібито розпорядився зробити копію.

Оглоблін вважав цю історію апокрифічною і сумнівався не тільки в даті першої появи «Історії русів», а й у тому, що гринівський маєток справді колись перейшов Голіцину. Його скептицизм

⁴⁰⁹ *Оглоблін О. П.* До питання про автора «Истории Русов». — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — С. 30. Гринево // Деловой Брянск. — 2003. — № 1 (<http://pogar-ray.land.ru/hist/7.htm>).

був тільки частково виправданим. Важливі моменти версії Лазаревського–Ханенка підтверджуються іншими джерелами. Голіцин, наприклад, справді купив цей маєток 1828 року. Але в оглоблинському скепсисі були і певні резони. «Історію русів» добре знали на Стародубщині ще до того, як її «відкрили» 1828 року. Один доказ дає лист фон Брігена, написаний восени 1825-го. Інший пов'язаний з самим Степаном Шираєм, а саме із одним щоденниковим записом, зробленим улітку 1821 року — за сім років до гринівської знахідки і за чотири роки до понурівського листа фон Брігена⁴¹⁰.

Третього червня 1822 року Михайло Погодін (1800–1875), двадцятилітній студент Московського університету, майбутній знаменитий історик і один з цільних російських слов'янофілів, записав у щоденнику цікаву розмову, яку він мав того дня про поширені в «Малоросії» настрої. «Теперь у них не осталось [и] тени прежних прав. Малороссы себя называют истинными россиянами, прочих москалями. Москва была следоват[ельно] что-то особенное. Не совсем любят их. Раскольников называют также москалями. Мазепу любят. Они прежде не поставляли рекрут, но [имели] полки. Таким образом были полки Черниговские, Северские и т. д. Это гораздо лучше. С одной стороны все, и от этого дружнее, согласнее. А теперь иркутец стоит возле киевлянина, архангелогородец подле астраханца, что за толк»⁴¹¹.

Погодін — цікава і суперечлива постать в історії російсько-українських стосунків. Він дружив з Михайлом Максимовичем і спершу підтримував молодий український інтелектуальний рух, але після арешту кирило-мефодіївців виступив проти нього. Що стосується «Історії русів», Погодін ішов услід за іншими дослідниками пам'ятки: на зміну початковому захопленню прийшов критичизм. Він зрадив публікації Бодяньського 1846 року і записав у щоденнику: «Прочел с удовольствием Кон-го. Что за ужасы делали там наши герои и Петр»⁴¹². Згодом Погодін висловлювався набагато

⁴¹⁰ Лазаревский, Александр. Очерки, заметки и документы. — К., 1892. — Т. 1. — С. 48.

⁴¹¹ Цит. за: Дневник Михаила Погодина, РГБ, Фонд рукописей, ф. 231/1, К. 30, № 1, запис за 3 червня 1822 р. Пор.: Барсуков, Николай. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 153.

⁴¹² Цит. за: Иконников В. С. Опыт русской историографии. — К., 1908. — Т. 2. — Кн. 2. — С. 1633. Див. також: Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 35–36.

обережніше. 1869 року він писав Максимовичу: «Есть ли известия о подлиннике Конисского? Не исправлен ли кем его язык? ... Не есть ли здесь его патриотическое благокознение (?) Хорошо ли издание Бодянского?» Погодін міг відповісти на це питання краще за своїх кореспондентів з Максимовичем включно. Судячи із запису в щоденнику Погодіна від червня 1822 року, він був до кола автора «Історії русів» ближче за решту дослідників цього тексту⁴¹³.

У погодінському щоденнику за 3 червня згадано розмову з Олексієм Кубаревим, наставником Погодіна у Московському університеті, і близьким другом Кубарева Михайлом Шираєм, сином Степана Ширая. (Саме у Кубаревих Михайло прилаштував на виховання свого «незаконнонародженого» брата Олександра.) Від молодого Ширая, теж студента Московського університету і конкурента Погодіна у змаганні за золоту магістерську медаль, Погодін дізнався про українські настрої і записав про це у щоденнику. Далі вони говорили «о некоем Судиенке, который, не занимая никакой должности гражданской, управлял, по одному внушенному почтению, целым городом; о Михаиле, петербуржском митрополите», якого начебто обожнювали в Чернігові. Настрої, зафіксовані Погодіним, панували в українському колі родини Шираїв. Судієнки були пов'язані з Шираями, а батько Михайла Ширая Степан добре знав петербурзького митрополита Михайла Десницького, колишнього чернігівського архієпископа, який відвідував його в Солові і намагався напоумити Уляну Ширай⁴¹⁴.

З одного боку, погодінський щоденник підтверджує думку Оглобина, що «Історію русів» «відкрили» не 1828 року, а раніше, — з цим погоджуються всі сучасні дослідники пам'ятки. З другого боку, він робить генерала Ширая, одного з головних фігурантів версії, яку Оглоблін заперечує, набагато важливішою і цікавішою персоною, ніж вважалося раніше. Судячи з погодінського щоденника, Степан Ширай та/або деякі члени його родини поділяли основні ідеї «Історії

⁴¹³ Цит. за: Пономарев С. И. Письма М. П. Погодина к М. А. Максимовичу // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. — СПб., 1883. — Т. 31. — С. 107. Див. також: Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русовъ» у літературі й науці). — Львів-К., 1939. — С. 45.

⁴¹⁴ Дневник Михаила Погодина, РГБ, Фонд рукописей, ф. 231/1, К. 30, № 1, запис за 3 червня 1822 р. Цит. за: Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 153. Оглобин О. Люди старої України. — С. 155–157.

русів» задовго до того, як старий генерал почав поширювати списки твору. У цього факту може бути два пояснення: або Шираї читали цей твір до 1822 року, або автор «Історії русів» походив з близького до Шираїв кола. Відомі сьогодні історичні джерела додають вірогідності обом припущенням. Як вказав Оглоблин, зв'язок Шираїв з гринівським маєтком, де начебто вперше знайдено загадковий рукопис, не обмежувався тим, що Ширай обіймав посаду чернігівського маршалка. Цей маєток належав родині Шираїв у XVIII столітті і перейшов Безбородькам як посаг 14-річної нареченої Іллі Безбородька Ганни Ширай, двоюрідної сестри Степана Ширая. Ілля помер 1815 року, і вона володіла маєтком до самої своєї смерті 1824 року. Отже, Степан Ширай не був чужим у Гриневі і міг мати доступ до бібліотеки двоюрідної сестри задовго до 1828 року. Він міг прочитати «Історію русів», якщо вона вже була в бібліотеці, або й сам її туди покласти.

Запис у погодінському щоденнику порушує важливе питання про коло друзів і родичів Ширая, які могли сповідувати погляди, що про них з Погодіним говорили Михайло Ширай і Олексій Кубарев. Хто вони? Цілком можливо, що до цього кола належав автор «Історії русів» або люди, в той чи той спосіб дотичні до написання твору. Спробуймо реконструювати коло Шираїв, починаючи з «пенсійної» біографії самого Степана Ширая.

Ширай вийшов у відставку 1797 року і оселився в Солові, але був ще повен енергії і бажання служити. Згідно з однією апокрифічною історією, Ширай, незадоволений роботою місцевого губернатора, запропонував свої послуги імператору Павлу I. Це виявилось хибним кроком. Імператор так і не пробачив Шираю заворушень у його полку, а всемогутнього Олександра Безбородька вже не було (він помер 1799-го). Відповідь Павла I Шираю опублікував у другій половині XIX століття А. В. Шереметев. «Господин ст[атский] сов[етник] Ширай! — писав імператор. — Достижение в империи высших почестей позволительно всякому; желание ваше быть малороссийским генерал-губернатором похвально; но для сего мало одного вашего желания, необходима к этому и моя воля, а я вам оной не соизволяю. Павел»⁴¹⁵.

⁴¹⁵ Письмо императора Павла. Ширай. Сообщил А. В. Шереметев // Русская старина. — 1875. — Т. 12. — Кн. 4. — С. 820. Пор.: Пыляев М. Замечательные чудачки и оригиналы. — М., 2003. — С. 268–270.

Справжній це лист чи ні, але він ліг в основу багатьох історій про гострого розумом і ексцентричного Степана Ширая. Особливо популярними були анекдоти про поблажливе ставлення Ширая до своїх злодійкуватих управителів. Наприклад, такий. Шираяю якось розповіли, що його управитель краде і вже звів собі будинок у Стародубі, та порадили взяти іншого. На що Ширай дотепно відповів, що старий управитель вже має будинок, а новому ще треба буде накрасти. Іншим разом Ширай, дізнавшись, що управитель краде, велів зашити йому кишені і привести крадія до себе. А коли той прийшов, наказав йому засунути руки в кишені. Управитель не зміг. «Куди будеш крадене класти?» — спитав Ширай. Управитель зашарівся. «Що, соромно? Злодій ти, злодій. Іди геть!» — сказав Ширай і відпустив його⁴¹⁶.

За мірками свого часу Ширай поблажливо ставився не тільки до управителів, а й до селян, яких у нього було понад дві тисячі. Судячи з історій, які розповідав його син Михайло Ширай Погодіну, відставний генерал намагався покращити життя селян. Погодін записав у щоденнику, що якось зайшов до Михайла Ширая, вони прогулялися по Кремлю, згадували старі часи, милувалися краєвидом і говорили про життя в Росії. Далі він записав розмову про селянське питання: «Свобода крестьян не должна быть введена у нас теперь, по крайней мере в некоторых губерниях. Доказательство очевидно: казенные крестьяне живут не лучше помещичьих... Народ не может еще пользоваться свободой, как должно. Мих[аил] Ст[епанович] [Ширай] уверял меня, что крестьяне отца его очень много сетовали на него за то, что он выстроил им новые избы; они хотели лучше коптиться в старых. К переменам должно приступать исподволь; должно ограничить права помещиков, определить обязанности крестьян»⁴¹⁷.

Сусіди, родичі та друзі знали Степана Ширая не тільки як людину ексцентричну. Він був також невичерпним джерелом спогадів про старі добрі часи. Михайло Погодін охоче записував у щоденнику численні анекдоти з життя Олександра Суворова, які Сте-

⁴¹⁶ Див.: Исторические анекдоты и смешные истории (www.funspot.ru/vorovstvo/29.html).

⁴¹⁷ Цит. за: Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 87. Див. також: Дневник Михаила Погодина, т. 1, запис від 29 серпня 1820 р.

пан Ширай розповідав Олексію Кубареву. Судячи з цих розповідей, Ширай зі своїм колишнім командиром Суворовим були невисокої думки про імператора Павла. Згідно з історією, почутою від Ширая, «Суворов также сказал одному генералу, привезшему ему какое-то известие от Павла: скажите от меня, если можете, Государю, что жизнь моя в его руках, но слава моя выше его». Суворов якось написав Павлу про своїх колишніх підлеглих, які розійшлися із законом: «голова моя часто летала под смерть при вашей Матушке; если нужна она теперь для спасения сих несчастных, она готова». Більшість історій стосувалися катерининських часів. Наприклад, про те, як Ширай прийшов до Суворова невдовзі по тому, як оголосили про смерть Катерини II. Засмучений Суворов нібито зустрів Ширая такими словами: «ах проклятые стихотворцы, ах злодеи, как можно им верить. Вот говорили, что Екатерина бес-смертна, а она умерла»⁴¹⁸.

Ширай явно дорожив спогадами про минуле. Коли 1826 року Ширая з нагоди коронації імператора Миколи I нагородили орденом св. Володимира третього класу, він відмовився його прийняти. Щоб отримати цю нагороду, треба було здати орден св. Володимира четвертого класу, який він отримав з рук Катерини II. Побачивши його вперше з цим орденом, Суворов спитав, що це означає. Ширай не поступався Суворову дотепністю і відповів: «Значит, что я храбр, да не вельми». Ці слова моментально рознесли по всій армії. Ширай хотів сказати, що справді хоробрим солдатам дають орден св. Георгія, але свій «не вельми храбрый» орден здавати не захотів. Якби це був звичайний випадок, то Шираю довелося б узяти орден св. Володимира, адже начальство вирішувало, кому який клас давати. Але Ширай зв'язався із впливовим петербурзьким покровителем, і у вересні 1826 року замість ордену св. Володимира третього класу йому дали орден св. Анни першого класу.

Він дуже пишався цією нагородою. На єдиному відомому нам портреті Степана Ширая відставного генерал-майора зображено із зіркою і стрічкою ордену св. Анни. Сучасники згадували розкішні бали і обіди у Шираїв, на які господар «являлся в нанковом сюртучке с Анненскою звездою». Говорили таке: «Получение этой награды он

⁴¹⁸ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 135. Дневник Михаила Погодина, т. 1, запис від 3 жовтня 1821 р. і 19 лютого 1822 р.

захотел увековечить и в родовой вотчине выстроил великолепный дворец, долженствовавший из роду в род свидетельствовать перед потомками о чести, которой некогда удостоился его строитель. Дворец сооружен был в форме анненского креста: в середине его — круглый зал, наподобие круга, имеющегося в середине анненского креста, а на куполе — изваяние св. Анны, соответствующее такому же изображению на кресте»⁴¹⁹.

Йдеться очевидно про будинок Ширая в Пантусеві під Стародубом. Наприкінці 1811 року він переїхав з Солови, села своїх батьків, у Стародуб, а в другій половині 1820-х років продав свій стародубський будинок і купив новий маєток у селі Пантусеві за 6 кілометрів на північ від міста. Ширай купив цей маєток у Будлянських, старої козацької родини, пов'язаної з останнім гетьманом України Кирилом Розумовським. Маєток був розкішний. На початку ХІХ століття його відвідав російський письменник князь Петро Шаліков; він був настільки вражений садком і парком, що порівняв його з підмосковним маєтком Шереметєвих у Кусково. Гість з Москви написав про Пантусів так: «Деревня с старым большим домом, с старым регулярным садом, к которому примыкает дикая обширная роща. Вообще прекрасное ее местоположение, живописные вокруг виды, которыми любуетесь вы из окон дома, из проспектов аллей, из теней павильонов». «Какая-то особливая физиономия... Пантусова напоминает вам всеминутно Кусково», — завершив він⁴²⁰.

Решту життя Ширай провів у своєму стародубському Кусково. У 1818–1828 роках, будучи предводителем чернігівського дворянства, він регулярно їздив у Чернігів, але центром діяльності Ширая в ці роки лишалися Пантусів і Стародуб, де він володів численною нерухомістю. Ширай був людиною популярною, його прийняття славилися по цілому краю. Згідно з Олександром Ханенком — тим

⁴¹⁹ Пыляев М. Замечательные чудачки и оригиналы. — М., 2003. — С. 268–270; Листовский И. С. Рассказы из недавней старины // Русский архив. — 1878. — № 3. — С. 507–521, тут 519–520; Черниговские губернские ведомости. — 1895. — № 632. — С. 1.

⁴²⁰ Шаликов П. Путешествие в Малороссию. — М., 1803. — С. 176–178. Пор.: Коровин, Валентин. Ландшафт моих воображений. Страницы прозы русского сентиментализма. — М., 1990. — С. 556; Чеплянская, Екатерина. Стародубский уезд. Села и их жители (www.debryansk.ru/~mir17/fio_sel.htm).

самим, який розповів Олександрю Лазаревському про знахідку «Історії русів» у гринівському маєтку Іллі Безбородька, дім Ширая «соєдинял все тогдашнее лучшее общество северных уездов». Ханенко народився 1816 року і про далекі 1820-ті роки писав не з власних спогадів, а зі слів своїх родичів. Завдяки родинним зв'язкам, блискучій військовій кар'єрі, службі предводителем чернігівського дворянства вкупі з незалежним характером і багатством Ширай грав провідну роль у стародубському високому товаристві і залишив по собі довгу пам'ять⁴²¹.

Але що це за «лучшее общество» Ширая? Хто до нього належав? Судячи з погодінського щоденника, Ширай особливо тісно спілкувався з родичами і сусідами, які мали схожий досвід на імперській службі. Одним із таких людей був Осип Судієнко. Влітку 1821 року його відвідали Олексій Кубарев і молодший Ширай. Судієнки були родичами Ширайів. Дід по матері Осипа Судієнка — Степан Спиридонович Ширай був дідом по батьку Степана Ширая. Судієнко служив секретарем Олександра Безбородька в Петербурзі і управителем маєтків братів Безбородьків в Україні. Він діставав титули й маєтки за службу Безбородькам і сам багатів, керуючи їхнім майном. Шлях Судієнка до влади й багатства в Петербурзі вважали яскравим прикладом «малоросійської» корупції.

Судієнко мав розкішний палац у селі Очкиня. Його влада і багатство викликали в Україні священний трепет: така розкіш траплялася тільки в столиці. Судієнко щедро жертвував на місцеві культурні й історичні ініціативи. 1809 року на прохання місцевого губернатора він пожертвував велику суму (50 000 рублів) на будівництво церкви на місці Полтавської битви у пам'ять полеглих там солдат. Ця жертва була замаскованим хабаром: Судієнко хотів, щоб імператор визнав його позашлюбного сина Михайла законним нащадком. Отримавши особистого листа Олександра І з подякою, Осип подвоїв пожертву. Михайло Судієнко, друг Пушкіна, згодом став головою Київської археографічної комісії і цікавився козацьким літописанням⁴²².

⁴²¹ Герасименко Г. О. Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського // Український історичний журнал. — 2009. — № 3. — С. 92–108.

⁴²² Чужно, Володимир. Осип Степанович Судієнко і його благодійні справи // Сіверський літопис. — 2009. — № 4. — С. 96–107.

Згідно зі щоденником Погодіна, особливе місце у спогадах Ширая про старі добрі часи займав граф Петро Завадовський, виходець зі Стародубщини і високий імперський чиновник. Завадовські доводилися Шираям родичами: з Шираїв походила мати Петра Завадовського, а молодий Петро виховувався у діда по матері Михайла Ширая. Живучи в Петербурзі, він охоче згадував українських Шираїв, вони були його найближчими родичами. Погодін у щоденнику записав таку історію про палац Завадовського: «Он выстроил свою деревню Ляличи по-царски: огромный дворец, заведения; огородил лес каменною стеною на 20 верст и пр. и дал блестящий стол. Ширай, не пойдя ужинать и оставшись вместе с ним, спросил его: скажите, граф Петр Васильевич, для чего вы все это сделали? Вы имели в виду потомство? Нет, отвечал он, я хотел пожить так, как хочется три дня, теперь живу три месяца и доволен»⁴²³.

Маєток Завадовського у Ляличах справляв незабутнє враження. Князь Шаліков зупинявся там на початку XIX століття і описав його у розділі «Екатеринин дар» своїх нотаток: «Когда вы смотрите здесь на безыскусственную богатую природу и на великолепный городской дом, то воображаете его гостем, иностранцем, который забрел сюда из петербургской Миллионной...» Шалікова вразив англійський парк і «белый величественный павильон, осененный с трех сторон высокими густыми деревьями; приближаетесь к нему и видите в центре колоннады его Задунайского Ахиллеса — бронзовую во весь рост статую на диком мраморном пьедестале», — писав він. Це був пам'ятник на честь князя Петра Рум'янцева-Задунайського, покровителя Завадовського і колишнього генерал-губернатора Малоросії, який інкорпорував Гетьманат у Російську імперію. За перемогу над турками він отримав почесний титул «Задунайський». «Он изображен, по обыкновению, в римской одежде, — писав Шаліков про пам'ятник, — с открытою головою; шлем его повешен на сучке пня, на котором герой присел немного, чтоб отдохнуть после бессмертного труда своего; в одной руке у него фельдмаршальский жезл свой, которым касается он к щиту герба своего, у левой ноги

⁴²³ Барсуков Н. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 135; Пор.: Дневник Михаила Погодина, т. 1, запис від 3 жовтня 1821 р. і 19 лютого 1822 р. *Roosevelt, Priscilla. Life on the Russian Country Estate: A social and Cultural History.* — New Haven, Conn., 1995. — P. 47.

стоящому, и имеющему сей латинский девиз: non solum armis (не только оружием)». Прикметно, що культ Петра Рум'янцева серед українського дворянства на початку XIX століття символізував водночас і лояльність, і опозицію імперії⁴²⁴.

Якщо вірити щоденнику Погодіна, лейтмотивом українських скарг було незадоволення політикою, яку імперська влада провадила в колишньому Гетьманаті. Для таких настроїв було багато причин, резони для них мали не тільки колись успішні люди на зразок Ширая, а й пересічна українська шляхта. Не дивно, що в коло родичів, сусідів і друзів Ширая входить більшість наших «незвичних підозрюваних».

Ханенко особливо виділяв у цьому колі Михайла Скорупу, який регулярно бував у домі Ширая, його портрет, як можливого «підозрюваного», ми намалювали в одному з попередніх розділів. Ширая та Скорупу — двох відомих стародубських діячів поєднувала не просто дружба: батько Михайла Скорупи, який доводився племінником Павлу Скорупі, виховувався у своїх близьких родичів Ширайів. Кілька поколінь ці дві стародубські родини були тісно пов'язані між собою шлюбами. Брат Павла Скорупи Григорій породичався з Шираями ще в 1720-х роках.

Ще одним близьким знайомим Ширая був наш інший «підозруваний» Іван Лашкевич — він жив у Брахлеві за якихось 12 кілометрів на південний схід від Солови, родинного маєтку Ширайів. Саме через Ширая Лашкевич передавав з Петербурга, де він боровся за майно своєї дружини, приватні листи додому. «Теперь сие [письмо] отпущаю через соседа моего и друга Степана Михайловича Ширая, в надеянии, что дойдет к тебе скоро через Брахлов», — писав Лашкевич Настасії у червні 1791 року. Лашкевич був тільки на чотири роки молодший за Ширая, очевидно вони знали один одного з дитинства. З цього листа можна припустити, що на початку XIX століття, коли генерал-майор вийшов у відставку і повернувся на Стародубщину, Лашкевич був бажаним гостем у його домі⁴²⁵.

⁴²⁴ Шаликов П. Путешествие в Малороссию. — М., 1803. — С. 214, 205, 207–208.

⁴²⁵ Любецкий архив графа Милорадовича. Вып. 1 / Под ред. Александра Лазаревского. — К., 1898. — С. 131; Герасименко Г. О. Невидані листи О. І. Ханенка до О. М. Лазаревського // Український історичний журнал. — 2009. — № 3. — С. 103; Модзалевский В. Малороссийский родословник. В 4 т. — К., 1908–1914. — Т. 3. — С. 32.

Далі йшло коло близьких родичів. Серед них інші «підозрювані»: племінники Ширая Галецькі, які на початку XIX століття обіймали ряд дворянських посад на Стародубщині. Стосунки цих двох фамілій сягали першої половини XVIII століття, коли генеральний бунчужний Семен Галецький взяв дружину з Шираїв. Його онук Іван Петрович Галецький підтримав сімейну традицію і одружився з Ганною Михайлівною Ширай, сестрою Степана Ширая. Ще одна стародубська родина, яка мала близький стосунок до Шираїв, і знову «підозрювані» — Миклашевські. Один з героїв «Історії русів», стародубський полковник Михайло Андрійович Миклашевський, доводився Степанові Шираю прадідом по батьковій лінії.

Ще тісніший сімейний зв'язок мали з Шираями інші «підозрювані» — Гудовичі. Василь Андрійович Гудович, куди помітніший за полковника Миклашевського персонаж «Історії русів», доводився Степану Шираю дідом по матері. Донька Василя Марія Гудович була матір'ю Степана Ширая, а її численні брати, зокрема Андрій та Іван, доводилися йому, відповідно, дядьками. Відомо, що Степан Ширай підтримував добрі стосунки з Гудовичами. Нарешті, Ширай перебував у близькому, хоч і непростому стосунку до Борозден, які також мали бувати у його маєтках⁴²⁶.

Що ми ще знаємо про особисте життя і коло друзів Ширая? Він був неперевершеним оповідачем. Погодін фіксував тільки епізоди його розповідей, прямо пов'язані з головними діячами Російської імперії, але шираївські історії про Україну XVIII століття мали бути не менш цікавими і барвистими. Ми знаємо, наприклад, що він був автором спогадів про те, як Катерина II 1787 року проїздила через Новгород-Сіверський і розмовляла з Василем Ханенком, колишнім ад'ютантом імператора Петра III. Виникає спокуса припустити, що деякі з цих історій потрапили на сторінки «Історії русів», автор якої приділяє чимало уваги сімейним історіям стародубського дворянства.

Степан Михайлович Ширай помер у Пантусеві 1841-го у віці 80 років — за мірками середини XIX століття він був глибоким стар-

⁴²⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. В 4 т. — К., 1908–1914. — Т. 1. — С. 234–235; Т. 3. — С. 475–479, 489–490; Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. — Edmonton, 1985. — С. 79; Памятное дело // Основа. — 1861. — Август. — С. 50–52.

Розділ 16. Впливовий зять

цем. Генерал-майор Гудович, родич Ширая, свідчив, що «Ширай был честолюбив и горд, а к крестьянам своим и служителям весьма снисходителен; с детьми суров». Сусіди відгукувалися про нього: «человеколюбив, тверд, решителен, благороден, добр, весел, любил общество, гостеприимен, строг, скрытен, неуступчив, своенравен, горд, честолюбив, помнил нанесенное ему огорчение». Ширай лишив по собі тривку пам'ять — скелет у сімейній шафі і нерозгадану загадку рукопису «Історії русів», що його він активно поширював⁴²⁷.

То ким же був Степан Михайлович Ширай? Просто популяризатором загадкового тексту? Чи, може, його меценатом, а то й спів-автором?

⁴²⁷ Памятное дело // Основа. — 1861. — Август. — С. 52. Оглоблін О. П. До питання про автора «Истории Русов». — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — С. 121.

Розділ 17

Суперники

У червні 2000 року настоятелька Густинського Свято-Троїцького жіночого монастиря на Чернігівщині отримала несподівану телеграму аж із Парижа. Її відправив князь Михайло Репнін, нащадок Миколи Репніна-Волконського, малоросійського губернатора початку ХІХ століття, якого поховали в цьому монастирі. Паризький Репнін вітав черниць з 400-літтям монастиря. Те, що монастир проіснував весь цей час, саме по собі схоже на диво. Густинський монастир, заснований 1600 року в козацьку епоху, став одним з найвідоміших православних монастирів у Гетьманаті. Козацька старшина охоче жертвувала цій обителі, а гетьман Іван Мазепа профінансував будівництво однієї з церков. Скасування Гетьманату лишило Густиню без меценатів, монастир опинився під загрозою закриття. Його таки закрили за наказом Петербурга 1793 року в рамках реквізиції монастирських земель.

Густинський монастир відродили завдяки місцевим пожертвам через п'ятдесят років. Він знову відкрився 1844 року, а якраз у січні 1845-го помер Микола Репнін, якого там поховали. Монастир знову закрили після революції 1917-го. Надгробки розбили, могили розрили, пограбували і так покинули. Справжнє диво, що монастир не підірвали на початку тридцятих, у роки активної атеїстичної кампанії. Нова комуністична релігія виявилася облудою. Комунізм не настав, Радянський Союз розпався, боротьба з релігією і знищення церковних пам'яток лишилися в минулому. У грудні 1993 року Густинський монастир відкрив ворота для нового покоління черниць. Відродити і відбудувати монастир було дуже важко: крах Радянського Союзу супроводжувався економічним колапсом. У червні 2000 року черниці мали всі підстави святкувати і дякувати. Теле-

грама з Парижа вшановувала їхні зусилля і символізувала зв'язок з минулим, який вони хотіли відродити⁴²⁸.

Густинський монастир приваблює нині багато туристів. Завдяки йому сусідні Прилуки фігурують на культурній карті України. Це одна з головних зупинок на туристичному маршруті «Смарагдове намисто Чернігівщини». У рекламних матеріалах туристичних агенцій написано, що відроджений монастир — не тільки значний центр релігійного життя, а й важлива пам'ятка історії та культури. Туристам пропонують помилуватися вишуканою бароковою архітектурою і розповідають, що у XVII столітті густинські ченці упорядкували і зберегли для світу один з найважливіших козацьких літописів. Густинський літопис відновлював історичний зв'язок між козацькою Україною і середньовічною князівською Руссю. Цей зв'язок дуже важливий для сучасної історичної ідентичності українців. Буклети розповідають, що Густиню відвідував і замальовував Тарас Шевченко, поет-романтик і духовний батько сучасної України; раніше уже йшлося про те, що він дуже цікавився «Історією русів». Нарешті, в Густині поховано багато членів відомих українських фамілій.

Зокрема Репніни — князь Микола Репнін та його дружина Варвара Розумовська. В монастирі також поховано вихідців з двох місцевих старшинських родів, тісно пов'язаних з Прилуцьким полком, — Горленків і Маркевичів. Там знайшов останній притулок Микола Маркевич, автор п'ятитомної «Истории Малороссии», що вийшла друком у 1842–1843 роках. Маркевича надихала «Історія русів», тому його твір багато хто вважає альтернативою чотиритомній історії України Бантиша-Каменського, яку спонсорував Микола Репнін. Це одна з цікавих обставин, яку туристичні путівники та гіді обходять мовчанням: з Густинського монастиря не тільки вийшов Густинський літопис, один з найважливіших текстів ранньомодерної української історіографії, тут-таки спочили популяризатори двох протилежних поглядів на українську історію — Репнін і Маркевич. Знавці історіографії побачать у цьому певну іронію. Перший намагався інкорпорувати Малоросію в Російську імперію, другий сприяв народженню модерної України⁴²⁹.

⁴²⁸ Сайт Густинського монастиря — <http://gustynia.kiev.ua>. Присвячена йому сторінка — <http://old.orthodox.com.ua/?menu¼7&submenu¼2>.

⁴²⁹ Густыня. Туры в Густынский монастырь: изумрудное ожерелье Черниговщины,

Екскурсоводи розповідають, що генерал-губернатор Репнін був одним з найвидатніших місцевих діячів XIX століття, багато зробив для України і заслужив повагу місцевого населення. Густинські екскурсоводи кажуть правду: саме це вони вичитали у спеціальній літературі, і схоже, що так воно й було «насправді». Миколу Репніна поважало місцеве дворянство і селяни, яких він боронив від поміщицьких кривд. Але це тільки частина картини. Справжня історія життя Миколи Репніна та його стосунків з українським суспільством набагато складніша.

Микола Репнін (при народженні Микола Волконський) народився 1778 року в родині російських аристократів. У віці чотирнадцяти років вступив в Ізмайловський гвардійський полк. Його дідом по матері був фельдмаршал Катерини II Микола Васильович Репнін (1734–1801), жорстокий посол Російської імперії у Варшаві напередодні першого поділу Польщі, соратник Петра Рум'янцева і Олександра Суворова. Саме ці люди «розв'язували» в Російській імперії польське і турецьке питання, суттєвою частиною яких було питання українське. Старий фельдмаршал зісватав онукові Варвару Розумовську, онучку останнього гетьмана України Кирила Розумовського (1728–1803). Весілля відбулося у вересні 1802 року в Батурині, останній гетьманській столиці, яку прикрашав розкішний палац Розумовських. (Саме його взявся реставрувати після Помаранчевої революції президент Ющенко.) Гостем на весіллі був Кирило Розумовський, через кілька місяців, 1 січня 1803 року, він помер. На момент весілля Микола Волконський вже називався Миколою Репніним-Волконським. Олександр I дав йому право носити це прізвище після того, як у травні 1801 року помер князь Микола Васильович Репнін — він не мав синів, тож прізвище лишилося без спадкоємців. Микола Репнін-Волконський увійшов в історію як Микола Репнін.

Уперше з історією Микола Репнін зустрівся в листопаді 1805 року під Аустерліцом. Він вів солдатів в атаку, описану в першій частині толстовської «Війни і миру». В цьому епізоді князь Андрій Болконський (списаний почасти з Репніна) підхоплює прапор з рук пораненого лейтенанта і веде своїх солдатів на французькі лінії. Поранений він лежить на полі бою і дивиться у блакитне небо. Ось

1 день <http://www.dinaitour.com/tourism/tour/ukraine/?tour=3&sub=92&col=102>;
Маркевич Н. История Малороссии. В 5 т. — М., 1842–1843.

цей знаменитий епізод роману Толстого: «Над ним не було нічого уже, крім неба — високого неба, не ясного, но все-таки неизмеримо високого, с тихо ползущими по нем серими облаками. “Как тихо, спокойно и торжественно, совсем не так, как я бежал”, — подумал князь Андрей».

Оглядаючи поле бою, Наполеон натикається на контуженого Болконського: «— А! он жив, — сказал Наполеон. — Поднять этого молодого человека, се jeune homme, и свезти на перевязочный пункт!» Цю сцену теж узято з життя Репніна. Будучи пораненим, він привернув увагу Наполеона, і до нього особливо ставилися у французькому полоні. Дружині Репніна Варварі Розумовській дозволили лишитися з чоловіком і доглядати його в одному з місцевих монастирів. Наполеон запропонував Репніну свободу в обмін на обіцянку, що він ніколи більше не підніме зброю проти Франції. Репнін відмовився, пославшись на присягу своєму імператору, але його все одно відпустили. Йому не довелося шкодувати про своє рішення⁴³⁰.

Короткий час Репнін пробув на дипломатичній службі, а 1812 року, коли Наполеон вступив у Росію, записався в армію і пройшов з нею всю кампанію: відступав до Москви, а потім переслідував Наполеона в гліб Європи. В лютому 1813 року репнінські загони першими увійшли в Берлін. Восени того року його призначили генерал-губернатором Саксонії. Посада йому подобалася, але війна закінчилася, і восени наступного року з нього зняли ці обов'язки. У вересні 1816-го колишнього генерал-губернатора Саксонії призначили генерал-губернатором Малоросії, в яку входили Чернігівська і Полтавська губернії. В цих губерніях були свої цивільні губернатори, але вони підпорядковувалися генерал-губернатору, який сидів у Полтаві.

У певному сенсі Репнін перебрався з однієї окупованої території на іншу: в 1816 році місцеве українське дворянство відкрито виступало проти попередника Репніна Якова Лобанова-Ростовського. Призначення Репніна стало перемогою місцевої козацької аристократії — нового генерал-губернатора вітав, зокрема, й Михайло Миклашевський. Граф Олександр Завадовський, син Петра Завадовського, колишнього фаворита Катерини II і міністра освіти,

⁴³⁰ Толстой Л. Н. Война и мир // Толстой Л. Н. Собр. соч.: В 22 т. — М.: Худ. литература, 1979. — Т. 1: Война и мир. Том первый. — С. 354, 367.

казав: «Желаю его почитать столько по Малороссии, сколько чту его по Саксонии»⁴³¹.

Новий генерал-губернатор був людиною енергійною і рішучою. Він мав здійснювати державну політику в регіоні і піклувався про економічний розвиток краю і добробут населення. Репнін палко боровся за інтереси своєї провінції в Петербурзі. Наприклад, він підтримував вимоги місцевої шляхти визнати дворянський статус старшинських нащадків. Саме петиції Репніна 1820 і 1827 років уплинули на столичну владу і змусили її повернутися до цього питання. Репнін виступив також проти позиції Петербурга стосовно права козаків продавати фамільні володіння. 1830–1831 року, під час польського повстання, Репнін почав формувати козацькі полки, що відроджувало найпотаємніші мрії козацької старшини. Так само енергійно Репнін боровся за економічні права українського селянства і захищав кріпаків від поміщицької сваволі. Нарешті, генерал-губернатор протидіяв наслідкам природних катаклізмів: боровся з посухою 1820-го і голодом 1833-го — за століття до того, як Сталін влаштував штучний голод 1932–1933 років.

Більшість питань, за які брався малоросійський генерал-губернатор Репнін, були глибоко закорінені в козацькій історії краю. В губернаторських донесеннях у Петербург було повно історичних покликань; деякі донесення являли собою історичні реферати з докладною інформацією про правові й адміністративні традиції Гетьманату. Втім, губернатор цікавився історією не тільки з утилітарних міркувань. Обійнявши посаду, Репнін розпорядився підготувати ґрунтовну багатотомну історію краю. Офіційним історіографом України він обрав Дмитра Бантиша-Каменського, сина Миколи Бантиша-Каменського, уродженця Гетьманату і багатолітнього управителя московського архіву Колегії закордонних справ. Репнін виписав молодого Бантиша-Каменського в Полтаву і призначив спершу чиновником з особливих доручень, а потім правителем своєї канцелярії.

Репнін не шкодував зусиль і всіляко допомагав історіографічним вправам свого підлеглого. Він розсилав листи губернаторам,

⁴³¹ Цит. за: *Листовский И. С.* Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление государю Николаю Павловичу о рассрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний // Киевская старина. — 1889. — Кн. 1. — С. 217.

церковним ієрархам і антикварам-любителям з проханням поділитися з Бантишем-Каменським своїми історичними скарбами. Роботу було завершено рекордно швидко: книжка вийшла 1822 року. У передмові до першого тому Бантиш-Каменський писав: «Труд сей предпринял я по поручению Г. Малороссийского Военного Губернатора, управляющего и гражданскою частию в Губерниях Черниговской и Полтавской, Князя Николая Григорьевича Репнина. Сему почтенному Начальнику моему обязан я многими источниками и непосредственным участием в первой книге. Описание Берестечского сражения есть произведение пера его»⁴³².

Губернатор ставився до справи настільки серйозно, що сам написав фрагмент про битву під Берестечком у 1651 році. Його вклад не такий масштабний, як доповнення Олександра Безбородька до «Краткого описания Малороссии» Рубана, але виконаний набагато професійніше. З відстані століть символізм цього акту очевидний: Репнін ішов услід за Безбородьком, брав на себе символічну роль лідера і пропонував нову історію України. У Полтаві Репнін покровительствував групі місцевих інтелектуалів, які переймалися добробутом Малоросії, досліджували історію та культуру краю. Крім Бантиша-Каменського до цього кола належали Іван Котляревський, автор «Енеїди», першого твору модерної української літератури, і Василь Капніст, знаменитий автор вільнодумної «Оды на истребление в России звания раба» (1786). Репнін та його дружина Варвара заснували і підтримували багато освітніх і добродійних установ у Полтаві. Репнін репрезентував у двох колишніх козацьких губерніях столичну владу і намагався інтегрувати їх в імперію, але водночас боронив економічні інтереси краю і підтримував культурні ініціативи, чим заслужив велику довіру місцевої української інтелігенції, якої попередникам Репніна явно бракувало.

Микола Репнін залишив посаду генерал-губернатора 1834 року на превеликий жаль дуже багатьох людей. Дворянство Прилуцького повіту — в тамтешньому Яготині розташовувався маєток Репніна — навіть хотіло поставити в будинку дворянського зібрання бюст губернатора. Смерть Репніна в 1845 року оплакували не тільки його клієнти-дворяни, а й прості люди. Донька Репніна Варвара писала

⁴³² *Бантиш-Каменский Д.* История Малой России. — М., 1822. — Т. 1. — С. v.

про смерть батька колишньому кріпаку Тарасу Шевченку, своїй таємній і платонічній любові:

Мой добрый и грустный певец!.. Выплачьте песню в память человеку, которого вы так умели уважать и любить!.. Моего доброго отца нет уже между нами!.. После долговременной и тяжелой болезни, изнуренный тяжкими страданиями, он отдал Богу душу свою 7 января. Вы поймете пустоту Яготина. Я начала было писать с дороги в Прилуки, куда мы повезли священные останки его, т. е. в Густынский монастырь. Это было его желание. О, Тарас Григорьевич! Мой добрый друг!.. Как передать вам все эти вековые минуты, через которые мы прошли в эти дни!.. [...] Я хотела сказать вам, как земляки ваши показали себя по всей дороге, как в Прилуках добрый народ отпряг лошадей и на себе, в ужасную метелицу, повез сани, на которых стоял гроб, через весь город...

Через кілька місяців Шевченко відвідав Густиню і намалював три акварелі з монастирськими видами⁴³³.

Репнін залишив глибокий слід в історії України першої половини XIX століття. І в російській імперській, і в українській національній традиціях він запам'ятовується в дуже позитивному світлі. Проте багато українських дворян навряд чи впізнали б у такому портреті свого генерал-губернатора. Особливо дворяни Чернігівської губернії, де Репнін не любив, а наприкінці його довгої каденції і взагалі ненавиділи. Наприклад, наш добрий знайомий, предводитель чернігівського дворянства у 1818–1828 роках Степан Михайлович Ширай мав дуже складні стосунки з Репніним і безліч причин його не любити.

З погляду багатьох чернігівських поміщиків, правління Репніна в Україні виявилось мало не катастрофою. Репнін небезпідставно вважав, що кепське урядування у краї — це прямий наслідок корупції, яка наскрізь проточила систему дворянських виборів, коли головні посади традиційно ділили між собою члени кількох спадкових кланів. Він хотів зруйнувати владу цих кланів, і почасти це йому

⁴³³ Цит. за: *Павловский И. Ф.* Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благодетели. — Полтава, 1914. — С. 44–45. Див. також: Репнин-Волконский, князь Николай Григорьевич // *Русский биографический словарь* в 25 т. / Под ред. А. А. Половцева. — М., 1896–1918. — Т. 22. — С. 118–124; *Шандра, Валентина.* Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. П. Репніна (1816–1834) // *Український історичний журнал.* — 2000. — № 4. — С. 79–90; *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. — Edmonton, 1985. — С. 182–183.

36. В Густині. Трапезна церква. Акварель Тараса Шевченка

вдалося. Ще одна конфліктна зона — добробут козаків і селян. Вся імперія знала Репніна як пропагандиста гуманного ставлення до кріпаків. Покращити їхній суспільний і економічний статус означало обмежити свавільну владу місцевого дворянства. Жорстоке ставлення поміщиків до селян було нормою, а не винятком, селяни іноді відповідали на це убивством поміщиків. Ліберальними ідеями керувався Репнін, губернаторським обов'язком чи християнським спочуттям, але йому вдалося нажити багатьох ворогів серед місцевого дворянства. Шляхетне панство не бачило нічого спільного між своїми свободами і людськими правами своїх кріпаків.

Губернатор постійно конфліктував з дворянством, яке, користаючись правом обирати предводителів, висувало людей, здатних боронити їхні інтереси супроти імперського центру. Репнін не вагаючись вживав жорстких заходів до неслухняних дворян, аж до арешту і зняття кандидатів на посаду предводителів, які здавалися йому надто прив'язаними до інтересів своїх виборців. 1817-го, у перший рік перебування на посаді, Репнін не підтвердив вибір маршалком полтавського дворянства Дмитра Трощинського, колишнього міністра юстиції. Трощинський було радів призначенню Репніна, але медовий місяць у його стосунках з новим губернатором швидко

минув. Згодом Трошинський став чільною фігурою місцевих «лібералів», серед яких були й майбутні учасники повстання декабристів.

Стосунки Степана Ширая з Репніним розвивалися схожою ко- лією. Спершу Ширай мав добрі стосунки з губернатором, той тричі підтверджував кандидатуру Ширая на посаду предводителя чернігівського дворянства. Але період приязні скінчився 1826 року, коли Репнін заарештував кількох чернігівських дворян за дрібний конфлікт довкола дворянських виборів. Про справу доповіли Миколі I, той вирішив, що Репнін перестарався. Репнін своєю чергою вирішив, що Ширай, відсутній під час виборів, має заплатити за це приниження. Він усунув генерал-майора з посади, покликавшись на його вік та хвороби, які начебто заважали йому виконувати службові обов'язки. Ймовірно, це був тільки привід, адже між ними існували й інші розходження. Відомо, що Ширай різко критикував рекрутську систему, коли в місцевих дворян забирали кріпаків в імперську армію. Судячи зі щоденника Михайла Погодіна, малоросійські дворяни були цим дуже незадоволені. Багато хто пам'ятав старі добрі часи, коли військова служба лишалася прерогативою козаків і не шкодила економічним інтересам поміщиків. Ширай писав петиції в Петербург в обхід Репніна і кидав відкритий виклик його владі.

Репнін не подарував такого непослуху. Він не допустив Ширая до виборів у 1828 і 1829 роках. Коли Ширай прибув у Чернігів на вибори 1829 року, Репнін надіслав цивільному чернігівському губернатору листа, в якому писав:

До сведения моего дошли слухи, что С. М. Ширай приехал в Чернигов и желает при предстоящих выборах вступить в должность губернского маршала. После жалобы, принесенной им на меня Государю Императору, не намерен я допустить его к должности на нынешнее трехлетие, но если дворянство избрет его на будущее и он переменит свое поведение, то рад буду утвердить в оной. Почему я покорнейше прошу В[аше] Пр[евосходительст]во известить меня о сем до приезда моего в Чернигов для соображения, ибо я весьма буду благодарен, если В[аше] Пр[евосходительст]во найдет случай дать ему о сем почувствовать⁴³⁴.

Репнін виграв, і Ширая не дали залишитися на наступний термін, але він ніколи не здався. Вперту боротьбу Ширая з генерал-губер-

⁴³⁴ Цит. за: Письма графа В. П. Кочубея к М. М. Сперанскому // Русская старина. — 1902. — Т. 12. — Кн. 4. — С. 312.

натором пам'ятали і через багато років після конфлікту. Згідно з однією апокрифічною історією, Ширай, «человек очень умный, но большой оригинал, ...имел особенное удовольствие быть в ссоре со всеми малороссийскими генерал-губернаторами и замечать все промахи их управления; они боялись страшно его сарказмов, передаваемых тотчас в Петербург в смешном виде землякам его, Трошинскому и Кочубею»⁴³⁵. Але цього разу високі покровителі не допомогли. У 1820-х роках Дмитро Трошинський вже відійшов від влади, а Віктор Павлович Кочубей (1768–1834), колишній протезе Олександра Безбородька, а потім міністр внутрішніх справ, мусив поводитися обережно, бо його власний племінник загруз у конфлікті довкола переобрання Ширая предводителем чернігівського дворянства.

Племінника звали Дем'ян Кочубей. Якийсь час Репнін конфліктував з молодшим Кочубеєм через незаконну торгівлю горілкою у великоруських губерніях. Дворянство, зрозумівши, що Репнін блокуватиме кандидатуру Ширая, висунуло Дем'яна Кочубея, який спершу агітував за Ширая, але Репнін зірвав і цей план. Віктор Кочубей у Петербурзі занепокоївся і вирішив перестраховатися, щоб уникнути звинувачень у непотизмі і лобіюванні родича. Він надіслав дуже обережного листа Репніну, де писав, що його непокоїть тільки загальне добро. Незважаючи на цей реверанс, Кочубей не вважав Репніна своїм приятелем і приватно відгукувався про його правління дуже критично. Віктор Кочубей радів переведенню свого зятя, який довгий час служив цивільним чернігівським губернатором, у Петербург, подаль від запального Репніна. «Здесь (т. е. в Малороссии), — писав він якось, — все идет против здравого рассудка, и злоупотребления неисчислимы. Генерал-губернатор в деревне своей ест и пьет, а управляют губерниями канцелярские чиновники, из всего делающие деньги». Закид не зовсім справедливий. Репнін справді славився розкошами і багато часу проводив у своєму маєтку в Яготині під Прилуками, але губернатор з нього був цілком ефективний. Ясна річ, на війну з впливовим столичним чиновником пороху йому вистачало⁴³⁶.

⁴³⁵ Письмо императора Павла. Ширай. Сообщил А. В. Шереметев // Русская старина. — 1875. — Т. 12. — Кн. 4. — С. 820.

⁴³⁶ Цит. за: Павловский И. Ф. Полтавцы: иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. — Полтава, 1914. — С. 42. Див.: Saunders D. The Ukrainian

Степану Шираю довелося відступити. В нових виборах старий генерал-майор, якому скоро мало виповнитися сімдесят, участі вже не брав. Але навряд чи він виніс із цього урок і змінив поведінку, на що сподівався Репнін. Навіть без посади маршалка Ширай лишався великим авторитетом у Чернігівській губернії, він очолював опір дворянства зазіханням уряду на місцеві привілеї. Отримавши у грудні 1840 року записку з пропозицією скасувати Литовський статут, останній атрибут Гетьманату, маршалок чернігівського дворянства Василь Любомирський розіслав її на ознайомлення не тільки повітовим предводителям, а й давно відставленому Степану Шираю. «Досвідченість ваша, — писав Любомирський, — та довір'я до вас усього дворянства ручаються, що висновок ваш буде непомильний».

Наступного місяця суразький предводитель, родич Степана Ширая Петро Ширай написав до Любомирського, що «Литовського статуту зносити не треба. Він цілком ясний і не загороджує шляху для діяння інших законів. Він потрібний для загального добра та правосуддя жителів черніг. губ., що права її підтвердив Микола I». Більшість маршалків Чернігівської губернії притримувалися тієї ж думки, зокрема молодше покоління великої родини Ширая: Микола Бороздна в Новозибкові, Михайло Судієнко в Новгороді-Сіверському і Петро Ширай у Суражі. Литовський статут, скасований у західних областях імперії 1840-го, діяв у Гетьманаті ще кілька років⁴³⁷.

Можна припустити, що змагання малоросійського генерал-губернатора з чернігівським маршалком охопило сферу історіографії ще до того, як воно набрало політичного забарвлення. Якщо Репнін підтримував Бантиша-Каменського в написанні «Истории Малой России», то Ширай, наскільки нам відомо, мав свій історичний проект, який він активно поширював. Ідеться, звичайно, про «Історію русів». Один список пам'ятки Ширай надіслав репнінському протеже Дмитру Бантишу-Каменському, якого в берез-

Імпрст. — Р. 111; *Шандра В.* Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. П. Репніна (1816–1834) // Український історичний журнал. — 2000. — № 4; *Свербигуз В.* Старосвітське панство. — Варшава, 1999. — С. 122–124.

⁴³⁷ *Василенко, Микола.* Як скасовано Литовського Статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) // *Василенко М.* Вибрані твори: У 3 т. — К., 2006. — Том 2: Юридичні праці. — С. 327, 329.

Розділ 17. Суперники

37. Степан Ширай

38. Микола Рєпнін

39. Віктор Кочубей

40. Дмитро Бантиш-Каменський

ні 1825 року призначили цивільним губернатором Тобольська. У переробленому виданні Бантиша-Каменського 1830 року серед «источников малороссийской истории» значилася «История Руссов или Малой России, полученная мною от г. губернского мар-

шала черниговського Степана Михайловича Ширая». Бантиш-Каменський імовірно отримав цей рукопис ще до від'їзду з України, адже його було згадано в записці про права козаків, підписаній Репніним восени 1824 року — перша відома сьогодні згадка про існування «Історії русів»⁴³⁸.

Записка генерал-губернатора від 1824 року показує, що цей текст був відомий не тільки Бантишу-Каменському, а й власне Репніну і вплинув на них обох. Однак «Історія русів», на відміну від твору Бантиша-Каменського, являла собою старшинську версію історії України, якою праця Бантиша так ніколи і не стала. Судячи з активного переписування «Історії русів», вона припала до душі колишній козацькій старшині і продовжила давню традицію створення і поширення історичного знання в рукописній формі. Ця традиція охоплювала не тільки відомі козацькі літописи першої половини XVIII століття, як-от Самійла Величка і Григорія Грабянки, а й місцеві стародубські твори — літописи Романа Ракушки-Романовського (Самовидця), Григорія Покаса з Почепа, Федора Манківського з Шептаків і [Архипа] Худорби з Погребків під Новгородом-Сіверським⁴³⁹.

Добрий приклад відмінностей між «Історією русів» та працею Бантиша, коли йдеться про ставлення до них нащадків козацької старшини, подає один із записів у щоденнику Михайла Погодіна, про який уже йшлося вище. За кілька тижнів до цитованого раніше запису про настрої в малоросійському суспільстві, що їх поділяв і автор «Історії русів», у травні 1822 року Погодін відвідав Костянтина Калайдовича, одного з провідних дослідників руських літописів. Судячи з щоденника, вони говорили «об Истории Малой России, изданной Бантыш-Каменским. При этом Калайдович сообщил, что Кочубей не хочет, чтобы там было говорено о жене полковника Кочубея, при Петре имевшей связь с Мазепой; также оно письмо сего последнего, в коем он укоряет Кочубея в том, что тот, выведенный

⁴³⁸ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. — М., 1830. — С. х; *Дячук, Леонтій.* Записка про малоросійських козаків Миколи Репніна-Волконського // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1999. — С. 117–140.

⁴³⁹ *Бовгуля А.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII століття. Списки та редакції творів. — К., 2010. — С. 136–148, 250, 257, 263, 278, 287, 296.

из мужицких детей, забывается, и пр. На это Погодин заметил: “Ах, глупцы, чего стыдятся они”»⁴⁴⁰.

Остання ремарка Погодіна стосується нібито простолюдинського походження Кочубеїв. Народившись кріпаком, Погодін не міг втриматися від шпильки на адресу помітної аристократичної родини. Але найбільше цікавить нас те, що Віктор Кочубей намагався втрутитися у редагування «Истории Малой России», щоб його родина фігурувала в якнайкращому світлі.

Ми знаємо, що Кочубей контактував з Репніним і Бантишем-Каменським стосовно «Истории Малой России». Він, зокрема, інформував Бантиша, що його книжку представили імператору — вона здобулася на високу похвалу і принесла авторові титул статського радника. Але ні автор, ні його меценат Репнін не дослухалися до побажання Кочубея. Бантиш-Каменський на вимогу цензури мусив прибрати окремі пасажі про втрату малоросійських прав і свобод, але там, де йшлося про предків Кочубея, нічого не змінив. «История Малой России» розлого розповідає про стосунки гетьмана Івана Мазепи з Марією Кочубеївною, донькою його колишнього друга генерального судді Василя Кочубея. Розгніваний батько доніс на Мазепу Петру I і звинуватив його у державній зраді. Цар не повірив і віддав Василя Кочубея разом з його родичем і співником полтавським полковником Іваном Іскрою Мазепі на розправу. На початку XIX століття не було нічого поганого в тому, що чийсь предки загинули, довівши свою вірність царю, але інша річ близькі стосунки з проклятим гетьманом — таке свідчення навряд чи грало на користь нащадкам.

Репнінська «История Малой России» не брала до уваги позицію Кочубея, на відміну від шираївської «Історії русів». Анонімний автор пояснював донос Кочубея та Іскри на Мазепу «побуждением ревности за жену Искрину, имевшую подозрительные обхождения с гетманом». За цією версією, роман з Мазепою мала Іскрівна, а не Кочубеївна! Твердження щонайменше сумнівне, бо в жодних інших джерелах немає свідчень про якісь амурні стосунки Мазепи з жінкою з родини Іскор. Автор «Історії русів» маскує сліди і приписує цю інформацію «преданию народному». Так чи так, ім'я Віктора Ко-

⁴⁴⁰ Барсуков Н. П. Жизнь и труды М. П. Погодина. — СПб., 1888. — Т. 1. — С. 159.

чубея та його родини було в «Історії русів» очищено від підозрілого зв'язку з проклятим Мазепою.

Ми не знаємо, звідки Калайдовичу було відомо про те, що Кочубею не сподобалася «История» Бантиша-Каменського, але не менш цікаве тут інше: Погодін, згадуючи про «жену полковника Кочубея», вводить у мазепинський сюжет персонаж «дружини полковника», про котру нічого немає в жодному іншому тексті, крім «Історії русів». Зазвичай тут фігурує донька генерального судді Кочубея. Звідки Погодін почув про полковникову дружину: від Кочубея через Калайдовича чи від Михайла Ширая? Ми не знаємо відповіді на це питання, але ремарку в погодінському щоденнику дуже важко, а то й неможливо інтерпретувати без долучення до цієї справи Ширайів і їхніх родичів та знайомих в Україні, Москві та Петербурзі⁴⁴¹.

Історія про полковникову дружину і складні стосунки Віктора Кочубея і Миколи Репніна могли мати вплив на кінець кар'єри, а то й життя Репніна. Після відставки Репніна з посади малоросійського генерал-губернатора керувати краєм доручили зятю Віктора Кочубея графу Олександрю Строганову. Саме при ньому почалося розслідування «фінансових зловживань» колишнього генерал-губернатора. Репніна підозрювали у привласненні 200 000 рублів під час будівництва інституту шляхетних дівчат у Полтаві. У розпал розслідування Репнін вийшов зі складу Державної ради в Петербурзі і разом з сім'єю виїхав за кордон. Більшість його маєтків конфіскували в державну скарбницю. Злочину не довели: виявилось, що Репнін справді виділив кошти, призначені на інші потреби, на будівництво інституту, але не привласнював їх, мало того, дав на цю справу ще 65 000 своїх грошей. Але слідство припинилося тільки по його смерті і, ймовірно, не тільки отруювало, а й вкоротило Репніну життя. Він повернувся з-за кордону 1842 року і оселився в Яготині — єдиному своєму маєтку, не конфіскованому державою. Репніна по суті спіткав фінансовий крах. Але він і далі щедро жертвував на відбудову Густинського монастиря, де його й поховали в січні 1845-го.

⁴⁴¹ Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.) — Х., 1996. — С. 169, 177; Saunders D. The Ukrainian Impact. — Р. 183, 311; История Русовъ. — М., 1846. — С. 201; пор.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1903. — С. 373, 574–577.

Можливо, те, що розслідування діяльності Репніна почав зять Віктора Кочубея, — простий збіг (відомо, що Репнін конфліктував також з міністром фінансів графом Дмитром Гур'євим, син якого Олександр заступив Репніна на посаді малоросійського губернатора в 1834 році). Але складається враження, що наприкінці життя старий губернатор таки поплатився за свій конфлікт з українськими вельможами, їхніми родичами та покровителями в Петербурзі. Боротьба двох центральних гравців у малоросійській політиці 1820-х років Репніна та Ширая нарешті закінчилася. Але змагання їхніх поглядів на історію України, як нам здається, входило в найцікавішу фазу⁴⁴².

Отже, Репнін і Ширай були конкурентами. Вони по-різному розуміли інтереси України і пропагували різні історичні концепції. Такий висновок створює нове тло, на якому слід розглядати появу й поширення «Історії русів». Він дозволяє повернутися і до гіпотези, що, можливо, Степан Ширай долучився не тільки до поширення, а й до написання цього твору. Схоже, що за цим припущенням тепер існує достатньо аргументів.

Ширай з різних боків добре вписується у портрет автора або співавтора «Історії русів». Козацько-дворянське походження Ширая відповідає настановам анонімного автора стосовно ролі козаків і старшини в українській історії. А його військова кар'єра, особливо участь у турецьких війнах і поділах Польщі, може пояснити любов автора до батальних сцен та обізнаність із географією південної України, де розгорталася більшість справжніх і вигаданих битв, що фігурують на сторінках пам'ятки. Крім того, Ширай володів землею в Єлисаветградському та Ольвіопольському повітах на півдні. За час служби в армії Ширай познайомився з багатьма людьми, важливими для автора «Історії русів». Один із них — Ар-

⁴⁴² Шандра, Валентина. Створюючи імперську еліту // День. — 2006. — 15 грудня. — № 220 (<http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/ctvoryuyuchi-impersku-elitu>). Про посаду губернатора в Російській імперії XIX століття і стосунки губернаторів з центром див. статті: Бикташева, Алсу. Механізм призначення губернаторов в Росии в первой половине XIX века // Отечественная история. — 2006. — № 6. — С. 31–41; Бикташева А. Надзор над губернаторами в Росии в первой половине XIX века // Вопросы истории. — 2007. — № 9. — С. 97–105. Дякую Джону ЛеДону за інформацію про конфлікт Репніна з Гур'євим.

хип Худорба, ймовірний автор «історії Худорби», одного з найважливіших джерел «Історії русів». Худорба в 1785–1786 роках служив разом з Шираєм у Стародубському карабінерному полку. Другий — генерал Олексій Мельгунов, новоросійський генерал-губернатор у 1764 році і антигерой епізоду «Історії русів» про повстання пікінерів у південній Україні. Генерал Мельгунов, як і дядьки Ширая Андрій та Іван Гудовичі, був близький до імператора Петра III. Як і сам Ширай, він недовгий час (у 1762-му) командував Ризьким драгунським полком. Походження Ширая, вік та військовий досвід можуть пояснити також окремі мовні особливості «Історії русів» — суміш російської військової й канцелярської лексики з діалектною українською мовою.

Але найцікавіші і найсильніші аргументи на користь того, що Ширай мав стосунок до написання або редагування «Історії русів», пов'язані не з його армійським і дипломатичним досвідом, а з «пенсійними» роками, проведеними на Стародубщині. Землі Ширая межували з поселеннями старовірів, яких ще на початку ХХ століття місцеве населення називало москалями. Це пояснює погляди анонімного автора на сучасних йому росіян. Політична роль Ширая на Стародубщині на початку ХІХ століття — ще один важливий елемент нашої аргументації. Він був чернігівським предводителем у часи, коли еліта колишнього Гетьманату добивалася дворянського статусу для нащадків козацької старшини нижчих рангів. Від самого початку чернігівське дворянство, озброївшись історичними аргументами, стояло в авангарді цієї боротьби і вважало, що боронить честь та історичні права цілого малоросійського народу. Степан Ширай мусив поділяти ці настанови.

У 1818 році, якраз коли Ширай став предводителем чернігівського дворянства, в епопеї з визнанням дворянського статусу нащадків козацької старшини стався поворот на гірше. У грудні Герольдія постановила: «Малоросійські чини нижче 8 класу, які не представляють жалувані їхнім предкам гетьманські універсали на нерухомі маєтності, ...герольдією не визнаються шляхтичами». Через кілька років у петиції, яка вийшла з канцелярії Ширая, дворянство знову вимагало повернути малоросійські права і привілеї та визнати дворянський статус малоросійських чинів. «Тому шляхетство Чернігівської губернії наполегливо повторює попередні прохання про вирішення справи і отримання милості, щоб малоросійські чини

приймалися як доказ шляхетства, якщо чийсь предки мали їх, і щоб до вирішення справи подальші супротивні рішення герольдії були призупинені», — було сказано у заяві маршалка Ширая⁴⁴³.

Усі ці роки Ширай уособлював центр місцевого політичного й суспільного життя, в його стародубському домі збиралося «лучшее общество» Сіверщини. Ядро цих людей склали родичі Ширая, чії фамільні історії фігурують на сторінках «Історії русів». Миклашевських, Гудовичів і Галецьких, крім того, що їхніх предків виведено в останній частині трактату, об'єднувало те, що всі вони були родичами Степана Ширая. Він стояв у центрі матримоніальної мережі, яка пов'язувала ці фамільії і поєднувала стародубських аристократів з петербурзьким світом Завадовських і Безбородьків, теж родичів Степана Ширая. Був Ширай причетний до написання «Історії русів» чи ні, але в цьому творі дивовижно відобразилися його особисті і родинні симпатії. Що ближче якась стародубська фамільія стояла до Ширая, то помітнішу роль вона відігравала на сторінках «Історії русів».

Нагорі цього списку стояв Василь Гудович, рупор ідей автора «Історії Русів» і дід по матері Степана Ширая. Меншу увагу приділено стародубському полковникові Михайлу Андрійовичу Миклашевському, предку Степана Ширая по чоловічій лінії. Інші родичі Ширая, Галецькі, фігурують не завжди в позитивному світлі. Але не все залежало від ступеня спорідненості, важили і стосунки всередині родини, про що свідчить розрив Ширая з дружиною Уляною та складні стосунки з її сім'єю, Борозднами. Імені Борозден немає в «Історії русів», коли автор розповідає одну з їхніх сімейних історій, мало того, предок Борозден, гадяцький полковник Антін Крижановський, став мішенню різкого випаду автора. Поза сумнівом, текст «Історії русів», що його поширював Степан Ширай, відбивав його погляди на те, чії предки заслуговують на місце в історії України, а чії — ні.

Чим іще виділяється Степан Ширай на тлі інших стародубських кандидатів на авторство твору? Він краще за всіх вписується в гіпотетичний портрет автора. Ми знаємо, що висловлені в «Історії русів» або схожі на них ідеї в домі Ширая обговорювали задовго

⁴⁴³ Цит. за: *Свербигуз, Володимир*. Старосвітське панство. — Варшава, 1999. — С. 172–173. Див. також: *Козут З*. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 218–225.

до 1824 року, коли вперше згадується ця пам'ятка у меморандумі Рєпніна, чи 1828-го, коли її начебто вперше знайшли у Гриневі. Запис у щоденнику Михайла Погодіна за червень 1822 року напрочуд добре відображає центральні теми «Історії русів». Зокрема, першість козаків стосовно назви та історії Русі, неприязнь до етнічних росіян-москалів, прагнення повернути втрачені права і свободи і, не останньою чергою, повага до Івана Мазепи, якщо не захоплення ним. Погодінський щоденник можна порівняти з результатами судової експертизи — він вказує на ідеологічну ДНК-спорідненість Степана Ширая з автором «Історії русів».

Попри те, що багато доказів вказують на Степана Ширая, і з його кандидатурою, на жаль, виникають певні проблеми. Існують підозрілі моменти, які наводять на думку, що Ширай не був, або, краще сказати, не був самотнім автором «Історії русів»: його родина заявляла про своє польсько-шляхетське походження, а анонівному авторові таке дуже не подобалося. Степан Ширай був прекрасним оповідачем, але немає жодних свідчень, що відставний генерал-майор був ще й письменником. Брак саме текстуральної ДНК не дозволяє пов'язати його з «Історією русів». Якщо і Степан Ширай не кваліфікує на авторство «Історії русів», то хто ж тоді був її автором?

Ми встановили вірогідний час написання «Історії русів» (1810-ті роки), місце її написання (Стародубщина), ідентифікували коло людей, які могли бути її меценатами, авторами, співавторами або редакторами. Крім Ширая тут фігурують Іван Лашкевич, Яків Радкевич, Петро і Василь Бороздни. Всі їх пов'язує час, місце, походження, сімейні або суспільні зв'язки. Всі вони могли взяти участь у цій справі, але наявні тепер дані не дозволяють оголосити когось одного з них автором «Історії русів». Можливо, що автор — хтось інший, якась людина, близька до окресленого в цій книжці кола. А можливо, проблема полягає не у відповідях, а в питаннях, які ми ставимо. Що як у «Історії русів» не один автор?

«При аналізі авторського твору, — пише Гарольд Лав у своїй роботі про феномен авторства, — за взірцем часто беруть ситуацію, коли текст, усамітнівшись, пише один автор: обшита деревом кімната Пруста, швейцарське шале Дікенса, елегантний кабінет Мері Ворд у Стокс-Хаузі. Це означає обмежитися не тільки конкретним видом авторства, а й конкретною його фазою». Лав доводить, що такий погляд на авторство ігнорує одну з найдавніших його форм —

спільне авторство. Протягом століть воно набувало різних форм: «попереднє авторство» (хтось продукує частини тексту, а потім їх використовують інші), «виконавче авторство» (інша людина або кілька людей надають тексту остаточного вигляду), «ревізійне авторство» (тут треба віддати належне редакторам) і, нарешті, «декларативне авторство» (характерне для політиків і знаменитостей, за яких пишуть літературні раби)⁴⁴⁴.

Могла «Історія русів» бути результатом спільного авторства? Може, автор «Історії русів» справді схожий на героїв «Східного експресу» Агати Крісті — там жертву по черзі убили всі дванадцять підозрюваних. Спільне авторство «Історії русів» припускали й раніше: цей твір приписували то новгород-сіверському патріотичному гуртку, то групі полтавських масонів довкола малоросійського генерал-губернатора Репніна. Ці гіпотези так і не знайшли підтвердження у джерелах.

Але «Історія русів» цілком вписується в концепцію попереднього і спільного авторства: такий підхід дозволяє врахувати внесок авторів раніших козацьких літописів, зокрема «Краткого описания Малороссии» з додатками Безбородька та «історії Худорби». Розглядаючи історичні твори кінця XVIII — початку XIX століття, важливо пам'ятати, що вельможні й знамениті автори тієї епохи не мусили самі провадити дослідження і писати цілий текст. Візьмімо для прикладу Олександра Безбородька, який підтримав публікацію «Краткой летописи Малой России» Рубана і написав туди розділ, або князя Миколу Репніна, який спонсорував «Историю Малой России» Бантиша-Каменського і написав один розділ для книжки. Слід визнати за можливе, що людина, яка створила «Історію русів», не конче написала весь текст сама, а могла скомпіювати цей твір, написати або надиктувати сюжети про історію Гетьманату після 1708 року, а потім сприяти поширенню рукопису, з яким не хотіла пов'язувати своє ім'я.

При такому підході Степан Михайлович Ширай, відставний генерал-майор і предводитель чернігівського дворянства, потрапляє у цілком новий контекст. Як уже йшлося вище, є всі підстави вважати його спонсором «Історії русів» і джерелом її колоритних істо-

⁴⁴⁴ Love, Harold. *Attributing Authorship. An Introduction.* — Cambridge, 2002. — P. 32–50.

рій. Хтось близький до Ширая і відкритий до його впливу міг бути безпосереднім автором або редактором основного тексту. Його син Михайло був надто малий і до 1818 року не міг брати участі в написанні «Історії русів», але наявні у нас відомості про Степана Ширая свідчать, що його завжди оточували інші помічники. Саме такий образ Ширая постає з однієї апокрифічної історії: «Ш[ир]ай ходил по улицам всегда с большою свитой мелкопоместных дворян, которые у него исполняли разные домашние должности: один носил за ним трубку, другой кисет с табаком и т. д.». Можна припустити, що були й люди, які носили за ним перо, чорнило і папір та записували історії свого патрона. Стосовно можливості різних містифікацій, то Ширай цілком спокійно підробляв документи: за його наказом було підправлено церковні книги із записом про народження Олександра Ширая. Така людина нічого сумняшся могла приписати до рукопису ім'я архієпископа Кониського⁴⁴⁵.

Вище йшлося про зв'язок «Історії русів» з родинами чільних стародубських дідичів, зокрема, Михайлом Миклашевським і Петром Борозною, а також з місцевими авторами, як-от Іван Лашкевич, Яків Радкевич і Василь Борозна. Деякі, якщо не всі, вищезгадані люди могли у свій спосіб долучитися до створення «Історії русів»: розповідали свої сімейні історії або ділилися з основним автором знаннями історії і літератури, можливо допомагали накидати чорновий варіант або навіть взяли на себе головну роль у написанні тексту. Всі вони мали потрібну кваліфікацію і, наскільки нам відомо, ділилися один з одним не тільки фамільними переказами, а й історичними документами та історіографічними творами. Інакше неможливо пояснити, звідки рукопис Худорби знали не тільки Миклашевські, а й автор «Історії русів», або як у бібліотеку Борозден потрапив список російського перекладу «Літопису Малоросії» Шерера, подібний до того, на якому стоїть ім'я Якова Радкевича. Схоже, що вони читали ті самі журнали — однозначно «Вестник Европы» і, можливо, «Украинский вестник».

Найімовірніше «Історію русів» було задумано у розпал боротьби за визнання дворянського статусу козацької старшини, яка закінчилася 1809 року тактичною перемогою старшини. Фінального вигляду твір очевидно набув після наполеонівських воєн. Козацькі полки,

⁴⁴⁵ Пыляев М. Замечательные чудачки и оригиналы. — М., 2003. — С. 268–270.

які захищали імперію, було розформовано, почався наступ на права старшини, а Віденський конгрес санкціонував новий устрій Європи, при якому поляки — головні вороги козаків — отримали автономію і привілеї, давним-давно у самих козаків відібрані. Ціна за входження в імперію здавалася надто високою, а вигоди — надто дрібними. Світу слід було нагадати про козацьку славу, вірну службу і понесені жертви. Перший датований список «Історії русів» (1818 рік) підказує, що автор завершив роботу якраз тоді, коли почався новий наступ на права старшинських нащадків. Активна діяльність Миколи Репніна по збиранню джерел для «Истории Малой России» Бантиша-Каменського, яка почалася 1816 року, могла поквалити автора «Історії русів» завершити свій варіант української історії. Неясно, чи призначався цей твір для публікації, але після того, як Ширая обрали маршалком цілої губернії того самого 1818 року, не могло бути й мови про те, щоб його ім'я або ім'я когось до нього наближеного стояло на обкладинці книжки, яка містила неоднозначні пасажі про Мазепу і критичні відгуки на адресу Петра I і Катерини II. Прізвища архієпископа Кониського і Григорія Полетики служили для прикриття і легітимації викладених ідей. Коло поширення «Історії русів» обмежувалося друзями і родичами, до яких належали Шираї і Миклашевські. 1824 року «Історію русів» надіслали до штаб-квартири Репніна. Мабуть, того самого року уривки її потрапили до Кондратія Рилєєва. Гринівська «знахідка» «Історії русів» у 1828 році або близько того якщо й не була інсценізована Шираєм, то стала додатковим стимулом до поширення загадкового тексту.

Олександр Оглоблин 1942 року писав, що, шукаючи автора «Історії русів», він хотів передусім з'ясувати культурно-політичний арсенал і погляди людей його кола: «Імення автора твору з'ясує нам його культурне і соціальне оточення, так само як з'ясування цього оточення, на підставі вивчення самого твору, дасть нам яскраве і повне уявлення про ідеологію його творця». Це було головною метою і мого детективного розслідування. Воно не вивело нас на одного конкретного автора загадкового тексту, але ми ідентифікували коло людей, причетних до появи трактату. Ми також з'ясували, хто стояв у центрі цього кола. Саме ця широка і не завжди одностайна група стародубських друзів і родичів була причетна не тільки до поширення, а й до написання «Історії русів». Здається, що це найпевніший і, можливо, найтривкіший результат нашої історіографічної одисеї. Тепер наре-

шті можна поставити «Історію русів» у її рідний політичний, ідеологічний і культурний контекст та розшифрувати початковий смисл тексту, який гіпнотизував багато поколінь читачів⁴⁴⁶.

Дослідження середовища, в якому виникла «Історія русів», перебувають у первісній стадії, і нині починається, напевно, найцікавіший етап цих студій. Хочеться сподіватися, що ця книжка сприятиме відродженню інтересу до життя і спадщини призабутого кола стародубських патріотів, які назавжди застрягли між козацьким минулим і новими імперськими реаліями, між імперією і нацією і врешті-решт між Україною і Росією.

Випадком чи скоріше логікою історії Стародуб опинився по російський бік російсько-українського кордону. Але історичну роль цього міста слід переосмислити в рамках світу, до якого він колись належав, — цей світ був окреслений кордонами Гетьманату і Російської імперії, а не сьгоднішніх Росії і України. Це нелегке завдання.

У вересні 2003 року єпископ брянський і севський Феофілакт офіційно зняв анафему, нібито накладену на місто Стародуб у другій половині XVII століття. Історію про анафему відомі джерела (у тому числі й «Історія русів») не підтверджують, але пострадянська легенда оповідає, що колись квітуче місто занепало, бо в козацькі часи зберегло вірність російському царю, і зрадливий український гетьман прокляв його. Зі зняттям анафemi милість Господня повернулася у Стародуб, місто дочекалося винагороди за вірність російській державі і перегорнуло гірку сторінку історії⁴⁴⁷.

Справді, від козацької старшини XVII, XVIII і навіть XIX століття на Стародубщині лишилося дуже мало. Палац Безбородьків у Гриневі досі стоїть, але він у жалюгідному стані. Дивовижний маєток Завадовських у Ляличах — у руїнах. Від маєтку Миклашевських у Понурівці лишилися тільки стіни церкви. Завдяки місцевим ентузіастам було відновлено могили Борозден, але могила Михайла Миклашевського досі невідома. Мало що нагадує про будинок Ширия

⁴⁴⁶ Оглоблін О. П. До питання про автора «Истории Русов». — К.: Інститут історії НАНУ, 1998. — С. 18.

⁴⁴⁷ Пусь В. М. Стародубские легенды (http://starburg.ru/starodubskie_legendy/index.html); Очерк о Стародубе. История одной командировки (http://starburg.ru/ocherk_o_starodube/index.html).

в Солові. Ми навіть не знаємо, де поховано Ширая: у Пантусеві, де він жив перед смертю, чи в Солові, де він 1785 року збудував фамільну церкву Михаїла Архангела. Московський поет Борис Романов не зміг знайти могилу Ширая під напіврозваленою церквою. В «Оде селу Солова» він сумує за втратою і гірко запитує:

Когда в последний раз звонил
Архангел грозный Михаил
Над приснопамятным кладбищем?
Где спит на нём Степан Ширай?
Какая здесь гуляла банда?
Когда забыл казачий край
Суворовского адъютанта...⁴⁴⁸

Немає надії, що колись знайдеться могила дядька Ширая генерал-фельдмаршала Івана Гудовича. Його портрет висить на сайті московської мерії серед портретів колишніх градоначальників російської столиці, а кістки розкидано по Києво-Печерському монастирю. Покоритель Кавказу заповів поховати його у соборі св. Софії в Києві, але нащадки не послухалися і поховали його в Успенському соборі Печерської лаври. Восени 1941 року на початку німецької окупації собор ХІ століття підірвали чи то радянські агенти, чи то нацисти. Якщо за цим стояли радянські агенти, то вони очевидно цілили (і не попали) у правителя Словаччини Йозефа Тіто, який хотів відвідати монастир. Собор відбудували 2000 року, але решток Гудовича так і не знайшли⁴⁴⁹.

Не кращою виявилася і посмертна доля князя Миколи Репніна та його дружини Варвари, яка померла в Москві, але була похована разом з чоловіком у Густині. В 1930-х роках їхні могили відкрили і розграбували. Лишився тільки фамільний склеп Репніних у Воскресенській церкві монастиря, але не виключено, що праху князя

⁴⁴⁸ Романов Б. Ода селу Солова (<http://forum.vgd.ru/post/206/25801/p830978.htm>); Солова. Церковь Михаила Архангела. Народный каталог православной архитектуры (<http://sobory.ru/article/index.html?object=01631>); *Чеплянская, Екатерина*. Стародубский уезд. Села и их жители. Солова (http://www.debryansk.ru/~mir17/fio_sel9.htm).

⁴⁴⁹ Главы городской администрации: 1809–1812 — Гудович Иван Васильевич (http://www.mos.ru/about/history/heads/index.php?id_4=67); Покоритель Хаджибея // Фокус (<http://focus.ua/history/896>); *Кабанець, Євген*. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Документальне розслідування. — К., 2011.

та його дружини там уже немає. У цьому склепі покоїться ще одна людина — Орест Макаренко, син українського архітектора Миколи Макаренка, який врятував Густиню та багато київських пам'яток від знищення у 1930-х роках. Орест помер, допомагаючи батькові в дослідженні архітектурних скарбів монастиря. Сплюндровано і склеп Маркевичів, зокрема могилу автора «Истории Малороссии» Миколи Маркевича у Свято-Троїцькій церкві Густинського монастиря⁴⁵⁰.

Більшість відвідувачів Густинського монастиря не побачать нічого особливого в тамтешньому некрополі, але знавці української і російської історії оцінять парадокс. У нефі церкви, збудованої Іваном Мазепою, поховано Миколу Репніна, великороса і генерал-губернатора Малоросії, а по сусідству з його могилою лежать нащадки українських шляхетських родів, з якими він усе життя боровся. Могила Репніна після розпаду Радянського Союзу стала об'єктом паломництва, а про місце поховання Степана Ширая, головного опонента Репніна і оборонця шляхетських прав, нічого не відомо. Його колишні маєтки і вірогідно могила опинилися на території Російської Федерації. Одного учасника цієї великої дискусії про національну ідентичність пам'ятають і шанують як росіяни, так і українці. Другого геть забуто.

Інша річ історичні ідеї, що їх вони пропагували. У сьогоденному світі домінують ексклюзивістські національні ідентичності. Це великою мірою результат діяльності Степана Ширая, його стародубських друзів і спільників. Незалежно від своїх бажань і намірів, вони викресали іскру, з якої народилися принаймні дві модерні нації. Національна ідеологія, яку формулювала і пропагувала «Історія русів», охопила народ по обидва боки сучасного російсько-українського кордону. Стародубські старовіри, яких так не любили місцеві дворяни, заповнили козацькі землі, і ті перетворилися на область у сучасній Росії. А українські селяни, яких князь Репнін захищав від поміщиків-українців, прийняли національну ідеологією своїх експлуататорів.

⁴⁵⁰ Свято-Троицкий женский монастырь (<http://old.orthodox.com.ua/?menu=7&submenu=2>); *Власенко, Станислав*. Еще одна тайна Густинских монахинь http://blog.turmir.com/blog_13656.html.

Епілог

Десятого травня 2009 року пасажери поїзда Київ–Москва, який зупинився на паспортний контроль у Брянську, стали свідком дивної сцени. Російські прикордонники зняли з поїзда непоказного чоловіка років п'ятдесяти. Паспорт відібрали. Чоловіка оголосили персоною нон грата і не пустили в Росію, де він прожив майже усе життя. Причини не пояснювали, але незадовго до того на одному з провладних сайтів з'явилася стаття зі звинуваченнями в антидержавній діяльності на адресу московського бібліотекаря Юрія Кононенка — так звали цього пасажера. Зокрема, йому закидали нелегальне ввезення підривної літератури і випуск у Москві аудіокнижки на основі «Історії русів»⁴⁵¹.

По останньому пункту Юрій Кононенко справді був винний. 6 жовтня 2007 року він організував презентацію аудіоверсії «Історії русів» у Бібліотеці української літератури, що поблизу станції «Ризька» одразу за кільцевою лінією московського метро. Аудіокнижку створив Віктор Марченко, професор фізики одного з московських вишів. Організатори презентації мали всі підстави для гордості: 1991 року цей твір було перевидано в Києві, в інтернеті викладено оригінальний текст і переклад Драча, а тепер «Історія русів» нарешті зазвучала живим голосом. Оголошення про презентацію з'явилося на московському сайті «Кобза», і мало хто з присутніх того вечора міг запідозрити, що в цьому є щось нелегальне або підривне. Вони помилялися⁴⁵².

⁴⁵¹ Українцям забороняють в'їзд у Росію (<http://upi.org.ua/news/2009-05-15-7037>); *Мариничева, Елена*. Почему Юру Кононенко не пустили в Москву? (<http://emarinicheva.livejournal.com/81399.html>).

⁴⁵² «Історія Русовъ» (М., 1846), «Історія Русів» (пер. І. Драча) // *Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації* (<http://litopys.org.ua/istrus/>)

Через кілька днів після презентації Юрія Кононенка звільнили з посади завідувача відділу бібліотеки. Почалася істерика у пресі, презентацію аудіокнижки наводили як приклад підривної діяльності Кононенка. Уродженець України Роман Манекін, який після розпаду СРСР прийняв російське громадянство і став одним з чільних російських коментаторів української тематики і російсько-українських стосунків, звинуватив Кононенка в розпалюванні національної ворожнечі і відзначив його роль у створенні цієї аудіокнижки. Цитуючи «Происхождение украинского сепаратизма» Миколи Ульянова (1966), Манекін заявляв, що «Історія русів» — це маніфест українського націоналізму. «Все, что казачество за сто лет гетманского режима наговорило, накричало на радах, написало в “листах” и универсалах — не пропало даром, — цитував Манекін Ульянова. — ...Но уже давно выделился среди этих апокрифов один, совершенно исключительный по значению, сыгравший роль Корана в истории сепаратистского движения... Речь идет об известной “Истории Руссов”»⁴⁵³.

Незважаючи на протести, Юрія Кононенка так і не поновили на посаді і назад у Росію до сім'ї не пустили. Чи законно діяли російські правоохоронці? Невже він справді загрожував безпеці російської держави? Відповіді на ці питання, принаймні частково, залежать від того, чи вважати автора (або групу авторів) «Історії русів» пропагандистом українського націоналізму і ненависті до Росії, як це стверджували ті, хто вів кампанію проти Кононенка. У попередніх розділах ми вже продемонстрували, що це не так.

Коротка відповідь на це питання: автор «Історії русів» не був українським націоналістом і Росію не ненавидів. Модерного українського націоналізму ще не існувало. Аналіз тексту «Історії русів» та життєвого шляху людей шираївського кола показав, що «продюсери» та читачі «Історії русів» намагалися виторгувати козацькій

rusiv.htm); *Безпалько, Богдан*. У суботу 15-го жовтня у Бібліотеці української літератури у Москві (<http://kobza.com.ua/content/blogcategory/51/86/50/50>).

⁴⁵³ *Манекін, Роман*. Библиотека украинской литературы в Москве — филиал украинских националистов?, 22 октября 2007 г. (www.kreml.org/opinions/163555553?mode=print). Пор.: *Ульянов Н.* Происхождение украинского сепаратизма. — М., 1996. — С. 104. *Кононенко, Юрій*. Жанр політичного доносу живий (<http://kobza.com.ua/objednannja-ukrajinciv-rosiji/1888-zhanr-politychnogo-donosu-zhyvyj.html>).

старшині найкращі умови в рамках Російської імперії, а не поза нею. Розлога відповідь набагато складніша, з нюансами. Я спробую її сформулювати, розглянувши «Історію русів» у кількох ширших контекстах. Перший контекстуальний рівень — модерне націєтворення; другий — історія імперій та імперського прикордоння; третій — роль історичних міфологій у формуванні та функціонуванні національної ідеології.

«Історія русів» має складну будову і кілька смислових шарів, але добре вписується у класичні схеми розвитку модерних націй. Цей твір уперше з'являється в часи, коли, за схемою розвитку національних рухів Мирослава Гроха, український національний проєкт вступив у першу з трьох стадій — стадію збирання спадщини. 1818 рік — рік першого датованого списку «Історії русів» — виявився дуже важливим для українського національного руху. Того року Олексій Павловський видав першу граматику модерної української мови. Наступного року Микола Цертелєв надрукував першу збірку українських пісень, а Іван Котляревський, автор «Енеїди», написав перші українські п'єси. Протягом якихось двох років з'явилися великі літературні твори місцевим просторіччям, грамика цього просторіччя і збірка фольклору — важко уявити вдаліший момент для появи «Історії русів». Вона стала важливим історіографічним доповненням до літературного, лінгвістичного та фольклорного компонентів українського національного «пробудження»⁴⁵⁴.

«Історія русів» ідеально вписалася в перший етап українського національного відродження не тільки часом своєї появи. Вимогам моменту прекрасно відповідав жанр цього твору. Автор не приховував наміру написати національну історію, яка звеличить народ-націю та її подвиги. Героєм свого твору він зробив руську, тобто малоросійську чи то пак козацьку націю. Множинність назв допомогла перетворити історію козаків, як політичного організму і корпорації, ототожнюваних з Гетьманатом, Україною і Малоросією,

⁴⁵⁴ Див.: Павловський, Алексей. Грамматика малороссийского наречия. — СПб., 1818; Цертелєв, Николай. Опыт собрания старинных малороссийских песней. — СПб., 1819; Энеида. На малороссийский язык перелицованная И. Котляревским. — СПб., 1798; Кирдан, Борис. Собратели народной поэзии. Из истории украинской фольклористики XIX в. — М., 1974; Грабович, Григорій. До історії української літератури. — К., 1997. — С. 316–332; Субтельний О. Україна: Історія. — К.: Либідь, 1993. — Вид. 3-тє. — С. 279–305.

на історію окремої нації. За цим процесом стояв не тільки автор «Історії русів»: козацькі літописці XVIII століття вже писали про «козацький малоросійський народ», або й націю. Новизна «Історії русів» полягала не просто в наголошуванні національного елементу нарративу, а й в ототожненні народу-нації з етнічною групою у протиставленні до численних «інших».

На початку XIX століття дворянство північної частини колишнього Гетьманату зіткнулося з конкурентами, які мали виразну етнічну фізіономію. Крім старовірів-великоросів, які жили в цьому регіоні з початку XVIII століття, колишня козацька еліта після поділів Польщі запізналася зі шляхтою сусідньої Могильовської губернії та єврейськими торгівцями і підприємцями, які переселялися в Гетьманат на початку XIX століття. Автор «Історії русів» писав про «природних» малоросів, великоросів, поляків і євреїв і тим самим активно утверджував етнічну особність свого народу. В результаті він створив класичний національний нарратив: національні перемоги приписувалися героїчним вчинкам природних малоросіян, а поразки — диявольським підступам чужинців.

Але навіть це не робило стародубського автора модерним націоналістом. З одного боку, розглядаючи велико- і малоросів як окремі народи, що їх розділяють не тільки адміністративно-юридичні кордони Російської імперії, а й етнічність, він робив суттєвий крок уперед порівняно з такими попередниками, як Семен Дівович, автор «Разговора Великороссии с Малороссиєю» (1762). З другого боку, шлях від станової до етнічної концепції нації він до кінця не пройшов. У соціальному плані руська нація «Історії русів» — це нація козацької старшини та їхніх нащадків-дворян, народні маси це поняття охоплювало вряди-годи. Автор «Історії русів» — перший у довгому шереху українських інтелектуалів, які мусили якось дати раду релігійній та етнічній спорідненості українців і росіян, підкреслюючи водночас їхню окремішність. Він наголошував відмінності у той самий час, коли зробив спорідненість своєю головною зброєю — стверджував, що козаки мають першість перед великоросами у правах на руську спадщину, і присоромлював останніх за те, що ті не надають рівного статусу братам-малоросам.

Феноменальна популярність «Історії русів», якою захоплювалися такі літературні титани, як Кондратій Рилєєв, Олександр Пушкін, Микола Гоголь і Тарас Шевченко, пов'язана з двома особливостями

твору. По-перше, з пропагованими чеснотами, серед яких були патріотизм і боротьба з іноземними гнобителями. По-друге, з історіографічним стилем, який підкреслював героїчні вчинки предків і тим самим апелював до чутливої на героїку епохи Романтизму. Жодному іншому історичному творові епохи не вдалося поєднати ці два чинники, а саме вони принесли «Історії русів» приголомшливий і неминучий успіх.

На текст працювало й те, що він видавав себе за автентичне і надійне джерело — його, мовляв, писали покоління ченців, а відредагували такі знамениті люди, як Кониський і Полетика. Жанр історичної містифікації давав авторові фору перед конкурентами — «Историей государства Российского» Миколи Карамзіна (1818) та «Историей Малой России» Дмитра Бантиша-Каменського (1822). Їхнім творам бракувало не тільки «вільнолюбних ідей», а й драматизму та деталей «Історії русів», автор якої не губився при дефіциті джерел. Зберігаючи маску автентичності, він міг додавати інформацію, вводити одних персонажів і підправляти інших. Він вкладає в уста своїх персонажів довгі промови, і ті висловлюють небезпечні політичні ідеї, звільняючи автора від відповідальності.

Взірцем історичного наративу для стародубського автора служать не історичні твори Михайла Ломоносова, Василя Татіщева, Михайла Щербатова чи Івана Болтіна — всі вони покладаються на сухі літописи, а тому здаються нудними читачам романтичної епохи. Він бере приклад з неросійських зразків. Зокрема, з козацьких літописів початку XVIII століття — їхні автори наслідували гуманістичну історіографічну традицію, любили героїчні історії та сцени битв, а мотиви і почуття дійових осіб пояснювали, вкладаючи в їхні уста вигадані промови. На кінець XVII століття у Західній Європі традиції гуманістичної історіографії майже відмерли, але на східній окраїні континенту збереглися і повернулися, якраз коли Романтизм відродив інтерес до героїчних вчинків та пристрасних промов. На автора «Історії русів» вплинула також французька історіографія Просвітництва і раннього Романтизму. Він знав твори Вольтера, якого не раз цитував, і прекрасно орієнтувався в історії козаків Жана-Бенуа Шерера. Російський переклад «Літопису Мало-росії» Шерера став предтечею «Історії русів» у плані мови, літературного стилю, трактування окремих подій і, не останньою чергою, певних політичних ідей.

Ідеї та літературні прийоми Просвітництва і раннього Романтизму проточувалися на сторінки «Історії русів» не тільки через твори західних істориків і письменників. Анонімний автор був обізнаний з тогочасним російським політичним і літературним дискурсом, що формувався під сильним впливом французьких філософів, і знав твори перших російських романтиків, наприклад «Громвал» Гавриїла Каменева і «Марьину рошу» Василя Жуковського. Крім західних впливів на «Історії русів» позначилися й місцеві джерела, що підкреслювали чесноти патріотизму та станові права і свободи. Всі ці чинники долучилися до того, що «Історія русів» наголошувала боротьбу за національну свободу, опір тиранії, важливість права, віру в розум як керівний принцип історичного розвитку.

Важлива роль нації в «Історії русів» — добрий приклад симбіозу ідей дореволюційної французької історіографії з місцевою традицією козацького літописання. «Літопис Малоросії» Шерера являв собою радше історію нації, аніж соціального стану чи держави. Так само й «Краткое описание о козацком малороссийском народе» Петра Симоновського (1765). Те саме давала «Історія русів»: стара нація козацької старшини стала нацією малоросійських дворян, добре ознайомлених не тільки з останніми західними тенденціями, а й з глибокими інтелектуальними традиціями своєї батьківщини⁴⁵⁵.

⁴⁵⁵ Про гуманістичну традицію в європейській історіографії див.: *Grafton, Anthony. What Was History? The Art of History in Early Modern Europe.* — Cambridge, 2007. — P. 189–125. Про розвиток ранньомодерної української історіографії див.: *Козум З. Питання російсько-української єдності та української окремішності в українській думці і культурі ранньомодерного часу // Козум З. Коріння ідентичності.* — К.: Критика, 2004. — С. 133–166; *Kohut Z. Origins of the Unity Paradigm: Ukraine and the Construction of Russian National History (1620–1860) // Eighteenth-Century Studies* 35. — No. 1 (2001). — P. 70–76; *Plokhly S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus.* — Cambridge, 2006. — P. 161–202, 299–353; *Plokhly S. Ukraine and Russia: Representations of the Past.* — Toronto, 2008. — P. 4–48; *Sysyn, Frank. The Cossack Chronicles and the Development of Modern Ukrainian Culture and National Identity // Harvard Ukrainian Studies* 14. — Nos. 3–4 (1990). — P. 593–607; *Sysyn F. The Image of Russia and Russian-Ukrainian Relations in Ukrainian Historiography of the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries // Culture, Nation and Identity: The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945.* — Edmonton and Toronto, 2003. — P. 108–143.

Крім історії модерного націєтворення, користь для розуміння «Історії русів» та її епохи дає імперський контекст. Він допомагає пояснити особливості «Історії русів», що їх пропущено, маргіналізовано або хибно витлумачено у працях дослідників пам'ятки, які послуговувалися винятково національною парадигмою. Як ми вже переконалися, «Історію русів» було створено в середовищі спадкової старшинської еліти, прекрасно інтегрованої в Російську імперію. Ця еліта переймалася втратою традиційних прав та привілеїв і хотіла покращити умови входження в імперський політичний та соціальний простір. Імперія розширювалася, колишнє прикордоння перетворювалося на серцевину країни, старі внутрішні кордони зникали, тому просвітницький проект централізації і стандартизації вимагав скасування особливих прав і привілеїв, що їх мали окремі стани-корпорації і території. Опір цьому проекту — суть «Історії русів». Обидві сторони дискусії говорили мовою Просвітництва, але використовували її по-різному: одні підкреслювали раціональність та імперську централізацію, інші навпаки — права та свободи колишніх підданців, які тепер перетворювалися на громадян.

Політичний, соціальний і культурний дух централізаторської імперії не міг не вплинути на ряд важливих особливостей «Історії русів». Наприклад, на мову, якою написано цей твір, тобто російську мову української еліти кінця XVIII — початку XIX століття. Вона відрізнялася від мови столичних літературних салонів і була сильно позначена військово-бюрократичною лексикою (ознака імперського досвіду козацької еліти) та українським просторіччям (притаманним старшинському оточенню та козацькій історіографічній традиції). Дедалі більший вплив російської мови, помітний в «Історії русів», свідчив про нову культурну ситуацію в Гетьманаті, де проявлялися всі ознаки культурно-колоніальної ситуації. Російська мова «Історії русів» (на відміну від української мови «Енеїди» Котляревського) пов'язувала спадкову козацьку еліту з російським імперським ядром, але відділяла її від власного народу. Вона ідеально відповідала політичній та культурній програмі старшини — інтегруватися в імперію. Російська мова сприяла фантастичному успіхові «Історії русів» і в малоросійського дворянства, і в російського читача, але вони по-різному інтерпретували цей текст. Перші розуміли і засвоювали національну ідею твору, а другі передусім

бачили в «Історії русів» важливий історичний інструмент у боротьбі за лібералізацію самодержавного режиму.

Важко, а то й неможливо зрозуміти також головні історичні аргументи «Історії русів» поза імперським контекстом. Автор заявляв претензії на фундамент історичної ідентичності імперії — саму назву і спадщину Русі. Він не просто називав козаків руським народом, а й викладав історію своєї батьківщини (у назві твору — Малої Росії) яко частину загальноросійської історії. Такий підхід було заявлено в передмові до «Історії русів», відповідна течія домінувала в українській історіографії все XIX століття. Її представники, від Дмитра Бантиша-Каменського до Миколи Маркевича і Миколи Костомарова, намагалися вписати історію України в загальноросійський контекст. Відкидаючи назву «Україна» та наголошуючи руське походження і першість козаків, анонімний автор намагався покінчити з тим, що Малоросію підпорядковують Великоросії. Він озвучував від імені своєї нації заявку на киево-руську історію і підкреслював, що назву Русь та руську історію у козаків украли — цим він не підривав імперський наратив, а перегравав його з метою поставити свій народ у центрі імперського міфу.

Отже, козацька Русь на сторінках «Історії русів» переважає Великоросію в історичному плані; мало того, вона більш російська, ніж самі росіяни. Ця думка працювала на політичну і соціальну програму спадкової старшинської еліти і відповідала домінантному курсу в російській історичній уяві того періоду: Київ і Наддніпрянщину уявляли коліскою російської держави і нації, а жителів цього регіону вважали єдиним справжнім прикладом російськості, не зіпсованим часом та іноземним впливом. Те, що українські козаки в «Історії русів» — це справжні руси, або росіяни, спантеличувало наступні покоління читачів, які жили в епоху ексклюзивістських національних ідентичностей і мусили якось узгоджувати руську термінологію автора зі словами про особний характер козацької нації.

Через свою амбівалентність «Історія русів» стала стартовою точкою багатьох історіографічних екскурсів, які приводили до різних національних наративів. Вона добре працювала і в імперському (загальноросійському та малоросійському), і в українському національному історіографічних дискурсах, залежно від того, як особливості тексту виділяли окремі дослідники. Випади анонімного

автора проти поляків вважали доказом його російськості, а з того, що він відкидав назву «Україна», робили висновок, що він вірив у єдність руської нації. І навпаки: глорифікацію козаків і огуду на адресу царських підданців-великоросів вважали ознакою української ідентичності автора.

Як видно з тексту «Історії русів» та нашої розповіді про стародубську групу «незвичних підозрюваних», автор трактату навряд чи був принциповим противником імперій чи імперського правління як такого. Він зберігав лояльність до правлячої династії, але водночас боронив права і привілеї козацької нації. Промовиста ілюстрація — авторський вибір героїв і негідників. Найпозитивніший персонаж «Історії русів» — гетьман Богдан Хмельницький. Козацька еліта після поразки 1709 року відродила справжній культ Богдана, гетьман став ідеальним символом лояльності до імперії та непорушності прав і привілеїв, наданих козацькій державі російськими царями. Гетьман Іван Виговський, який по смерті Хмельницького повстав проти царя, навпаки, став одним з найбільш негативних персонажів наративу. Автор трактує права і привілеї, отримані Виговським від поляків, особливо під час Гадяцьких статей, з повагою, ба навіть із захопленням, але самого гетьмана засуджує.

Що стосується Івана Мазепи, автор висловлює свою позицію дуже неохоче, Мазепа у нього ні герой, ні зрадник. Мазепинську дилему розв'язує історія Павла Полуботка — він помирає, захищаючи права своєї нації, але не повстає проти царя. Незалежницькі заклики Мазепи не знайшли розвитку в історіографічній та політичній думці і лишилися латентною загрозою імперії. Безпосередня мета автора була інша — виторгувати в імперській владі якнайвигідніші умови. Тому його критика адресувалася не Петру I чи Катерині II, а царедворцям на зразок батуринського ката Олександра Меншикова⁴⁵⁶.

⁴⁵⁶ Про головні тенденції української історіографії XIX століття див.: *Koznarsky, Taras. Izmail Sreznnevsky's Zaporozhian Antiquity as a Memory Project // Eighteenth-Century Studies 35. — No. 1 (2001). — P. 92–100; Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Х., 1996; Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. М. Климчука. — К.: Критика, 2011. — С. 35–217; Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке. — К.: Laurus, 2012; Velychenko S. National*

Якщо стародубський автор або група співавторів справді були лояльні до імперії і просто хотіли для своєї нації кращих умов, то навіщо їм ховатися за прізвищами двох українських знаменитостей минулого століття? Традиційна відповідь на це питання — «вільнолюбний» характер наративу, який конфліктував з панівними ідеологічними тенденціями в імперії, негативний портрет великоросів, м'яке потрактування «зрадників» на зразок Івана Мазепи і двозначне ставлення до російських монархів. Усе це схоже на правду, але ховати своє ім'я автора спонукали не тільки і не стільки політичні ризики. «Історія русів» — продукт містифікації. Автор удавав, ніби твір написано в монастирі, і прикривався особою Кониського не тільки щоб приховати сліди, а й щоб легітимізувати свій твір і надати йому авторитетності, яку навряд чи могло забезпечити його власне ім'я.

Це більш-менш поширена практика в епоху раннього Романтизму, багату на історичні й літературні підробки. У контексті дедалі гострішого конфлікту між імперською і національною ідентичностями підробки служили інструментом перерозподілу історичного простору, в якому домінували імперії. Давнє мистецтво містифікації стало одним зі способів підкріпити престиж бездержавних націй у конфлікті з набагато потужнішими імперськими конкурентами.

«Історія русів» мала всі ознаки національної містифікації. Її справедливо порівнювали з такими класичними взірцями жанру, як балади Осіана, написані Джеймсом Макферсоном у 1760-х роках, та історичні підробки Вацлава Ганки, які з'явилися в габсбурзькій Богемії на початку XIX століття. Рішення автора «Історії русів» написати твір імперською мовою відображало не тільки колоніальний статус української культури в Російській імперії, а й загальну європейську практику продукування національних містифікацій. Макферсон опублікував Осіана англійською і заявляв, що це пере-

History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992. — P. 165–213; *Velychenko S. Rival Grand Narratives of National History: Russian/Soviet, Polish and Ukrainian Accounts of Ukraine's Past (1772–1991)* // *Österreichische Osthefte* 42 (2000). — P. 139–160; *Журба О. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції.* — Дніпропетровськ, 2003.

клад з гельської. Він зробив зворотний переклад на гельську тільки після того, як з'явилися сумніви в автентичності його текстів. Ганка надрукував свої «знахідки» і мовою «оригіналу», і в німецькому «перекладі». В усіх трьох випадках твори адресувалися домінантним «іншим» англо-, німецько- і російськомовним елітам і читачам у територіальному ядрі імперії. Спочатку мова збила імперський загал з пантелику. Російські читачі захоплювалися «Історією русів» і не зразу помітили антиросійські настанови твору, так само й англійці умлівали від Осіана і тільки згодом розшифрували його шотландську мораль.

Суть усіх цих трьох містифікацій однакова: шотландська, чеська і козацька руська нації не поступалися, а то й перевершували домінантні імперські нації в культурному й історичному плані. Але ця вищість обмежувалася винятково сферою культури. Політичного виклику цілості імперії тут не було. У своїх історичних творах Макферсон підтримував англійсько-шотландську унію (1701). Так само й у текстах Вацлава Ганки не було якоїсь антиімперської програми. Ці автори боролися не за національну незалежність, а за те, щоб відповідні національні еліти отримали краще місце в імперській культурній ієрархії, і саме для цього перетлумачували історію та перегравали культурні стосунки.

Подібно до творів Макферсона і Ганки, «Історія русів» з'явилася в епоху культурного піднесення, жвавого інтересу до колекціонування історичних артефактів і збереження місцевої спадщини. Містифікації тієї епохи були відчайдушною спробою зберегти (неодмінно величну) місцеву традицію, інакше, мовляв, приречену на загибель. Українські антикварії 1810-х років, як і їхні шотландські колеги 1760-х, нарікали на брак історичних джерел і сумували за втраченими рукописними скарбами. Вони сподівалися на диво, на те, що знайдеться національний Гомер, і щось таке справді сталося. Мрії реалізувалися у формі «підробок-реконструкцій» — нових літературних та історичних текстів, які охоплювали, здавалося, втрачені частини національного наративу. «Підписи» Осіана в Шотландії і Кониського в Україні легітимізували ці твори, давали їм потрібний авторитет і привертали увагу. Мало хто ставив під сумнів легітимність цих містифікацій, хіба що критики належали до нації, яка нічого не виграла від таких підробок. Англійські та ірландські автори викрили самозванство Макферсона до того, як

його «літературний злочин» визнали шотландці. Так само «Історію русів» ненадійним історичним джерелом першими оголосили росіяни⁴⁵⁷.

Романтизм зробив появу «підробок-реконструкцій» не тільки можливою, а й бажаною, до певної міри навіть легітимною. Означення «підробка» й «підробник» подобаються читачам і часто фігурують на обкладинках книжок, присвячених містифікаціям кінця XVIII — початку XIX століття. Але вони потребують уточнень, інакше не дають правильного уявлення про культурну роль цього явища.

Попит на «обман» існував у всій Європі, мало того, виробництво містифікацій активно підтримували. Единбурзькі друзі й покровителі фінансували експедицію Макферсона в Хайленд для збирання «шотландського» фольклору. Вацлав Ганка, публікатор Краледворського і Зеленогорського рукописів, знайшов тепле місце у Празькому національному музеї, заснованому чеськими аристократами. Маєтки багатих стародубських поміщиків, причетних до «Історії русів», стали стартовим майданчиком цієї містифікації — саме звідси вона почала свій триумфальний шлях.

Не дивно, що автори містифікацій враховували не тільки культурні потреби свого народу, а й історичні інтереси та вподобання своїх меценатів. Макферсон придумував давні (і, зайве казати, фальшиві) родоводи своїм шотландським покровителям. Франтішек Палацький, ще один клієнт щедрих богемських аристократів і батько чеської національної історіографії, «довів» безсумнівне богемське походження свого покровителя графа Каспара Марії Штернберга. На цьому тлі епізоди «Історії русів» — наприклад, вигадана генеалогія Худорб чи різного роду сімейні перекази стародубської шляхти — не виглядають такою вже екзотикою.

⁴⁵⁷ Про історію містифікацій і твори, згадані у вступі до цієї книжки, див.: *Baines, Paul. The House of Forgery in Eighteenth-Century Britain.* — Burlington, 1999; *Russett, Margaret. Fictions and Fakes: Forging Romantic Authenticity, 1760–1845.* — Cambridge, 2006. По вплив поезії Макферсона на розвиток романтизму див.: *The Reception of Ossian in Europe / Howard Gaskill, ed.* — Cardiff, 2004. Про рецепцію Осіана в Російській імперії див.: *Левин, Юрий. Оссиан в русской литературе: конец XVIII — первая треть XIX века.* — Л., 1980. Про функції історичних підробок у Центрально-Східній Європі див.: *Грабович, Григорій. Слідами національних містифікацій // Критика.* — 2001. — № 6. — С. 14–23.

Важко не помітити певних паралелей між стародубськими поміщиками, які сприяли створенню і поширенню «Історії русів», та богемськими аристократами, які брали участь в культурних справах і створили сприятливі умови для підробок Вацлава Ганки. Обидві ці групи стали жертвами імперських реформ, розпочатих «освіченими тиранами» XVIII століття і продовжених їхніми наступниками. У чеському випадку це реформи імператриці Марії Терези та її сина Йосифа II; в українському — новації Катерини II, Павла I та Олександра I. Обидві імперії скасовували старі регіональні права і привілеї землевласницької еліти та підривали її соціально-економічну базу, намагаючись покращити долю селян-кріпаків. Мало того, конкуренти з часом відтіснили чеську й українську еліти, колись дуже впливові при віденському і петербурзькому дворі. При габсбурзькому дворі у першій половині XVIII століття богемців потіснили італійці. Українці втратили вплив при російському дворі після смерті князя Безбородька. Невдахи мусили повернутися додому і об'єднатися з місцевими патріотами, які завжди опиралися імперській централізації.

Звісно, між цими двома елітами існували суттєві відмінності. Богемські аристократи мали набагато кращі позиції, були куди заможніші і почали націєтворчу діяльність раніше за шляхтичів-козаків. Вони створили національні інституції (деякі існують понині) і тим самим заклали академічні й культурні підвалини модерної чеської нації. Козацька аристократія та шляхта була набагато слабшою, а її внесок у націєтворення, принаймні спочатку, набагато скромнішим. Місцеві дворяни не розбудували жодної інституції і не брали бібліотекарями чи архівістами у свої маетки людей калібру Палацького — вони чекали цього від імперії. Але їм вдалося скористатися незавершеністю централізації в Росії. У Габсбурзькій імперії місцеве урядування забрали в аристократії і передали імперським чиновникам, а в Російській імперії дворяни й далі контролювали центри місцевої влади, протидіючи через них наступу Петербурга. «Історія русів» почала свій тріумфальний похід у широкий літературний світ з благословення предводителя місцевого дворянства⁴⁵⁸.

⁴⁵⁸ Про чеське культурне відродження та роль дворянства див.: *Agnew, Hugh LeCaine. Origins of the Czech National Renaissance. — Pittsburgh, Pa., 1993; Krueger, Rita. Czech, German and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia. —*

Особливо важливий для нас момент — чеське і українське дворянство одностайно захоплювалося місцевою історією: у чеському випадку — Королівством Богемія, в українському — козацьким Гетьманатом. Обидві групи великою мірою покладалися на вигадані історії і долучилися до становлення модерних національних ідентичностей. В обох випадках перехід до нової ідентичності відбувався на тлі кризи старої станової ідентичності. Це було особливо помітно в Гетьманаті. Як завважила Лія Грінфелд про російську національну ідентичність, «національність вивищила кожного члена нації і давала майже абсолютну гарантію від втрати цього статусу [...]. Дворянство можна було відібрати, [...] національність — ні. Націоналізм забезпечував людині якийсь мінімум безумовної гідності, на який вона завжди могла розраховувати». За цією логікою, колишній козацькій старшині, чий дворянський статус імперська влада ставила під сумнів або скасовувала, нічого не лишалося, як озброїтися національним нарративом, утіленим в «Історії русів». На відміну від чеського дворянства, козацька старшина не мусила якось узгоджувати свою станову ідентичність з національною, — обидві були козацькими, обидві закоріненими у величному минулому, яке тільки й чекало на те, щоб його відкрили. «Історія русів» вдало поєднала і поставила на службу цьому амбітному проекту просвітницький культ розуму і щедрю уяву епохи Романтизму⁴⁵⁹.

Національні містифікації кінця XVIII — початку XIX століття дали сильний поштовх до створення модерних національних ідеологій. Подібно до відпрацьованих ступенів ракети (якщо розвивати образ, вжитий Іваном Драчем стосовно «Історії русів»), містифікації можна було відкинути, щойно вони виконали свою функцію. Політ ракети тривав, її траєкторія більше не залежала від надій і сподівань тих, хто спроектував перший ступінь. Що б там автори історичних містифікацій не думали про імперії, національні міфології, запущені з їхньою допомогою, в кінцевому підсумку піддажували і руйнували імперську владу.

New York, 2009; Cooper, David L. *Creating the Nation: Identity and Aesthetics in Early Nineteenth-Century Russia and Bohemia*. — DeKalb, Ill., 2010.

⁴⁵⁹ Greenfeld, Liah. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. — Cambridge, Mass., 1992. — P. 220, 253.

Поширення і рецепція «Історії русів» — типовий приклад формування, реконструкції і модифікації національних міфологій. «Історія русів» допомогла націоналізувати козацький міф, коріння якого можна простежити до початку XVII століття, коли православні ієрархи Речі Посполитої шукали підтримки козаків у боротьбі з пропагованою Римом і поляками церковною унією. Вони вихваляли козаків, яко нащадків київських князів, захисників від турецької напасти, вірних синів православної церкви. У XVIII столітті козацький міф набув нових ознак. Літописи тепер писали не православні ченці, а гетьманські канцеляристи, вони на перше місце ставили боротьбу козаків з польською владою і добровільний союз гетьманів з московськими царями. Козацька старшина перетворилася з військової еліти на станову корпорацію і потребувала козацького міфу для захисту прав і свобод, отриманих їхніми козацькими пращурами від російських монархів. Привілеї надано було козацькому війську, і наскільки нащадки зберігали козацьке ім'я та пам'ять про козацькі заслуги, настільки вони могли розраховувати і на збереження своїх привілеїв.

«Історія русів» звела до купи всі нитки козацького міфу. На сторінках цього твору козаки поставали нащадками киево-руських князів, мужніми оборонцями батьківщини від польського гноблення, вони заслуговували на особливе ставлення з боку російської держави, бо добровільно пішли під руку царя і воювали за імперію. Як ми вже побачили, за цим стояло бажання виторгнути якнайвигодніші умови інтеграції козацької еліти в Російську імперію. Саме для цієї мети трактат розвивав наявну вже в літописах XVIII століття думку, що козаки — це окрема нація; автор намагався реабілітувати дії української сторони до і після Полтави та підкреслював етнічну й культурну близькість руської нації козаків і великоруської нації царів. У своїй новій формі козацький міф цілком задовольняв вимоги моменту: пам'ять про Хмельницького запевняла владу в лояльності, а привид Мазепи нагадував про потенційне повстання проти імперії і ніби спонукав імперську владу визнати дворянський статус нащадків козацької еліти.

«Історія русів» зробила козацький міф привабливим для нового покоління українських інтелектуалів, але не могла довго контролювати їхню інтерпретацію цього міфу. Члени Кирило-Мефодіївського братства спершу прийняли козацький міф в оригінальній «істо-

рієрусівській» конфігурації, але невдовзі переформулювали його по-своєму. Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко підкреслювали егалітарність козацтва. Дехто з цих інтелектуалів заперечував елітистські настанови «Історії русів» і вбачав у них поміщицький консерватизм. Наступне покоління українських активістів реабілітувало «Історію русів» як пам'ятку української політичної думки, але знову модифікувало закладений у ній козацький міф. Михайло Драгоманов вважав «Історію русів» першим проявом української ліберальної ідеології і доводив, що козацтву були притаманні демократичні інституції і практики, що поєднувало Україну з Європою і відрізняло від самодержавної Росії.

Російська революція 1917 року надала старому історичному міфу нового значення. Козацтво триумфально повернулося в українську політику 1918 року — Всеукраїнський з'їзд хліборобів проголосив Павла Скоропадського гетьманом, а козацька символіка і традиції мали легітимізувати його владу. Елітистська версія козацького міфу, репрезентована «Історією русів», на короткий час перемогла егалітаристську. Однак соціалісти — лідери української революції — не збиралися здавати козацький міф класовим ворогам. Наприкінці 1918 року стався заколот, і гетьмана Скоропадського усунули від влади. Переворотом керував Симон Петлюра, колишній літератор та редактор. Тепер його називали верховним отаманом — цей титул апелював до козацької військової традиції. До цього міфу вдалися навіть більшовики: вони створили загони червоних козаків, але загравали з козацтвом недовго.

Радянська влада підозріливо ставилася до козаків та козацької історії, вона вбачала тут паралелі із заможним селянством, яке опиралося сталінській колективізації, а в українському випадку козаки ще й символізували місцевий націоналізм. Наприкінці 1930-х років влада реабілітувала Богдана Хмельницького: спершу його вважали представником ворожих правлячих класів, а потім він зайняв помітне місце в радянському пантеоні завдяки своїм антипольським заслугам та ролі у «возз'єднанні» України з Росією. Однак решту козацької міфології радянський історичний наратив згодом відкинув. На початку 1970-х років, коли надто самостійного Петра Шелеста, керівника республіканської компартії, усунули з посади за націоналістичний ухил та ідеалізацію козацтва, дослідження козацької історії фактично опинилися під забороною. 1990 року козацький міф

тріумфально повернувся у публічну сферу. Прекрасним приводом для цього стало святкування 500-ліття українського козацтва. Саме тоді повернулася до широкого читача й «Історія русів».

Незважаючи на гостру історичну полеміку, яка й далі точиться в українському суспільстві, козацький міф — єдиний компонент історичної пам'яті, який лишається недоторканим на рівні масової свідомості. У політичному плані козацький міф у сучасній Україні відрізняється від його репрезентації в «Історії русів». Тепер його головна функція — утверджувати історичну унікальність і незалежність України. Відповідно, він підкреслює інші моменти козацького минулого, не ті, що підкреслювала «Історія русів». У своїй сучасній інкарнації козацький міф відкинув антипольські й антиєврейські теми і не підкреслює більше культурну спорідненість із Росією. Однак багато елементів традиційної міфології лишилося, як-от популярність Богдана Хмельницького і глорифікація інших козацьких ватажків, зокрема Івана Підкови і Северина Наливайка. Козацький міф, що його український національний проект запозичив з «Історії русів» на початку XIX століття, лишається важливим компонентом української історичної та національної ідентичності⁴⁶⁰.

Розвиток і модифікація козацької міфології засвідчує, що не всі національні традиції було «винайдено» будителями XIX століття. Як показав Ентоні Сміт, історичні міфи можуть бути адаптовані до різних обставин і набувати різного смислу в різних контекстах. Вони долають вибудовані дослідниками уявні кордони між модерними та домодерними націями. Козацький міф, уперше створений і пропагований в інтересах православної церкви і руської нації XVII століття, у XVIII столітті став наріжним міфом мало-російської нації, а звідти успішно перебрався в епоху модерного націоналізму. Роль у цьому процесі «Історії русів», перехідного тексту між домодерним і модерним націоналізмом, показує, що коли йдеться про історичні наративи, при переході від одного до

⁴⁶⁰ Про розвиток козацької міфології в Україні і Росії див.: *Armstrong, John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness; Ploky S. Tsars and Cossacks: A Study in Iconography.* — Cambridge, Mass., 2002; *Ploky S. Ukraine and Russia.* — P. 165–181, 196–212; *Sysyn F. The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // Social Research* 58. — No. 4 (Winter 1991). — P. 845–64; *Olson, Laura. Performing Russia: Folk Revival and Russian Identity.* — London, 2004. — P. 160–175.

іншого не відбувається революційних змін. Цей перехід потребує часу і відбувається поступово⁴⁶¹.

На завершення повернімося до справи Юрія Кононенка. Вважати «Історію русів» проявом модерного українського націоналізму чи підозрювати, що популяризація цієї книжки загрожує стабільності російської держави, — очевидний анахронізм. Але російським урядовцям здавалося інакше. Восени 2010 року було прийнято рішення ліквідувати громадську спілку Федеральна національно-культурна автономія українців у Росії, віце-президентом якої був Юрій Кононенко. В останні дні грудня того року московська міська влада закрила Бібліотеку української літератури в Москві, хоча українське посольство запевняло, що в бібліотеці немає жодної забороненої чи підривної літератури. Російську владу очевидно лякав привид Помаранчевої революції 2004 року в Україні. Вона побоювалася, мабуть, що тримільйонна українська діаспора може перейнятися «заразними» ідеями київського майдану. «Історія русів» знову попала в історію. Впродовж усього XIX і XX століття ця пам'ятка асоціювалася (справедливо чи ні — інша справа) з ідеями громадянських свобод і утвердженням української ідентичності, і от на початку нового тисячоліття ситуація повторювалася⁴⁶².

Не варто, однак, представляти повними невігласами російських чиновників, які приймали рішення про переслідування Юрія Кононенка. Напередодні перепису населення 2010 року група місцевих патріотів у Ростові-на-Дону оприлюднила відеокліп, який агітував населення регіону називатися в анкетах «козаками». У цій реп-пісні

⁴⁶¹ *Smith, Anthony D.* The Ethnic Origins of Nations. — Oxford and New York, 1986. — P. 174–208. Про парадигму «винайдення національної традиції» див.: *Тревор-Роупер, Г'ю*. Винайдення традиції: горська традиція Шотландії // Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. — 2-ге вид. — К.: Ніка-Центр, 2010. — С. 29–58. Про національні історичні наративи у Західній і Центральній Європі див.: *Berger, Stefan; Donovan, Mark; Passmore, Kevin.* Apologies for the Nation-State in Western Europe since 1800 // *Berger et al.* Writing National Histories: Western Europe since 1800. — London and New York, 1999. — P. 3–14.

⁴⁶² *Goble, Paul.* Moscow Seeks to Shut Down Ukrainian Cultural Autonomy Groups in Russia // *Kyiv Post*. — March 22, 2010 (www.kyivpost.com/blogs/blogger/469/post/5230); Після другого обшуку українську бібліотеку в Москві закрили // Інформаційне агентство УНІАН, 26 грудня 2010 (www.unian.net/ukr/news/news-413409.html).

йшлося про унікальну роль козаків на південному кордоні Росії, їхню величну історію і самобутню мову. І вся ця культурна окремішність опинилася тепер під загрозою, застерігали співаки. «Нас уважають на Кавказе и в Центральной России», — співали представники нової козацької нації. «В еру красного террора теряли силу. Из миллионов казаков остались сотни тысяч. Возрождаемся из пепла, скрипят могилы... У нас забрали наше право называться народом. Рассказывали, жгли, лишали славы. Тысячелетнюю историю сменили крестьянами. [...] Заслуги наших мореходов свели на нет. Кто знает, что Дежнёв казак, и с ним Ермак и Берингов. [...] В ком бурлит казачья кровь — национальность: казак!.. Наш национальный язык — балачка и гутор... Культурой нашего народа восхищалась Европа...»⁴⁶³.

Невже на горизонті завиднілася нова козацька нація? Принаймні ясно, що ці співаки цілком оволоділи азами творення історичних міфологій, а інші націєтворчі рухи можуть послужити їм джерелом натхнення. 2000 року Павло Роберт Магочій, професор кафедри україністики Торонтського університету й інтелектуальний лідер русинського руху (цей рух вважає населення Закарпаття і суміжних регіонів Польщі і Словаччини не українцями, а окремою русинською національністю), надрукував збірку статей під назвою «Of the Making of Nationalities There Is No End» («Творенню нових національностей немає кінця»). Схоже, що тему нових національностей — руської, русинської чи козацької — справді не закрито. А отже, ця книжка, можливо, не тільки про минуле⁴⁶⁴.

⁴⁶³ Национальность: казак (www.youtube.com/watch?v=I6XSJKUwTpc&feature=player_embedded).

⁴⁶⁴ Magocsi, Paul Robert. *Of the Making of Nationalities There Is No End*. — Boulder, Colo., 2000. — 2nd edn.

Додаток

Козацькі родини Стародубщини

БЕЗБОРОДЬКИ

Канцлер Російської імперії Олександр Безбородько (1747–1799) мав широкі родинні зв'язки у колишньому Гетьманаті. Він був дядьком графа Василя Кочубея, міністра внутрішніх справ Російської імперії (1819–1825), і Настасії Бакуринської, дружини Михайла Миклашевського. Його брат Ілля Безбородько одружився з Ганною Ширай. Саме в їхньому маєтку у Гриневі близько 1828 року було знайдено один з перших списків «Історії русів».

БОРОЗДНИ

Петро Бороздна (1765–1820), майор у відставці, маршалок дворянства Новозибківського повіту і дописувач «Вестника Европы», правнук Івана Бороздни і онук Антона Крижановського, двох старшин, які фігурують в «Історії русів». Сини Петра Бороздни Василь та Іван публікували свої літературні твори. Ще один син Микола, майбутній смоленський губернатор, взяв шлюб з дівчиною з роду Миклашевських. Донька Петра Бороздни Уляна була дружиною Степана Ширая.

ЛАШКЕВИЧІ

Іван Лашкевич (1765–1822), відставний секунд-майор, випускник Московського університету, перекладав з англійської, був правнуком Гната Галагана і онуком Григорія Галагана, прилуцьких полковників, виведених в «Історії русів». Його дружина Настасія Милорадович була правнучкою Павла Полуботка, одного з головних персонажів «Історії русів». Лашкевич був сусідом Миклашевських і Шираїв.

Козацькі родини Стародубщини

МИКЛАШЕВСЬКІ

Михайло Миклашевський (1757–1847), колишній генерал-губернатор і сенатор, правнук стародубського полковника Михайла Миклашевського, виведеного в «Історії русів» з особливою повагою. Саме в його маєтку Олександр фон Бріген восени 1825 року бачив рукопис «Історії русів» і зібрав відомості про «історію Худорби». Миклашевські були пошлюблені з Безбородьками, Борозднами і Шираями.

РАДКЕВИЧІ

Яків Радкевич (1763–1830), учитель історії у стародубському повітовому училищі, був вірогідним власником списку російського перекладу «Літопису Малоросії» Жана-Бенуа Шерера, що його використовував автор «Історії русів». Він був знайомий з Михайлом Миклашевським і Петром Бороздною. Породичався з родиною Занковських, яка мала широкі зв'язки у Стародубському полку. Шурина Радкевича Андрій Занковський служив в Олександра Безбородька і був пов'язаний шлюбом з Миклашевськими. Брат другої дружини Занковського Михайло Лишень взяв за дружину дівчину з роду Шираїв.

ШИРАЇ

Степан Ширай (1761–1841), генерал у відставці, предводитель чернігівського дворянства, відомий популяризатор «Історії русів». Ширай був онуком Василя Гудовича, виведеного в «Історії русів» у дуже позитивному ключі. Був пов'язаний з Миклашевськими, Галецькими і Скорупами, предки яких фігурують в «Історії русів». Через двоюрідну сестру Ганну Ширай-Безбородько був пов'язаний з Безбородьками. Зять Петра Бороздни.

Подяки

Ця книжка — результат проекту, який зайняв понад чверть століття. Моє захоплення «Історією русів» і загадкою, хто ж її написав, почалося після того, як Олекса Мишанич 1983 року опублікував уривки цієї пам'ятки в антології української літератури. Перша моя стаття на цю тему вийшла 1989 року. Чим би я не займався відтоді, десь на задньому тлі завжди лишалася «Історія русів» — вона все не йшла мені з голови. Загадка цього твору постійно потребувала нової лектури, нових досліджень, допомоги багатьох друзів і колег. Їхні поради, підтримка і щирий інтерес до проекту давали нові сили, коли я вже був готовий усе покинути. Користаючись цією нагодою, я хочу подякувати усім, хто допомагав мені з цим дослідженням і книжкою.

Протягом наукової кар'єри мені пощастило зустрітися з кількома непересічними дослідниками «Історії русів» та козацької історіографії, які з'являються і на сторінках цієї книжки. Це Олена Апанович, Ярослав Дзира, Володимир Замлинський, Олекса Мишанич, Юрій Шевельов і Федір Шевченко. Всі вони вже пішли у вічність, але їхня наукова спадщина живе, і не тільки на цих сторінках. Я завжди з вдячністю згадуватиму історії і поради, якими вони щедро зі мною ділилися.

Я хотів би також подякувати друзям і колегам, розкиданим сьогодні на двох континентах. В Україні особлива подяка належиться отцеві Юрію Мицику, який увів мене у світ козацької історіографії, і Людмилі Шварц, співавторці моєї першої статті про «Історію русів», з Дніпропетровського університету. Мені допомагали порадами покійний Анатолій Бойко, Андрій Бовгиря, Олег Журба, Володимир Кравченко, Володимир Кривошея, Олексій Толочко і Максим Яременко. Ярослав Федорук і Наталя Яковенко переконали мене у важливості справи і заохочували довести її до кінця. Олексій Толочко і

Подяки

Наталія Яковенко прочитали цілий текст і висловили багато цікавих зауважень.

На іншому континенті Зенон Когут, Олег Ільницький, Френк Сисин та Мирослав Юркевич з Альбертського і Тарас Кознарський з Торонтського університетів допомагали вдосконалити статті і доповіді про «Історію русів», які з часом увійшли у цю книжку. Особливо цінними були коментарі Френка Сисина, який часто не погоджувався з моїм прочитанням «Історії русів», і Мирослава Юркевича, який редагував мої тексти і пропонував способи їх покращити. Я хотів би подякувати також Григорію Грабовичу, Джону ЛеДону, Тері Мартину, Майклу Флаєру і Роману Шпорлюку з Гарвардського університету за їхні поради та інтерес до проекту. Я особливо ціную підтримку покійного Ігоря Шевченка — його майстерна інтерпретація текстів та унікальний талант розглядати їх у найширшому культурному контексті послужили мені прикладом і джерелом натхнення.

Я також у великому боргу перед людьми, які допомагали мені знайти шлях у лабіринтах архівних і бібліотечних фондів з історії Гетьманату. Широ дякую за підтримку і допомогу Геннадію Боряку, Любові Дубровиній, Володимирі Кулику, Марії Масуковій, Анні Морозовій, Тетяні Опариній, Ігорю Сकोчилясу, Олегу Турію і Катерині Чеплянській. Сергій Єкельчик і Гіроакі Куромія читали частини книжки на видавничій стадії і висловили дуже добрі поради. Особлива подяка належить моїй аспірантці Оксані Михед, яка допомагала шукати бібліографічні раритети і розбирати почерки XIX століття. Дейвісівський центр російських і євразійських студій при Гарвардському університеті підтримав мою роботу грантом ім. Джорджа О'Ніла. Дослідницький грант люб'язно надав мені і Український науковий інститут. Я хочу подякувати Ліз Терлоу і Марії Альтамор з Дейвісівського центру, Тимошу Головінському і М. Дж. Скот з Українського інституту та Корі Полсон з історичного факультету Гарварда за допомогу в отриманні фінансування безкінечного, здавалося, проекту.

Окрема подяка належить моєму літагенту Стіву Васерману, який допоміг знайти видавця для англійського видання. Кріс Чепел з видавництва «Пелгрєйв Макмілан» і Майкл Ватсон з видавництва Кембриджського університету допомогли переформулювати видавничу заявку. Я також вдячний за поради анонімним рецензен-

Подяки

там, яких вони переконали прочитати окремі частини рукопису. Рецензенти не тільки висловили дуже корисні зауваження, а й підтримали книжку, коли я ще писав її найскладніші розділи. Сподіваюсь, кінцевий результат їх не розчарує. Велика подяка належить також редакційній команді видавництва Кембриджського університету. Це Анна Заранко, Хлое Говел, Сара Робертс і Радика Венкатесен — вони, як завжди, працювали блискуче.

Я вдячний також видавництву Кембриджського університету за згоду надати мені права на український переклад книжки, що прискорило роботу над цим виданням. Микола Климчук (я з великим задоволенням працюю з ним уже над третім нашим спільним виданням) зробив взірцевий переклад з англійської та супроводив рукопис на усіх стадіях підготовки до друку. Окрема подяка належить доктору Роману Процику, виконавчому директору Фонду катедр українознавства, за підтримку українського видання книжки. Мені надзвичайно приємно, що видавництво «Лаурус» погодилося включити книжку у свою серію «Золоті ворота», у якій в останні роки вийшло кілька надзвичайно цікавих видань.

Наостанок я хочу подякувати людині, яка найбільше долучилася до появи цієї книжки. Багато друзів і колег заохочували мене відкласти всі інші проекти і дописати цю роботу. Але найактивнішим, найприхильнішим і найкритичнішим читачем була моя дружина. Я присвячую цю книжку їй.

Покажчик

Тарас Шевченко
«Дерева вольності зрубано» (1842)

А-Я*

- Абалешев, Павло 331–333
Австрія 61, 121
Австро-Угорщина 120, 121
Ададуrow, Вадим 179
Азовське море 49, 52
Академія наук (Російська імперія)
59, 60, 102, 103, 144
Академія наук СРСР 122
Академія наук УРСР 149, 155, 173
пожежа в бібліотеці (1964) 157,
175
чистки 1970-х років 151, 155, 196,
215
Алексєєв, Ларіон 298, 313
Альбертський університет 318
Американська революція 23
Анапа, м. 260
Анастасєвич, Василь 294
Англійський банк 214, 215
Англія 214
Андерсон, Бенедикт 22
Андрій, св. 244
Андрусівський мир (1667) 166
Андрусяк, Тарас 90
Анісов В. 89
- Анна Іоаннівна, імператриця 140,
250, 296, 319
Апанович, Олена 149, 151, 214, 215,
291, 333
пошуки скарбу Полуботка 214
Апостол, Данило 59, 62, 117, 284, 296
Аристотель 228
Армстронг, Джон 22
Артюшково, с. 297, 299
Архангельськ, м. 214
Астрахань, м. 92
- Бабель, Ісаак
«Одесские рассказы» 115
Бабин Яр 135
Багазій, Володимир 135
Багалій, Дмитро 112
Багратіон, Петро 296
Бажан, Микола 127
Бажан, Олег 151
Байрон, Джордж Гордон 39
«Мазєпа» (1818) 39, 58, 72, 219, 220
Баку, м. 260
Бакуринська, Настасія 256
Балтика 177

* Власні назви, що трапляються у книжці і українською, і російською мовами, об'єднано в покажчику на українську літеру; російські виділено курсивом. В інших випадках їх подано тією мовою, якою вони фігурують у тексті. До покажчика також заведено авторів книг, згаданих у примітках, і твори, згадані у тексті.

ПОКАЖЧИК

- Бантиш-Каменський, Дмитро 40, 82, 100, 226, 261, 361, 364, 365, 370, 372, 373, 392
«История Малой России» (1822)
 71, 82, 92, 225, 370, 373, 379, 381, 389
- Бантиш-Каменський, Микола 364
- Бар, м. 167
- Барсуков, Николай* 349, 350, 352, 353, 356, 373
- Батурина, Світлана 133, 174
- Батурин, м. 59, 97, 317, 318, 362
 реставрація палацу Розумовських 317
- Батуринська різанина 1708 р. 58, 223, 280, 317, 318
- Бедрага, Григорій 36
- Бедрага, Михайло 35, 36
- Безбородьки, брати 75
- Безбородьки, старшинська родина 118, 284, 285, 325, 348, 351, 377
- Безбородько, Андрій 113
- Безбородько, Ганна (сестра О. Безбородька) 284
- Безбородько, Ілля 75, 124, 125, 265, 270, 304, 312, 313, 334, 348, 351, 355
- Безбородько, Клеопатра 348
- Безбородько, Олександр 25, 60, 61, 75, 113, 115–117, 123–125, 131, 144, 160, 184, 200, 238, 246, 256, 257, 259, 260, 265, 267, 276, 277, 279, 285, 299, 343, 351, 355, 365, 369, 379, 397
 біографія 114, 115
- Белозерский, Николай* 66
- Бельгія 120
- Бендери, м. 239
- Бенкендорф, Олександр 71
- Бербенк, Джейн 23, 24
- Березівка, с. 63
- Березовські, родина 242
- Берестейська унія (1596) 40, 51, 74, 92, 244
- Берже А. П.* 330
- Берлінський, Максим 166–168, 170, 171, 186, 309–311, 313
 біографія 165
«Историческое обозрение Малороссии» 167
«Краткая российская история для употребления юношеству» 166
«О городе Киеве» 167
- Берлінський, Матвій 309
- Берлін, м. 200, 363
- Бестужеви, дворянська родина 43
- Бестужев, Микола 33, 34
- Бестужев, Михайло 33
- Бестужев-Рюмін, Михайло 62, 268
- Бикташева, Алсу* 375
- битва при Аустерліці (1805) 362
- битва в Гайман-долині (1738) 282, 285
- Битва народів під Лейпцигом (1813) 31
- битва під Берестечком (1651) 365
- битва під Конотопом (1659) 56
- битва під Кульмом (1813) 63
- битва при Кагулі (1770) 114
- битва при Ларзі (1770) 114
- битва при Мачині (1791) 256
- битва при Римніку (1789) 256, 343
- Бібіков, Ілля 298, 313
- Бібліотека конгресу США 324
- Бібліотека української літератури (Москва) 402
- Біла Русь 177
- Біленький, Сергій 73
- Біловезька пуща 251
- Біловезька угода (1991) 251
- Білокінь, Сергій 196
- Білорусь 178
- Бірон, Ернст фон 250
- біронівщина 250
- Бовгира, Андрій 118, 205, 218, 291, 292, 295, 296, 334, 372
- Богемія 394, 398
- Богуш, Павло 172
- Боден, Жан

ПОКАЖЧИК

- «Шість книг про державу» (1576)
228
- Бодяньський, Осип 82–84, 92, 100, 107,
148, 164
публікація «Історії русів» (1846)
83, 93, 349
- Боксерське повстання в Китаї 21
- Болтін, Іван 389
- Бонот, Елізабет
«*Прогуливание г. Франкли*» 273
- Боровичі, с. (маєток А. С. Полуботок)
275
- Бородинська битва (1812) 36, 63
- Бородін, Олександр
«Князь Ігор», опера 234
- Бороздна, Анастасія Яківна 342
- Бороздна, Варвара Василівна 342
- Бороздна, Василь Петрович (син
П. І. Бороздни) 323, 329, 330, 331,
332, 334, 335, 338, 341, 378, 380
біографія 329, 330
«*Краткое описание путешествия
Российско-Императорского по-
сольства в Персию в 1817 году*»
331, 335
- Бороздна, Ганна Петрівна (донька
П. І. Бороздни) 323, 331
- Бороздна, Іван Владиславович 321
- Бороздна, Іван Іванович 321, 322, 341
- Бороздна, Іван Лаврентійович 320,
321, 328
- Бороздна, Іван Петрович (син
П. І. Бороздни) 323, 324, 331, 335,
338, 339, 341, 342
- Бороздна, Катерина (друга дружина
П. І. Бороздни) див. також Куляб-
ко-Корецька, Катерина 339
- Бороздна, Микола Петрович (син
П. І. Бороздни) 323, 324, 338, 339,
341, 342, 370
- Бороздна-молодший, Іван Іванович
(батько П. І. Бороздни) 322
- Бороздна, Петро Іванович 321–329,
334, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 344,
346, 378, 380
- Бороздна, Уляна (донька П. І. Бо-
роздни, дружина С. М. Ширая)
323, 342, 344, 345, 346, 347, 377
- Бороздни, старшинська родина 320,
321, 328, 329, 340, 341, 342, 344, 347,
358, 377
бібліотека 324, 331
- боротьба української шляхти за
дворянство 181–189, 191, 192, 364,
376, 377
конфлікт з Герольдією 180
«Про права малоросійських
чинів на дворянство» 180
- Бортко, Володимир 78
- Борщак, Ілля 146, 179
- Бояновська, Едита 25, 76
- Брайчевський, Михайло 166
- Брахлів, с. (маєток І. Лашкевича) 274,
357
- Британська імперія 24
- Бріген, Олександр фон 44, 45, 48, 62–
64, 82, 139, 237, 238–240, 245, 255,
258, 268, 342, 348, 349
арешт 63
біографія 44
доля після арешту 63
зустріч з Трубецьким у Києві 45
листування з К. Рилєєвим 139,
240, 258
плани опублікувати «Історію
русів» 62
- Брюллов, Карл 65
- Брянськ, м. 385
- Будлянські, козацька родина 354
- Бут, Павло 51
- Вагнер, Даніель Ернст
«*Geschichte von Polen*» (1775) 160
- Валуєвський циркуляр (1863) 96
- Варшава, м. 71, 77, 93, 362
- Василенко, Микола 370

ПОКАЖЧИК

- Велика Топаль, с. (масток
П. Рум'янцева) 270, 325
- Великдан, поміщик 97
- Велике князівство Литовське 41, 49,
56, 208
- Велике князівство Руське 56
- Верба, Ігор 133, 134, 136, 137, 143, 148
- Вєргілій 39, 144
«Георгіки» 144
- Верховна Рада України 174
- Верховна Рада Української РСР 126
- «Вєстник Европы», журнал 91, 95, 107,
162, 163, 324–327, 380
- Виговський, Іван 55, 56, 208, 209, 211,
393
біографія 55
- Винар, Любомир 38, 134
- Вишневецький, Дмитро 49, 92
- Віденський конгрес (1815) 113, 161,
179, 381
- Відень, м. 105, 111, 121
- війна 1812 року з Наполеоном 36, 271,
287, 296, 323, 331, 363
- Військо Запорозьке 55
- Віленський навчальний округ 179
- Віленський університет 107
- Вільно, м. 54
- Вісла, р. 54
- Вітебськ, м. 107
- Віттенберг, м. 144
- Владимірска губернія 340
- Воейков, Микола 330
- Возкрянка, Діюмид 301
- Возняк, Михайло 69, 80, 82, 83, 85, 92,
98–101, 117, 121–126, 130, 131, 143,
147, 157, 160, 245, 307, 349, 350
біографія 121, 122, 126, 127, 130
дискусія з О. Оглоблиним 143
«Історія української літератури»
121
«Наша рідна мова» 121
«Псевдо-Кониський і псевдо-
Полетика (“Історія Русовъ” у
літературі й науці)» 121–123,
125, 131
«Українська державність» 121
- Войнаровський, Андрій 37, 38
- Войнов С. 297
- Волинь 179, 256
- Волков, Василь (художник) 228
- Волков, Володимир (науковець) 252
- Вольнь 71, 168
- Вольтер 58, 178, 198, 199, 204, 212, 220,
222, 327, 389
«Історія Карла XII» 198, 219
як джерело впливу на Історію
русів 198
- Ворд, Мері 378
- Воронезька область РФ 34
- Воронов А. 309
- Всеукраїнська академія наук (ВУАН)
122, 126
- Всеукраїнський з'їзд хліборобів
(1918) 400
- Гадяцька унія (1658) (також Гадяцькі
статті, Гадяцький договір) 56, 208,
209, 393
- Гадяцький повіт 184
- Гадяцький полк 281
- Гадяч, м. 210
- Гаїті 23
- Галаган, Гнат 277–280
- Галаган, Григорій 277–279, 285, 288
- Галагани, старшинська родина 278,
288
- Галаган, Іван 277
- Галаган, Олена Григорівна 278
- Галаган, Параскева Григорівна 278, 281
- Галац, м. 220
- Галенськ, с. 297
- Галецький, Іван Петрович 358
- Галецький, Михайло Іванович 285
- Галецький, Петро Іванович 285
- Галецький, Петро Петрович 284, 285
- Галецький, Петро Семенович 284
- Галецький, польський поміщик 263

ПОКАЖЧИК

- Галецький, Семен Якович 281, 282, 284, 358
- Галецькі, старшинська родина 281, 284, 285, 288, 358, 377
- Галицька Євангелія 290
- Галичина 90, 121, 178, 216
- Гамалія, Олександр 348
- Ганка, Вацлав 19, 26, 394, 395, 396, 397
- Гданськ, м. 278
- Гелнер, Ернест 22
- Генеральний військовий суд 114
- Герасименко Г. О. 286, 355, 357
- Герольдія (Герольдмейстерська контора) 180–184, 186–188, 306, 376
- Герцики, старшинська родина 337
- герцогство Варшавське 179
- Гетьманат 48, 54, 57–61, 75, 101, 104, 114–116, 118, 132, 137, 138, 145, 151, 168, 178, 179, 181, 184, 187, 188, 201, 215, 216, 218, 250, 255, 280, 286, 326, 370, 382, 391, 398
- інкорпорація в Російську імперію 59
- ліквідація автономії 60, 325
- ліквідація гетьманства (1764) 114
- Гіляровський, Володимир 216, 217, 226
- Глухів, м. 320
- Гобсбаум, Ерик 22, 402
- Гоголь, Микола 18, 65, 69, 75–79, 81–83, 91, 156, 388
- «Вечера на хуторі близ Диканьки» 76
- «Гетьман» 76
- та «Історія русів» 75, 78
- «Тарас Бульба» 18, 76, 77, 94
- Голеніщев-Кутузов, Павло 31–33
- Голіцин, Сергій 348, 349
- Головін, Михайло 298
- Голодомор 127
- Голокост 135
- Гончарівка, с. (палац І. Мазепи) 318
- Горбань, Микола 321
- Горбачова (Титаренко), Раїса 175
- Горбачов, Михайло 175
- Гордіївка, с. 264
- Горленки, старшинський рід 361
- Горленко, Василь (історик) 101, 105–108, 112, 185, 186, 188, 191
- Горленко, Дмитро (полковник) 280
- Городня, м. 307
- Горськ, м. 319, 320, 328
- Гофман Й. М. 220
- Грабович, Григорій 26, 66, 387, 396
- Грабянка, Григорій 244
- Греція
- повстання проти турків 36
- Грибоедов, Олександр
- «Горе от ума» 266
- Григорович, Николай 115, 256, 343
- Гринів, с. (масток І. Безбородька) 124, 270, 304, 312, 348, 378, 382
- Грох, Мирослав 22, 23, 294, 387
- Грушевська, Катерина 129
- Грушевський, Михайло 52, 55, 110–113, 120, 121, 125, 127, 129, 130, 134, 149, 198, 200, 201
- «Історія України-Руси» 111, 112, 129
- кампанія боротьби з ним 127, 130
- повернення в Україну 1924 р. 111
- фестшифт до 60-річчя 112, 113, 127, 160
- ювілей 1926 р. 110, 111, 127
- Грушевський, Олександр 112, 113, 130
- Гудович, Андрій Васильович 235, 259, 260, 262, 358, 376
- Гудович, Василь Андрійович 259, 262, 285, 358, 377
- Гудович, Василь Васильович 259, 262, 263
- Гудович, Іван Васильович 260–262, 265, 266, 342, 358, 376, 383
- Гудовичі, старшинська родина 259, 262, 265, 272, 285, 288, 358, 377
- Гудович, Марія Василівна (дружина М. Ширая) 342, 358
- Гудович, Петро Васильович 259, 263
- ГУЛАГ 120
- Гулак-Артемовський, Петро 311

ПОКАЖЧИК

- Гур'єв, Дмитро 375
Гур'єв, Олександр 375
Гуржєєв, Іван 327
Густинський літопис 361
Густинський монастир 360, 361, 366,
383, 384
- Грінфелд, Лія 398
- Давидов, Денис 36
Данилюк, Юрій 151
Дашкевич, Ярослав 130, 271
Двадцятий зїзд КПРС (1956) 150
Двіна, р. 177
дворянство в Росії у XVIII–XIX ст.
270, 271
дворянські маєтки
суспільна роль 267, 270, 271
декабристи 62, 67, 258, 268
повстання на Сенатській площі
32
повстання Чернігівського полку
32, 62
страта 31, 32
- Демосфен 324
Депенчук, Лариса 90
Дербент, м. 260
державницька течія в історіографії
95, 125, 147
Десна, р. 233
Десницький, Михайло 346, 350
Дзира, Іван 177, 196, 197, 198, 201, 333
Дзира, Ярослав 151, 196, 197
Дибіч, Йоган фон 296
Директорія 120
Дівович, Семен
«Разговор Великороссии с Мало-
россиею» (1762) 388
Дікенс, Чарльз 378
Дмитрієнко М. 196
Дніпро, р. 51, 65, 89, 132, 142, 167, 172,
178, 244, 308
Довнар-Запольський, Митрофан 134
Долинський Г. 235
- Донець, р. 177
Дорошенко, Володимир 126, 130
Дорошенко, Дмитро 146, 236
Дорошенко, Петро 58
Драгоманов, Михайло 34, 39, 90, 91,
94, 95, 98–101, 108, 109, 141, 186,
236, 400
«В зашити неизвестного покой-
ника автора Истории Русов,
или Малой России» 98
Драч, Іван 18, 174, 175, 195
Дрезден, м. 34
Друга світова війна 125, 134, 136, 161
Дубоссари, м. 239
Дунай, р. 177
- Ебергардт, Фридрих 135
Ейзенхауер, Дуайт 214
Ескюдье, полковник 287
етнотермінологія XVIII–XIX ст. 165,
166, 168, 169, 177
- євреї
і Хмельниччина 53
Єлизавета Петрівна, імператриця 59,
60, 140, 308
Єлисаветградський повіт 375
Єльцин, Борис 251
Єнський університет 199
Єрмолов, Олексій 329, 330
Єршов, Анатолій 113, 119, 121, 160, 161,
163
- Женева, м. 90, 98, 99
Животкевич, колезький асесор 345
Жовтнева революція (1917) 132
Жуковський, Василь 65, 162, 163, 324,
325, 326
«Марьяна роца» 162, 326, 390
Журавка, Ірина (перша дружина
П. І. Бороздни) 323, 340
Журавки, старшинська родина 242
Журба, Олег 170, 185, 267, 294, 295, 311,
312, 394

ПОКАЖЧИК

- Забелін, Іван 290, 291
Заботін, Олександр (Ширай О. С.) 347
Завадовський, Олександр Петрович 363
Завадовський, Петро 60, 61, 265, 267, 270, 276, 356, 363
Завадовські, старшинська родина 263, 288, 325, 356, 377
Зайцев, Павло 66
Закарпаття 403
Замлинський, Володимир 173
Замостя, м. 53
Занковська, Докія Іванівна (дружина Я. Радкевича) 299
Занковський, Андрій Іванович 299
Занковський, Іван 299
Занковський, Ілля Андрійович 301
«Записки наукового товариства ім. Шевченка» 120, 142
«Запорожская старина», альманах 82, 157
Запорозька Січ 36, 51, 52, 60, 116, 167, 280
Заруба, Віктор 116, 120
Заслав, м. 210
Заславський конгрес (1658) 210
Засулич, Віра 34
Захарія, Фридрих фон 324
Зборівський мир (1649) 54, 201, 210
Зеленогорський рукопис 396
Зіньків, м. 327
Значко-Яворський М. 235
Золотоніський повіт 187
Зорин, Андрей 179, 180
- Іваничук, Роман 213
Іван IV Грізний 49, 177, 290
«Ізборник Святослава» 290
Ізмаїл, м. 343
Ізмайловський лейб-гвардії полк 255, 272, 362
Ізяславське намісництво (1793–1795) 210
- Іконніков, Володимир 102, 118, 119, 333, 349
Ільїн, Олександр 162, 163
Імператорське товариство історії і старожитностей російських 82, 83
Інститут археології АН УРСР 151
Інститут історії АН УРСР 134, 151
Інститут історії НАН України 196
Інститут літератури АН УРСР 157
Інститут слов'янознавства РАН 252
Іскра, Іван 373
Іскрицькі, родина 262
«Історія Кониського» (див. також «Історія русів») 40–43, 45, 74, 82, 139, 240
«Історія русів» 71, 79
апогей впливу трактату 81
аудіокнижка (2007) 385
видання 2001 р. 195, 196
в незалежній Україні 173, 195
вплив Вольтера 198, 199
вплив ідей Просвітництва 198
в СРСР 130, 149, 150, 152, 157
гіпотеза Горленка про авторство 106, 107
гіпотеза Драгоманова про походження тексту 100, 101
гіпотеза Єршова про дату створення 113
гіпотеза Клепацького про автора 113–115
гіпотеза про авторство А. Худорби 237–240
гіпотеза про авторство Борозден 328, 329, 335, 336
гіпотеза про авторство В. Полетики 107–109
гіпотеза про авторство В. Ханенка 139
гіпотеза про авторство Г. Полетики 102, 105, 106, 109, 123, 197
гіпотеза про авторство І. Лашкевича 288, 289

ПОКАЖЧИК

- гіпотеза про авторство О. Безбородька 116, 118, 119, 122–125, 146
гіпотеза про авторство О. Лобисевича 143–146
гіпотеза про авторство Полетик 141, 146
гіпотеза про авторство Ханенків 140, 141, 144
гіпотеза про авторство Я. Радкевича 309–314
гіпотеза Слабченка про автора 116
гіпотези про місце походження 139
горський епізод 319–321
другий відомий список 159
етнотермінологія 48, 163, 164, 168, 177, 178, 191, 192, 392
знахідка в маєтку І. Безбородька 348
і А. Яковлів 122
і боротьба старшини за дворянство 190, 192
і В. Горленко 108
і В. Іконніков 102, 122
і В. Шевчук 175–177, 238, 240, 243
і Г. Карпов 95–97
і Г. Кониський 47
ідентичність анонімного автора 193
ідеологія твору 20, 176, 212, 387, 391, 394
і М. Возняк 122–125
і М. Гоголь 75, 78
і М. Драгоманов 91, 94, 95, 98–100, 108, 109
і М. Костомаров 85, 97, 98, 108
і М. Максимович 94, 100
і модерна українська ідентичність 193
і М. Слабченко 116, 118–120, 122
і Новгород-Сіверський, м. 241–243
і О. Лазаревський 101, 102, 105, 106, 109
і О. Оглоблин 133, 136–141, 143–148, 239–243
і П. Куліш 84, 85, 92
і рукопис Радкевича 292, 293, 296
і С. М. Ширай 348, 370, 375–378, 380
і С. Соловйов 91, 92
і Стародуб, м. 248, 249
історична термінологія 178
історіософія твору 387, 388
історія Худорби як прототекст 240, 241, 244, 245, 379
і український національний рух 387, 388
і Ф. Шевченко 148, 149, 173
і Ю. Шевельов 161, 162
і Я. Дзира 197
і Я. Радкевич 301, 302, 304–308
методи датування 159
методологія твору 204
містифікація 394–398
місце створення 147, 245, 247, 250
мова твору 391
мовознавчий аналіз Ю. Шевельова 162
найраніший список 159
на тлі епохи 387–392
наукова критика 91, 93, 94
образ євреїв 42
паралелі з «Вестником Европы» 326
паралелі з «Кратким описанием Малороссии» 333
паралелі з «Краткой летописью» Рубана 117, 118, 122, 123, 246
паралелі з «Літописом Малоросії» Шерера 198, 200–203, 226, 227, 292, 293
переклад 1956 р. 158
переклад І. Драча (1991) 18, 174, 175, 195, 237, 253
перша писемна згадка 45

Покажчик

- погляди на неї М. Грушевського 112
поява 17
претензії на автентичність 47, 48
проблема авторства 23, 91, 113, 159, 161, 204, 247, 309, 335, 379, 380, 381
проблема датування 100, 141, 147, 158–163, 168, 171, 238, 308, 350, 351
про В. Гудовича 261
про Гадяцьку унію 208–211
про Галаганів 277–280
про І. Виговського 58, 211
про І. Мазепу 58, 199, 219–223, 373, 393
про М. А. Миклашевського 259
про О. Меншикова 199, 223, 249
про Петра III 141
про поляків 179, 180
про П. Полуботка 217–219, 224, 225, 227–229, 277
про правління Катерини II 246, 247
про родину Худорб 240
про С. Галецького 282–284
про Скоруп 285, 286
про Худорб 307
про Ю. Хмельницького 205, 206, 208
публікація О. Бодянського (1846) 82–84, 93
публікація перших уривків 82
публікація уривків у 1983-му 158
релігійні настанови твору 243, 244
репринт видання О. Бодянського 173
рукопис Радкевича 297
стилістичні особливості 204, 212
та «История» Бантиша-Каменського 372
та ідеали Просвітництва 204, 212
та І. Лашкевич 277, 281, 288, 289
та історична методологія анонімного автора 205, 206, 208
як реакція українських еліт 61
Італія 60
Йосиф II Габсбург, імператор 397
Кавказ 32, 70, 260, 329, 330, 383
Казанський університет 83
Казань, м. 290
Казимир IV, польський король 123
Калайдович, Костянтин 372, 374
Калинський, Тимофій 182–186, 188, 191, 192, 235, 303
Каменев, Гавриїл 390
Канада 318
Канів, м. 89, 208
Канівський монастир 206, 207
Капніст, Василь 100, 257
«Ода на истребление в России звания раба» 365
пруська місія (1791) 271
Карамзін, Микола 62, 71
«История государства Российского» 62, 389
Карл X Густав, шведський король 55
Карл XII, шведський король 37, 58, 72, 178, 219, 221, 222, 226
Карпов, Геннадій 95–98, 253
«Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся» 95
Касьянов, Георгій 151
Катенін, Павло 38, 39
Катерина II, імператриця 60, 98, 113, 114, 116, 160, 177, 246, 253, 260, 265, 294, 299, 324, 325, 343, 353, 358, 363, 381, 393, 397
вінчання на царство 117
грамота дворянству (1795) 270, 323
«Записки, касательно российской истории» 273
захисниця православ'я 46

ПОКАЖЧИК

- комісія з укладання нового статуту (1767) 47, 61, 74, 104, 321
ліквідація автономії Гетьманату 48, 60
палацовий переворот 140
поїздка в Крим (1787) 140, 233, 256
просвітницькі ідеали 60, 104
сходження на престол 60, 260
- Катерина I, імператриця 320
Катеринославська губернія 44, 257
Катков, Михайло 96
Кауфман, Юрій 157
Кафа, м. 239
Каченовський, Михайло 234
Кваренгі, Джакомо 258, 348
Квітка, Ілля 168, 169, 312
дискусія з М. Марковим 169, 170
«О Малой России» 168
- Кенігсберзький університет 259
Кибинці, с. 267
Киваї, с. 339, 340, 341
«Киевская старина», журнал 66, 101, 106, 182, 185, 186, 243, 278, 332, 364
Киево-Могилянська академія (див. також Київська академія) 45, 47, 58
Київ, м. 34, 45, 62, 65, 66, 68, 83, 89, 119, 121, 133, 138, 142, 167, 174, 175, 195, 213, 216, 236, 308–310, 318, 385, 392
Андріївський узвіз 133
Байковий цвинтар 130
Братський монастир 308
визволення від нацистів 132
Дарниця 142
німецька окупація 134
Поділ 142, 308
Софійська площа 317
Софійський собор 383
Церква Різдва на Подолі 89
- Київська академія (також Киево-Могилянська академія, Могилянська академія) 102, 116, 117, 145, 165, 204, 273, 298, 305–309, 312
Київська археографічна комісія 65, 93, 355
- Київська духовна академія 166, 171
Київський полк 114, 305
Київський університет 73, 80, 89, 90, 98, 102, 110, 111, 127, 133, 134
Київщина 187
Кирдан, Борис 387
Кирило-Мефодіївське братство 79, 80, 84, 101
«Книги буття українського народу» 79, 80
- Китай 21
Кільський університет 141
Клепацький, Павло 113–115, 119, 124, 131
Клинці, с. 328
Клінцов, Василь 328
Князівство Руське 208
Кобринці, с. 268
Коваленко, Володимир 318
Когут, Зенон 42, 61, 180, 182, 189, 211, 337, 377, 390
Кодак, фортеця 51, 52
Коен, Пол 21
Козак, Стефан 158
козацтво 48–50
і Польща 50, 51
святкування 500-ліття 172, 401
сподівання у війні 1812 року 16
у Тридцятилітній війні 52
козацька старшина
матримоніальна мережа 274–278, 284, 285, 299, 340–342
козацьке бароко 254
козацьке літописання 372
козацький міф 75, 85, 155, 172, 173, 399–401
і легітимація держави 18
Козелець, с. 308
Колегія закордонних справ 329, 334, 364
Колодезек, с. 297
Колумбійський університет 161
Коль, Йоган 82
Комань, с. 139, 140, 237, 239, 241–243
Комітет міністрів 188, 189

ПОКАЖЧИК

- Конашевич-Сагайдачний, Петро 50,
308
і православна церква 51
- Кониський, Георгій 19, 40, 45–47, 61,
70, 73, 74, 84, 85, 92–94, 97, 100,
105–107, 114, 117, 145, 159, 204, 237,
238, 327, 380, 381, 389, 395
«Prawa i wolności» 93
біографія 45
оборонець православ'я 46
ректор Київської академії 102
- Кониський, Олександр 159
- Кононенко, Юрій 385, 386, 402
- Копенгаген, м. 200
- Коржаков, Олександр 251
- Корнілович, Олександр 38, 43
- Коробчевський П. 235
- Коровин, Валентин 354
- Коровинці, с. 107
- Короткий, Віктор 73
- Корпанюк, Микола 73
- Косинський, Кшиштоф 40, 50
повстання (1591–1593) 50
- Костенко, Ліна 155, 156
«Маруся Чурай» 155, 156
- Костомаров, Микола 80, 85, 95, 97–
100, 108, 307, 392, 400
«Из поездки в Батурын
в 1878 году» 97
- Костюк, Григорій 110, 112
- Костюшко, Тадеуш 39
- Котляревський, Нестор 32, 35, 39, 43
- Котляревський, Іван 100, 144, 365,
387, 391
«Енеїда» 39, 144, 162, 365, 387, 391
- Коцебу, Август фон 324
- Кочубеївна, Марія 373
- Кочубеї, старшинський рід 373
- Кочубей, Василь 373
- Кочубей, Віктор 266, 369, 372–375
- Кочубей, Дем'ян 369
- Кочубей, Семен 184
- Кравченко, Володимир 166, 167,
195–197, 220, 294, 311, 374, 393, 406
- Кравчук, Леонід 174, 251
- Краледворський рукопис 19, 396
- «Краткая летопись Малой России»
(1777) В. Рубана і О. Безбородька
116, 117, 123, 160, 200, 244–246, 248,
279, 321, 379
порівняння з «Історією русів»
246, 247
- «Краткое описание Малороссии» 117,
200–203, 206, 291, 333, 365
паралелі з «Історією русів» 333
- Кривошея, Володимир 277, 281, 306, 337
- Крижановська, Оксана 273
- Крижановський, Антін 336, 337, 342,
377
- Крижановські, старшинська родина
337
- Крилов, Іван 163
- Крим 61, 114, 239
- Кримська війна (1853–1856) 296
- Кримське ханство 257
- Крип'якевич, Іван 142
- Кричевський, Василь 142
- Кронштадт, м. 216
- Круглашов, Анатолій 91
- Кубарева, Анна 347
- Кубарев, Олексій 347, 350, 351, 353, 355
- Куліш, Пантелеймон 80, 81, 84, 85,
99, 400
«Михайло Чарнышенко, или
Малороссия восемьдесят лет
назад» 80
«Од початку України до батька
Хмельницького» 80
та «Історія русів» 80
- Кулябко-Корецька, Катерина (друга
дружина П. І. Бороздни) (див.
також Бороздна, Катерина) 323,
329, 339, 340
- Кулябко-Корецькі, старшинська
родина 340
- Купер, Фредерик 23, 24
- Куракін, Олексій 182–184, 188, 266
- Курносов, Юрій 151

ПОКАЖЧИК

- Кусково (маєток Шереметєвих) 354
 Кутузов, Михайло 296, 343
 Кучма, Леонід 236
 «Україна не Росія» 236
 Кушельов, Григорій 348
 Кюстін, Астольф де 67
- Лав, Гарольд 378
 Лазаревський, Олександр 101, 102,
 104, 105, 107, 109, 112, 147, 243, 278,
 295, 304, 322, 323, 331, 333, 337, 342,
 348, 349, 355
 «Говорил ли Полуботок Петру
 Великому речь, приводимую
 Кониским?» 101
 «Отрывки из семейного архива
 Полетики» 101
 Лазаревський, старший брат О. Лаза-
 ревського 101
 Лафонтен, Жан 163
 Лашкевич, Іван 272–279, 285, 288, 332,
 340, 357, 378, 380
 та «Історія русів» 281, 288, 289
 Лашкевичі, старшинська родина 137,
 272
 Лашкевич, Олександр 332
 Лашкевич, Петро 273
 Лашкевич, Степан 272, 278, 348
 Лебединський район 132
 Левин, Юрій 396
 ЛеДон, Джон 375
 Лежайські, родина 242
 Лейпциг, м. 200, 331
 Ленінград, м. 122
 Леп'якво, Сергій 41
 «Летописец о Малой России или со-
 кращенная история о казачьих
 гетманах и о всем случившемся,
 примечания достойного в Украине»
 331, 333
 Лжедмитрій 50, 137, 244
 Лизогубівський літопис 279
 Лизогуб, Яків 279
 Липинський, В'ячеслав 208
- Лисовські, родина 242
 Листовский И. С. 354, 364
 Литва 34
 Литвин, Володимир 235, 236
 Литвинова, Тетяна 104, 107, 187
 Литвинов, Олександр 338–340
 «Литературная газета» 174
 Литовський статут 186, 275, 370
 Лихачев Н. П. 160
 Лишень, Андрій 299
 Лишень, Марина Андріївна 299
 Лишень, Михайло Андрійович 299
 Лівобережжя 48, 57, 280
 Літопис Величка 102, 211, 372
 Літопис Грабянки 150, 165, 196, 210,
 244, 372
 «Літопис Малоросії» Шерера 200,
 248, 291, 293, 333, 334, 390
 паралелі з «Історією русів» 200,
 201–203, 226, 227, 292, 293
 російський переклад 293, 295,
 296, 301, 334
 Літопис Самовидця 150, 151, 196, 372
 Лобанов–Ростовський, Яків 180, 184,
 188, 189, 266, 363
 Лобисевич, Опанас 144–146, 235
 «Вергилиевы пастухи...» 144
 Лобода, Григорій 41
 Ломиковський, Василь 185, 267, 271,
 293, 294, 295
 «Припасы для Малороссийской
 истории» 294, 295
 Ломиковський, Іван 293
 Ломоносов, Михайло 298, 389
 «Краткий российский летописец
 с родословием» 273
 Лондон, м. 141, 214, 215, 255
 Лубенський монастир 205, 206
 Лубенський повіт 267
 Лубенський полк 102, 281
 Лубенщина 104
 Лубни, м. 187, 206, 208
 Лудлоу, м. 146
 Луцький, Юрій 79

ПОКАЖЧИК

- Львів, м. 53, 54, 121, 122, 125, 126, 136, 142, 143, 159, 172, 206
 Львівський університет 121, 150
 Любеч, м. 218
 Люблінська унія (1569) 49, 56, 168
 Любомирський, Василь 370
 Любченко, Аркадій 142
 Ляличі, с. (маєток П. Завадовського) 265, 270, 356, 382
- Магоцій, Павло Роберт 17, 403
 Мазепа, Іван 37, 38, 58, 59, 72, 73, 107, 178, 199, 217–219, 244, 259, 277, 280, 293, 310, 317, 320, 360, 372, 373, 381, 394
 анафема 58, 219
 в «Історії русів» 220–223
 в романтичній літературі 58, 219
 конфлікт з В. Кочубеєм 373
 перехід на бік шведів 58, 219
 розкопки палацу 318
- Майков, Леонід 112
 Макаренко, Микола 384
 Макаренко, Орест 384
 МакНіл, Кенет 25
 Максимович, Іван 256
 Максимович, Михайло 72, 73, 83, 91, 93, 94, 100, 102, 106, 141, 349, 350
 «О поэме Пушкина Полтава в историческом отношении» 73
- Макферсон, Джеймс 19, 26, 394–396
 Маланчук, Валентин 155
 Малишевський, Ігор 215
 Малоросійська губернія 44, 299
 Малоросійська колегія 59, 218, 320, 326
 Малоросійський гренадерський полк 343
- Мальборк, м. 57
 Мальчичі, родина 242
 Манекін, Роман 386
 Манківський, Федір 372
 Марія Тереза, австрійська імператриця 279, 397
 Маркевичі (також Марковичі), старшинський рід 262, 361
- Маркевич, Микола 35, 42, 68, 82, 361, 362, 384, 392
 «История Малороссии» 82, 361
- Маркевич, Яків 235
 «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» 165, 293
- Маркович, Анастасія (дружина І. Скоропадського) 337
- Марковичі (також Маркевичі), старшинський рід 337
- Маркович, Роман 182–186, 188, 192
- Марков, Михайло 169, 170, 297, 298, 302–304, 310, 311
 дискусія з І. Квіткою 169, 170
 «Замечания на статью о Малороссии» 169
- Мартос, Іван 294
 Мартос, Олександр 294
 Мартос, Олексій 220
- Мартынов А. 322
- Маруся Чурай, легендарний персонаж 156, 157
- Марціан 324
- Марченко, Віктор 385
- Марченко, Михайло 149, 150
- Масачусетс, штат 146
- Маслов В. И. 38, 45, 62, 139
- масонські ложі 273
- Мацапура В. І. 76
- Мглин, с. 263, 286
- Мглинський повіт 286
- Медведів, с. (маєток В. П. Бороздни) 320, 329, 330, 331, 339, 340, 341, 342
- Мезенцев, Володимир 318
- Мельгунов, Олексій 376
- Мельников-Печерський, Павло 319
- Меншиков, Олександр 199, 223, 225, 248, 249, 280, 317, 393
- Миклашевська, Анастасія (дружина І. І. Бороздни) 322, 341
- Миклашевська, Єлизавета Михайлівна (дружина М. П. Бороздни) 339, 341, 342

ПОКАЖЧИК

- Миклашевська, Марія Степанівна (дружина В. Гудовича, онучка М. А. Миклашевського) 262
- Миклашевська, Софія (перша дружина О. фон Брігена) 63, 342
- Миклашевський, Михайло Андрійович (?–1706, полковник) 255, 259, 262, 281, 358, 377
- Миклашевський, Михайло Павлович (1757–1847) 44, 235, 239, 254–258, 260, 262, 265, 266, 268, 298, 300, 312, 313, 341, 363, 380, 382, 404
біографія 256–258
- Миклашевський-молодший, Михайло Андрійович (стародубський полковник) 286
- Миклашевський, Олександр 258, 268
- Миклашевські, старшинська родина 255, 256, 259, 262, 265, 272, 278, 285, 299, 322, 335, 336, 340–342, 358, 377, 381
- Микола I Романов, імператор 63, 67, 70, 71, 83, 266, 368, 370
і декабристи 31
- Миллер, Алексей* 24
- Миллер Д.* 181, 183–185, 187–189, 191
- Милорадович Г. А.* 322, 328
- Милорадович, Григорій (граф) 215
- Милорадович, Григорій Петрович (брат Настасії Милорадович) 275, 276
- Милорадовичі, старшинська родина 276
- Милорадович, Михайло 184, 185
- Милорадович, Настасія Петрівна (дружина І. Лашкевича) 274–276, 340, 357
- Милорадович, Петро (тесть І. Лашкевича) 275
- Миргородський полк 281, 284, 294
- Михайловське, с. (маєток О. Пушкіна) 70
- Михайловський-Данилевський, Олександр 267, 268
- Мишанич, Олекса 158, 197
- Мишанич, Ярослав 197, 198
- Мірієво, Федір де (Янковіч Мірієвський) 309, 313
містифікації історичні 19, 26, 394–398
- Мітеран, Франсуа 175
- міф (див. також козацький міф) 399
- міфологія історична 21, 22
- міфотворення 25
- Міцкевич, Адам 39
- Многогрішний, Дем'ян 311
- Могила, Петро 58, 308
- Могильов, м. 45, 46
- Могильовська губернія 263, 323
- Модзалевский, Вадим* 218, 272, 274, 275, 277, 278, 281, 285, 286, 289, 300, 321, 322, 324, 328, 331, 341, 343, 347, 357, 358
- Модзалевський, Борис 71
- Молдавія 49, 70, 239, 343
- Молотова—Рібентропа пакт 136
- Москва, м. 89, 117, 198, 216, 269, 309, 347, 383
Державний історичний музей 290, 291
Красна площа 290
Кремль 194, 290, 352
Собор Василя Блаженного 290
- Московія 51, 55–57, 83, 92, 178, 228, 327
«*Московские ведомости*», газета 342
- Московський університет 73, 82, 91, 272, 273, 341, 347, 349, 350
- Муравйов-Апостол, Матвій 268
- Муравйов-Апостол, Сергій 62
- Муравйов, Микола 330
- Наддніпрянина 51, 82, 164, 177, 318, 392
- Надністрянщина 311
- Назар'єв, Іван 300, 302–304
- Наливайко, Северин 40–43, 50, 68, 158, 401

ПОКАЖЧИК

- в романтичній літературі й історіографії 40–42
повстання 50
Наполеон Бонапарт, імператор 31, 36, 161, 179, 189, 234, 287, 363
Нарбут, Георгій 196
народницька течія в історіографії 95
настрої українського дворянства 266–268
Наукове товариство ім. Шевченка 121, 143, 159
націєтворення 23
Національний фонд історичних і природних пам'яток (Велика Британія) 269
Нева, р. 31, 32
Немирович-Данченко, Володимир 344
Немирович-Данченко, Микола 344–346
Немирович-Данченко, Петро 331
Немировичі-Данченки, старшинська родина 340
Нестор-літописець 308
Нехристівка, с. 306
Нечиталюк М. 122, 126, 127, 130
Нижнє, с. 256
Нідерланди 120
Ніжин, м. 45
Ніжинський лицей князя Безбородька 75, 304
Нікітенко, Олександр 37
Нікіфорова, Надія (дружина І. П. Бороздни) 339, 340
Нікополь, м. 172, 173
Ніксон, Ричард 194
Німеччина 34, 121, 126, 134, 144, 285
Ніс, Іван 280, 281
Новгород-Сіверське намісництво (1787/1789) 145, 235, 298, 310, 323
Новгород-Сіверський, м. 137–141, 145, 146, 201, 233, 234, 236, 237, 239, 241–244, 248, 298, 299, 307, 309, 312, 358, 370
новгород-сіверський патріотичний гурток 147, 201, 235–237, 268
Новгород-Сіверський повіт 145
Новгород-Сіверщина 137, 141, 236
Новіков, Микола 273
Новозибків, с. 370
Новозибківський повіт 323
Новомістівський повіт 323
Новоросійська губернія 257
Новосілки, с. 305
Новосільцев, Микола 302, 303
Оглоблин, Дмитро 144
Оглоблин, Олександр 37, 44, 104, 133, 134, 136–138, 140–145, 147–152, 158, 160, 161, 163, 165, 183, 200, 201, 205, 218, 235–239, 242, 243, 247, 250, 258, 260, 261, 267, 280, 281, 284, 304, 312, 319, 320, 343, 348, 350, 351, 359, 381, 382
біографія 133, 134
дискусія з М. Возняком 143
еміграція 142, 143, 144, 146
київський голова при окупації 134, 135
«Люди старої України» 236, 238
фестшрифт до 70-ліття 161
Одеса, м. 115, 216, 260
Одеський університет 115
Олександра Федорівна, дружина Миколи I 67
Олександр I Романов, імператор 15, 16, 35, 67, 101, 106–108, 141, 145, 161, 179–181, 187, 188, 257, 258, 260, 265, 266, 355, 362, 397
закордонний похід 1814 р. 15
і Польща 263
Негласний комітет 302
план декабристського замаху на нього 45
реформи 302
Олександр III Романов, імператор 291
Олексій Михайлович, цар 54, 55, 166, 245

ПОКАЖЧИК

- Ольвіопольський повіт 375
 Організація українських націоналістів (ОУН) 134
 Орел, м. 89
 Осіан, легендарний бард 19, 394, 395
 Осман II, турецький султан 49, 50
 Османська імперія 37, 61
 Ост-Індська компанія 213–215
 Острогоський полк 35
 Острогоськ, м. 34–37, 44
 зустріч Петра I з Мазепою (1696)
 37
 Острогочина 80
 Острозький, Костянтин 40
 Остриця, Яків 51, 68, 74, 76, 156, 157,
 202, 203
 в «Історії русів» 76
 у Гоголя 76, 77
 «Отечественные записки», журнал
 35, 36
 Охтирський гусарський полк 35, 36
 Очаків, м. 256
 Очкиня, с. (маєток О. Судієнка) 355
- Павлишин, Марко 195
 Павловский И. Ф. 187, 366, 369
 Павловський, Олексій 387
 Павло I Романов, імператор 114, 181,
 257, 260, 263, 265, 299, 344, 351, 353,
 397
 адміністративна реформа 299
 українська партія у Петербурзі
 265
 Палацький, Франтішек 396, 397
 Пантусів, с. (маєток С. М. Ширая) 354,
 358, 383
 Париж, м. 15, 16, 31, 34–36, 255, 262,
 360, 361
 Пашинський, Семен 242
 Пашинські, родина 242
 Перекоп, фортеця 239
 Переяславська рада (1654) 54, 59, 148
 Переяславські статті (також статті
 Б. Хмельницького) (1654) 54, 59, 205
- Персія 329–331, 335
 Перша світова війна 16, 111, 121, 126, 139
 Перший Український фронт 132
 Петербург, м. 31, 33, 35, 38, 45, 46, 60,
 61, 63, 66, 69, 75, 89, 101, 102, 115, 117,
 140, 144, 165, 180, 213, 216, 218, 255,
 261, 265, 269, 271, 276, 281, 294, 298,
 309, 312, 323, 329, 330, 348, 369
 Петропавловська фортеця 31, 38,
 63, 68, 281
 Сенатська площа 32, 62
 Троїцький міст 31
 Петербурзька консерваторія 216
 Петербурзька учительська семінарія
 298, 305, 307
 Петербурзький навчальний округ
 302
 Петербурзький університет 101
 Петлюра, Симон 400
 Петров, Борис 258, 322, 328, 329, 339
 Петро I Романов, імператор 58, 59,
 61, 68, 72, 105, 113, 138, 140, 199, 213,
 216, 218, 219, 222, 228, 241, 245, 270,
 277, 281, 320, 327, 343, 373, 381, 393
 Петро III Романов, імператор 60, 140,
 141, 260, 262, 336, 358, 376
 Печерський монастир 305, 325, 383
 Північна Буковина 149
 Північна війна (1700–1721) 226, 244
 Північне Причорномор'я 61
 Підвисоцькі, шляхетська родина 181
 Підкова, Іван 206, 401
 Плачинда, Сергій 215
 Плохій, Сергій 41, 52, 55, 111, 125, 130,
 211, 243, 393
 Побужжя 311
 «Повість временних літ» 200
 повстання пікінерів (1769–1770) 247,
 281, 376
 Погар, с. 145
 Погарська сотня 248
 Погарський повіт 272
 Погодін, Михайло 15, 92, 349, 350, 351,
 352, 356, 357, 358, 368, 372–374, 378

ПОКАЖЧИК

- Погребки, с. 138, 139, 241, 372
Поділля 148, 179
Подніпров'я 311
Покас, Григорій 372
Поклонский, Дмитрий 44, 258
Покорський, стародубський дво-
рянин 263
Полетика, Андрій Григорович 74
Полетика, Василь Григорович
105–107, 113, 185, 186, 188, 191, 192,
271, 295, 327, 336
«*Записка о малороссийском дво-
рянстве*» (1809) 106
Полетика, Григорій Андрійович 47,
61, 94, 101–106, 109, 114, 116, 159, 191,
205, 235, 271, 272, 327, 336, 381, 389
діяльність у законодавчій комі-
сії 1767 р. 104
Полетика, Яків 116
Полетики, старшинська родина 102,
107, 112, 121, 238
Політбюро ЦК КПРС 150
Полонська-Василенко, Наталя 137,
144, 161, 236
Полтава, м. 100, 155, 216, 364, 365, 374
масонська ложа 100
Полтавська битва (1709) 58, 59, 198,
219, 245, 355
Полтавська губернія 180, 184, 267,
294, 327, 363
Полтавський полк 281
Полтавщина 75, 124, 184, 186
Полуботки, родина 277
Полуботок, Анастасія Степанівна
(дружина С. Я. Полуботка) 274–
277, 288
Полуботок, Остап (претендент на
скарб) 214
Полуботок, Павло 43, 68, 101, 105, 140,
215, 217, 218, 229, 281, 288, 309, 393
в «Історії русів» 224, 225, 227–229
промова гетьмана перед царем
224, 225, 227, 228
скарб Полуботка 213–217
Полуботок, Семен Якович (онук
П. Полуботка) 274
Полуботок, Софія Семенівна (дружи-
на П. Милорадовича) 274, 275
польське повстання 1830 р. 71, 75
польське повстання 1861 р. 96
Польське царство (див. також Поль-
ща) 179
Польща 34, 41, 46, 49, 52, 56, 61, 72, 73,
84, 92, 121, 179, 208, 209, 302, 403
і ставка на Наполеона 179
поділи 46, 61, 114, 256, 263, 362
початок війни 1939 р. 125
Помаранчева революція 317
Понурівка, с. (маєток М. П. Микла-
шевського) 44, 63, 255–258, 268,
270, 341, 342, 348, 382
Понятовський, Станіслав (польський
король) 117
«*Порядок*», газета 98
Потоцький, Миколай 77
Потоцький, Ян 164
Потсдам, м. 15
Потьомкін, Григорій 116, 324, 325
Почеп, с. 248, 249, 372
Правобережжя 57, 58, 179, 280
православ'я
в Речі Посполитій 45
Прага, м. 120
Пригара А. 235
Прижов, Іван 91, 94, 95
«*Малороссия (Южная Россия) в
истории ее литературы с XI по
XVIII век*» 91
Прилуки, м. 278, 280, 281, 361, 366, 369
Прилуцький повіт 365
Прилуцький полк 280, 281, 361
Прокопович, Теофан 25, 113
Просвітництво 47, 273, 389–391
Пруссія 61, 257, 271, 279, 285
Псковська губернія 70
Пусь В. М. 254, 255
Путивльщина 165
Путін, Володимир 317

ПОКАЖЧИК

- Путро О. А. 136, 143, 148
- Пушкін, Олександр 18, 33, 38, 43, 58, 69, 70–74, 76, 77, 81, 83, 85, 91–94, 97, 109, 156, 192, 202, 355, 388
 «Бородинская годовщина» 71
 еволюція поглядів після повстання декабристів 71
 «Клеветникам России» 71
 «Опровержение на критики» 73
 «Полтава» 72, 73
 проект історії України 71, 72
 «Руслан и Людмила» 70
 та «Історія русів» 70, 72–75
- Пыляев М. 351, 354, 380
- П'ятовськ, с. 300
- Радкевич, Андрій Якович 299, 306
- Радкевич, Варвара Яківна 299, 301
- Радкевич, Докія 301
- Радкевичі, родина 306
- Радкевич, Олександр 306
- Радкевич, Федір Петрович 306
- Радкевич, Яків Федорович 291, 292, 296–305, 307, 309–311, 333, 334, 378, 380
 біографія 300, 301, 305
 «Радянська Україна», газета 127
- Радянський Союз 126, 130, 134, 136, 149, 151, 194, 360
 розпад 194, 251
- Ракушка-Романовський, Роман (Самовидець) 372
- Рачинський А. 235
- Революційна українська партія (РУП) 115
- Рендольф, Джон 269
- Репін, Ілля
 «Козаки пишуть листа турецькому султанові» 291
- Репніна, Варвара (донька М. Г. Репніна) 365
- Репнін, Микола Васильович (фельдмаршал) 362
- Репнін, Микола Григорович (губернатор) 34, 100, 105, 266, 360, 361, 362, 365, 369, 370, 373–375, 378, 379, 381, 383, 384
 біографія 362–369, 375
 стосунки з українським дворянством 366, 367, 368
 фінансовий скандал 374
- Репнін, Михайло 360
- Рибалко, Павло 132
- Ризький драгунський полк 344, 376
- Рилеев, Кондратій 18, 33–45, 48, 50, 64, 67–70, 80, 81, 85, 91, 95, 139, 192, 237, 258, 268, 381, 388
 біографія 34
 «Богдан Хмельницький», драма 42
 «Войнаровский» 34, 37, 38, 39, 42, 72
 «Думы» 39
 «Исповедь Наливайки» 18, 33, 34, 42, 43, 45
 і Україна 36
 листування з фон Брігеном 44, 45
 погляди на історію 42, 43
 та «Історія русів» 75
- Рігельман, Олександр 177
- Річ Посполита (див. також Польща) 40, 45, 46
 і Хмельниччина 17
- Розумовська, Варвара (дружина М. Г. Репніна) 361–363, 365, 383
- Розумовський, Кирило 34, 59, 60, 114, 140, 144, 145, 211, 317, 354, 362
- Розумовський, Олексій 59, 60, 308
- Розумовський, брати 61
- Романов, Борис 383
- романтизм 389, 390, 394, 398
- Роменський повіт 107
- Ромни, м. 102, 107
- Російська імперія 16, 34, 42, 61, 62, 64, 74, 90, 93, 161, 163, 179, 200, 382, 399
 експансія 114
 інкорпорація українських еліт 60

ПОКАЖЧИК

- Російська Федерація 250
пошуки ідентичності 252
Російсько-американська компанія 33
російсько-турецька війна (1768–1774)
114, 239
російсько-турецька війна (1787–1792)
343
російсько-турецька війна (1806–1812)
257
Ростов-на-Дону, м. 402
Рубан, Василь 124, 160, 177, 200, 248,
272, 279, 365
«Краткая летопись Малой Рос-
сии» (1777) В. Рубана і О. Без-
бородька 116–118
Рубан-Кравченко, Валентина 142
Рубець, Олександр 216
Рубльов, Олександр 150
Руїна 57, 58
Рум'янцев-Задунайський, Петро 114,
124, 265, 270, 324–327, 356, 357, 362
Рум'янцев, Микола 105
русинський рух 403
Русначенко, Анатолій 151
Рух (Народний Рух України), органі-
зація 18, 174, 175
Рязань, м. 341
- Саксонія 34, 363, 364
Самойлович, Іван 58, 72
Саратов, м. 216
Сарбей, Віталій 101
Свербигуз, Володимир 180, 182, 183,
185–187, 189, 192, 370, 377
«Священна артіль», гурток 330
Седова Н. В. 309
Семеновський лейб-гвардії полк 255
Семилітня війна (1756–1763) 286
Середа Є. 89
Середня Азія 149
Серков, Андрей 273
Сефайр, Вільям 194, 195
Сибір 32, 63, 321
Симоновський, Петро 165, 177, 191
- «Краткое описание о козацком
малороссийском народе» (1765)
164, 390
Синод 103
«Синопис» (1674) 117, 309
Сіверщина 138, 139, 248, 307, 377
Сімферополь, м. 341
скарб Полуботка 213–217
Скоропадський, Іван 59, 218, 243, 337
Скоропадський, Павло 18, 120, 400
Скорупа, Григорій 357
Скорупа, Михайло Олександрович
286–288, 357
Скорупа, Павло Григорович 285, 286,
357
Скорупи, старшинська родина 285, 288
Скот, Вальтер 25
Слабченко, Михайло 115, 116, 118–122,
124, 126, 131, 134, 245
арешт 119
«Матеріали до економічно-соці-
альної історії України ХІХ сто-
ліття» (1925) 116
Слабченко, Тарас 119, 120
Слобідська Україна 168
Слобідсько-Українська губернія 35
Словаччина 383, 403
«Слово о полку Ігоревім» 19, 234, 235,
236
дискусії про автентичність 235
слов'янофіли 290
Сміт, Ентоні 22, 401
Смоленська медична академія 338,
339
Смоленськ, м. 338
Смолій, Валерій 136, 143, 148
Смута 50, 327
Снайдер, Тимоті 135
«Современник», журнал 73, 77
Содоль, Софія 215
Сокиринці, с. (маєток Г. Галагана) 278
Солова, с. (маєток Шираїв) 342,
344–347, 351, 354, 357, 383
Соловецький табір 120

ПОКАЖЧИК

- Соловійов, Сергій 92, 95, 290
 «История России» 91
 «Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу» 91
- Сондерс, Дэвид 61
- Союз визволення України, організація 121, 126, 130
- Сперанський, Михайло 101, 141
- Співдружність Незалежних Держав (СНД) 251
- Спілка визволення України, судовий процес 119, 120, 121
- Сполучені Штати Америки 161
- Срезневський, Ізмаїл 82, 92, 157
- Сталін, Йосиф 15, 125, 130, 132, 150
- сталінські репресії 122, 127
- Стамбул, м. 37, 49
- Стародуб, м. 44, 63, 124, 138, 216, 248, 250, 254, 265, 284, 285, 297–300, 303, 307, 310, 312, 319, 325, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 352, 354, 382
- з'їзд нащадків Полуботка (1908) 215, 216
- церква св. Симеона 301
- Стародубський карабінерний полк 44, 239, 256, 258, 274, 322, 342, 343, 376
- Стародубський повіт 323, 329
- топографічний опис 302, 303, 304
- Стародубський полк 138, 145, 239, 248, 263, 281, 284, 299, 320
- Стародубщина 248, 250, 254, 257–260, 262, 265, 274, 276, 278, 286, 295, 297, 299, 300, 312, 321, 328, 331, 340, 341, 349, 357, 358, 376, 378, 382
- старообрядці 249, 250, 328
- Стеблій, Феодосій 143, 160
- Степаненко, Михайло 157
- Стефан Баторій 165, 166, 168
- Стодола, с. 328
- Стокгольм, м. 200
- Стороженко А. В. 164
- Стороженко, Андрій 164, 176, 193
- Стороженко, Михайло 183, 185, 323
- Страсбург, м. 199
- Строганов, Олександр 374
- Стромілова, Любов (друга дружина І. П. Бороздни) 340
- Субтельний, Орест 17, 37, 61, 387
- Суворов, Олександр 256, 263, 343, 352, 353, 362
- Судієнки, старшинська родина 355
- Судієнко, Михайло Осипович 355, 370
- Судієнко, Осип 276, 355
- Сураж, м. 370
- Суразький повіт 141, 322
- табелі про ранги 297, 300, 323, 343
- Таганрог, м. 258
- Таємна канцелярія 327
- Таманський півострів 160
- «Тарас Бульба», повість М. Гоголя 79, 202
- екранізації 78
- Тарасова ніч, епізод повстання Т. Трясила 42
- Тарновський, Василь 102, 105
- Татищев, Василь 177, 389
- «История российская» 177
- Тацит 324
- Тверська губернія 340
- Тевяшова, Наталя 35
- Тевяшов, Михайло 36
- Теофан, патріарх 51
- Теплов, Григорій 124
- Тетчер, Маргарет 213
- Тимковський, Ілля 302, 311
- Тифліс, м. 330
- Тіто, Йозеф 383
- Тмутороканський камінь 160
- Тобольськ, м. 371
- Толочко, Олексій 26, 152, 165, 393
- Толстой, Лев
- «Війна і мир» 362
- Томазов, Валерій 337
- Томиловські, родина 242
- Трансильванія 55

ПОКАЖЧИК

- Трахтемирів, м. 168
Тревор-Роупер, Г'ю 402
Тредіаковський, Василь 102
Третє відділення власної й. і. в. канцелярії 66, 71
Тридцятилітня війна (1618–1648) 52
Трошинський, Дмитро 183, 184, 265–268, 277, 294, 367, 369
Трубецької, Сергій 45
Трумен, Гарі 15
Тульська губернія 340
Туманський, Федір 235, 272
Туптальські (Туптали), родина 242
Туроснь, с. (маєток В. П. Бороздни) 332, 333
Тюбінгенський університет 200
Тясмин, р. 41
- Уваров, Олексій 290
Угрюмова, Любов (дружина В. П. Бороздни) 341
Удодов, Борис 35
«Украинский вестник», журнал 168, 169, 170, 310–312
- Україна
мода на неї в імперських столицях 75, 76
паралелі з чеським відродженням 25
паралелі з Шотландією 25
«Україна», журнал (Київ) 149
«Україна», журнал (Париж) 144
українізація 119
Українська вільна академія наук (Нью-Йорк) 160
Українська господарська академія (Подебради) 120
Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук 121
Українська Народна Республіка (1917/1918) 250
українська партія при дворі в Петербурзі 264–266
- Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП) 115
українська шляхта
роль у формуванні Російської імперії 25
Український вільний університет (Мюнхен) 161
Український вільний університет (Прага) 120
«Український історичний журнал» 149
Український національний музей (Львів) 160
український національний рух паралелі з чеським рухом 397, 398
Ульянов, Микола 386
«Происхождение украинского сепаратизма» 252, 253, 254
Уманський полк 138
Урсин-Немцевич, Юліан «Історичні думи» 39
Устрялов, Микола 83, 167
Ушаков, Семен 343
- Фаизова, Ирина 270
Федеральна національно-культурна автономія українців у Росії, організація 402
Федорович, Тарас (Тарас Трясило) повстання 1630 р. 51
Тарасова ніч, епізод повстання Т. Трясила 42
Феофілакт, єп. 382
Ференц II Ракоці, трансильванський князь 55
Флетчер, Джилс «О государстве русском» 83
Фліз, Домінік де ля 262, 263, 264, 286, 287
Франко, Іван 100
Франція 34, 200
Французька революція 220, 287
Фреер, Ієронім

ПОКАЖЧИК

- «Краткая всеобщая история» (1724) 273
Фридрих Вільгельм II, прусський король 271
- Хабаровськ, м. 216
Хаджибей, м. 260
Хайленд, регіон 396
Ханенки, старшинська родина 140, 142, 320
Ханенко, Василь 140, 141, 358
Ханенко, Микола 140, 141
Ханенко, Михайло 140, 210
Ханенко, Олександр 300
Ханенко, Олександр Іванович (історик, онук М. Ханенка) 141, 286, 348, 354, 355, 357
Харків, м. 214, 216, 334
Харківський навчальний округ 302, 311, 312
Харківський університет 80, 168, 302, 310
харківські романтики 82, 168, 310
Херсон, м. 216
Хмелевський, Яків 301
Хмелівка, с. 301
Хмельницький, Богдан 17, 47, 53–59, 71, 73, 80, 99, 117, 138, 158, 178, 204, 205, 210, 218, 242, 307, 393, 400, 401
життя до повстання 1648 р. 52, 53
зовнішня політика 55
повернення у Київ 1648 р. 53
Хмельницький, Юрій 47, 56, 57, 60, 204, 205, 208–210
зречення 57
статті Юрія Хмельницького 205
страта 57
Хмельниччина 53, 244
другий етап повстання (1649) 54
і татари 54
третій етап повстання (1650–ті) 54
Хоменко, Іван 157
Хотинська битва (1621) 49, 50
- Худорба, Архип 138, 235, 237–239, 241, 258, 322, 336, 372, 376
біографія 239
Худорба, Михайло Кіндратович 138
Худорба, Павло 138, 241
Худорба (Худорбай), Кіндрат 138, 244
Худорби, козацька родина 138–140, 142, 239, 241, 244, 307, 310, 312
- Царське Село, м. 123
Центральна Рада 111, 120
Центральні держави 121
Цертелев, Микола 39, 294, 387
Цицерон 324
- Чалый, Михаил* 66
Чаплинський, Даніель 73, 242
Чарниш, Василь 105, 184–189, 191
Чарторийський, Адам 179
Чацький, Тадеуш 164
Чеботарьов, Харитон 273
Чепа, Андріан 105, 106, 171, 185, 186, 188, 191, 192, 267, 271, 294, 295
Чеплянская, Катерина 297, 300, 354, 383
Червона Армія 126, 132, 143
Червона Русь 177
Черкаси, м. 166
Черне море 168
Чернівці, м. 149
Чернігів, м. 92, 138, 175, 299, 302, 307, 309, 350, 368
Чернігівська губернія 297, 303, 341, 348, 363, 366, 370
Чернігівський полк 248
Чернігівський університет 318
Чернігівщина 40, 80, 124, 170, 299, 360
Чехівський, Володимир 110
Чехословаччина 120
Чигирин, м. 41, 166
Чита, м. 216
Чорне море 49, 51, 52, 177
Чорнобильська аварія 339
Чулатів, с. 242

ПОКАЖЧИК

- Чухно, Володимир 355
- Шаліков, Петро 354, 356, 357
- Шамрай, Сергій 130
- Шандра, Валентина 366, 370, 375
- Шаховської, Олександр
«Маруся. Малороссийская Сафо»
157
- Шварц, Людмила 243
- Швейцарія 34
- Швеція 37, 59
- Швидко, Ганна 185
- Шевельов, Юрій 161–163, 281, 326
«История Русов» очима мовоз-
навця» 161, 162
- Шевченко, Тарас 18, 34, 51, 65, 67, 69,
79–82, 84, 85, 90, 91, 100, 101, 196,
361, 366, 388, 400
арешт 1847 р. 66
«Близнецы» 84
викуп на волю 65
«Гайдамаки» 94
знайомство з «Історією русів» 68
«Кобзар» 65, 99, 175, 236
критика на адресу російських
монархів 68
похорон 89, 90
солдатчина 67
«Сон» 67, 68
та «Історія русів» 79, 84
- Шевченко, Федір 133, 148, 149, 151,
173, 174
біографія 148, 149
- Шевчук, Валерій 175–177, 193, 196, 237,
238, 240, 243
- Шелест, Петро 150, 151, 155, 400
«Україно наша Радянська» 151
- Шептаки, с. 372
- Шептаківська сотня 239
- Шепфлін, Джордж 21
- Шереметєв А. В. 351
- Шереметєви, графський рід 37, 354
- Шерер, Жан-Бенуа 197–200, 204, 206,
212, 226, 291, 389
- біографія 200
«Літопис Малоросії» 200
«Цікаві і таємні історії росій-
ського двору» 200
- Ширай, старшинська родина 264, 299,
335, 340, 342, 344, 345, 347, 350, 351,
356, 357, 381
війна за спадщину С. М. Ширая
347
- Ширай, Ганна Михайлівна (дружина
І. П. Галецького) 343, 348, 351, 358
- Ширай, Михайло (батько С. М. Ши-
рая) 342, 343
- Ширай, Михайло Степанович (син С.
М. Ширая) 347, 350–352, 374, 380
- Ширай, Олександр Степанович (За-
ботін О.) 346, 347, 380
- Ширай, Петро 370
- Ширай, Степан Михайлович 125, 300,
342–359, 366, 368–370, 372, 375–377,
379, 380, 384
коло друзів і родичів 351–358
стосунок до «Історії русів» 348
- Ширай, Степан Спиридонович 355
- Шишацький, Варлаам 235
- шістдесятники 175, 196
- Шліхта, Наталя 197
- Шотландія 25, 395
- Штанко, Олексій 196
- Штернберг, Каспар Марія 396
- Шушкевич, Станіслав 251
- Щербатов, Михайло 389
- Юзефович, Михайло 93, 94
- Юстин, Марк Юніан 324
- Ющенко, Віктор 317, 362
- Яворівський, Володимир 213
- Яворницький, Дмитро 216
- Яготин, м. (маєток М. Г. Репніна) 365,
366, 369, 374
- Яковенко, Наталя 17
- Яковлева, Тетяна 208

ПОКАЖЧИК

- Яковлів, Андрій 120, 121, 125, 131, 146,
147, 245
біографія 120
«До питання про автора “Історії
Русів”» 120, 121
Якубович, Яків 279
Якутськ, м. 38
Янжул, Клим 320, 321
Ясський мир (1791) 343
Ятченко, Єфим Іванович 297, 301
Ятченко, Федір Петрович 291, 296,
297, 298, 333, 334

A-Z

- Abernethy, David 24
Agnew, Hugh LeCaine 397
Armstrong, John (див. також Арм-
стронг, Джон) 22, 401
Babinski H. F. 39
Baines, Paul 396
Baran, Alexander 52
Basarab, John 95
Berger, Stefan 402
Binyon T. J. 71
Boeck, Brian 49
Borschak, Elie (див. також Борщак,
Ілля) 146
Brumfitt J. H. 199
Burbank, Jane 24
Cohen, Paul (див. також Коен, Пол) 21
Colton, Timothy 251
Cooper, David 398
Cooper, Frederick 24
Darwin, John 24
Davies, Brian 58
Davis, Leith 24
Donovan, Mark 402
Druzhnikov, Yuri 71
Dybiec, Julian 164
Franklin, Simon 235
Frick, David 58
Gajecky, George 52
Gammer, Moshe 330
Goble, Paul 402
Gordon, Linda 52
Grabowicz, George (див. також Грабо-
вич, Григорій) 26
Grafton, Anthony 390
Greenfeld, Liah (див. також Грінфелд,
Лія) 398
Groom, Nick 26
Gross, Jan 126
Hall, Stefan Thomas 24
Hartley, Janet 16
Hobsbawm, Eric (див. також Гобсбаум,
Ерик) 23
Hroch, Miroslav (див. також Грох,
Мирослав) 22
Hurski, Jacob 161
Jones, Robert 270
Kaminski, Andrzej 58
Keenan, Edward 26, 235
Khiterer, Victoria 135
Khodarkovsky, Michael 48
Kissinger, Henry 16
Kizenko, Nadieszda 219
Kohl J. G. 82
Kohut, Zenon (див. також Когут, Зе-
нон) 104, 179, 390
Kornblatt, Judith Deutsch 25
Kozak, Stefan (див. також Козак, Сте-
фан) 80, 158
Koznarsky, Taras 393
Krueger, Rita 397

ПОКАЖЧИК

- Ledderey, Ernest 132
LeDonne, John (див. також ЛеДон, Джон) 49
Lieven, Dominic 16, 24
Lipicki, Wacław (див. також Липинський, В'ячеслав) 208
Love, Harold (див. також Лав, Гарольд) 379
Luckyj, George (див. також Луцький, Юрій) 80
- Mackiw, Teodor 37
Magocsi, Paul Robert (див. також Магочій, Павло Роберт) 403
Maier, Charles 24
Makuch, Andrij 318
Martin, Terry 127
Mazour, Anatole 32
McNeil, Kenneth (див. також МакНіл, Кенет) 25
Meera, Patrick 33
Mezentsev, Volodymyr (див. також Мезенцев, Володимир) 318
- Ohloblyn, Oleksander (див. також Оглоблін, Олександр) 146, 242, 325
Olson, Laura 401
O'Rourke, Shane 49
- Panchenko, Volodymyr 155
Passmore, Kevin 402
Peace, Richard 76
Plokhy, Serhii (див. також Плохій, Сергій) 22, 58, 61, 165, 173, 177, 390, 401
Poe, Marshall 228
Prymak, Thomas 80, 111
- Randolph, John (див. також Рендольф, Джон) 269, 271
Roosevelt, Priscilla 271, 356
Russett, Margaret 26, 396
Ruthven K. K. 26
- Saunders, David (див. також Сондерс, Девід) 61, 118, 166, 184, 266, 267, 285, 358, 366, 369, 374
Schierle, Ingrid 190
Schöpflin, George (див. також Шепфлін, Джордж) 22
Smith, Anthony (див. також Сміт, Ентоні) 22, 402
Smith, Douglas 273
Snyder, Timothy (див. також Снайдер, Тимоті) 135
Sommerville, Johann 228
Stewart, Susan 26
Stieda, Ludwig 200
Sysyn, Frank 55, 61, 173, 390
Szarycz, Ireneusz 235
- Trumpener, Katie 25
- Velychenko, Stephen 25, 313, 393, 394
- Wandycz, Piotr 179
Wanner, Catherine 173
Whittaker, Cynthia Hyla 273
Wilson, Andrew 22
- Yadav, Alok 25
Yekelchuk, Serhy 215
- Zhukovsky, Arkadii 120

Наукове видання

Плохій Сергій Миколайович

Козацький міф

Історія та націєтворення
в епоху імперій

Переклад з англійської

Серія «Золоті ворота»

Випуск 5

Редактор *Світлана Гайдук*

Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Обкладинки серії «Золоті ворота» спроектовано
у творчій майстерні «Аграфка»

Редакція висловлює вдячність Ярині Цимбал
(Інститут літератури НАН України)
за допомогу в роботі над цим виданням

Підписано до друку 15.08.2013.

Формат 60 x 90 1/16. Гарнітура PT Serif Pro, PT Sans Demi Pro.

Папір офсетний. Друк офсетний. Тираж 1000 прим. Зам. № 13-205.

Видавництво «Laurus». Свідоцтво ДК № 4240 від 23.12.2011.

Телефон: 0 (44) 234-16-30

www.laurus.me.

laurus.info@yahoo.com

Livejournal: laurus_books

Facebook: [laurus](https://www.facebook.com/laurus).

Інші книжки видавництва: http://issuu.com/laurus_press

Віддруковано у ТОВ «Друкарня “Бізнесполіграф”».

ДК № 2715 від 07.12.2006

02094, Київ, вул. Віскозна, 8. Телефон/факс: 0 (44) 503-00-45

У СЕРІЇ «ЗОЛОТІ ВОРОТА» ВИЙШЛИ:

ВЫПУСК 1

Алексей Толочко

Киевская Русь и Малороссия в XIX веке

ВИПУСК 2

Наталія Яковенко

Дзеркала ідентичності.

Дослідження з історії уявлень та ідей
в Україні XVI — початку XVIII століття

ВЫПУСК 3

Алексей Миллер

Украинский вопрос в Российской империи

ВИПУСК 5

Сергій Плохій

Козацький міф

Історія та націєтворення в епоху імперій

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ВЫПУСК 4

Дэвид Сондерс

Украинское влияние на русскую культуру (1750–1850)

ВИПУСК 6

Andreas Kappeler

Russland und die Ukraine

Verflochtene Biographien und Geschichten

(книжка вийде українською мовою)

ВЫПУСК 7

Сергій Єкельчик

Повсякденний сталінізм

Київ і кияни після великої війни

Сергій Плохій – професор кафедри історії ім. Михайла Грушевського і директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, доктор історичних наук, випускник Дніпропетровського університету. Один із чільних фахівців з історіографії, ранньомодерної та модерної історії Східної Європи. Автор багатьох відзначених нагородами книжок, зокрема: *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського* (2011), *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus* (2010), *Yalta: The Price of Peace* (2010), *Ukraine and Russia: Representations of the Past* (2008), *Наливайкова віра: козаки та релігія в ранньомодерній Україні* (2005), *Tsars and Cossacks: A Study in Iconography* (2003). Три роки підряд (2003–2005) книжки Сергія Плохія здобували премію Американської асоціації українських студій. Учасник проекту перекладу «Історії України-Руси» М. С. Грушевського англійською мовою.

Невдовзі по наполеонівських війнах у колах незадоволеної української еліти почав ходити загадковий рукопис – історичний нарис під назвою «Історія русів». З тексту випливало, що «руси», тобто українські козаки, – це окремий від росіян народ. Майже чверть століття цей текст існував лише у вигляді рукопису – його активно переписували нащадки козацької старшини. Він став одним з найвпливовіших, а з погляду Російської імперії, мабуть, найбільш деструктивним історичним трактатом модерної епохи. «Історія русів» мала всі ознаки національної містифікації. Її справедливо порівнювали з такими класичними взірцями жанру, як шотландські балади Осіана та чеські історичні підробки Вацлава Ганки. Навіть через двісті років після появи цього загадкового твору науковцям не дають спокою питання, де й коли його написано, хто його справжній автор і що саме він хотів своїм твором сказати. Книжка Сергія Плохія розкриває таємниці «Історії русів» та розповідає про те, як історія козацтва – суспільної верстви і автономної держави – перетворилася в націєтворчий міф, що допоміг розколоти російську імперську ідентичність і ліг в основу модерної української нації.

ISBN 978-966-2449-26-6

< 9 789662 449266 >

www.laurus.me

